

Sociaal-cultureel werk als democratische arena

De inzet van participatieve praktijken in stedelijke contexten

Evelyne Deceur

Promotor: Prof. dr. Michel Vandebroeck
Copromotoren: Prof. dr. Maria Bouverne-De Bie
Prof. dr. ir. Michiel Dehaene

Doctoraat voorgelegd voor het behalen van de graad
doctor in het Sociaal Werk

Academiejaar 2016-2017

**Sociaal-cultureel werk als democratische arena
De inzet van participatieve praktijken in stedelijke contexten**

Evelyne Deceur

Promotor: Prof. dr. Michel Vandenbroeck

Copromotoren: Prof. dr. Maria Bouverne-De Bie
Prof. dr. ir. Michiel Dehaene

Doctoraat voorgelegd voor het behalen van de graad
doctor in het Sociaal Werk

Academiejaar 2016-2017

Promotoren:

Prof. dr. Maria Bouverne-De Bie

Prof. dr. ir. Michiel Dehaene

Prof. dr. Michel Vandenbroeck

Begeleidingscommissie:

Prof. dr. Griet Roets

Prof. dr. Angelo Van Gorp

Prof. dr. Karel Vanhaesebrouck

“Ik heb [...] ook nog iets anders opgestoken van die lastige teksten:

een taal die ik moeilijk kon gebruiken.

Mij was ook gaan opvallen hoe uitgesproken

gecodeerd veel van die teksten waren.

Vanzelfsprekend maakt elke tekst gebruik van codes.

De vraag is: hoe gaat de schrijver ermee om,

hoe persoonlijk, hoe ‘los’ van die codes?

En: wie en wat wil hij bereiken?

Met enige overdrijving gesteld: toen ik na verloop van tijd de codewoorden,
en de refreinen van de enkele terugkerende discours, makkelijk kon nazingen,

kon ik de teksten ook haast voorzingen.

Dat was een vervelend gevoel.

Ik kon ze bij wijze van spreken zelf schrijven,

alsof ik niemand was, alsof ik stemloos was.

Dat was mogelijk wel het grootste probleem:

het stemloze van veel van die teksten.

Alsof ze geschreven waren door de code zelf,

met hier en daar een andere auteursnaam”

Dewulf (2012: 16).

Dankwoord

Voor iemand die zo ongeduldig is als ik, is een doctoraatsonderzoek een ware beproeving. Een aantal jaar terug schreef ik mijn promotor, Maria dat het voelde als 'de processie van Echternach' "maar dan ook nog eens omgekeerd: in plaats van twee stappen vooruit en een achteruit, twee achteruit en een vooruit" (mail naar Maria, dd. 18 januari 2014). Binnen de twee uur kreeg ik van haar een uitgebreid antwoord, met feedback op de teksten die ik haar had bezorgd én met de laconieke boodschap dat de processie van Echternach in feite een

"springprocessie is: ze gaat wel degelijk vooruit, springend telkens een stap naar links en een stap naar rechts (en dus niet twee vooruit en een achteruit – dit is een misvatting ontstaan omdat, toen de processie nog niet zo goed georganiseerd was, en er veel mensen deelnamen, het vele volk soms noodgedwongen ter plaatse trappelde). Het springen staat voor 'dansende heiligen': een combinatie van een vreugdedans en een sterke inspanning, op weg naar het heilige doel. Het lijkt me een mooie metafoor voor een sociaal-artistiek doctoraat ..." (mail van Maria, dd. 18 januari 2014).

Toegegeven, het voortdurend botsen op knopen, spanningsvelden en ambivalenties – zaken waar ik als praktijkwerker vroeger vrij pragmatisch mee had omgesprongen – hing me op bepaalde momenten flink de keel uit, en toch had ik de afgelopen zes jaar nooit willen missen ... Ik heb tijdens dit onderzoek en het schrijven van dit werk dan ook ontzettend veel geleerd en mogen ervaren. De betrokkenheid en de steun van verschillende mensen sterkten me in mijn vastberadenheid en koppigheid om te blijven ploeteren en zoeken. Ik hoop dat deze studie een aanzet mag bieden voor een (minstens) even grote eigenzinnigheid en gedrevenheid in stedelijke sociaal-culturele praktijken .

Een dikke merci, eerst en vooral aan Maria, die als promotor van dit doctoraat me keer op keer verbaasde met haar scherpzinnige opmerkingen waar ik uren, dagen en weken zoet mee was. Het is zij die me overtuigde dat de complexiteit, eigen aan sociaal werk, zo veel interessanter is dan mijn natuurlijke neiging om de chaos te willen structureren. Uit de gesprekken met mijn copromotor, Michiel leerde ik dat het zoeken van stedenbouwkundigen en dat van sociaal-cultureel werkers dicht bij elkaar aanleunt dan doorgaans wordt aangenomen. Zijn lezing van mijn schrijfsels maakten het geheel (nog) gelaagder en rijker. Dank je! Michel, bedankt om als voorzitter van de vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek de liefde voor sociaal-cultureel werk te delen en het belang van dit vakgebied de komende jaren uit te bouwen.

Aan de andere leden van de begeleidingscommissie: Griet, merci voor de vele aanmoedigingen, je kleine en grote hulp, je 'er gewoon zijn'. Wat heb ik die eerste jaren samen op bureau met T al gemist! Karel, ik hoop dat onze samenwerking de komende jaren een vervolg kan krijgen. En ten slotte, Angelo, ik zal de geschiedenis blijven meenemen, beloofd!

Dank ook aan het 'warme nest' van de vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek, dat minstens even goed kan werken als feesten. Thomas, Dries, Caroline, Eline, Lieselot, Valerie en Hanne, merci om (even) mijn bureaugenoten te willen zijn. Tina en Patrick, 'rotsen in de branding', dank voor alle hand- en spandiensten en voor het luisterend oor, zo af en toe.

De bewoners van Rabot, mijn ex-collega's en al wie heeft deelgenomen aan dit onderzoek wil ik uitdrukkelijk bedanken om mij te inspireren en de humor van dit alles te doen inzien. Dimitri, Rik, Stefaan, Klaas, Wannes, Gülcan, Kristof, Claire, Danny, Fares, Muntasir, Dennis, Alain, Rudi, Fadime, Zübeyde, Rebecca, Sarah, Lut, Pier, Gustave, Ilse, Kay, ...; de lijst is oneindig. Onze paden kruisen elkaar ongetwijfeld nog!

Mijn familie en vrienden: I'm back in full force en jullie weten wat dat betekent ... Mijn ouders, Olivier, Nienke, Feline en Boris: wat een fijn en hartverwarmend gevoel te weten dat ik altijd, maar dan ook altijd op jullie kan terugvallen.

En dan, uiteraard, last but not least, diegene die mij het meest na aan het hart liggen (en daardoor ook het meest kregen te verduren, sorry): lieve Samba, mijn maatje in goede en slechte dagen, terwijl ik je naam schrijf, moet ik alweer huilen; Ona, ondeugend monster, je puberstreken brengen me steevast aan het lachen; Jules, voor wiskunde problemen en love issues: één adres ...; Titus, ik heb nu alle tijd om met je te pingpongen, maar ik vrees dat ik je voorsprong nooit meer inhaal ...; en Laurent, aan wie ik de afgelopen jaren het onmogelijke vroeg, je blijft 'ma préférence à moi'. Doen we er meteen nog eens zeven jaar bij?

Evelyne, 21 juni 2017

Inhoudstafel

Inleiding	15
Probleemstelling en onderzoeksopzet	15
Inleiding.....	17
1. Sociaal-cultureel werkers en participatie	19
2. Van homogeniteit naar diversiteit	23
3. Onderzoeksvragen en opbouw	26
4. Een historische deelstudie	28
Hoofdstuk 1	33
Sociaal-cultureel werk als antwoord op de sociale kwestie	33
Inleiding.....	35
1. De sociale kwestie als een culturele en een stedelijke kwestie.....	36
1.1 Classes laborieuses, classes dangereuses (Chevalier, 1958).....	37
1.2 Moralisering en volksverheffing	38
1.3 Cultuurspreiding en culturele emancipatie	40
1.4 Sociale en ruimtelijke segregatie	42
1.5 Het socialisme.....	43
1.6 Katholieke (re)actie	45
1.7 Suburbanisatie	47
1.8 Pacificatie	51
2. De sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat	52
2.1 De verzuilde sector	53
2.2 Stadsvlucht en achterstelling.....	57
2.3 Druk op het sectoraal beleid	58
2.4 Recht op sociale en culturele ontplooiing	62
2.5 Herwaardering.....	63
2.6 Positionering en legitimering.....	67
2.7 De stad wordt prioriteit	70
3. De nood aan een herontdekking van de sociale kwestie (Lorenz, 2016).....	71
3.1 De gedeelde en verdeelde stad	72
3.2 Een (ver)nieuw(d) engagement: een herontdekken van de sociale kwestie	74
3.3 Werken aan een stedelijke visie	77
4. Besluit	80
4.1 Een arena van behoud en verandering.....	80
4.2 Participatie als norm of uitgangspunt	82
4.3 Een spanningsvolle relatie tussen sociaal-cultureel werk en stedelijkheid	83
4.4 Bruggen naar Rabot.....	84

Hoofdstuk 2	87
Rabot: een sociaal-culturele biografie van een plek in transitie	87
Inleiding.....	89
1. Rabot als woon-werkmachine	91
1.1 Geprangd tussen de fabrieksschouwen.....	92
1.2 “Iedereen zijn vertier in eigen milieu” (Ingelrest, 1997: 12)	96
1.3 Een ‘Rabottiengevoel’.....	99
2. Een lappendeken ‘in de marge’	101
2.1 Het Gentse ‘zweetsysteem’	102
2.2 Een kansarme aankomstwijk.....	104
2.3 Vernieuwing en differentiatie.....	107
2.4 Herwaardering en verwelzijnsing	111
3. Bruggen naar, in en van Rabot.....	115
3.1 Bruggen naar Rabot+ zet in op verbinding en bewonersbetrokkenheid	117
3.2 Een monotone, kwetsbare en diverse buurt	120
4. Besluit	122
4.1 Een agenda van behoud in een buurt in verandering	123
4.2 Participatie als norm om apathie te bestrijden?	123
4.3 Rabot gesegregeerd of verbonden?	124
 Hoofdstuk 3	 127
Sociaal-cultureel werk op het snijpunt tussen democratie, participatie en stedelijkheid.....	127
Inleiding.....	129
1. Sociaal-cultureel werk als een democratisch project	131
1.1 Democratisering van cultuur	132
1.2 Culturele democratisering	135
1.3 Cultuur als democratische praktijk	137
2. Sociaal-cultureel werk als een participatief project	141
2.1 Participatie als middel en doel in de strijd om politieke rechten ...	141
2.2 Participatie als middel en doel in de strijd om burgerschaps- en samenlevingscondities.....	143
2.3 Participatie als uitgangspunt	146
3. Sociaal-cultureel werk als een stedelijk project.....	149
3.1 Aansluiten bij een categoriaal beleid	149
3.2 Documenteren, verbeelden en delen van de stad	152
3.3 Inzetten op stedelijk samenleven.....	154
4. Bouwstenen voor sociaal-cultureel werk	157
5. Stap naar tweede deelstudie	159
5.1 Case: sociaal-cultureel werk in het kader van <i>Bruggen naar Rabot</i>	161

5.1.1	Twee overeenkomsten	161
5.1.2	Het zoeken naar een taal in een wijzigende context.....	164
5.2	van concepten naar vragen	165
5.3	Onderzoeken tussen betrokkenheid en distantie (Elias, 1982 [1956])	167
5.4	Door de ogen van de sociaal-cultureel werkers: het verzamelen en analyseren van data.....	170
5.4.1	Verkennde fase.....	170
5.4.2	Vijf sleutelwerkingen	172
5.4.3	Verdiepende fase.....	178
5.4.4	Data-analyse	180
Hoofdstuk 4		185
De start van Bruggen naar Rabot		185
Inleiding.....		188
1.	Wat vooraf ging	190
2.	Reconstructie van de start van Bruggen naar Rabot	193
2.1	Zoeken naar aansluiting bij bewoners vanuit RISO Gent.....	193
2.2	Zoeken naar aansluiting bij bewoners vanuit Kunst in de Stad	196
2.3	Bruggen bouwen tussen organisaties.....	198
2.4	Opstap naar en neergang van de klankbordgroep	201
2.5	Een evenwicht tussen sociaal en artistiek werken	204
2.6	Een netwerk vormt zich rond een amalgaam van nota's en acties	206
3.	De start van Bruggen naar Rabot als sleutelwerking	210
Hoofdstuk 5		213
rocsa singers		213
Inleiding.....		216
1.	Wat vooraf ging	217
2.	Reconstructie van de rocsa singers.....	219
2.1	“Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is, maar we zongen ...” (S7)....	220
2.2	“Je kunt altijd voor je eigen zingen, maar het is leuk om te delen” (S1).....	222
2.3	“Artistiek is iemand een stem geven, soms letterlijk” (S12).....	224
2.4	“Het typische aan [...] onze groep was dat er geen typische was” (S1).....	228
2.5	“Als ik op een podium sta, dan bruis ik” (S5).....	229
2.6	“Schone liedjes duren niet lang” (S5)	231
2.7	“Je draagt dat mee voor de rest van je leven” (S4)	234
3.	rocsa singers als sleutelwerking.....	235

Hoofdstuk 6	241
De Site als creatieve ontmoetingsplaats	241
Inleiding.....	244
1. Wat vooraf ging	246
2. Reconstructie van De Site als creatieve ontmoetingsplaats	250
2.1 rocsa pakt het aan	251
2.2 Met vereende krachten wordt een 'wild plan' werkelijkheid	253
2.3 Ongeloof en enthousiasme.....	255
2.4 Duurzame oplossingen zoeken.....	258
2.5 Verdeeld beheer	262
2.6 Bruggen op De Site	265
2.7 Bruggen naar De Site	267
2.8 Bruggen vanuit De Site	271
3. De creatieve ontmoetingsplaats De Site als sleutelwerking	272
Hoofdstuk 7	277
Made by Oya	277
Inleiding.....	280
1. Wat vooraf ging	281
2. Reconstructie van Made by Oya	286
2.1 Creëren en delen in het atelier.....	287
2.2 Creëren en delen vanuit het atelier.....	292
2.3 Een sociaal-economisch experiment	294
2.4 Balanceren tussen sociale, artistieke en economische ambities....	296
2.5 Ontwerpen en moduleren	298
2.6 Een artistieke werkplaats	299
3. Made by Oya als sleutelwerking	302
Hoofdstuk 8	307
De Site als stadslandbouwproject	307
Inleiding.....	310
1. Wat vooraf ging	313
2. Reconstructie van De Site als stadslandbouwproject	316
2.1 Interne strubbelingen.....	318
2.2 Alle spots op Tondelier	319
2.3 Stadslandbouw en korte-keten	322
2.4 Het succes van de Torekes	324
2.5 Nieuwe sporen na De Site	327
3. Het stadslandbouwproject De Site als sleutelwerking.....	329

Besluit	335
Sociaal-cultureel werk als participatieve, democratische en stedelijke arena.....	335
Inleiding.....	337
1. Stedelijke participatie voorbij de fuzz en de buzz.....	338
2. Onderzoek om te begrijpen	340
3. De sociale, stedelijke en culturele kwestie	342
4. Uit de behoudsgezinde, anti-stedelijke logica breken	344
5. Vijf sleutelwerkingen als uitbraakbewegingen	346
5.1 Vijf sleutelwerkingen als participatief gegeven	346
5.2 Vijf sleutelwerkingen als democratisch gegeven.....	348
5.3 Vijf sleutelwerkingen als stedelijk gegeven	350
6. Het ‘vernieuwen’ van sociaal-culturele praktijken	352
7. Een agenda voor bijkomend onderzoek naar stedelijke sociaal-culturele praktijken	356
Epiloog.....	358
Referenties.....	363
Data Storage Fact Sheet	415
Samenvatting	421

INLEIDING

Probleemstelling en onderzoeksopzet

“Een ervaring is iets waaruit men veranderd te voorschijn komt.

Ik zou nooit de moed hebben mij aan het schrijven van een boek te zetten,
waarin ik zou meedelen wat ik al heb gedacht.

Ik schrijf juist omdat ik nog niet weet wat ik van een onderwerp
dat mijn belangstelling trekt, moet denken.

Terwijl ik het schrijf, verandert het boek mij; het wijzigt wat ik denk”

(Foucault, 1985: 7).

Inleiding

Anno 2017 wordt onder de noemer ‘sociaal-cultureel werk’ een brede variëteit aan activiteiten gevat. Het gaat zowel over vorming en amateuristische kunstbeoefening als over buurt-, opbouw-, jeugd-, cultureel en sociaal-artistiek werk, en al wat daartussen ligt en ermee verband houdt: het bibliotheekwezen, dienstencentra, allochtone zelforganisaties, sportverenigingen, bewegingen die actievoeren tegen armoede en ongelijkheid, ... De veelheid van termen die doorheen de tijd zijn gebruikt en de talrijke pogingen die werden ondernomen om het sociaal-culturele landschap te omschrijven, illustreren tegelijk de rijkdom én de ongrijpbaarheid van dit dynamische en complexe werkveld.

Ook in dit doctoraatsonderzoek staan deze rijkdom en dynamiek centraal. Ik zie sociaal-cultureel werk bijgevolg niet als een sector, een methode of als een geheel van functies (Cockx, 2010); sociaal-cultureel werk wordt hier gedefinieerd in de meest brede betekenis van het woord: als een praktijk waarin een sociaal en een cultureel opzet worden gecombineerd. Het sociale heeft te maken met het streven naar menswaardigheid en sociale rechtvaardigheid, en met het zoeken naar een afstemming tussen individuele aspiraties en maatschappelijke verwachtingen (Lorenz et al., 2011) en tussen de publieke opdracht om iedereen gelijk te behandelen enerzijds en de vaststelling dat deze ‘gelijkheid’ wordt toegepast op feitelijk ongelijke situaties anderzijds. Het culturele verwijst naar het overbrengen en vormgeven van symbolen en denkbeelden, en naar het zoeken naar betekenisvolle en gedeelde referentiepunten die aansluiten bij verschillende leefwerelden en opvattingen (Hinnekindt & Roels, 1994; Elias & Vanwing, 2002). Het sociale en het culturele ontmoeten elkaar in de vraag naar de vrijheidsgraden vervat in de verhouding tussen maatschappelijke gelijkheid en persoonlijke zingeving. In dit spanningsveld tussen systeem en leefwereld, tussen behoud en vernieuwing, en tussen gemeenschappelijke belangen en diversiteit, vormt participatie een kernbegrip.

In zijn proefschrift *De stille krachten van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal-culturele professionals* noemt Marcel Spierts (2014: 29) sociaal-cultureel werkers zelfs ‘participatiepioniers’. Hij schetst hoe het “aanzetten en in staat stellen tot participatie – van zowel kwetsbare als weerbare burgers” als een rode draad door de geschiedenis van sociaal-cultureel werk loopt en in de jaren 1980 en 1990, mede onder invloed van een op- en terugtrekkende overheid, enorm populair werd. Vandaag is de vraag dat “iedereen bijdraagt en meedoet naar vermogen” (Uitermark & Van Beek, 2010: 228) ook buiten het sociaal-culturele veld een beleidsevidentie geworden. Zo benadrukt het Vlaamse zorg- en welzijnsbeleid het belang van vermaatschappelijking,

krachtgericht werken en de mobilisatie van sociaal kapitaal (Vandeurzen, 2014), op arbeidsvlak wordt ingezet op activering en ondernemingszin (Muyters, 2014) en in het onderwijs worden onder meer co-creatie en een zo vroeg mogelijke deelname aan het onderwijs geroemd (Crevits, 2014).

Participatie lijkt daarmee (bijna) onontkoombaar, sommigen spreken zelfs van een ware tirannie (White, 1996; Cooke & Kothari, 2001). Maar ook de begripsverwarring is groot; zelden wordt immers geëxpliciteerd *wat* onder participatie wordt verstaan. Afwisselend worden processen van inspraak, burgerinitiatief, dialoog, betrokkenheid en (gedeelde) verantwoordelijkheid beklemtoond (De Rynck & Dezeure, 2009), waardoor het evenzeer onduidelijk blijft *met* en *voor wie* participatie wordt ingezet, *waartoe* participatie bijdraagt of zou moeten bijdragen en *waarom* participatie een meerwaarde is of zou zijn. Silver et al. (2010) stelden in die zin eerder al dat de discussie over participatie nu vooral methodisch kleurt: het gaat over *hoe* participatie kan worden ondersteund en georganiseerd, over welk *aanbod* tot meer of minder participatie kan leiden.

In wat volgt, geef ik aan dat participatie vandaag ook in het sociaal-culturele werkveld veelal verengd wordt tot een kwestie van publieksbereik. De (professionele) inzet op allerhande initiatieven om drempels te verlagen en op het bijbrengen van competenties om met name 'kwetsbare burgers' 'in staat' te stellen om te participeren, lijken de ongelijkheid voor een groot deel evenwel te reproduceren in plaats van te doorbreken. De vele functiebepalingen en methodieken die in de laatste tien, vijftien jaar de wetenschappelijke en vakliteratuur overspoelden, roepen bovendien het beeld op van een (minstens voor een deel) 'gesedimenteerde' sociaal-culturele sector die de verbinding met de onderliggende probleemdefinities (deels) is kwijtgeraakt. Ik geef aan, mede vanuit mijn eigen ervaringen, dat tegen de achtergrond van een (her)nieuw(d)e belangstelling voor steden en de (blijvende) zoektocht naar (andere) mogelijke relaties tussen markt, overheid en 'stedelijke burgers' (e.g. Carley et al., 2001; Boudry et al., 2003; Fung & Wright, 2003; Mayer, 2003; Blanc & Beaumont, 2005; van de Wijdeven et al., 2006; de Boer & Van der Lans, 2013), zich recent enkele innovatieve, vaak sterk thematische en tijdelijke werkingen aandienen, die nieuwsoortige dynamieken ontplooiden en de ambitie hadden om ver buiten de lijntjes van het gekende sociaal-culturele en participatieve landschap te kleuren.

Vanuit de vaststelling dat deze werkingen tegelijkertijd stootten op hoge verwachtingen en (zelf)kritiek, en dat een taal om hun complexiteit, ambiguïteit, logica's en betekenissen te duiden, ontbreekt, formuleer ik twee centrale onderzoeksvragen, die meer licht moeten werpen op 'het zoeken achter de schermen' van sociaal-culturele professionals en op de bijdrage van hun participatieve praktijken

in processen van stadsvernieuwing. Ik bespreek beknopt de opbouw van het doctoraat en sluit dit hoofdstuk af met een uiteenzetting van het historisch onderzoeksopzet.

1. Sociaal-cultureel werkers en participatie

In december 2015 stelde de Vlaamse Overheid de resultaten voor van de laatste *Participatiesurvey*, een onderzoek dat het participatiegedrag en de voornaamste drempels en attitudes inzake het kunsten-, erfgoed-, sociaal-culturele, jeugd- en sportaanbod in beeld brengt. Ondanks een aantal kleine verschuivingen ten aanzien van eerdere onderzoeken in 2004 en 2009, bevestigde deze survey opnieuw een aantal bekende clichés: jongeren gaan minder naar theater, musea, dansvoorstellingen en klassieke concerten dan oudere generaties; diegenen die opgroeiden in een cultuuractief milieu participeren meer aan allerlei culturele en sportactiviteiten op latere leeftijd en zetten deze ‘traditie’ gewoonlijk ook verder op de eigen kinderen; lager opgeleiden blijven de grote afwezigen in bibliotheken en in het gros van de sociaal-culturele verenigingen; en wie een hoger diploma behaalde, een goed inkomen heeft en actief is in het verenigingsleven, is vaker terug te vinden in cultuur- en gemeenschapscentra (Lievens et al., 2015).

Meer dan dertig jaar na Bourdieu (1979) *La Distinction* blijven de genoten opleiding, de gezinssituatie, de primaire socialisatie, het sociale netwerk en het inkomen zo overeind als dé verklarende variabelen inzake participatie. Dat ‘kwetsbare groepen’, afwisselend begrepen in termen van geslacht, leeftijd, functioneringsmogelijkheden, origine, seksuele oriëntatie, huishoudtype, scholingsniveau en inkomen (Pauwels & Pickery, 2007), heel wat minder deelnemen aan het ‘geijkte’ aanbod dan welbespraakte en kansrijke burgers, zou volgens deze logica in de eerste plaats te maken hebben met een aantal praktische drempels, zoals de te hoge kostprijs, de moeilijke (fysieke en mentale) bereikbaarheid en de te weinig aangepaste informatie. Maar ook gevoelens van minderwaardigheid en statusverlegenheid en/of het niet-begrijpen van ‘onuitgesproken codes’ zouden meespelen. Zo stellen Geldof en Driessens (2009: 192) dat “[m]ensen in armoede of mensen van een andere etnische achtergrond [...] dikwijls weinig kansen [krijgen] om hun capaciteiten te ontwikkelen en de culturele informatie te verwerken, laat staan om ervan te genieten.” Kunnen participeren, treedt Vos (2003) hen bij, betekent dat deze groepen de mogelijkheden moeten krijgen en uitgenodigd moeten worden om te participeren, pas dan vormt niet-participatie een keuze en geen uitsluiting (Haesendonckx, 2001).

Vanuit het brede sociaal-culturele veld werden in de laatste decennia en vooral sinds de jaren 2000 heel wat inspanningen geleverd om deze drempels te identificeren, te

verlagen en kwetsbare burgers 'in staat' te stellen om te participeren (Engbersen et al., 2008). Niet alleen werd nagedacht over informatie 'op maat' van diverse doelgroepen, werden allerhande kortings- en reductiesystemen uitgedokterd en experimenteerden onder meer theaters en musea met babysitservices voor jonge gezinnen, evenzeer het aanleren van de 'juiste' competenties zodat "mensen met minder behartigde belangen" (Keygnaert, 2005: 10) nauwer bij ontwerp- en overlegprocessen konden worden betrokken, stond centraal (Verhoeven, 2011). Vandaag zijn zowat overall communicatietips, behoeftebepalingen, krachtenanalyses, leefwereld- en omgevingsdiagnoses terug te vinden (voor een overzicht e.g. <http://www.participatorymethods.org>; Rowe & Frewer, 2000; Sanoff, 2000; en in Vlaanderen e.g. Baert et al., 2003a; Loyens & Van de Walle, 2006). Het aantal databanken met 'good' en 'best practices' (e.g. <http://www.participatiwordtgesmaakt.be>; <http://www.culturalpolicies.net/web/cultural-participation-resources.php>; <https://praktijkvoorbeelden.vng.nl/databank/burgerparticipatie.aspx>) en 'inspirerende programma's en activiteiten' die 'zwakkere groepen' moeten aanspreken om 'meer op eigen kracht in de samenleving te participeren' (e.g. Driessens & Van Regenmortel, 2008; <http://www.movisie.nl/publicaties/methoden-instrumenten-zelfregie>) zijn ontelbaar. Ook de moeilijke evenwichtsoefening van sociaal-culturele professionals tussen onder meer het openhouden van ruimte voor experiment én het aanbrengen van structuur, het aanknopen bij allerhande interesses en noden van deelnemers én het benadrukken van het eigen vakmanschap, het winnen van het vertrouwen van (potentiële) participanten én het zich opwerpen als samenwerkingspartner van overheids- en maatschappelijke instanties, was in de literatuur geregeld onderwerp van debat (e.g. Van den Eeckhaut, 2011; Spierts, 2014; Windey et al., 2014).

In een vorige job als publiekswerker (2004-2006) bij het Gentse stadstheater *NTGent* ging ik regelmatig naar studiedagen waar dit soort strategieën en discussiepunten druk werden besproken. Het was een periode waarin het Vlaamse cultuurbeleid aangestuurd door minister Anciaux volop de kaart trok van participatie en maatschappelijke relevantie. Termen als hoge en lage cultuur, het onderscheid tussen passief 'deelnemen' en actief 'deelhebben' en ge-update ladders, rozen en kwadranten die verschillende participatiegradaties bespraken, waren gemeengoed. Mijn directeur, artistiek leider Johan Simons, wou dit naar eigen zeggen overheersende 'populistische publieksdiscours' dat enkel gericht was op 'het vullen van de zalen' overstijgen. Met het motto 'Midden in de stad, midden in de wereld' pleitte hij nogal boud voor een autonoom, elitair theater dat het kritische denken kon scherpen en richting kon geven aan hoe de samenleving er in de toekomst kon uitzien (De Vuyst, 2006). Vanuit de nieuw opgerichte dienst Publiekswerking kregen mijn collega's en ik de opdracht om het publiek te begeleiden en te verleiden om kennis te maken met de grote thema's die op

het podium werden aangesneden; we moesten “het publiek bij het theateraanbod brengen en het aanbod bij het juiste publiek” (NTGent, 2014: 1). De ‘sociale mix’ die toen als hot item gold, werd in huis afgedaan als “een foute benadering van diversiteit” (De Corte geciteerd in Van Kerkhoven, 2002: 53).

Dat Simons het participatiedebat niet louter zag als een kwestie van bereik en van publieksaantallen en -profielen, maar ook aandacht vroeg voor de referentiekaders, de inhoud en de kwaliteit van zijn theaterwerk, is an sich lovenswaardig. Bij heel wat andere sociaal-culturele spelers valt overigens een gelijkaardig betoog te horen (Verhoeven, 2011); algemeen wordt aangenomen dat participeren aan een sociaal-cultureel aanbod de individuele en collectieve ontwikkeling voedt, dat het socialiserend (via participatie worden mensen vaardig in participatie), pacificerend (via participatie kan een maatschappelijk draagvlak worden gerealiseerd) en integrerend (participatie verhoogt het gemeenschapsgevoel) werkt (Thomassen, 1979). Een aantal kanttekeningen dringen zich evenwel op. Ik noem er drie.

Een eerste schuilt in de vrij paradoxale idee dat het autonoom handelen en het ‘meer burger worden’ kan worden bevorderd via interventie (Duyvendak, 1997). Vanuit die optiek vormt participeren zowel een middel als een doel. Het is een doel omdat een actieve participatie aan de samenleving wordt beoogd, en het is een middel: door te participeren aan een sociaal-cultureel aanbod wordt het mogelijk om de eigen situatie te verbeteren, om tot actievere maatschappelijke participatie te komen en om betere, efficiëntere projecten te creëren (Cleaver, 2001; Vranken et al., 2009). Nussbaum (2006) waarschuwt dat zo’n redenering, waarbij participatie als norm naar voor wordt geschoven en waarbij de elites de besluitvorming bepalen, al gauw dreigt verengd te worden tot een zich leren aanpassen aan de regels van het spel. Machtverschillen worden dan bevestigd, eerder dan omvergeworpen en sociale problemen worden beheerst in plaats van geanalyseerd en aangepakt (Michielse, 1977; Hartman, 1998; Bouverne-De Bie, 2008). Bovendien wordt een verschil geïnstalleerd tussen diegenen die de participatietaal en -strategie volgen en hun stem kunnen laten horen, en diegene die hier (vooralsnog) niet in slagen (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008).

Ten tweede, (non-)participanten worden in de regel benaderd als individuele, vrij passieve consumenten, niet als actieve mede-vormgevers. Hun (collectieve) betekenisverlening en toe-eigening blijven veelal buiten beeld (Corijn, 2003) en als hun perspectief toch in het vizier komt, dan gebeurt dat vaak in algemene bewoordingen: het gaat over ‘moeilijk bereikbare doelgroepen’, ‘de arme’, ‘de jongere’, ... Verschillen tussen individuen worden gemakshalve verwaarloosd en/of gedecontextualiseerd (Verschelden & Bouverne-De Bie, 2002; Coussée, 2005). Het bestaande aanbod, de daartoe vereiste competenties en de positie van de participatieprofessional blijven zo

buiten schot. Corijn (2006a: 192) geeft nochtans aan dat “de heersende cultuur [...] niet inclusief [is] voor de gehele verscheidenheid die in de bevolking aanwezig is.” Alledaagse, geleefde en alternatieve verhalen worden nauwelijks verteld en gedocumenteerd, of krijgen slechts een plaats in de marge. Ze worden niet als ‘vol’ aanzien, maar dienen als opstap naar een regulier aanbod dat wel beantwoordt aan de maatschappelijke maatstaven. De differentiatie in het aanbod bevestigt op die manier bestaande sociale breuklijnen en vergroot de kloof tussen gewone en bijzondere groepen (Lorenz et al., 2011; Roets & Coussée, 2011). Coussée (2006) spreekt in dat verband van een toegankelijkheidsparadox: het aanbod dat maatschappelijk hoog gewaardeerd wordt, komt niet terecht bij diegene die volgens de ‘maatschappelijke standaard’ het meeste nood hebben aan participatie. En hoewel de toenemende methodische differentiatie wel een breder publiek bereikt, wordt de meerwaarde van deze initiatieven vaak in twijfel getrokken. Coussée (ibid.: 405) stelt dat “hoe hoger het bereik, hoe moeilijker niet-bereikten nog aanspreekbaar lijken [...], hoe minder bereikt lijkt te worden [...] [en] hoe groter de kans [is] dat het verloopt in gescheiden circuits.”

Zo tekent zich een nog veel fundamenteler derde punt van kritiek af: heel wat sociaal-culturele praktijken lopen het gevaar om ‘gesedimenteerd’ te geraken (Mouffe, 2005; Bouverne-De Bie et al., 2014). Ze zien zichzelf en worden dan gezien als iets vanzelfsprekend; ze scheppen orde en een zekere mate van voorspelbaarheid en vertrouwen (Wildemeersch, 2009). De keerzijde is dat het (soms) onduidelijk wordt op welke vragen ze nog een antwoord bieden en welke betekenis en maatschappelijke meerwaarde ze hebben (Bouverne-De Bie, 2003b). Recent verschenen studies zoals *De kracht van cultuur* (van Dommelen et al., 2011) en *De waarde van cultuur* (Gielen et al., 2014) in *cijfers* (Marlet & Poort, 2011) lijken deze tendens te bevestigen: sociaal-culturele professionals lijken vooral te willen bewijzen *dat* het sociaal-cultureel werk werkt, maar thematiseren weinig *waarom* ze doen *wat* ze doen en “door wie, ten aanzien van wie, welke problemen op welke gronden geformuleerd worden” (Bouverne-De Bie, 2003b: 53). Op die manier evolueren ze, volgens Lorenz et al. (2011: 135), naar een soort van ‘social engineers’, die technisch tussenkomen en methoden toepassen “die hun werkzaamheid, los van de sociale en politieke context, bewezen hebben.” De verbinding met onderliggende sociaal-politieke tegenstellingen, die tot ver in de geschiedenis teruggaan en die ook actueel in andere vormen blijven doorwerken, is vervaagd. Er is dan ook, bepleit Van Damme (1991), nood aan een permanente kritische reflectie, het blijven vergelijken tussen heden, verleden en de toekomst zoals die gedacht wordt, dit om te voorkomen dat als emancipatorisch vooropgestelde praktijken uitmonden in nieuwe vormen van disciplineren.

2. Van homogeniteit naar diversiteit

Voor sociaal-cultureel werk is het belangrijk om de link te zien niet alleen met deze ruimere geschiedenis van sociaal werk, maar evenzeer met de sociale kwestie van waaruit het, vanaf de negentiende eeuw, als institutionele praktijk vorm kreeg. Het burgerlijk model van samenleven ging uit van het vormgeven en bewaken van een 'nationale ruimte': de publieke sfeer als een imaginaire sfeer binnen de grenzen van de natiestaat. Dit burgerlijk model berustte op blindheid voor de feitelijke interafhankelijkheid van mensen, en de noodgedwongen solidariteit die hiermee gepaard ging/gaat. Deze blindheid was noodzakelijk om het model van de natiestaat te handhaven en om vraagstukken van samenlevingsopbouw te depolitiseren. Tegelijk leidde het tot een vervreemding van het burgerlijke, 'nationale' project, en het feitelijke stedelijk samenleven; een vervreemding waarvan sociaal-cultureel werk mee de drager werd. De 'sociale kwestie' is in dit licht dan ook te zien als een 'stedelijke kwestie' en een 'culturele kwestie'.

Dit natiestatenmodel, samen met de representatiedemocratie en het welvaartsregime die in de naoorlogse jaren tot volle wasdom kwamen en voor een groot deel de (verzuilde) sociaal-culturele institutionalisering bepaalden, staan vandaag evenwel toenemend onder druk. Terwijl sinds de economische crises van de jaren 1970 steeds meer is beknipt, bezuinigd en gerationaliseerd en het vertrouwen in de politiek verkozenen langzamerhand kelderde, wordt het samenleven op basis van een gedeeld verleden, een gedeelde traditie, identiteit, taal en (nationale) cultuur almaar vaker uitgedaagd door een verregaande pluriformiteit en complexiteit, die zich met name in de steden manifesteren. De vrij gesloten en homogene gemeenschappen van weleer lijken plaats te hebben gemaakt voor feitelijke en virtuele, globale en lokale transacties van productie, consumptie en communicatie (e.g. Castells, 2010; Sassen, 2011), wat enerzijds problemen met zich meebrengt, maar anderzijds ook nieuwe mogelijkheden creëert.

In Vlaanderen verloopt deze stedelijke demarche enigszins anders dan in de rest van Europa (Loeckx & Vervloesem, 2012). De decennialange inzet op de gelijkmatige spreiding van woningen, (sociaal-culturele) infrastructuur en voorzieningen, maakt dat de Vlaamse ruimte actueel wordt gekenmerkt door een fijnmazig netwerk van wegen, kanalen, spoor- en snelwegen, industriezones in perifere gebieden, en bouwkavels in en tussen dorpen en kleinstedelijke kernen. Pas zo'n twintig jaar terug werden de tot dan toe verwaarloosde steden (her)ontdekt (Corijn, 2006b). Symptomatisch waren de reeks electorale overwinningen van het extreemrechtse *Vlaams Blok* eind jaren 1980, begin jaren 1990. De kiezers van het *Blok* kwamen voor een groot deel uit de woonwerkwijken die in de negentiende eeuw rond onder meer Gent en Antwerpen

waren verrezen. In deze wijken had het gebrek aan een doeltreffende aanpak van de armoede-, uitsluitings-, criminaliteits- en huisvestingsproblemen voor een diepgeworteld ongenoegen gezorgd. Een ongenoegen dat zich in eerste instantie keerde tegen de migrantenpopulatie, die in de loop van de twee decennia daarvoor de economische en ruimtelijke leegtes had gevuld van een groeiende middenklasse die aangemoedigd door een intens suburbanisatiebeleid uit de stad was gevlucht. Maar er was ook wrevel jegens de ‘grote’ politieke partijen, die hun stedelijke achterban (bijna) volledig uit het oog waren verloren en de onveiligheidsgevoelens van de stadsbewoners (gemakshalve) onder de mat hadden geveegd (Meert & Kesteloot, 1998; De Decker et al., 1996; 2003; 2005; Loopmans, 2002).

In de jaren die volgden, nam de overheidsaandacht voor de ‘stedelijke problematiek’ gestaag toe, eerst vrij aarzelend via allerlei armoedefondsen en veiligheidsplannen, later meer doorgedreven met de opmaak van een *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen* en de aanstelling van een eerste minister van Stedenbeleid die een verbetering van de leef- en omgevingskwaliteit koppelde aan het kenteren van ‘antidemocratische krachten’ (Peeters, 1995). Rond de millenniumwisseling, kort nadat zowat overal elders in Europa een stadsvernieuwingsbeweging uit de startblokken was geschoten (Roberts & Sykes, 2000), tekende een diverse task force van deskundigen (academici, overheidsspelers en burgers) de contouren uit van een meer omvangrijke project- en wijkgerichte strategie, die het bestrijden van achterstelling en het opkrikken van het sociale voorzieningenniveau expliciet verbond met ook fysiek-ruimtelijke en sociaal-economische ingrepen (Boudry et al., 2003; De Rynck, 2008; De Bruyn & Vermeulen, 2012; De Decker et al., 2012; De Meulder, 2012).

In de visie van deze diverse groep experts moesten de Vlaamse stadsprojecten proefbanken van ‘good governance’ en gangmakers van de participatieve democratie vormen (De Rynck & Dezeure, 2009). Daarmee hadden ze niet alleen een nieuwe politieke en maatschappelijke cultuur op het oog, waarbij grenzen tussen verschillende stedelingen, sectoren, lokale en bovenlokale besturen actief moesten worden bevraagd en doorbroken, evenzeer moesten bewoners en gebruikers worden erkend als belangrijke medevormgevers van plannings- en besluitvormingsprocessen (Vlaamse Regering, 2007; Corijn, 2009b). Ze stipuleerden daarenboven dat

“[b]ijzondere aandacht moe[s]t gaan naar groepen die in dergelijke processen uitgesloten dreigen te worden. [...] Bestuurders hebben de bijzondere verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat deze groepen een stem krijgen in de debatten. Het is [...] duidelijk dat de stadsbesturen hiervoor beter zelf geen nieuwe overheidsinitiatieven in het leven roepen, maar wel mensen en hun projecten ondersteunen die daar al werk van maken: vrijwilligerskernen in de

wijkwerking, in het opbouwwerk, in het welzijnswerk, in het vakbondswerk” (Boudry et al., 2003: 205).

Het feit dat opgeroepen werd om met ‘intermediaren’ (de Souza Briggs, 2003), middenveldorganisaties (De Rynck, 2012) en, in het bijzonder, met sociaal-culturele actoren (e.g. Duyvendak & Uitermark, 2005; Trienekens et al., 2011; van Dommelen et al., 2011; De Visscher et al., 2013) samen te werken om participatie vorm te geven en de dialoog tussen diverse burgers op gang te trekken, lijkt gezien de bovenstaande kanttekeningen zeker niet evident. Een eerste analyse van de Vlaamse stadsprojecten (2002-2011) bevestigt zelfs de bekende kritieken: de meerderheid van de spelers greep terug naar “een reeks geijkte werkwijzen: infovergadering, website, tentoonstelling, hier en daar een opstoot van ‘doe-het-zelf’ participatief ontwerpen” (Loeckx & Vervloesem, 2012: 15). Opnieuw kwamen vragen over het bereik, het opzet en het doel. In hoeverre overstegen die vele, goedbedoelde stedelijke participatie-activiteiten de bestaande machtsverhoudingen (Tonkens & de Wilde, 2013)? Werkten ze niet (ongewild) mee aan de verdringing van de meest kwetsbare groepen (Lees, 2008; Van Bouchaute, 2013)? Bleven ze niet vooral hangen in de eigen ‘sociale agenda’ (Debruyne et al., 2008; Debruyne & Oosterlynck, 2011)? En konden ze wel historisch gegroeide economische, politieke, sociale en culturele processen van marginalisering aankaarten en veranderen (Verschelden et al., 2011)?

Tegelijk doken in de laatste tien jaar, weliswaar met mondjesmaat, ook enkele nieuwe experimenten op die duidelijk een bredere ambitie hadden en nieuwe dwarsverbanden tussen instituten, disciplines en sectoren initialiseerden (Dehaene, 2005; De Bie et al., 2012; Oosterlynck, 2013). Een van die experimenten is de sociaal-artistieke werking *rocsa* (nu: *Manoeuvre*). In het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* contracteerde de Stad Gent deze organisatie (toen nog onder de naam *Kunst in de Stad*) om een creatieve methodiek te ontwikkelen die “bewoners van [...] Rabot op een directe wijze betreft bij de veranderingen in hun buurt” (Stad Gent, 2006a: 2). De overeenkomst sloot naadloos aan bij de visie van het lokale bestuur om de wijk Rabot op te waarderen, een wijk die sinds de jaren 1980 geboekstaafd staat als een van armste grootstedelijke gebieden van Vlaanderen, ‘een plek waar mensen wonen, maar niet willen leven’ (Blondeel, 1999) en waar, op het eerste gezicht, sluikstorten, druggebruik en verkeersonveiligheid de sfeer dicteren (Maly, 2014).

Gedurende de vijf jaar dat ik voor *rocsa* werkte, kregen we veel lof voor ons ‘vernieuwend participatief opzet’ en voor het bieden van een forum “om de moeilijk bereikbare doelgroepen aan te spreken en hen te stimuleren om ook actief te participeren” (Kenniscentrum Vlaamse Steden, 2011: 1). We waren er, volgens Debruyne en Oosterlynck (2009), in geslaagd om de stadsplannen ‘op hun kop’ te

zetten, en de oorspronkelijk vrij enge 'stenen logica' van het project *Bruggen naar Rabot* open te breken en (haast organisch) aan te vullen met sociaal-culturele en -economische interventies. Paradoxaal genoeg kregen we het als werking zelf steeds moeilijker om aan te geven waar nu precies het vernieuwende van onze zanggroep *rocsa singers*, de creatieve ontmoetingsplek *De Site* en het sociaal-artistiek-economisch textielatelier *Made by Oya* lag. Waarom leken onze projecten te slagen in hun participatie-opgave? Wat bracht dit teweeg? En wat was onze rol als sociaal-culturele professionals in dit geheel? De taal om onze werking en onze eigen positie in al hun complexiteit en ambiguïteit te duiden, ontbrak ons. In de teksten en de verhalen die wijzelf en anderen optekenden en verspreidden, bleef de analyse vaak steken bij nieuwe(rwets) concepten zoals 'transversaal werken', 'politiseren', 'gemeenschapsvorming' en 'sociale stijging'. Bovendien konden we, op het schetsen van enkele anekdotes na, niet helemaal benoemen waartoe de vele initiatieven van *rocsa* bijdroegen.

3. Onderzoeksvragen en opbouw

De twee centrale onderzoeksvragen van dit doctoraat komen rechtstreeks voort uit enerzijds de verwondering over het beroep op sociaal-cultureel werk als drager van een proces van stadsvernieuwing, en anderzijds de vraag naar een taal, een referentiekader waarbinnen deze opgave vorm kan krijgen. Op die manier wordt zowel aangesloten bij de nood aan een systematisering van de kennis en ervaring die in het verre of nabije verleden reeds werden opgebouwd door verschillende sociaal-culturele praktijken, als bij de vraag naar een hernieuwde reflectie over het waarom van participatie, de positie, (achterliggende) logica's en (mogelijke) betekenis van sociaal-cultureel werk in processen van stadsvernieuwing.

De twee vragen zijn:

(1) Wat is de rol van sociaal-cultureel werkers in/voor stedelijke kwesties en stadsvernieuwing? Waarom en op welke manier vormt participatie voor sociaal-cultureel werkers een centrale opdracht? Waartoe draagt het bij?

(2) Op welke wijze draagt een als 'vernieuwend' geduide sociaal-culturele praktijk bij tot een stadsvernieuwingsproject? Welke sociaal-culturele bouwstenen voor stadsvernieuwing en voor de rol van de sociaal-culturele professional kunnen hierin worden aangereikt?

Deze twee vragen worden opgesplitst in twee deelstudies. Voor de eerste onderzoeksvraag naar de rol en de betekenis van stedelijke sociaal-culturele initiatieven analyseer ik de historische ontwikkeling van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen en in de wijk Rabot. Voor de tweede onderzoeksvraag bestudeer ik enkele sociaal-culturele initiatieven die in het kader van *Bruggen naar Rabot* werden ontplooid in de periode 2004-2013.

De eerste deelstudie valt zo uiteen in twee hoofdstukken: (1) een literatuurstudie waarin ik, op basis van secundaire bronnen, de rol en betekenis onderzoek van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen in relatie tot de sociale en stedelijke kwestie; en (2) een sociaal-culturele biografie van de wijk Rabot waarin ik naga op welke manier deze historische ontwikkeling sinds 1860 daar ruimtelijk tot uiting kwam. Beide deelstudies vormen de eerste twee hoofdstukken van dit doctoraat en de basis van het referentiekader, dat samen met de methodologie van de tweede deelstudie wordt uiteengezet in het derde hoofdstuk.

Voor de tweede onderzoeksvraag analyseer ik vijf sleutelmomenten in de sociaal-culturele werking van *Bruggen naar Rabot*: (1) in hoofdstuk 4 heb ik het over de start van het stadsvernieuwingsproject en de inzet van sociaal-cultureel werkers (2004-2006); (2) in hoofdstuk 5 komt het zangproject de *rocsa singers* aan bod (2007-2013); (3) in hoofdstuk 6 licht ik de creatieve ontmoetingsplaats *De Site* toe (2007-2010); (4) hoofdstuk 7 is gewijd aan het sociaal-artistiek en economisch atelier *Made by Oya* (2008-heden); en (5) in hoofdstuk 8 ten slotte wordt *De Site* als stadslandbouwproject (2012-heden) besproken. Samen met de sociaal-cultureel werkers betrokken bij deze verschillende initiatieven ga ik op zoek naar bouwstenen om een 'nieuwe taal' te ontwikkelen die de actuele ontwikkelingen in de buurt en de stad vat. Daarbij bekijk ik telkens: (1) waarom deze initiatieven werden opgezet; (2) hoe de initiatieven werden/worden geconcretiseerd (wat gebeurde/gebeurt er, met wie gebeurde/gebeurt dit, wie waren de partners; waarop werden/worden deze partners aangesproken, voor wie werd/wordt er tussengekomen, op welke manier kreeg/krijgt dit vorm, en hoe verhield/verhoudt zich dat ten aanzien van het initiële opzet, de bedoelingen en onderliggende logica's); en (3) hoe sociaal-cultureel werkers zelf op de initiatieven terugkijken.

In het besluit formuleer ik een antwoord op de vraag naar een taal en reflecteer ik over de rol en de positie van sociaal-cultureel werkers die participatie-initiatieven opzetten in het kader van stadsvernieuwing.

4. Een historische deelstudie

De keuze om dit proefschrift te starten met een historische studie van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen en Rabot start vanuit de overtuiging dat deze praktijken “are deeply embedded in historical and cultural habits from which we cannot detach ourselves at will” (Lorenz, 2007: 601). Geschiedenis kan, zoals Vandenbroeck (2009: 317) eerder stelde, helpen “begrijpen hoe meningen, overtuigingen, standpunten bij actuele vraagstukken tot stand [zijn ge]komen en hoe ze geworteld zijn in (meestal) impliciete waarden en normen.” Hij verwijst hierbij naar Foucaults genealogie: een kritische vorm van geschiedschrijving die tracht processen van *Herkunft* en *Entstehung* bloot te leggen “not to connect the present-day phenomenon to its origins [...] The idea is instead to trace the erratic and discontinuous process whereby the past became present” (Garland, 2014: 372). Foucault geloofde dat een analyse van het verleden kon laten zien dat wat vandaag is er niet altijd was, en dus dat “the things which seem most evident to us are always formed in the confluence of encounters and chances, during the course of a precarious and fragile history” (Foucault, geciteerd in Kelly, 1994: 127).

Dit onderzoek volgt deze genealogische invalshoek. Dit impliceert dat in de eerste twee hoofdstukken het accent niet zozeer ligt op het begrijpen van eerdere sociaal-culturele praktijken, wel is het de bedoeling om de achterliggende, zeer heterogene, soms vergeten contexten en opvattingen van de initiatieven die vandaag worden ontplooid, bloot te leggen en aan te geven welke constructies in het verleden mogelijk waren en dus nu nog steeds zijn. Meer concreet gaat het om het kritisch doorlichten van de actuele sociaal-culturele discussie en de evidentie waarmee ‘nieuwe uitdagingen’ worden vooropgesteld (Lorenz et al., 2011) via wat een ‘history of the present’-benadering wordt genoemd, “a method for understanding change through exploring how the objects of thought and action are assembled, connected and disconnected over time/space” (Popkewitz, 2011: 18).

Het zoeken naar deze “patterns of change” (Hareven, geciteerd in Vandenbroeck et al., 2013: 121) reikt duidelijk verder dan louter het beschrijven van ‘hoe het is geweest’. Veeleer gaat het om een terugkijken vanuit een bepaald perspectief, naast andere mogelijke perspectieven. Daarmee onderschrijf ik de vaststelling dat geschiedenis niet noodzakelijk vertelt wat geschied is. Historisch onderzoek is per definitie een constructie, niet-neutraal (Mollenhauer, 1986), laat staan alomvattend en objectief (Lorenz, 1994). Er bestaan “net zoveel geschiedenissen [...] als er geschiedschrijvers zijn” (Vandenbroeck, 2009: 318) en hoewel wordt teruggegrepen naar allerlei overblijfselen en bronnen uit het verleden, ben ik er me van bewust dat steeds een ordening en samenhang worden aangebracht in het verleden die het verleden zelf niet kent (Depaepe, 2011). Of nog: ideeën over het verleden zijn een constructie van het

heden.

Hetzelfde geldt overigens voor wat onder sociaal-cultureel werk en participatie wordt verstaan. Hoewel ik deze twee concepten consequent doorheen dit hele proefschrift gebruik, vindt de term 'sociaal-cultureel werk' pas in de naoorlogse jaren ingang en wordt 'participatie' voor het eerst in de jaren 1960 als dusdanig benoemd. Ik meen evenwel, samen met vele anderen, dat al sporen van 'sociaal-culturele praktijken', begrepen als praktijken die een sociaal en een cultureel streven verbinden, terug te vinden zijn in de negentiende eeuw, op het moment dat de sociale en stedelijke kwestie volop spelen. En ook 'participatie', verwijzend naar de rol en de verhoudingen van de burger en/of het publiek in en ten aanzien van sociaal-culturele voorzieningen en maatschappelijke instituten, was van bij de eerste uitingen van sociaal-cultureel werk een centrale bekommernis (e.g. Lorenz, 2007; Leirman et al., 2013).

Mijn historisch onderzoek start dan ook daar, midden negentiende eeuw, op het moment dat de industriële revolutie het Europese vasteland bereikte en sociaal-cultureel werk vorm kreeg als antwoord op de zogenaamde 'sociale kwestie'. Deze kwestie vat de strijd tussen burgerij en de 'classes laborieuses, classes dangereuses' (Chevalier, 1958) als stedelijk fenomeen samen: de precaire leefomstandigheden en de sociale problematiek van het proletariaat zetten het model van de burgerlijke democratie gebaseerd op het cijnskiesrecht en gekenmerkt door een uitgesproken liberale politiek onder druk. Het besef dat maatregelen nodig waren om aan de armoede, de slechte huisvesting, de gezondheidsrisico's, ... van de arbeiders tegemoet te komen, werd vertaald in een pedagogisch aanbod (Bouverne-De Bie, 1991; De Vos, 2015). Daarmee kwam de aandacht te liggen op het 'bijsturen' van het gedrag en de 'tekorten' van de arbeidersklasse die de sociale cohesie, de democratische burgerschapswaarden en de toekomstige welvaart en economische ontwikkeling bedreigden. Volgens het principe van de gesubsidieerde vrijheid bood de overheid in de daaropvolgende jaren een kader voor mogelijke interventies en werd de realisatie gedragen door de christelijke caritas en burgerlijke filantropische initiatieven. Het ideaalbeeld van het gezin als hoeksteen van de samenleving met duidelijk onderscheiden posities van mannen, vrouwen en kinderen, zowel binnen het gezin zelf als in de samenleving (Vandenbroeck, 2009), bleek daarbij richtinggevend; sociaal-cultureel werk ontwikkelde zich als een categoriaal, gender- en leeftijdsspecifiek aanbod, gedragen door de burgerij als stedelijke elite en sterk bepaald door het model van de natiestaat. Vandaag, tegen de achtergrond van tendensen van globalisering, een toenemende culturele diversificatie en tweedeling tussen hoger- en lager geschoolden, lijkt dit model evenwel niet langer houdbaar. De vraag tot herformulering van de sociale en stedelijke kwestie dringt zich op (Merrifield, 2014; Lorenz, 2016).

In het eerste en tweede hoofdstuk bespreek ik deze evolutie uitvoerig: welke vertogen van vorige generaties domineerden en domineren? Welke (vaak verborgen) maatschappelijke krachten hebben vormgegeven aan de heersende sociaal-culturele retoriek? En welke functies vervulde deze retoriek? Door in het tweede hoofdstuk Rabot als casestudy naar voor te schuiven, wordt het mogelijk “to retain the holistic and meaningful characteristics of real-life events” en “to generalize a particular set of results to some broader theory” (Yin, 1994: 3-36). Als onderzoekscontext is Rabot om meerdere redenen interessant. Ten eerste, zoals eerder gesteld, werkte ik zelf als coördinator van de sociaal-artistieke werking *rocса* van eind 2006 tot midden 2011 in de buurt, waar ik de opdracht had om een creatieve participatieve methodiek op poten te zetten die de buurt met de herontwikkelingsplannen bond (Stad Gent, 2006a). Ten tweede, deze opdracht sloot aan bij de lange traditie van de Stad Gent op vlak van inspraak en het organiseren van bewonersbetrokkenheid, zowel binnen de eigen stedelijke diensten als daarbuiten (Dezeure et al., 2009). Bovendien stelde de Stad bij aanvang van de stadsvernieuwingsprojecten dat ze naast fysiek-ruimtelijke en sociaal-economische ingrepen ook aandacht wou hebben voor de sociaal-culturele dimensie (Stad Gent, 2012d). Ten derde, Rabot is exemplarisch voor vele andere Westerse buurten waar armoedeproblemen, de-industrialisatie en een groeiende diversiteit op elkaar ingrijpen; de buurt is het prototype van een ‘aankomstwijk’ (Saunders, 2010): een veilige haven voor ‘nieuwelingen’, een locatie voor transitie en integratie. En ten vierde, het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* wordt geroemd als een inspirerend project waarin participatie langzamerhand de bovenhand nam (Debruyne & Oosterlynck, 2009).

Voor het eerste hoofdstuk, een historische studie van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen, baseer ik me op wetenschappelijke overzichtsstudies die grondig zijn ingegaan op de geschiedenis van het sociaal-culturele veld en allerhande microstudies die focusten op bepaalde sociaal-culturele werkvormen in het bijzonder. Waar wenselijk doe ik een beroep op primaire en meer formele bronnen. Ik refereer hier en daar naar internationale studies om het lokale en nationale niveau te verbreden, maar het accent ligt in eerste instantie op Vlaanderen, waar zich drie belangrijke krachtlijnen aftekenen. Voor het tweede hoofdstuk, een sociaal-culturele biografie van Rabot, dook ik de archieven in. Het startpunt van deze biografie is, in tegenstelling tot die van het Vlaamse sociaal-culturele werk, veel exacter te bepalen: Rabot werd opgebouwd na 1860, na de afschaffing van de Gentse octrooirechten. Ik maakte dankbaar gebruik van het al bij al zeer beperkte aantal sociaal-historische en stedenbouwkundige studies over de buurt en probeerde de hand te leggen op oude krantenartikelen, wijkblaadjes, e.d. die in het Gentse stadsarchief, het Gentse OCMW-archief, het archief van het Gentse *Museum over industrie, arbeid en textiel*, het Liberaal Archief, het Instituut voor Sociale Geschiedenis *Amsab* en het *Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis dr. Maurits*

Gysseling bewaard bleven.

Uit de dialoog tussen de eerder synthetische 'horizontale' krachtlijnen uit het eerste hoofdstuk en de gedetailleerde 'verticale' gevalstudie van Rabot destilleer ik in hoofdstuk 3 een referentiekader, dat zowel oog heeft voor de complexe geschiedenis van sociaal-culturele initiatieven als een handvat is voor de analyse van het empirische luik van dit proefschrift. Ik belicht daar ook de gehanteerde methodologie voor de tweede deelstudie.

HOOFDSTUK 1

**Sociaal-cultureel werk als antwoord op de
sociale kwestie**

“Whenever and wherever societies have flourished and prospered
rather than stagnated and decayed,
creative and workable cities have been at the core of the phenomenon;
they have pulled their weight and more. It is the same still.

Decaying cities, declining economies,
and mounting social troubles travel together.

The combination is not coincidental”

(Jacobs, 1993 [1961]: xviii).

Inleiding

In zowat alle historische schetsen van het Vlaamse sociaal-cultureel werk wordt de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* beschouwd als een belangrijke pionier (e.g. Oosterlinck, 2005; De Droogh, 2011; Leirman et al., 2013). Opgericht in 1784 in het Nederlandse Edam was 't *Nut* bezorgd om de desintegratie van de jonge Nederlandse natiestaat, de sociale spanningen en de verdelende krachten die de standensamenleving bedreigden (Kruithof, 2006). De organisatie zag het als haar opdracht om kennis en deugd onder het volk te spreiden “om de onvermogenen onder onze landgenooten tot brave burgers en nuttige mensen [...] met één woord tot edelaartige Nederlanders te vormen” (Boing geciteerd in Kruithof, 1983: 374). Het volk en met name “den gemeenen burger” werd gezien als “ruw en onbeschaafd [...]; haveloos en morsig; zinnelijk, zonder hogere gevoelens; hij verhoert en verzuipt zijn loon en jaagt bij thuiskomst zijn vrouw en kinderen de schrik aan; gezwegen wordt dan nog van de onbeschoftheid, die hem eigen is” (Clarisse geciteerd in *ibid.*).

't *Nut* verspreidde eenvoudig geschreven (school)boeken, bouwde kleuter- en lagere scholen en zette een onderwijzersopleiding en beroepsonderwijs op om het volk braafheid, oppassendheid, eerlijkheid, matigheid en zuinigheid bij te brengen (Amsenga, 2005). Het richtte zich daarvoor in eerste instantie tot notabelen en intelligentsia; kleinburgerij die zich in de grote steden ophield en zijn vrije tijd offerde om de ‘onzedelijke lagere kringen’ aan te sporen tot meer huiselijkheid en medische moraal (Kruithof, 1983) en zich daarmee meteen zelf van een sterk netwerk en een zedige status voorzag (Visser, 2006). De achterliggende idee was dat “de beter bedeeden [...] hun taak [moesten] vervullen als waren zij de ouders die de verantwoordelijkheid op zich namen voor hun minderbedeelde landgenoten” (Kruithof, 2006: 71). Deze bijna missionaire bewogenheid werd later door Kruithof (1983) bestempeld als een ‘burgerlijk beschavingsoffensief’: een offensief gericht op het aanpassen van het gedrag van het ‘gewone volk’ aan de heersende normen van het burgerlijke ethos, de burgerdeugd en het burgerfatsoen (Depaepe, 1999). Dit verheffen en verlichten van de lagere klassen ging gepaard met een ‘burgerlijk beschavingsdefensief’ (Simon & Van Damme, 1989), waarbij de dominante positie van de burgerij en de bestaande sociale klassen werd bevestigd eerder dan doorbroken. Het op te voeden deel van de natie – de ‘onmaatschappelijken’ – werd politiek en economisch onmondig gemaakt en zo gehouden (Visser, 2006; Hunt, 2009).

In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw vond dit soort actieve verburgerlijking vrijwel overal in Europa navolging, en dit in eerste instantie in de steden waar de bezorgdheid en het ongenoegen over de volksmassa toenamen

naarmate de industrialisering zich doorzette (Van Damme, 1996). Ik pik hier de draad op. Vertrekkend vanuit de ontwikkelingen in België en Vlaanderen in het bijzonder, ga ik in dit eerste hoofdstuk na van waaruit en op welke manier sociaal-culturele praktijken vorm kregen. Ik splits het geheel op in drie historische ontwikkelingslijnen, die ik steeds kort inleid: (1) de sociale kwestie als een culturele en een stedelijke kwestie; (2) de sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat; en (3) de nood aan een herontdekking van de sociale kwestie (Lorenz, 2016). Hoewel deze drie lijnen elkaar historisch opvolgen – een eerste lijn is te situeren vanaf midden negentiende, tot midden twintigste eeuw; de tweede ontstaat na de Tweede Wereldoorlog en loopt tot eind jaren 1980; en de derde start rond 1990 – is het niet zo dat de logica's en de praktijken die binnen een bepaald tijdsbestek ontstonden de oude volledig vervingen. Oude en nieuwe ideeën en opvattingen schoven als het ware over elkaar heen. Iedere ontwikkelingslijn liet zo, zoals ik zal aangeven in de afsluitende synthese, haar sporen na en blijft tot op vandaag doorwerken.

1. De sociale kwestie als een culturele en een stedelijke kwestie

Een eerste ontwikkelingslijn vindt zijn oorsprong in de negentiende eeuw tegen de achtergrond van de 'sociale kwestie' (Rosanvallon, 1995; Lorenz, 2004), een periode waarin de elites zich zorgen begonnen te maken over de groeiende concentratie aan arbeiders en paupers in de steden. In wat volgt, schets ik hoe sociaal-culturele interventies, geïnspireerd door het burgerlijk beschavingsdenken van onder meer 't *Nut*, zich toeleiden op de materiële en geestelijke verheffing van het volk (Verschelden et al., 2011). Twee tegenstrijdige ideologieën ontstonden: de katholiek-conservatieve idee van cultuurspreiding die het behoud van de standensamenleving voorstond en de liberaal-progressieve nadruk op culturele emancipatie en volksverheffing van de (Vlaamsgezinde) kleinburgerij. Ik geef aan hoe beide strategieën selectief en categoriaal inzetten op het vermeende tekort aan burgerzin en kennis en vaardigheden, en ruimtelijk tot uitdrukking kwamen in de strikte scheiding tussen stad en platteland, en tussen stadscentrum en -rand enerzijds en arbeiderswijken anderzijds (Meert & Kesteloot, 1998).

Gaandeweg kreeg een anti-stedelijke logica vorm, gedragen door de arbeidersbewegingen die de strijd om politiek burgerschap opvoerden en sociaal-cultureel werk uitbouwden richting "den vrijen tijd voor den arbeider" (Bosmans-Hermans, 1979: 9), het betrekken van de veelal 'apathische massa' in functie van de eigen politieke en sociale agenda en het consolideren van de bestaande, gepacificeerde

orde (Vermeulen, 1982). Terwijl Vlaanderen volop werd verkaveld en de sociale segregatie uitdijde naar voorsteden en buitenwijken, beschrijf ik hoe de eerste stadssociologen zich bogen over het integratievraagstuk en het stedelijk leven als anoniem, onpersoonlijk, oppervlakkig en instrumenteel zagen (De Decker, 2003).

1.1 Classes laborieuses, classes dangereuses (Chevalier, 1958)

Rond 1800 deed in België, ongeveer vijftig jaar na Groot-Brittannië, de industriële revolutie haar intrede. Naast de rurale huisnijverheid werden in en rondom enkele steden fabrieken opgetrokken, en dit in de eerste plaats in Wallonië: in Verviers introduceerde William Cockerill de spinmachine en op de as Luik-La Louvière-Charleroi-Borinage werden steenkool en ijzererts gedolven. In Vlaanderen smokkelde Lieven Bauwens *Mule Jenny* Gent binnen, waardoor ook hier de katoenindustrie kon floreren. De daaropvolgende doorgedreven mechanisering en de landbouwcrisis van de jaren 1840 zorgden ervoor dat heel wat pachters, kleine boeren en landarbeiders die tot dan toe thuis hadden bijgeklust voor rekening van stedelijke fabrikanten, noodgedwongen naar deze (nieuwe) industriële centra trokken op zoek naar werk (Lis & Soly, 1980). Tussen 1856 en 1895 nam het aantal thuisarbeiders af met maar liefst 65 procent, het aantal fabrieksarbeiders steeg evenredig (Brepoels, 2015).

Enkele patroons, welgestelde burgers, middenstanders en kleine zelfstandigen beseften al gauw dat ze aan de huisvesting van deze 'economische vluchtelingen' heel wat konden verdienen. Ze bouwden binnenplaatsen, achtertuinten en braakliggende gronden om tot labyrinten van piepkleine, sombere huisjes, die afstaken tegen de eigen standingvolle herenhuizen langsheen grootse, brede boulevards (De Meyer & Smets, 1982; De Decker & Kesteloot, 2005; De Wilde, 2007; De Decker, 2009). Deze beluiken en 'corons' vormden ware getto's, die, uit afkeer voor de ellende, de viezigheid en de zonden van de arbeiders en de paupers die er woonden, goed werden weggeborgen achter de burgergevels en door gangen waren afgesloten van de rest van de stad (van Istendael, 1989). In Gent bijvoorbeeld huisde omstreeks 1850 een derde van de stadsbevolking op drie procent van de stadsoppervlakte (Boone & Deneckere, 2010). Het beluik *Batavia* tussen de huidige Sint-Pietersnieuwstraat, Rozier en Sint-Hubertusstraat was een cité van het gruwelijkste soort:

"Honderd meter lang, dertig meter breed, met honderdzeventien huizen rond vier gangen, zes gemeenschappelijke closets, twee pompen en een open riool waarin de goten en gemakken leegliepen. [...] [Hier] woonden honderdzeventien gezinnen, vijfhonderd vijfentachtig mensen [...] als opeen, door de wetten, door de trots der rijken en burgers veracht, buiten de

maatschappij gesloten evenals de melaatsen der middeleeuwen” (Van Isacker, 1978: 75).

In de fabrieken was de toestand mogelijks nog erger: kinderen en volwassenen werkten twaalf tot veertien uur per dag in snikhete, bedompte en stoffige werkplaatsen, tussen lawaaierige en levensgevaarlijke machines. De lonen waren nauwelijks voldoende om voeding en huur te betalen. Bovendien zorgden gedwongen winkelnering (verplichte aankopen in winkels van de patroons), het trucksysteem (een gedeeltelijke uitbetaling van het loon in vaak minderwaardige of onnodige goederen) en het betalen van de inkomens in de cafés dat een groot stuk van de lonen terugvloeide naar de werkgevers. Elke tegenslag (plotse prijsstijgingen, periodes van werkloosheid, tijdelijke werkonbekwaamheid als gevolg van ongevallen, ...) kon arbeiders van de ene op de andere dag tot de bedelstaf brengen (Vandenbroeck, 2009).

De arbeidersklasse leefde zo in de marge van een burgerlijke samenleving die hen misprees (Brepoels, 2015). De kloof tussen arm en rijk, tussen proletariaat en burgerij werd voortdurend benadrukt. De huisvesting, kledij, taal en ontspanningsactiviteiten van de gegoede klasse moesten het overtuigende bewijs leveren van hun ‘natuurlijke superioriteit’ (Lis, 1977), en hoewel hun welvaart en voorspoed duidelijk voortkwamen uit de industrie en de arbeid van de grote massa paupers, profiteerden enkel zij als ‘bevoorrechten’ volop (Depaepe, 1999). De schuld voor de sociale problemen werd consequent bij het volk zelf gelegd: het waren de arbeiders die de gezondheid en de moraliteit met geloofsverval, promiscuïteit en dronkenschap bedreigden. Ontbering was het resultaat van hun wangedrag en plichtverzuim. “De materiële ellende van de volksklasse [lag] aan haar verbeesting” (Van Isacker, 1978: 80), meenden de elites. Ze maakten zich weinig druk over de alarmerende rapporten van medici en de onheilspellende resultaten van talrijke enquêtes die wezen op de schrijnende armoede, de hoge mortaliteit, de lichamelijke aftakeling en de geestelijke afstomping van de arbeidersklasse (Lis & Soly, 1980; Brepoels, 2015). Onderlinge contacten werden zoveel mogelijk uit de weg gegaan.

1.2 Moralisering en volksverheffing

Het besef dat deze slechte woon- en werkomstandigheden een aanhoudende bron vormden voor sociale uitbarstingen van het proletariaat, maakte wel dat hier en daar, naast de meer materiële en filantropische hulpverlening en de christelijke caritas, initiatieven ontstonden vergelijkbaar met die van de Nederlandse *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Van Damme, 1996). De burgerij opende bibliotheken, armenscholen en werkhuisen, hield voordrachten en installeerde spaarbanken en hospitalen om het morele peil van de ‘gevaarlijke klasse’ op te krikken. Sociale problemen werden zo

vertaald als pedagogische problemen (Bouverne-De Bie, 1991); opvoeding en onderwijs dienden om de groeiende groep arbeiders te beheersen en te onderwerpen aan de burgerlijk-materialistische ethiek (Van Isacker, 1978; Depaepe, 1999). Door hen soberheid, redelijkheid, ijver en zelfdiscipline bij te brengen, konden ze tot lijdzaamheid en berusting in de eigen, ondergeschikte sociale positie worden gedwongen, zo werd gedacht. Op die manier kreeg geleidelijk aan ook het principe van 'la défense sociale' vorm: sociaal-culturele en armenzorginitiatieven werden ingezet om de maatschappij te beschermen, om sociale problemen te voorkomen en het 'niet-aangepaste gedrag' van arbeiders, paupers, jongeren, bedelaars en landlopers te corrigeren (Tulkens, 1993; De Bie & Roose, 2009).

Na de scheiding van Nederland (1830) verdwenen de veertien Belgische afdelingen van 't *Nut*, die waren geïnstalleerd ten tijde van het rijk van Willem I (1815-1830), een na een (De Vos, 2013). Het povere succes van 't *Nut* in België lag enerzijds aan de toenmalige spanning tussen het calvinistische Noorden en het katholieke Zuiden, anderzijds speelde de taalkwestie: de Belgische elite was Franstalig en hechtte geen belang aan het Nederlands. Het leidde ertoe dat de Vlaamse volksoepvoeding onlosmakelijk verbonden raakte met het emancipatiestreven van de kleinburgerij en de nieuwe middenklasse (artsen, onderwijzers, apothekers, ...), die zich gefnuikt voelden door de oude machten (adel, clerus en hoge burgerij) die de dominantie van het Frans verdedigden (Vermeulen, 1982; Hinnekint & Roels, 1994; De Droogh, 2011). Deze eerste generatie flaminganten besteedde bijgevolg heel wat aandacht aan Nederlandstalig letterkundig werk. Rond 1850 waren maar liefst 98 koren, 197 muziekkorpsen en 106 toneelverenigingen actief die de nationale samenhang dienden en de Vlaamse volkstaal en -cultuur moesten uitdragen. Daarnaast had een kleine kring Vlaamse intellectuelen zich verenigd rond de idee dat sociale achterstand in belangrijke mate samenhang met de gebrekkige taalbeheersing van het volk (Hinnekin & Roels, 1994). Ze richtten het *Willemsfonds* (1851) op dat tot doel had "de nederduitsche taal en letterkunde en al wat aangaat krachtadig te ondersteunen en aan te moedigen, ter versterking van den algemeenen nationalen volksgeest in België" (Schevenhels geciteerd in Oosterlinck, 2005: 33). Vanuit deze patriottische overtuiging organiseerde het fonds taallessen en zangavonden, het verdedigde het openbaar onderwijs, publiceerde betaalbare en vlot leesbare boeken en tijdschriften, en bouwde het openbare bibliotheekwezen uit (Bots et al., 1993; Schrans, 2015).

De liberaal-katholieke tegenstellingen, die met de eerste schoolstrijd (1879-1884) op de spits werden gedreven, leidden uiteindelijk tot een breuk in het *Willemsfonds* (Bots et al., 1993). Tot dan had de elementair-godsdienstige opvoeding zich goed geleend voor de moralisering van de arbeidersklasse. Zo werd in adulten- en zondagsscholen (1842) godsdienstonderwijs gecombineerd met alfabetiseringslessen en het bijbrengen

van bruikbare technische kennis, en voerden liberalen een politiek gericht op zelfhulp terwijl de bestaande openbare armenzorg werd overgelaten aan het overwegend katholieke particulier initiatief (Lis et al., 1985). Beide gingen nu elk hun eigen weg: katholieken bouwden sociaal-cultureel werk uit richting moralisering, religieuze inprenting en paternalistische bevoogding, en liberalen richtten zich verder op kennisoverdracht om de onwetendheid van de arbeiders aan te pakken en hen te emanciperen (Van Damme, 1983; Hinnekint & Roels, 1994). Deze tegenstelling tussen de katholieke en liberale strategie was zeker niet strikt; beter is het om te spreken van conservatieve-progressieve en klerikale-antiklerikale breuklijnen. Zo bevatte de liberale ideologie evenzeer moraliserende elementen, en botsten bij de katholieken ultramontanen, die de oude standensamenleving voorstonden, met eerder liberaal ingestelde katholieken, die streefden naar een verzoening tussen religieuze principes en de moderne staat (Coussée, 2006).

1.3 Cultuurspreiding en culturele emancipatie

Vanuit conservatieve-klerikale hoek werden vanaf het midden van de negentiende eeuw, in navolging van de *Oeuvres des jeunes* (1799) en de *Patronages des apprentis* (1833) in Frankrijk en de *Oratorio's* (1841) in Italië (Depaepe, 1999; Coussée, 2006), ook patronaten in Vlaanderen ingesteld, waar jongeren in hun vrije tijd religieuze activiteiten, ontspanning en onderwijs aangeboden kregen (Van Damme, 1996). Ongeveer tegelijkertijd ontstonden *Katholieke Kringen* (1853) “ter ontspanning en ontwikkeling in de katholieke geest” (Hinnekin & Roels, 1994: 19). Enkele jaren later, in 1875, kort na de radicaal liberaal-vrijzinnige wending (1862) van het voordien unionistische *Willemsfonds*, werd het katholieke *Davidfonds* gesticht (Dekeyser & Dhont, 1997; De Pooter, 2005). Dit fonds richtte zich, net zoals de departementen van ‘t Nut die de bevolking tot in de verste uithoeken van de natie “de gronden zijner moedertaal” (Heldring & Graadt Jonckers, 1841: 231) had leren kennen, op de Vlaamse steden en het Vlaamse platteland. Hun strategie om ‘Godsdienst, Taal en Vaderland’ te spreiden, zorgde ervoor dat iedereen zo veel mogelijk op zijn plaats bleef en dat arbeiders overal ten lande zich conformeerden aan het beeld van de ‘goede werkman’, die zijn respect moest verdienen door de bestaande machtsstructuren en sociale controle te bewaren (Kesteloot, 1999; De Maeyer, 2005; Van Bouchaute, 2013).

Vanuit progressieve, antiklerikale hoek probeerden burgers, arbeiders intellectueel en cultureel te beschaven. Parallel aan de ontwikkelingen in Schotland en Engeland (cf. *Mechanics' Institutes* (1820), die in de schaduw van de fabrieken onderricht gaven in natuurwetenschappelijke kennis en andere vormen van ‘useful knowledge’) en initiatieven in Duitsland (cf. *Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung* (1871), die kennisoverdracht koppelden aan culturele verheffing in een poging om de klassen te

verzoenen en sociale vooruitgang te bewerkstelligen (Van Damme, 1996)) ijverde de Brusselse *Ligue de l'Enseignement* (1864) voor een volledig neutraal en openbaar onderwijs en ontfermde het zich over arme, ongeletterde kinderen (Vermandere, 2010). Een ander opvallend initiatief waren de Engelse *University Extensions* (1867), waarbij enkele vooruitstrevende en sociaal bewogen professoren en intellectuelen, lezingen voor arbeiders in de steden organiseerden met de bedoeling bewondering te wekken voor de natuurwetenschappelijke vooruitgang en de rationaliteit van de natuurlijke orde (Van Damme, 1996). Bij ons vond het extension-gedachtegoed, vertaald als de *Volkshogeschooluitbreidingen*, ingang bij enkele radicaal-liberalen, onder wie Lodewijk de Raet, naar wie later, in de jaren 1950, enkele 'volkshogescholen van de tweede golf' werden vernoemd. De Raet, die vond dat het *Willemsfonds* was ingedommeld en te weinig de arbeiders bereikte (De Droogh, 2011), brak een lans voor een Vlaamse "leidinggevende elite, in staat om het land ook industrieel en economisch te ontwikkelen" (Hinnekindt & Roels, 1994: 21). Hij meende dat in Nederlandstalige hogescholen en in het technisch onderwijs dergelijke productiviteit zou kunnen worden ontwikkeld (Vermeulen, 1982). Zijn ideeën vonden uiteindelijk hun weerslag in onder meer het *Hooger Onderwijs voor het Volk* (1892) (Van Damme, 1983), dat zelf ook maar een handvol betere middenklassers kon enthousiasmeren.

Noemenswaardig zijn tevens de vooral in Wallonië erg populaire volksuniversiteiten, die geïnspireerd door de Franse *Universités Populaires* (1898) en in tegenstelling tot de *University Extensions*, geen enkele organisatorische band hadden met universiteiten en erop uit waren om de 'bourgeois instruit' en 'l'ouvrier qui pense' met elkaar in contact te brengen (Van Damme, 1983; Depaepe, 1992). Hun 'education mutuelle' moest 'un milieu fraternel' vormen, zonder politieke of religieuze kleur. Ze waren ambitieus:

"L'université populaire n'est pas simplement une école où se donnent des cours, ni un cercle de conférences. Son programme très vaste comprend à la fois l'éducation intégrale et un ensemble non défini, ou pour mieux dire infini d'oeuvres diverses nées de la solidarité et reposant sur elle, et qui doivent concourir à rendre la vie moins pénible, l'existence plus utile et meilleure" (De Vroede, 1979: 268).

Belangrijk is te zien dat deze progressieve culturele emancipatiestrategie, net als de katholieke cultuurspreidingsideologie, een venijnig dubbelkarakter had: arbeiders kregen dan wel de mogelijkheid om zich sociaal en cultureel te ontplooiën en om de tekorten van hun milieu van herkomst zoveel mogelijk op te heffen en te compenseren, de bestaande samenlevingsorde zelf werd niet in vraag gesteld. In de sociaal-culturele initiatieven moesten de 'lagere klassen' leren gehoorzamen en zich inpassen in de maatschappelijke verhoudingen (Michielse, 1977; Heyting, 1998). Bouverne-De Bie

(2008: 51) spreekt in dit verband van een utilitaire burgerschapsopvatting: “de burger is diegene die bijdraagt tot het maatschappelijk nut; hoe hoger de bijdrage [...], hoe sterker ook de burgerschapspositie”. Vanuit deze gedachte vormde participatie zowel een middel als een maatschappelijk doel: door te participeren aan sociaal-culturele initiatieven konden de arbeiders leren participeren. Of nog: participatie aan het burgerlijke aanbod vormde een voorwaarde om als burger erkend te worden en om te integreren in het vigerende samenlevingsmodel (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008).

1.4 Sociale en ruimtelijke segregatie

Ook op ruimtelijk vlak vonden de idee van cultuurspreiding en culturele emancipatie gaandeweg navolging. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden enkele arbeidersbuurten die eerder in de stadscentra waren verrezen, neergehaald om plaats te maken voor residentiële wijken waar de burgerlijke cultuur zijn weelde kon etaleren (Van Isacker, 1978). Er werden ‘educatieve omgevingen’ gebouwd: botanische en dierentuinen, natuurwetenschappelijke musea en schouwburgen, en op wereldtentoonstellingen werden technische curiositeiten en de wonderen der wetenschap getoond (Van Damme, 1996).

Gent is op dat vlak een goed voorbeeld. De foto’s van Edmond Sacré en tekeningen van Armand Heins tonen hoe de stad op het einde van de negentiende eeuw en bij het begin van de twintigste eeuw, net zoals vele andere West-Europese steden, uitgroeide tot een verstedelijkt landschap van woonwijken, spoorlijnen, haveninfrastructuur en fabrieksgebouwen (Notteboom, 2012). Terwijl de Gentse industrie met het afschaffen van de octrooirechten (1860) alle plaats ten noorden van het stadscentrum kreeg, moest het eerdergenoemde *Batavia*-beluik wijken voor universiteitsgebouwen (1883) en veegde het *Zollikofer-De Vigneplan* (1887) enkele volkse buurten weg om een majestueuze en vlotte verbinding tussen het Zuidstation en de kuip van Gent mogelijk te maken (Boone & Deneckere, 2010). De vroegere bewoners van de afgebroken beluiken en buurten kwamen terecht in nieuwe getto’s en krotten, verder van het stadscentrum (Kesteloot, 1999; De Meulder, 2012) en onttrokken aan het zicht van de burgerij (Lis, 1977). Ze werden, aldus Karel Van Isacker (1978: 77), “saneringsnomaden”. Plannen voor sociale ‘volkswoningbouw’ bleven, op een uitzondering na, dode letter. Zo werd de ‘cité ouvrière’ van Adolphe Burggraeve in 1852 afgewezen door het Gentse *Comité de Salubrité Publique sur les Maisons d’Ouvriers* met het volgende argument:

“Nous avons entendu trop souvent répéter dans ces derniers temps que l’ouvrier se trouve isolé du milieu de la société comme un paria. Prêter un concours officiel à un plan de quartier vaste et complet, exclusivement

composé de maisons d'ouvriers, ce serait confirmer cette allégation, se serait la consacrer par un moment. Il ne faut pas que l'ouvrier ne soit en contact qu'avec des ouvriers [...]. La grande cour qui est au milieu de la cité ouvrière échapperait jusqu'à certain point à la surveillance de la police [...] comme elle serait en quelque sorte exclusivement fréquentée par les habitants de la cité, les actes d'inconvenance ou d'immoralité y rencontreraient presque la garantie du secret" (geciteerd in Deseyn et al., 1989: 206).

Volkshuisvesting was geen taak van de overheid of semi-officiële organisaties en stichtingen, zo werd beweerd, vermits "beaucoup de capitalistes préfèrent des placements immobiliers à raisons de la sécurité qu'ils présentent" en "le conseil communal ne peut évidemment se servir de l'argent des habitants pour faire concurrence aux propriétaires de maisons" (geciteerd in ibid.: 207). Bovenal wilde het stadsbestuur (of van de stedelijke overheid afhankelijke bouworganisaties) geen eigenaar zijn van volkshuisvestigingscomplexen "dans les moments de troubles ou de désordres, la ville toucherait difficilement le revenu du capital ainsi placé" (ibid.).

1.5 Het socialisme

In de tweede helft en vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw kwamen in de steden en de industriële centra, naast de talrijke katholieke en liberale initiatieven die de arbeiders op het 'goede pad' trachtten te brengen, ook georganiseerde vormen van onderlinge bijstand en educatie onder arbeiders tot stand. Onder invloed van belangrijke denkers zoals Proudhon (1841: 2), die elke vorm van privé-eigendom van productiemiddelen (cf. *La propriété, c'est le vol*) verwierp en Marx en Engels (1848: 29), die opriepen tot klassenstrijd (cf. *Proletarier aller Länder, vereinigt euch!*), ontstonden verspreid over Europa vakbonden, verzekeringsfondsen, coöperatieven, mutualiteiten (Dhondt, 1960), bibliotheken en leeskringen, die naar het voorbeeld van de Britse *Mechanics' Institutes*, de arbeiders 'really useful knowledge' bijbrachten (Brepoels, 2015).

In België waren in de steden al voor 1850 beurzen en hulpkassen actief. Ze kenden evenwel weinig bijval: de energie kwam van bovenaf en de belangstelling van de arbeiders was gering (Vermeulen, 1982). In 1857 brachten de Gentse *Broederlijke Wevers* en de *Noodlijdende Broeders* (spinners) verandering in deze situatie door onder het mom van een zieken- en bijstandskas de eerste fabrieksvakbonden van het land te vormen. Ze organiseerden stakingen (ondanks het verenigings- en stakingsverbod, die respectievelijk in 1867 en 1921 werden opgeheven) en bundelden de krachten met andere werkmansmaatschappijen uit Brussel, Antwerpen, Luik en Verviers (Brepoels, 2015). Rond deze maatschappijen groepeerden zich gezelligheidsverenigingen, fanfares

en cafés, die waakten over 'het materiële en geestelijke welzijn' (cf. *Wissen ist Macht – Macht ist Wissen* (Liebknecht, 1872: 1)) van hun achterban. Zo beschikte de coöperatieve *Vooruit* (1880) in Gent, opgericht in de schoot van de *Broederlijke Wevers*, naast een bakkerij, een koffiehuis, een stoffen- en kledingwinkel, ook over een kunstkring, een feest-, vergader- en theaterzaal (Devriendt, 2005; Nys, 2013).

Het inzicht groeide dat de arbeidersklasse zich maar kon 'ontvoogden' door politieke macht te veroveren. Uit de samenwerking tussen coöperatieven, syndicaten, vakbonden en studiekringen groeide in 1885 de socialistische *Belgische Werkliedenpartij (BWP)* (Vermeulen, 1982). In haar eerste eisenprogramma stelde ze dat

“den Staat moet tusschenkomen voor het lot van den werkman te verzekeren gedurende het werk, ziekte en ouderdom [...] ten dien einde zal de Werkliedenpartij eene politieke partij vormen om van den Staat de noodige hulp te bekomen tot het volkomen welzijn der werkende klasse” (geciteerd in Brepoels, 2015: 63).

In hetzelfde programma pleitte de partij onder meer voor algemeen stemrecht, verplicht en gratis neutraal onderwijs, de scheiding tussen kerk en staat, een afschaffing van de kinderarbeid voor al wie jonger was dan twaalf, commissies van gezondheid en veiligheid in de fabrieken, en de omvorming van de openbare weldadigheid tot een stelsel van sociale zekerheid. De taalstrijd die op dat moment de katholieke en liberale verenigingen bezighield, was voor de socialisten van ondergeschikt belang. Prioritair waren de lotsverbetering en de erkenning van arbeiders als politieke burgers (Witte et al., 2005).

De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht, de daaraan gekoppelde opkomstplicht (1893) en de evenredige vertegenwoordiging (1899) leverden de *BWP* enkele jaren later evenwel niet de verhoopte resultaten op. Volgens een aantal intellectuelen was dit te wijten aan de te geringe vorming van de kaders (Hinnekindt & Roels, 1994). De technologische vereisten van de tweede industriële revolutie, waarin de overstap werd gemaakt van stoommachines naar verbrandingsmotoren en elektriciteit, vroegen bovendien om hooggeschoolde arbeiders. Socialisten als Louis de Brouckère en (notoir anti-stedelijk figuur) Emile Vandervelde, die met de artistieke voorhoede uit die tijd dweepten, geloofden dat een arbeiderselite moest worden gevormd om het beheer van de nieuwe wereld, gedomineerd door vooruitstrevende technologische ontwikkelingen, over te nemen van de bourgeoisie. Ze flirtten openlijk met het utilitaristische educatieve en wetenschappelijke programma van de radicaal-

liberalen (Brepoels, 2015), dat volgens hen sociale mobiliteit voor de arbeidersklasse kon mogelijk maken (Vermeulen, 1982).

De sfeer sloeg om toen in 1902 deze radicaal-liberalen de *BWP* in haar strijd voor het algemeen enkelvoudig stemrecht in de steek lieten. In 1911 werd de *Centrale voor Arbeidersopvoeding* (1911) opgericht om te voorzien in een eigen ideologische scholing (Leirman et al., 2013). Deze centrale bundelde zowel studiekringen, bibliotheken, toneelgroepen, cinema's, turnkringen als kindergroepen, kortom

“al de inrichtingen voor arbeidersopvoeding die afhangen van de [socialistische] organismen, en die aan de arbeiders de noodige kennis en eigenschappen verschaffen, die hen beter in staat stellen, den strijd voor hunne ontvoogding als klasse op alle gebied te voeren” (CAO, geciteerd in De Gendt, 2005: 246).

Algemeen secretaris Hendrik De Man ontwikkelde er een pedagogische variant van de opvoeding tot klassenbewustzijn. Hij meende dat arbeiders dan wel een zeker klasseninstinct ontwikkelden in de fabrieken, de arbeidersopvoeding moest door politieke inzichten, door de ‘enig ware marxistische theorie’ worden gevoed, waardoor het socialistische bewustzijn kon worden aangescherpt en de arbeiders voor de klassenstrijd konden worden gewapend (De Vroede, 1979; Mortelmans, 2005; De Droogh, 2011).

1.6 Katholieke (re)actie

Terzelfdertijd, bevreesd voor de opruiende kracht van het socialisme in de steden, zochten de katholieken naar oplossingen om de arbeiders (opnieuw) aan hun kant te krijgen. In 1867 was het patronaatswerk uitgegroeid tot de *Bond der Belgische Katholieke Werkmanskringen*, die caritief-paternalistisch werk voorstond en in 1877 opging in het *Verbond der Katholieke Volkswerken*. De idee was dat de ‘goede patroon’ als beschermheer zorg moest dragen voor zijn arbeiders (cf. *Dieu comme but, les pauvres comme moyen* (De Maeyer & Wynants, 1992: 293)) en dat de godsdienstige opvoeding van het proletariaat hun ellende zou verzachten (Vermeulen, 1982). De massale opstanden en rellen in 1886 maakten evenwel duidelijk dat het anders moest. Daarenboven was met het afschaffen van het cijnskiesrecht (1893) het tweepartijensysteem verdwenen. Tot dan had de politieke macht de ene keer bij de katholieken, de andere keer bij de liberalen gelegen. Beide groepen deelden min of meer dezelfde opvattingen: grondslagen zoals “een parlement waarin bijna uitsluitend de hogere burgerij zetelde; een paternalistische maatschappij die de heersende klasse volstreekte beslissingsmacht garandeerde” (Van Isacker, 1978: 200) golden als

vanzelfsprekend. Enkel hun respectieve levensbeschouwing had hen van elkaar gescheiden. Het feit dat er nu ook rekening moest worden gehouden met de besognes van de socialisten haalde de vroegere zekerheden neer. Vooral de katholieken verloren geleidelijk aan hun greep op de onderdanige groepen ambachtslieden en land- en huisarbeiders, die in groten getale naar de steden bleven afzakken op zoek naar werk. Op het platteland was de onderlinge sociale controle en het toezicht door het geestelijke gezag in zekere zin beschermend en bindend geweest. Nu viel

“d[i]e regelende invloed der gemeenschappen op het gedrag van de mensen [weg] [...]. Het aangetast ouderlijk gezag, de ondermijning van de burgermaatschappij, het verval van de kerkelijke aanhankelijkheid, de emancipatiedrang van de vrouw [waren] tekens, oorzaak en gevolg tegelijk, van de verdwenen veiligheid”,

aldus Van Isacker (ibid: 203).

In een poging om de arbeidersmassa te heroveren werd in hetzelfde jaar als de pauselijke encyciek *Rerum Novarum* (1891), die de “zedelijke en stoffelijke verheffing van de werkersstand” bepleitte (Steyaert & Verzelen, 2015: 1), de corporatistische *Volksbond* opgericht. Deze bond verenigde onder meer gilden, vakbonden, *Daidsfondsafdelingen*, studiekringen en muziek- en toneelgezelschappen (Depaepe, 1999) en richtte zich naar verschillende standen: arbeiders, boeren en de middengroep. Ondanks de vele interne twisten tussen conservatief-corporatisten (onder leiding van Charles Woeste van de *Katholieke Partij*) en christendemocraten (met als belangrijkste figuur ‘rode baron’ Arthur Verhaegen (De Maeyer, 1994)) binnen de *Volksbond*, werden allerlei instellingen in het leven geroepen om de noden van het ‘gewone volk’ te lenigen: ziekenkassen, spaarkassen, maar ook een uitgebreid netwerk van sociaal-culturele verenigingen verspreid over parochiale volkshuizen. Rond de eeuwwisseling ontstonden de eerste christelijke (antisocialistische) vakverenigingen (Billiet, 1988): het *Algemeen Secretariaat der Christelijke Beroepsverenigingen* (1904) en het *Algemeen Christelijk Vakverbond* (1912) die later werden overkoepeld door het *Algemeen Christelijk Werkverbond* (1921). Parallel hieraan werd de *Boerenbond* (1890) georganiseerd, die leunde op een stelsel van lokale boerengilden en mikte op het verhogen van de beroepsbekwaamheid van de boeren en het in de verf zetten van het gezin als belangrijke hoeksteen van de samenleving (Hinnekin & Roels, 1994). In 1911 volgde de *Boerinnenbond* en in 1920 het *Nationaal Verbond der Kristelijke Vrouwengilden* (het latere *Katholieke Arbeiders Vrouwengilden* – 1932), dat in het interbellum een van de boegbeelden werd van de *Katholieke Actie* en de (katholieke) principes van openbare zedelijkheid, kuisheid, gehoorzaamheid en gezag binnen de maatschappij verdedigde en uitdroeg (Gerard, 1991; Depaepe, 1999). Eerder waren al

in het jeugdwerk de *Katholieke Jonge Wachten* (1879) en het *Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond* (1903) gesticht (Coussée, 2006).

Langs liberale zijde verscheen als reactie op de socialistische en katholieke initiatieven de *Liberale Werkersverdediging* (1893), “eene vereniging van werklieden, die zich noch rond het roode vaandel der socialisten, noch rond den gewijden standaard der papen scharen” (Het Volksbelang geciteerd in Schrans, 2015: 136). In het jeugdwerk werden de *Liberale Jonge Wachten* (1883) opgericht. De liberalen bleven evenwel in de schaduw staan van de katholieken en de meer strijdlustige socialisten, die al gauw een grote aanhang kenden (Bots et al., 1993). Het aantal liberale leden bleef beperkt, ook na de stichting van de *Nationale Centrale der Liberale Vakbonden van België* (1920), de latere *Algemene Centrale der Liberale Vakbonden van België* (1939) (Schrans, 2015). “Als elitaire denkers waren ze wel ontvankelijk [geweest] voor Verlichtingsidealen, maar onbereikbaar als het op strakke organisatievereisten aankwam om de politiek veelal apathische en dus controleerbare volksmassa achter zich te scharen” (Vermeulen, 1982: 16). De liberalen misten zo grotendeels de tweede trein van het particulier initiatief.

1.7 Suburbanisatie

Mede door deze arbeidersbewegingen kwamen de huisvestingsproblemen en de ongezonde leef- en arbeidsomstandigheden van de arbeiders in de steden steeds hoger op de agenda te staan. Zo verkondigde het socialistische dagblad *Vooruit* in 1891:

“Niet genoeg dat onze fabrieksbevolking den ganschen dag wordt opgestopt in ongezonde en stinkende werkhuizen, waar de lucht van de tien negen maal onbruikbaar is, zij worden dan nog 's avonds, wanneer hunne taak als nuttigste leden der maatschappij is volbracht, opgestopt in sloppen en spelonken, waar een mensch, die eenig begrip heeft van gezondheidsleer, aarzelt adem te halen, waar zij bij elken ademtocht bij duizenden de kiemen inademen van doodelijke ziekten, waar zij, om de dingen bij den waren naam te noemen, langzaam wegsterven bij gebrek aan frissche lucht en zonlicht” (Vooruit, 1891: 1).

Door de ogen van de jonge christendemocraat Robert omschreef Cyriel Buysse (1974: 1071) in 1900 in *'n Leeuw van Vlaanderen* de grote afkeer ten opzichte van de stad en de hang naar een ‘rein leven’ op het platteland:

“Was er wel iets akeliger en onnatuurlijker op aarde dan die benauwde opeenstapeling van menselijke wezens in die nare, stoffige, lawaaiige gevangenissen van steen welke men stadshuizen en straten noemt? Hoe was

het mogelijk daar te ademen en te leven wanneer er zoveel reine lucht en vrije ruimte op de wereld is? Zoveel heerlijk frisgroen en mooie bloemen? Zoveel zacht verkwikkende zonneschijn en zacht harmonisch vogelengezang in helderblauwe hemel? [...] Mijn walg voor al die lelijke grote steden is zó overweldigend, dat ik zou willen zien verbieden dat twee huizen naast elkaar komen te staan op aarde!”

Tegen deze achtergrond kwamen wetgevingen tot stand die zich afkeerden van de (oude) stedelijke centra (Kesteloot & De Maesschalk, 2001; De Decker et al., 2005; Kesteloot, 2009) en het principe van suburbanisatie en landelijk wonen voedden (Aernouts & Ryckewaert, 2013). Zo zorgden de aanleg van het spoor en het invoeren van een goedkoop spoorwegabonnement (1869), de bouw van steen- en gemeentewegen, het graven en moderniseren van kanalen en het installeren van nieuwe fabrieken voor een ongekende wildgroei van allerhande vormen van verstedelijking, verspreid over het Belgische platteland (Loeckx & Vervloesem, 2012). De industrie die tot dan toe vooral op de as Luik-Verviers, Bergen-Charleroi, en in Gent, Antwerpen en Brussel was terug te vinden, werd verder gespreid, en kleine gemeenten in de stedelijke periferieën boombden. Schaarbeek bijvoorbeeld telde in 1830 amper duizend inwoners in driehonderd krotwoningen, in 1910 waren dat er al 82.000 en vormde het dorp een onderdeel van Brussel. Tegen het eind van de negentiende eeuw was het pendelen (in derde klasse) voor heel wat landarbeiders, die door toedoen van de mechanisering van de landbouw geen werk meer hadden, bovendien een economisch-maatschappelijke noodzaak geworden. De goedkope abonnementen maakten niet alleen dat het tekort aan arbeidskrachten in de industrie kon worden aangevuld, maar ook dat de arbeiders elders konden gaan werken en toch thuis konden blijven (Van Isacker, 1978).

De eerste (katholieke) volkswoningbouwwet *Beernaert* (1889) had inmiddels de steden aangespoord om een woonbeleid te ontwikkelen via zogenaamde arrondissementele beschermcomités. Deze comités, geënt op de reeds bestaande caritatieve netwerken van notabelen en katholieke organisaties, richtten lokale woningbouw- en kredietmaatschappijen op, die het mogelijk maakten voor (beter betaalde en geschoolde) arbeiders om zich niet langer te vestigen in de armzalige, onhygiënische en ‘politiek gevaarlijke’ negentiende-eeuwse stadsgordel. Arbeiders konden voortaan eigenaar worden van (en sparen en lenen voor) een huis buiten de stad (De Decker et al., 2012). De achterliggende idee was dat, door de arbeiders te binden aan het afbetalen van hun leningen en hen vast te schroeven in buurten aan de rand van de stad, ze zich konden vereenzelvigen met de bezittende klasse en hun (mogelijke) verzet in de kiem kon worden gesmoord. Wonen op het platteland maakte ook zelfvoorziening

mogelijk: wie werkloos werd, zou nog steeds op zijn moestuin en kleinvee kunnen terugvallen (Kesteloot, 1999).

De wet *Beernaert* was een succes. In 1892 telde de *Algemene Spaar- en Lijfrentekas* (ASLK), de ‘spaarbank voor de kleine man’, 28 krediet- en 13 huisvestingsmaatschappijen, in 1914 waren dat er al respectievelijk 161 en 35. In 1919 kreeg het beleid navolging met de (socialistische) *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken*, die de bevoegdheid tot erkenning van lokale huisvestingsmaatschappijen van de ASLK overnam. Het uitbouwen van collectieve voorzieningen in de omliggende dorpen en gemeenten werd gezien als een manier om de socialistische beweging te versterken en te verspreiden. De katholieken daarentegen bleven vooral het verwerven van een privé-eigendom beklemtonen via de wet *Moyersoeten* (1922), het *Woningfonds van de Bond der Kroostrijke Gezinnen* (1928) en de *Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom* (NMKL) (1935). Deze laatste was ontstaan uit het (katholieke) initiatief *Het Werk van den Akker en den Haard* (1896), dat volkstuincomplexen inrichtte om het zedelijk verval van de arbeidersklasse tegen te gaan (Segers & Van Molle, 2007). De NMKL bouwde en beheerde vanaf midden jaren 1930 ‘kleine eigendommen’, geheel met materiaal en vee, en probeerde zo werkloze arbeiders ertoe aan te zetten om terug naar het platteland te trekken (Smets, 1977; Goossens, 1982; Stouthuysen & Basiliades, 2005; Winters et al., 2010).

Om tegenwicht te bieden aan de armoede arbeiderswoningen werden ‘tuinwijken’ opgetrokken, die heel wat bijval genoten: vanaf de jaren 1920 en 1930 werden aan de rand van de stad buurten opgetrokken waar de arbeiders de dampen van de fabrieken konden vermijden en toch dicht genoeg ter beschikking bleven om de voortgang van de industrie te ondersteunen (Kesteloot, 2003). De nieuwe huizen werden daarenboven op die manier gebouwd dat het leven zich naar binnen keerde, in tegenstelling tot het leven in de openbare ruimte van de beluiken. Een woning was “een stenen dwangbuis waarin de arbeider tot burgerlijke gevoelens kon worden gebracht” (Steyaert, 2015: 1). Terwijl comités zoals de West-Vlaamse *Commissie voor den Opschik der Werkmanswoningen* (1932) deze disciplinerende reflex nog versterkten door onder meer prijskampen te organiseren voor het meest ordelijke en nette huis (De Vos, 2012), werd het wonen in de stadscentra afgedaan als niet langer noodzakelijk en wenselijk. De stad werd door de (voornamelijk Vlaamse) verkaveling gedegradeerd tot een werkplek (Corijn, 2010); de ‘buiten’ werd de afstand tussen twee steden. Tot ver in de twintigste eeuw werden de vele armtierige stadswijken ongemoeid gelaten. Ze bleven, zoals ik verder zal aangeven in dit hoofdstuk, vuil en ongezond; hoogstens werden hier en daar wat krotten gesloopt (Kesteloot, 1999).

Deze snelle (sub)urbanisatie en de trend van gesegregeerde zones vormden ook de insteek van de eerste stadssociologische theorieën. De *human ecology*-benaderingen maakten opgang tijdens de eerste decennia van de vorige eeuw in Chicago. Daar waar tot voorheen stedelijke vraagstukken vooral werden gezien vanuit hun mogelijke bijdrage tot de moderniteit, de ontwikkeling van het kapitalisme en de industrie, werd nu gezocht naar verklaringen voor processen van stedelijke groei en sociale differentiatie enerzijds, en voor processen van humane aanpassing aan de omgeving anderzijds. In essentie meende de Chicagoschool dat bewuste en onbewuste handelingen zorgden voor relatief afgescheiden 'natuurlijke gemeenschappen' in een context van 'struggle for survival' van verschillende klassen, nationaliteiten, rassen, statussen, ... (De Decker, 2003). Geïnspireerd door Tönnies' klassieke studie van de overgang van *Gemeinschaft* (bepaald door organische en spontane verbanden, weinig arbeidsdeling en gedeelde waarden en ervaringen, cf. de *community*) naar *Gesellschaft* (die een sterke arbeidsdeling met grote verscheidenheid van individuele belangen verbindt door middel van afspraken en contracten die institutioneel worden vastgelegd, cf. de *society*) (Corijn, 2008) en Simmels aandacht voor de sociale effecten van arbeidsverdeling, geldeconomie en de omvang van steden, legden heel wat Chicago-discipelen zich daarna toe op het onderzoek naar menselijke associaties. De meest invloedrijke onder hen was wellicht Louis Wirth, die geheel in lijn met de toenmalige overtuigingen, het rurale leven verheerlijkte en het stedelijke afdeed als anoniem, onpersoonlijk, oppervlakkig, en instrumenteel. Zo meende hij dat:

"The masses of men in the city are subject to manipulation by symbols and stereotypes managed by individuals working from afar or operating invisibly behind the scenes through their control of the instruments of communication. Self-government either in the economic, the political, or the cultural realm is under these circumstances reduced to a mere figure of speech or, at best, is subject to the unstable equilibrium of pressure groups. In view of the ineffectiveness of actual kinship ties we create fictional kinship groups. In the face of the disappearance of the territorial unit as a basis for social solidarity we create interest units. Meanwhile the city as a community resolves itself into a series of tenuous segmental relationships superimposed upon a territorial base with a definite center but without a definite periphery and upon a division of labor which far transcends the immediate locality and is world-wide in scope. The larger the number of persons in a state of interaction with one another the lower is the level of communication and the greater is the tendency for communication to proceed on an elementary level" (Wirth, 1938: 23-24).

1.8 Pacificatie

Wirths discours over drukkingsgroepen en gesegmenteerde stedelijke relaties gold in zekere zin ook voor België, waar na de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen vanaf 21 jaar (1919), het belang van politieke partijen was toegenomen. Naast de lopende, zeer actieve spreidingspolitiek, zetten deze partijen in op de vorming van een verzuild, categoriaal en controleerbaar middenveld. Vooral de katholieken en de socialisten ‘gebruikten’ allerhande culturele en volksontwikkelingspraktijken om het volk te integreren in de eigen structuur (Van Damme, 1996) en zo een eigen achterban uit te bouwen. Ze creëerden “elk een eigen wereld, een eigen net van organisaties en diensten, die alle leden [...] begeleidden van de wieg tot het graf” (Vermeulen, 1982: 14).

In Vlaanderen sprongen vooral de eerder vermelde inspanningen van de *Katholieke Actie* tegen de ontkerkelijking en het zedelijk verval van jongeren en arbeiders in het oog (Depaepe, 1999). De vrees voor een verregaande verwereldlijking en zedenverwildering kwam voort uit de snelle uitbreiding van de communicatiemedia en het vrijetijdsprobleem, dat was ontstaan na de invoering van de leerplicht (1914), de achturedag en de 48-uren week (1921). Naast het verenigen van een mobiliseerbare massa in naam van een bepaalde ideologie, werd druk gedebatteerd, vooral vanuit socialistische hoek, over “de beste middelen die konden aangemoedigd en aangewend worden om de volksopleiding te bevorderen en een beter gebruik van den vrijen tijd der arbeiders te verzekeren” (Bosmans-Hermans, 1979: 17). In dit kader werden tijdens een internationale conferentie van de *Internationale Arbeidsorganisatie* (1919) drie soorten initiatieven vooropgesteld: “(1) deze bestemd om het gezinsleven van de arbeiders te verbeteren (o.a. volkstuintjes); (2) sportactiviteiten; en (3) initiatieven met het oog op onderwijs en opvoeding van arbeiders” (Hinnekindt & Roels, 1994: 24-25). Tal van sport- en turnverenigingen, maar ook vakantiehuizen voor de arbeidersjeugd, een (socialistische) *Arbeiderstoeristenbond – De Natuurvrienden* (1927) en later ook een (katholieke) dienst *Vakantiegenoegens* (1938) en een *Volksdanscentrale voor Vlaanderen* (1938) zagen het levenslicht (Vermeulen, 1982).

Ook bij de jeugd leidde ‘het vrijetijdsprobleem’ tot een belangrijke toename van organisaties. Net zoals bij de volwassenenverenigingen waren deze in belangrijke mate opgesplitst per ideologische achtergrond, geslacht en stand. Langs katholieke zijde was dit het meest uitgesproken. Zo was er de *Katholieke Arbeidersjeugd* (1924) die het jaar erop een vrouwelijke tegenpool kreeg, de *Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd*; in hetzelfde jaar werd een *Boerenjeugd Bond* opgericht voor jongens, de vrouwelijke tak ontstond in 1926; voor de mannelijke studenten was er de *Katholieke Studentenactie* (1928), voor de studerende meisjes de *Vrouwelijke Katholieke Studerende Jeugd* (1929);

de middenstandsjeugd ten slotte kon terecht bij de *Katholieke Burgers- en Middenstandsjeugd* (1934) en de *Vrouwelijke Katholieke Burgers- en Middenstandjeugd* (1935) (De Backer & Van Effelterre, 2001; Oosterlinck, 2005; Coussée, 2006).

Gaandeweg mengde ook de Belgische overheid zich in dit vrijetijdsdebat. In 1921 lanceerde (socialistisch) minister van Wetenschappen en Kunsten Jules Destrée toelagen voor openbare bibliotheken en naschoolse werken. De volksuniversiteiten, hogeschooluitbreidingen, studiekringen, lezingen en werken van wetenschappelijke en artistieke aard, die tot dan door vrijwilligers (sociaal geëngageerde intellectuelen uit de middenklasse, priesters en filantropen) waren opgenomen, en ook de amateurkunsten, die eerder al een beroep konden doen op premies, kregen overheidsmiddelen toegekend (De Droogh, 2011) volgens de idee van de *liberté subsidiée*: de staat financierde, maar mengde zich niet in het werk zelf.

Deze tussenkomst van de staat op sociaal en cultureel vlak (onder meer ook via de erkenning van de eerste sociale hogescholen in de jaren 1920 (Keymolen, 1997) en de hervorming van de lokale armenzorg naar de *Commissies van Openbare Onderstand* (COO's) in 1925) samen met de politisering en de verzuiling van het sociale leven vormden, volgens Dirk Vermeulen (1982), de perfecte voedingsbodem voor het ontstaan van een pacificatiedemocratie, "een politiek systeem dat zich van andere democratietypes onderscheidt door het samengaan van een in zuilen geïstitutionaliseerde culturele heterogeniteit en een grote mate van politieke stabiliteit" (Huyse, 1970: 162). Concreet betekende deze pacificatie dat de volksmassa, georganiseerd volgens levensbeschouwing, passief en volgzaam bleef ten aanzien van de politieke, sociale en economische leiders die het land samen, in consensus bestuurden. Gevoelige kwesties werden gedepolitiseerd en het bestaande regime werd bestendigd (Lijphart, 1968). Sociaal-cultureel werk schakelde zich in deze gang van zaken in: sociaal-cultureel werkers bevorderden de gemeenschapszin binnen de zuilen, ze vingden de immateriële behoeften van de verdeelde massa op en beïnvloedden zo de politieke evolutie (Vermeulen, 1982). Geleidelijk aan deemsterde ook de idee van het verheffen of het vormen van mensen weg; het besef groeide dat met ontmoeting en gezelschap een veel groter publiek kon worden bereikt (De Droogh, 2011).

2. De sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat

Vanuit deze pacificatiestrategie groeide een tweede ontwikkelingslijn. Ik beschrijf in de volgende paragrafen hoe na de Tweede Wereldoorlog een (in eerste instantie verzuilde) sociaal-culturele sector vorm kreeg in het kader van de verzorgingsstaat.

Deze sector trok volop de kaart van cultuurspreiding en de democratisering van cultuur, en werkte zo de stadsvlucht en de achterstelling van de stad verder in de hand. Aangemoedigd door de (katholieke) *Wet De Taeye* (1948) en de leningen van de (katholiek geïnspireerde) *Bond van Grote en Jonge Gezinnen* (1961) ontvluchtte ieder die het zich kon permitteren de stad, waardoor gehele verstedelijkte regio's sociaal-economisch, demografisch en etnisch verdeeld geraakten (Kesteloot, 2003).

Ik schets vervolgens hoe de academische aandacht voor de menswetenschappen aanzwol en hoe vanaf de jaren 1950 het monopolie van de traditionele verenigingen onder druk kwam te staan. Zo combineerde een nieuwe 'tweede golf' volkshogescholen persoonlijke ontwikkeling met gemeenschapsvorming en aandacht voor verdraagzaamheid. Later doken meer thematische bewegingen op, die geïnspireerd door het werk van onder meer Freire (1970) en Negt (1975), maatschappelijke verandering nastreefden. Buurt- en opbouwwerkers richtten zich op kansarme, stedelijke buurten en regio's, en vanuit de UNESCO werd het levenslang en levensbreed leren gepromoot, dat mede door toedoen van de OESO en de veranderende maatschappelijke, politieke en economische context algauw opgesloten raakte in de vraag naar arbeidsmarktkwalificatie en sociale integratie (Biesta, 2006; Bouverne-De Bie, 2014).

Ik geef voorts aan dat vanaf de jaren 1970 en 1980 de stadsontwikkeling geleidelijk meer aan belang won. Het tekort aan middelen zorgde er evenwel voor dat de vele beleidsnota's en plannen voor herwaardering en stadsontwikkeling, op enkele uitzonderingen na, nauwelijks werden uitgevoerd. Tegelijk sloot de sociaal-culturele sector zich steeds meer op in een functionele logica, wat eind jaren 1980, begin jaren 1990 resulteerde in de pertinente vraag naar de zin en de maatschappelijke relevantie van het werk (Wildemeersch & Goubin, 1992). In een laatste paragraaf ten slotte wijs ik op de stroomversnelling in het stedenbeleid dat steeds meer de aandacht richtte op een efficiënte en alomvattende aanpak van kansarme en achtergestelde gebieden.

2.1 De verzuilde sector

Op internationaal, politiek en maatschappelijk vlak had de eerste helft van de twintigste eeuw aangetoond dat de moderniteitsgedachte, gebaseerd op kennisverwerving en wetenschap, niet enkel tot de opbouw, maar evenzeer tot de vernietiging van de samenleving kon leiden (Depaepe, 1999). Na 1945 opende het economisch herstel van Europa perspectieven op meer materiële welvaart. De Belgische fabrieken, die vrij ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog waren gekomen, zetten hun activiteiten onverwijld verder en verhuisden naar grotere industrieterreinen weg van de stadscentra. Tegen deze achtergrond verruimde de overheid geleidelijk aan haar

opdracht van bescherming van het algemeen belang, begrepen als sociale cohesie en economische ontwikkeling, naar het corrigeren van de marktafhankelijkheid in functie van het creëren van een meer gelijke mogelijkheden voor iedere burger om een menswaardig bestaan te leiden (Bouverne-De Bie, 2015).

Een belangrijk moment vormde het *Sociaal Pact*, dat al in 1944, een jaar voor het einde van de oorlog, uit het overleg tussen vakbondsleiders, werkgevers en politici was ontstaan. Dit “ontwerp van overeenkomst tot sociale solidariteit” stelde een reeks maatregelen voorop inzake “het loonstelsel, de instelling van een volledig systeem van sociale zekerheid voor de werknemers met als ondergrond de nationale samenwerking, en het herstellen of het invoeren van stelsels van paritaire samenwerking tussen werkgevers- en werknemersorganisaties” (Ontwerp van Overeenkomst tot Sociale Solidariteit, 1944: 9). De bedoeling was om zo “de stoffelijke en morele welvaart van de arbeiders te verhoogen en tusschen hen en de werkgevers vreedzame, op rechtvaardigheid berustende betrekkingen aan te knopen”; kortom: “den weg [te] openen voor een nieuwen maatschappelijken vooruitgang, gevolg van een economische ontwikkeling van een weder tot vrede gebrachte wereld, zoowel als van een rechtvaardige verdeeling der voordeelen van een stijgende productie” (ibid.). Met het invoeren van verplichte bijdragen voor pensioen, ziekte en invaliditeit, werkloosheid, kinderbijslag en verlof werd de basis gelegd van de verzorgingsstaat (Brepoels, 2015), “een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich – bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem – garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen” (Thoenes, 1962: 124). Een verzorgingsstaat heeft zo, stellen Trommel en Van der Veen (1999), drie belangrijke doelstellingen: (1) het garanderen van (een zekere mate van) sociale zekerheid voor alle leden van de samenleving door verzorgingsarrangementen te voorzien die voor iedere burger voor een ‘bodem in het bestaan’ moeten zorgen; (2) een reductie van willekeur in de verdeling van levenskansen; en (3) maatschappelijke integratie van alle leden van de samenleving, begrepen als de deelname aan onder meer het onderwijs en de arbeidsmarkt, en de conformering aan het dominante waarden- en normenpatroon (solidariteit, maatschappelijke verantwoordelijkheid, wederkerigheid en het moderne arbeidsethos).

Deze uitbouw van de overheidszorg was in de eerste plaats een zaak van de verzuilde instituties (De Droogh, 2011). Terwijl de politieke voortrekkers van de vooroorlogse bewegingen zich als *Belgische Socialistische Partij* (1944), *Christelijke Volkspartij* (1945) en *Partij voor Vrijheid en Vooruitgang* (1961) herprofileerden, kreeg Destrées idee van *liberté subsidée* en subsidiariteit (de overheid neemt geen initiatieven daar waar sociaal-cultureel werk al actief is) verdere voet aan de grond. Met overheidssteun werden het katholiek, het socialistisch en (met wat vertraging ook) het liberaal

particulier initiatief verder verdeeld uitgebouwd; naast elkaar werden zeer gelijklopende activiteiten ontwikkeld. In het jeugdwerk bijvoorbeeld waren er zowel een *Socialistisch Jeugdverbond* (1945), een *Katholieke Jeugdraad* (1962) als een *Confederatie van Liberale Jeugdorganisaties* (1966) actief (Hinnekindt & Roels, 1994; Coussée, 2006). De werkingen van de eerder opgerichte *Boerinnenbond* (1911), *Socialistisch Vooruitziende Vrouwen* (1922) en *Katholieke Arbeiders Vrouwengilden* (1932) werden na de invoering van het stemrecht voor vrouwen (1948) versterkt, en een nieuwe organisatie, een *Nationaal Christelijk Middenstandsverbond* (1950), ontstond. De *Nationale Federatie van Socialistische Gepensioneerden* (1948) en de *Kristelijke Bonden van Gepensioneerden* (1956) richtten zich op bejaarden (Vermeulen, 1982). En na het pionierende *Willemfonds* (1851) en *Davidsfonds* (1875) volgde het socialistisch georiënteerde *Vermeulenfonds* (1945) (De Pauw, 2005).

Net als voorheen waren deze sociaal-culturele initiatieven in de eerste plaats gericht op de middengroepen en de beter gestelde arbeiders. De armen, de bovenste lagen van de samenleving en de migranten, die vanaf 1946 uit het noodlijdende Italiaanse platteland en uit Polen waren overgekomen om in de Belgische mijnindustrie aan de slag te gaan, werden nauwelijks bereikt (Huyse, 2013). Vermeulen (1982: 20) wijst erop dat vele van deze sociaal-culturele organisaties gezien werden als “de stuttende elementen bij de machtsontplooiing van de politieke partijen.” Hun netwerk was wijdvertakt; er waren werkingen in iedere stad en ieder dorp, waardoor de leden vlot konden worden bereikt en ingeschakeld om onder meer de koningskwestie (1940-1951) en de tweede schoolstrijd (1950-1958) te beslechten. Samenhang binnen de zuil stond daarbij voorop. Een toenadering tussen de verschillende zuilen was uit den boze (Oosterlinck, 2005).

De jaren 1950 en 1960 vormden zo het hoogtepunt en de stabilisering van de verzuiling (Vermeulen, 1982). In het daaropvolgende decennium begon het tij te keren. De stijgende welvaart zette een proces van secularisering en ontkerkelijking van het maatschappelijk leven in gang. Allerhande structuren, normen en taboes die de zelfbeschikking van de mens in de weg stonden, werden bekritiseerd. De individuele waardenbeleving werd benadrukt en de vrijetijdsindustrie brak tot in de huiskamers door. Tegelijk kelderden de ledenaantallen van de verzuilde verenigingen en bewegingen (Depaepe, 1999). De ontzuiling leek definitief ingezet (Raes, 1997).

Op hetzelfde moment flakkerde de strijd voor een Vlaamse culturele autonomie opnieuw op. Nog voor de oorlog had een reeks taalwetten (1930-1938) ervoor gezorgd dat Vlaanderen en Wallonië eentalig gebied waren geworden, en na de splitsing van de *Hooge Raad voor de Volksopleiding* (1928) en de *Nationale Dienst voor den Vrijen Tijd van den Arbeider* (1938) in een Nederlandstalige en een Franstalige afdeling waren

twee cultuurraden geïnstalleerd (Bosmans-Hermans, 1979). Na een reeks officiële gesprekken over “de problematiek van de staatsstructuur” (Hinnekind & Roels, 1994: 29) besloot de overheid een versnelling hoger te schakelen. Ze duidde Renaat van Elslande aan als eerste (katholieke) minister-onderstaatssecretaris voor Culturele Zaken (1958) en gaf hem de opdracht een specifiek beleid voor cultuur uit te dokteren; er werd onderzoek verricht naar de vrijetijdsbesteding en de tegemoetkoming aan de culturele behoeften van de bevolking; in 1966 werden middelen vrijgemaakt voor de bouw van cultuurcentra, jeugthuizen en sportcentra waardoor de cultuurspreiding en de democratisering van de cultuur (het toegankelijk maken van de gevestigde cultuur) een stevige duw in de rug kregen (Vereniging Vlaamse Cultuur- en Gemeenschapscentra, 2009); en het jaar daarop volgde een *Koninklijk Besluit voor het Nederlands Volksontwikkelingswerk* dat voorzag in de erkenning en subsidiëring van nationale, regionale en lokale sociaal-culturele organisaties en diensten (Vermeulen, 1982).

In 1970, in het kader van de eerste staatsvorming waarin drie cultuurgemeenschappen (een Nederlandse, Franse en Duitse) met elk afzonderlijke cultuurraden werden erkend, traden de zuilen terug op de voorgrond, deze keer niet meer in de rol van particuliere initiatiefnemers, maar als belangrijke vertegenwoordigers van de verschillende politieke strekkingen. In 1973 bezegelde het *Cultuurpact* deze ideologische en verzuilde vertegenwoordiging in de advisering en de uitvoering van het cultuurbeleid. Hoewel het pact ook voorzag in medezeggenschap en/of medebeheer van burgers, versterkte zo opnieuw de greep van de gevestigde politieke partijen en hun zuilorganisaties. Deze situatie hield aan, ook na 1975 toen de eerste decreten per werksoort werden gestemd, zoals het *Decreet houdende de rijkssubsidie-regeling van het Nederlandstalig sociaal-cultureel vormingswerk voor volwassenen in verenigingsverband* (1975), het *Decreet tot regeling van de erkenning en subsidiëring van het landelijk georganiseerd jeugdwerk* (1975), het *Decreet tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten* (1976), het *Decreet betreffende het Nederlandstalige openbare bibliotheekwerk* (1978) en het *Decreet houdende de rijkssubsidie-regeling voor de Nederlandstalige organisaties van amateuristische kunstbeoefening* (1980) (Hinnekind & Roels, 1994).

Vermeulen (1982) stipt aan dat deze groeiende rol van de overheid op vlak van cultuurbevordering de uitbouw en structuur van het sociaal-culturele veld danig beïnvloedde. Particuliere organisaties stelden hun structuur en werking bij in functie van de beleidsmatige erkenningscriteria en subsidiëring-normen, en de eerste sociaal-culturele koepelorganisaties ontstonden: de *Centrale voor Socialistisch Cultuurbeleid* (1968), de katholieke centra voor *Sociaal-Kultureel Werk* (1971) en *Arbeidersvorming en Cultuurbeleid* (1973), het *Coördinatiecentrum voor Liberaal Socio-Cultureel Beleid*

(1972) en ten slotte de *Bond voor Vormings- en Ontwikkelingsorganisaties* (1972) (De Keyser, 1979) die de pluralistisch georiënteerde organisaties vertegenwoordigde. Deze koepels, die naderhand in aantal werden uitgebreid tot acht (De Pauw, 2005), waren, aldus Vermeulen (1982), niet in het leven geroepen door hun 'basisgroepen' die wilden samenwerken, maar kwamen er vanuit de behoefte van de overheid aan gesprekspartners, aan afgevaardigden binnen de nieuwe beleidsorganen, en aan een ordening van het veld.

2.2 Stadsvlucht en achterstelling

De idee van cultuurspreiding en democratisering van de cultuur uitte zich opnieuw ook op ruimtelijk vlak. De inzet op massaproductie en massaconsumptie (cf. *Fordisme en Keynesianisme*), die mee door het *Sociaal Pact* werd ondersteund, maakte dat een patroon van klein- en anti-stedelijkheid verder in stand werd gehouden. Niet alleen werd tot in de diepste uithoeken van het land infrastructuur voor cultuur, jeugd en sport voorzien, voor een nieuwe middenklasse werd het nu ook echt mogelijk om landelijk te gaan wonen. De suburbanisatie die in het interbellum uit de startblokken was geschoten, nam in de jaren 1950 en 1960 een hoge vlucht (Goossens, 1999). De (katholieke) *Wet De Taeye* (1948) en de goedkope leningen van de *Bond van Grote en Jonge Gezinnen* (1961) (de Nederlandse aftakking van de eerdergenoemde *Bond der Kroostrijke Gezinnen*) zorgden een dikke eeuw na de plattelandsvlucht voor een ongeziene stadsvlucht. Nieuwe woningen werden bij afwezigheid van ruimtelijke planning (die pas in de jaren 1970 en 1980 van kracht ging) kriskras over het Vlaamse platteland verspreid. Auto's werden een gemeengoed en het tweeverdienersmodel vond breed ingang nu de kosten van de suburbane woning, de wagen en de nieuwe consumptiegoederen zoals kookfornuizen, wasmachines, stofzuigers en diepvriezers, opliepen (Van Isacker, 1983; Kesteloot, 1996; 2003).

Op vlak van sociale huisvesting vormde vooral de (socialistische) *Wet Brunfaut* (1949) een belangrijke mijlpaal. Deze wet bepaalde dat de overheid voortaan naast de sociale huisvesting, de infrastructuurwerken in sociale wijken diende te financieren (Goossens, 1982). Gabriël Schaut (2012: 25) geeft aan dat deze ontwikkeling volledig in het Keynesiaanse gedachtegoed paste: "de beleidsmakers beseften dat betaalbaar wonen niet alleen een financiële aderlating betekende, maar een win-winsituatie was. Als de vraag toenam, floreerde de bouwsector, wat de economische groei aanzwengelde, wat op zijn beurt de vraag naar nieuwbouw stimuleerde ...". Zeven jaar na de *Wet Brunfaut* werd het *Nationaal Instituut voor de Huisvesting* (1956) opgericht, dat heel wat grootse sociale huisvestingsprojecten uit de grond stampte, onder meer *Plaine de Droixhe* in Luik (1951-1979), ontworpen door architecten Carlier, Lhoest en Mozin, en de *Modelwijk* in Brussel (1955-1974) en *Het Kiel* (1951-1958) in Antwerpen van Renaat

Braem, een pupil van Le Corbusier. Hoewel Braem architectuur zag als “de kunst van het organiseren van het levensmilieu, met als doel de stoffelijke en geestelijke bevrijding van de mens” (Braem geciteerd in Absillis & Jacobs, 2007: 50), hij een lans brak voor voldoende licht, lucht en ruimte voor eenieder en meermaals bepleitte dat de grond het eigendom was van alle Belgen samen, kon hij evenwel niet verhinderen dat zijn woonblokken enkele decennia later (nieuwe) getto’s waren geworden.

De stadscentra waren vooralsnog geen prioriteit, hoewel de kritiek op de vele krotten aanzwol. Zo sprak het rapport *De ontwikkeling van de woningbouw, de krottenplaag en het woningprobleem te Gent* (Claeys, 1948) over maar liefst 7300 slechte, overbevolkte woningen in Gent. Meer dan de helft van deze woningen had slechts twee bewoonbare ruimtes; een vijfde van de Gentse beluikhuizen haalde in 1947 de stedelijke voorschriften van een minimum bewoonbare oppervlakte van 14m² niet. De *Wet op de Krotopruiming* (1953) verhinderde niet dat de verwaarlozing uitbreidde, integendeel. De geschiedenis herhaalde zich: tussen 1954 en 1970 werden in België 100.000 ongezonde, maar vaak goed gelegen woningen onteigend, afgebroken en vervangen door kantoren, ziekenhuizen, universiteitsgebouwen en shoppingcenters (De Vos, 2012). De inwonersaantallen van de binnensteden namen een duik. “[D]e minder welgestelde bejaarden, de ongeschoolden, de vierde wereld, de kleine zelfstandigen, maar ook de starters op de huisvestingsmarkt” (Kesteloot, 2003: 28) en vanaf de jaren 1960 en 1970 ook steeds meer (goedkope) buitenlandse ‘gastarbeiders’ die waren aangeworven om in de industrie te werken, trokken in de vervallen of met sloop bedreigde woningen in de negentiende-eeuwse buurten van onder meer Gent, Antwerpen en Brussel (De Decker et al., 2012). Niet langer louter in de steden, maar in gehele stedelijke regio’s kwam zo een duidelijke sociaal-economische, maar ook demografische en etnisch-ruimtelijke differentiatie tot stand (Kesteloot, 1996).

2.3 Druk op het sectoraal beleid

In diezelfde periode vormden zich geleidelijk aan een aantal nieuwe sociaal-culturele organisaties, die anders dan het klassieke bewegings- en verenigingsleven wilden zijn en een alternatief trachtten te bieden voor de verzuilde en verdeelde Belgische context. In de jaren 1950 bijvoorbeeld kwamen de volkshogescholen, die eerder al in de Angelsaksische landen en in Nederland erg populair waren, tot volle wasdom. Geënt op de negentiende-eeuwse ideeën van de *University Extensions* en het *Hooger Onderwijs voor het volk* had onder meer de *Stichting Lodewijk de Raet* (1952) als doel de samenhang van sociale groepen en het pluralistische denken in Vlaanderen te voeden (Schandevyl, 2002). De stichting propageerde twee lijnen: ze bood enerzijds een kader om na te denken over culturele, maatschappelijke, economische en staatkundige problemen, anderzijds nam ze een reeks initiatieven voor persoonsontwikkeling

(vakscholing, sociale en culturele vorming, zang, dans, sport, ...), vaak in groeps- en internaatsverband (Hinnekind & Roels, 1994; De Droogh, 2011). In iedere provincie waren lokale comités actief, die inzetten op de verzoening van sociaal diverse groepen, op eerbied voor elke overtuiging en op het bijbrengen van een verantwoordelijkheidsbesef (Vermeulen, 1982) via zelfactiviteit, discussiegroepen, rollenspelen, vrije expressie en fora (Hinnekind & Roels, 1994).

In de daaropvolgende jaren werden in de geest van het gedachtegoed van de *Stichting Lodewijk de Raet, Volkshogescholen ter Popularisering van Wetenschappen en Kunsten* (1956), het Europese en internationale vormingscentrum *Ryckvelde* (1959) en het instituut *De Blankaart* (1959) ingericht, die “via eerlijke gedachtewisseling met eerbied voor elkaar, gezond democratisch samenleven zou oefenen” (Kempynck geciteerd in Verzelen, 2013: 1). Hun gezamenlijke, gemeenschapsvormend ideaal van “de mens als een geïntegreerd wezen, die minder dan vroeger behoefte had aan kennisverruiming en een rationele ontwikkeling, maar aan een evoluerend normbesef, gesitueerd in een duidelijke sociale context” (Schevenhels geciteerd in Hinnekind & Roels, 1994: 28) werd terzelfdertijd voorwerp van theorievorming en academische aandacht. Zo rolde in 1952 het eerste nummer van het vakblad *Volksopvoeding* van de persen en werden aan de sociale hogescholen de eerste specifieke studierichtingen en onderzoekscentra voor sociaal-cultureel werk opgericht (Baert, 2013). Zeven jaar later verscheen het handboek *Vorming* van Tonko ten Have (1959), dat de noodzaak aan methodisch werken, professionalisering en een wetenschappelijke ondersteuning van verdere ontwikkelingen in het werkveld duidde (Vermeulen, 1982; Hinnekind & Roels, 1994). Eind jaren 1960, begin jaren 1970 ten slotte startten de eerste universitaire opleidingen Sociale Pedagogiek in Leuven, Sociale Agogiek in Gent en Vrijtijdsagogiek in Brussel (Oosterlinck, 2005).

Geheel in de sfeer van deze methodische verfijning en professionalisering, en parallel aan de democratisering van het onderwijs, de ontluikende participatiebeweging van 1968 en de groeiende maatschappijkritiek (Vermeulen, 1982) kenden de volkshogescholen een tweede bloeiperiode met onder meer de *Europese Faculteit voor Mens en Gemeenschap* (1968) en *Elcker-ik* (1970). Beide beoogden, meer dan hun voorgangers, naast gemeenschapsvorming en verdraagzaamheid, “aandacht voor alle aspecten van de menselijke persoon” (De Droogh, 2011: 210), sociale actie en politieke sensibilisering. Zo spraken ze niet langer over leden, maar over cursisten en cliënten, en verlegden ze de aandacht van cultuuroverdracht naar de onderkende of vermeende behoeften van het individu (Vermeulen, 1982). De traditionele verzuilde bewegingen, die het succes van de vormingscentra zagen, reageerden met eigen initiatieven: in 1969 werd *Ter Munk* van de *Christelijke Arbeidersbeweging* opgericht, en in 1972 ontstond het socialistische *Vormingscentrum Herman Vos*.

Deze volkshogescholen inspireerden ook een eerste generatie opbouwwerkers. Figuren zoals Jan Hardeman in het West-Vlaamse Heuvelland (1966) en Jef Timmermans in Zuid-Limburg (1969) waren ervan overtuigd dat beide streken, die sinds eind jaren 1950 onderwerp waren geworden van wetten en projecten voor regionale economische expansie, evenzeer nood hadden aan een sociaal-culturele dynamiek en ontwikkeling 'van onderuit' (Baert, 1984). Door de beweging te maken 'naar het probleemveld toe' maakten ze duidelijk dat er dringend werk moest worden gemaakt van een mentaliteitsverandering en een actieve betrokkenheid van de bevolking. Een gelijkaardig standpunt werd gedeeld door een aantal buurtwerkers die eerder al vanuit de arbeiders- en sociale bewegingen of vrijwillig, vanuit privé-initiatief aansluiting hadden gezocht bij bewoners van de verpauperde stadswijken. In 1967 verenigden zij zich in de *Federatie voor Biezondere Volksontwikkeling door Buurtwerk* (Demol, 1998), waar uiteindelijk twee verschillende tradities zich aftekenden: buurtwerk dat zich meer richtte op welzijnsmateries en buurtopbouwwerk dat individuele en sociale dienstverlening combineerde met politiserende groepsactiviteiten (D'Aes et al., 1973; Van Dingenen, 1980). Net zoals de streekopbouwwerkers trachtten deze laatste via geëigende methodieken (overleg, onderzoek, inspraakbegeleiding, sensibilisering, planning, ...), samen met bewoners en met bij het probleem betrokken instanties, structurele en belemmerende factoren in de woon- en leefsituatie op te sporen, te formuleren en bespreekbaar te maken (Baert, 1984). Ze stelden zich zo tot doel nieuwe samenlevingsstructuren op te bouwen, de obstakels die die nieuwe structuren in de weg stonden af te breken en mensen bewust te maken van het feit "dat een historisch gegroeide werkelijkheid die door mensen gemaakt is, ook door mensen kan veranderd worden" (Van Dingenen, 1982: 15).

De ideeën van de opbouwwerkers over bewustmaking (cf. *conscientização*, Freire (1970) en *soziologische phantasie*, Negt (1975)) en hun streven naar maatschappelijke verandering en culturele actie sloten naadloos aan bij de tijdsgeest en deden de laat negentiende-eeuwse inzet op politieke strijd, sociale mobilisering en actie opflakkeren (Van Damme, 1996). Hun 'doelgroep' bestond weliswaar niet uit arbeiders, zoals dat honderd jaar daarvoor het geval was geweest; hun doelgroep was 'kansarm'. Ze richtten zich op "een bevolking die in vergelijking met de bredere bevolking over minder kansen beschikt om zichzelf te realiseren" (Bollaerts, 1975: 51). Kansarm stond voor "het 'geen greep hebben over de eigen situatie'" (Bouverne-De Bie, 2003a: 12), voor het "belemmerd worden in kansen (op individuele ontplooiing, op maatschappelijk aanzien en op beslissingsmacht). In de belemmering zit een sterke structurele component, die manifest wordt in huisvesting, in woonsituatie, in arbeidssituatie, in onderwijsproblematiek, in zwakke sociaal-economische posities en in 'participatie-deprivatie'" (Simonse, 1974: 258), begrepen als het beperkt zijn op het vlak van het deelnemen aan beslissingen (Provoost, 1978). Dergelijk cumulatief proces van sociale

uitsluiting kon, volgens de opbouwwerkers, dan ook enkel effectief worden bestreden samen met de kansarmen en de bevolking zelf (cf. "I cannot think for others or without others, nor can others think for me" (Freire, 1970: 100)).

De jonge samenlevingsopbouwsector groeide snel. Tegen 1980 waren zowat overal in Vlaanderen professionele en gemeenschapsvoorzieningen geopend, er werden studies verricht naar onmaatschappelijkheid (onder meer de *Kansarmoedeatlas* (Provoost, 1978)), en er startten ontwikkelingsprojecten op (onder meer alfabetiseringswerk (1978) en tweedekansonderwijs (1979)) en initiatieven voor 'onderdrukte groepen' (vrouwen, migranten, jongeren, ...) (Van Dingenen, 1980; Baert, 1984). Naast het territoriale (buurt-, gemeente- en streekgebonden) opbouwwerk kwamen zo nog twee andere varianten tot stand: het categoriaal opbouwwerk dat focuste op de welzijnsbevordering van bepaalde minderheidsgroepen (migranten, woonwagenbewoners, jonge werklozen, ...), en het functioneel opbouwwerk dat "het welzijnsgericht functioneren van een aantal maatschappelijke instituties" (De Backer-Van Ocken, 1977: 11) nastreefde en samenwerking en overleg tussen welzijnsorganisaties opzette (Steyaert & Lammertyn, 1990). Daarmee opereerden de opbouwwerkers, aldus de koepelorganisatie *Hoge Raad voor de Samenlevingsopbouw* (1975), op het snijpunt tussen welzijns- en sociaal-cultureel werk:

"Aan de ene kant gaat het om een perspectief, een maatschappelijke stijl en dimensie, die inspirerend kan zijn voor ieder welzijnswerk. Terzelfdertijd is samenlevingsopbouw ook uitgegroeid tot een specifieke werksoort van sociaal cultureel werk, gekenmerkt door een eigen methodische benadering" (De Backer-Van Ocken, 1977: 2).

Het verruimen van armoede, een 'welvaartsgegeven', naar kansarmoede, een 'welzijnsissue' (Van Dingenen, 1980) enerzijds, en de grote nadruk op participatie en betrokkenheid anderzijds, kleurden ook de werkingen van een aantal nieuwe sociale actie- en belangengroepen. Zo ontstonden in de loop van de jaren 1970 de tweede feministische golf, verenigingen van migranten, verschillende milieu-, vredes- en derdewereldbewegingen en de eerste *ATD's Vierde Wereld* (1971) en de *Beweging voor Mensen met een Laag Inkomen en Kinderen* (1983) waar de 'allerarmsten' samenkwamen (Bouverne-De Bie, 2003a). In de jaren 1980 sprongen vooral de rakettenbetogingen van het *Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens*, de bomspotting-acties van het *Forum voor Vredesactie* en de *Mijn geld. Goed geweten?*-campagne van *Netwerk Vlaanderen* in het oog (De Vriendt, 2005). Zij stonden, zo stelt Raes (1997), los van de zuilen en waren gebaseerd op nieuwe zingevingsperspectieven en nieuwe methodieken.

2.4 Recht op sociale en culturele ontplooiing

De verzorgingsstaat had ondertussen zijn hoogtepunt bereikt met de erkenning van de *Wet tot instelling van het recht op een bestaansminimum* (1974) en de omvorming van de COO's naar de *Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW)* (1976). Beide sloten aan bij de visie van de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (1948), die het engagement van de Staten omvatte om het 'recht op een menswaardig bestaan' te verzekeren in hoofde van elke burger. Het criterium voor het al dan niet toekennen van dienstverlening verschoof hiermee van het wegwerken van een tekort en/of de opbouw van rechten op basis van (arbeids) prestaties, naar ook het verzekeren van de dienstverlening "waartoe de gemeenschap gehouden is" (OCMW-wet, 1976: artikel 57) om zo "eenieder in de mogelijkheid te stellen een leven te leiden dat beantwoordt aan de menselijke waardigheid" (ibid: artikel 1).

Terzelfdertijd rijpte in internationale instanties zoals UNESCO en de Raad van Europa de idee van levenslang en levensbreed leren, die terugging op het recht op onderwijs voor "de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid" (UVRM, 1948: artikel 26) (Van Damme, 1996). Voor iedereen, gedurende de hele levensloop (cf. levenslang) moest een veelheid van educatieve situaties en voorzieningen (cf. levensbreed) worden georganiseerd. Het UNESCO-rapport *Learning to be* vermeldde zowel persoonlijke (cf. het verhogen van de mogelijkheden tot een zinvol bestaan), democratische (cf. het besef van democratie en het streven naar sociale rechtvaardigheid) als economische (cf. kwalificatie voor de arbeidsmarkt) ambities (Faure et al., 1972), en dreef zo het culturele democratiseringsprincipe tot het uiterste. Naast het toegankelijk stellen van de culturele canon werd ook de vraag naar het democratische karakter van de gevestigde cultuur opgeworpen: in hoeverre was het mogelijk om iedereen te erkennen als deel van de groei en medeproducent van de cultuur (De Bock, 1986; Corijn, 2003)?

In deze gedachtegang werd participatie niet langer louter opgevat als een instrument om een vooraf bepaalde samenlevingsordering te realiseren; participatie werd verdiept als een uitgangspunt,

"een feitelijk proces, waarop mensen gegeven de machtsongelijkheid tussen sociale groepen in de samenleving, op ongelijke wijze en op een verschillende wijze betrokken zijn. Mensen participeren, naargelang van de sociale groepen waartoe zij behoren, in ongelijke mate aan de samenleving: sommige groepen worden meer dan andere uitgesloten van centrale maatschappelijke instituties zoals arbeid, onderwijs, gezondheidszorg, ... Mensen participeren ook op een verschillende wijze: sommige groepen participeren meer dan andere op een

negatieve wijze aan de samenleving, en/of op een wijze die uitmondt in maatschappelijk isolement” (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008: 48).

Dergelijke participatiebenadering, zo verduidelijkt Bouverne-De Bie (2003a), sluit aan bij de sociale grondrechtenidee, waarbij het recht op persoonlijke ontplooiing en het recht op maatschappelijke dienstverlening ‘open rechten’ vormen: maatschappelijke solidariteit wordt verbonden met het respect voor de vrijheid van de betrokkenen om inhoud te geven aan een menswaardig bestaan. Mensen worden met andere woorden niet gezien als object van culturele beleidsinterventies, maar worden als subject gericht aangesproken om mee vorm te geven aan een cultuur, waardoor ze zich kunnen emanciperen van situaties waarin hun waardigheid als mens miskend wordt. De uitkomst van dergelijke participatietrajecten ligt dan ook vooraf niet vast, maar vormt het resultaat van reflectie, interactie en communicatie, van het afwegen en het verantwoorden van verschillende standpunten en posities.

Terwijl overheidsinstellingen en met name de *OCMW*'s dit sociale grondrechtenprincipe in de daaropvolgende jaren verder exploreerden, werd in het sociaal-culturele veld, op enkele uitzonderingen na, deze link snel weer losgelaten. Zo spoorde de oliecrisis van 1973 de OESO aan om het accent op levenslang leren dat in het *Learning to be*-rapport centraal stond, te verleggen naar ‘wederkerend leren’ met arbeidsmarktkwalificatie als kernopdracht en prioriteit. Permanente vorming werd in het rapport van de OESO opgevat als een individuele opgave en een plicht eerder dan een beleidsprincipe en een recht (Biesta, 2006), waardoor de rol van sociaal-cultureel werk voor een groot deel werd ingeperkt (Van Damme, 1992). Educatie werd in dit licht gezien als tegelijk het probleem (het tekort aan educatie vormde een drempel tot realisatie van volwaardig burgerschap) en de oplossing (het educatief aanbod moest tegemoetkomen aan dit tekort). En participatiebevordering als middel en doel werd (opnieuw), los van de analyse van feitelijke interacties in de samenleving en de betekenissen die in deze interacties werden geconstrueerd, een belangrijke bekommernis (Bouverne-De Bie, 2014). Deze ‘functionele kentering’ bleek een voorbode voor wat ook in het ruimere welzijns-, sociaal en cultureel beleid enkele jaren later zou gebeuren (Bouverne-De Bie, 1983).

2.5 Herwaardering

De jaren 1970 luidden een nieuw tijdperk in voor het stedelijk samenleven. De sociale situatie van de arbeidersbevolking was in de eerste decennia na de oorlog dan wel sterk verbeterd, een grote groep was uitgesloten gebleven. De grootschalige sociale huisvestingsprojecten van de jaren 1950 en de *Wet houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw* (1962) die voorzag in Algemene en

Bijzondere Plannen van Aanleg, waardoor sociale huisvestingsactoren gericht gronden konden aankopen en bouwprojecten realiseren in woon- en woonuitbreidingsgebieden, waren slechts een druppel op een hete plaat (Schaut, 2013a). Het wegtrekken van de industrie naar goedkopere regio's en landen vanaf midden jaren 1960 en de economische crises van de jaren 1970 remden het suburbanisatieproces tijdelijk af en zorgden ervoor dat de goedkope, ongeschoolde arbeidsmigranten die onder meer uit Italië, Polen, Turkije en Marokko naar België waren gekomen om er te werken, hun kansen van opwaartse mobiliteit op de arbeids- en woningmarkt gefnuikt zagen. Ze bleven, samen met de arme bevolking, in de negentiende-eeuwse stadsgordels plakken (Kesteloot, 1996; 2003; De Gendt, 2014).

Het internationaal stadssociologisch onderzoek van die tijd bekritiseerde openlijk de naoorlogse stedenbouw die functies als wonen, werken en verkeer zoveel mogelijk scheidde (e.g. Lynch, 1960; Gans, 1962; Rex & Moore, 1967; Bahrdt, 1972; Jacobs, 1993 [1961]). Aan de vooravond van de mei 1968-revoluties publiceerde Lefebvre zijn veelbesproken boek *Le droit à la ville* (1968), waarin hij uithaalde naar de bureaucratische top-down planning die economisch winstbejag boven de belangen van brede lagen van de bevolking plaatste. Met het recht op de stad, of beter het recht op het stedelijk leven, bepleitte Lefebvre (1973; 1991; 1996) ook in zijn daaropvolgende studies, het herstructureren van de machtsrelaties die de stedelijke ruimte produceerden en stelde hij het belang van inwoners in plaats van dat van kapitaal voorop. De stad moest volgens hem bovenal een sociale gebruikruimte van gedeelde en botsende belangen vormen.

“The right to the city should modify, concretize and make more practical the rights of the citizen as an urban dweller (*citadin*) and user of multiple services. It would affirm, on the one hand, the right of users to make known their ideas on the space and time of their activities in the urban area; it would also cover the right to the use of the center, a privileged place, instead of being dispersed and stuck into ghettos (for workers, immigrants, the ‘marginal’ and even for the ‘privileged’)” (Purcell, 2002: 102).

Castells (1977; 1983; 1996) ging op dat elan verder. Hij meende dat ruimte de materiële uitdrukking van sociale relaties vormde en in relatie tot sociale praktijken moest worden begrepen. Daarvoor bestudeerde hij “steden als plaatsen van conflict waar verschillende groepen zoeken om hun doelen, waarden en belangen te realiseren, niet alleen via collectieve consumptie, maar ook via politieke macht en culturele identiteit” (De Decker, 2003: 28). In zijn vroegste theoretisch werk had Castells het vooral over klassentegenstellingen, later sprak hij over sociale bewegingen en informatienetwerken als draaipunten van sociale stedelijke verandering.

In diezelfde periode werd zo de basis werd gelegd voor een blijvende onderstroom in de stedenbouw die de fysieke dimensie ondergeschikt maakt aan een focus op het sociale leven (De Meulder, 2012). En ook de Belgische overheid voelde zich geleidelijk aan genoodzaakt het roer om te gooien en het brutaal en ontmenselijkend gebrandmerkte modernisme achter zich te laten. Dat hadden niet alleen het protest van bewoners, buurt- en opbouwwerkers tegen de ontwrichting van de steden en de achterstelling van 'kansarme buurten', maar vooral de oliecrises (1973 en 1979) en een sterke overschatting van de capaciteit van het zich ontwikkelende staatsapparaat, duidelijk gemaakt. Langzamerhand drong een denken over menselijke schaal en sociale contacten het huisvestingsbeleid binnen (e.g. Tanghe et al., 1978; den Hartog, 1979); bouw- en sloopwerken ruimden plaats voor restauratie- en renovatieplannen (e.g. Coene, 2008; Uyttenhove, 2011); en de (katholieke) minister van Openbare Werken Califice (1973) experimenteerde met een vijftal proefprojecten, waardoor onder meer Brugge kon investeren in woningen en de aanleg van pleinen en straten om de leegloop van het stadscentrum een halt toe te roepen (Knops, 1992).

Na de overheveling van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting naar de gewesten (1974) hield in Vlaanderen het debat over integratie, herkenbaarheid, verwevenheid, menselijke schaal en het belang van het publieke domein aan. Afgezien van enkele herinrichtingen van zogenaamde 'woonerven' in Gent, Leuven en Kortrijk, en een eerste *Open Monumentendag* (1975) die het bestaande (stads)patrimonium in de kijker plaatste, leverde dit debat evenwel weinig concreets op (De Meulder, 2012). De beleidsnota's van (de katholieke) staatssecretaris Luc Dhoore (1973-1976) bleven beperkt tot het hekelen van de eenzijdige binnenstedelijke populatie en een oproep om de fysieke aftakeling van de bebouwing in de steden tegen te gaan (Oosterlynck & Debruyne, 2010). En ook de wet 'betreffende de tegemoetkoming voor stads- en dorpsvernieuwingsoperaties' van Dhoore's partijgenoot en opvolger, Marc Eyskens (1976-1977), werd wegens een gebrek aan financiële middelen (en strubbelingen binnen de regering) nooit uitgevoerd (De Decker, 2009). De sociale woningbouw was, ondanks de hoge werkloosheidscijfers, eenzelfde lot beschoren. Het aantal nieuwbouwprojecten daalde drastisch: van 15.000 in 1979 naar 1.800 in 1983 en 1.200 in 1985 (Schaut, 2013b).

In 1983, drie jaar na de tweede staatshervorming, trachtte minister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting Akkermans (CVP) het tij alsnog te keren. Met zijn beleidsnota *Gaat het om stenen of mensen?* (Akkermans, 1983) trok hij de lijn van een meer zachtzinnige en menswaardige herwaardering van steden en dorpen door. Hij pleitte voor 'sociale stads- en dorpsvernieuwing' voor wat hij 'achtergebleven gebieden' noemde, een

“verbetering en vernieuwing van het bestaand dorps- en stadsmilieu en de herwaardering van de gemeenschappen die erin leven [...]. Dit alles veronderstelt een houding gekenmerkt door [...] het ombuigen van de huidige economische processen naar meer ruimtelijke ‘kwaliteit van onze bestaansruimte’ [...] Sociale stads- en dorpsvernieuwing steunt in eerste instantie op menselijke opbouwprocessen die resulteren in meer verantwoorde en goed-schalige bouw- en woonmilieuveranderingen. Daarom ook is ‘inspraak en participatie van de betrokken bevolking’ (volksinbreng) een wezenlijk element in een waarachtige ‘sociale’ stads- en dorpsvernieuwing” (ibid: 45-46).

Het feit dat Akkermans’ oproep leidde tot even lijvige als doortimmerde rapporten waarin alle mogelijke en onmogelijke kenmerken van achtergebleven gebieden omstandig werden beschreven – in totaal zouden er zelfs zo’n 150 ‘herwaarderingsgebieden’ worden erkend – mocht evenwel niet baten (De Meulder, 2012). Net als zijn voorgangers beschikte de minister over te weinig middelen, zijn besluit was nauwelijks afgestemd op “de machtelozen, kansarmen en kwetsbaren in onze samenleving” (ibid: 46) en de inspraakspanningen bleven, met uitzondering van Gent en Antwerpen waar het opbouwwerk actief was, veelal beperkt (Knops, 1992; De Decker, 2004). Daarenboven overheerste het anti-stedelijke gevoel, zeker in de katholieke partij, nog steeds; de uitspraak van Akkermans’ partijgenoot Van Rompuy (geciteerd in De Decker, 2003: 7) uit 1985 is illustratief: “De stad is de grootse bewerkster geweest van de geestelijke en ruimtelijke ontworteling [...]. Er bestaat geen stad voor de mens. De stad zal altijd de vijand van het menselijke zijn.”

Jean Pede, die eind 1985 als nieuwe (liberale) minister van Ruimtelijke Ordening aantrad, nam openlijk afstand van de herwaarderingsgebieden. Hij meende dat de overheid in eerste instantie moest investeren in het openbare domein; te veel subsidies werkten, volgens hem, marktverstrend. Pedes opvolger Beysen, eveneens van liberale signatuur, trad hem in 1988 bij met het besluit op de stadsontwikkeling. De ‘sociale herwaardering’ van Akkermans werd vervangen door een inzet op publiek-private samenwerkingen en er kwamen grootschalige, strategische stadsontwikkelingsprojecten en -ontwerpen, een strategie die eerder al in onder meer Parijs, Barcelona, Rotterdam en Berlijn succesvol was gebleken op vlak van stadsmarketing (De Decker, 2009; Uyttenhove, 2011; De Meulder, 2012). De middelen voor sociale huisvesting werden ondertussen verder afgebouwd (van 10.7 naar 1.8 miljard BEF) (Vlerick, 2007) en ook de (weinig) adviesraden en stuurgroepen stierven een stille dood (Dezeure et al., 2009).

2.6 Positionering en legitimering

Het gebrek aan middelen speelde niet enkel binnen het stedenbeleid. Beck (1986) kenschetste de tijdsgeest treffend met de term 'risicomaatschappij'. In zijn werk *Risikogesellschaft* stelde hij dat tijdens de industriële revolutie maatschappelijke conflicten in het teken hadden gestaan van verdeling van maatschappelijke rijkdom. In België had die sociale strijd geleid tot een opbouw van sociale rechten en sociale zekerheid. Nu draaide, volgens Beck (1986), die "sociale strijd niet langer uitsluitend of prioritair om de verdeling van de 'goods', maar om een verdeling van de 'bads'" (Geldof et al., 1999: 6). Met deze 'bads' doelde Beck (1986) op sociaal-economische, ecologische en individualiseringsrisico's, die voortkwamen uit de industriële leef- en productiewijze van de mens. Deze risico's plaatsten elk op hun beurt de traditionele integratiekaders (werk, het gezin, het buurtleven en religie) onder druk en confronteerden de snel veranderende maatschappij met een groeiende onzekerheid en de vraag naar een (ver)nieuw(d)e samenlevingsopbouw en sociale herverdeling.

Deze transformatie naar een risicomaatschappij werd, zoals eerder gesteld, ook in loop van de jaren 1980 in de sociaal-culturele sector steeds meer voelbaar. Door Vlaanderen waaide op dat moment een centrumrechtse en neoliberale wind die pleitte voor een overheid die zich zou beperken tot haar kerntaken (Baert & Verbeke, 2008). In die sfeer achtte (liberaal) minister van Cultuur, Karel Poma in 1982 de tijd rijp om de jonge, maar onderling verdeelde samenlevingsopbouwsector grondig te herstructureren. De integratie van de verschillende werkvormen op methodische basis, die ook al in een beleidsnota *Naar een overheidsbeleid voor de Samenlevingsopbouw in Vlaanderen* van zijn (katholieke) voorganger Rika De Backer-van Ocken (1977) centraal had gestaan en verder vorm had gekregen in het *Centrum voor de Methodieontwikkeling in de Samenlevingsopbouw* (1981), werd geradicaliseerd. Poma hevelde het functionele en het categoriale opbouwwerk over naar het departement Welzijn en stipuleerde dat het territoriale opbouwwerk, dat vooralsnog sociaal-culturele materie bleef, zich moest toeleggen op het welzijn van kansarmen, op een "combinatie van probleemoplossend werken met versterking en organisatie van de doelgroep. Daarbij wordt gesteld dat projecten in achterstellingssituaties voorrang verdienen en dat ze een voorafgaand activeringsproces en een procesmatige aanpak gedurende een redelijke tijdsperiode veronderstellen" (Verbeke geciteerd in Steyaert & Lammertyn, 1990: 12). Alle oude overlegorganen werden vervangen door één koepelorganisatie, het *Vlaams Instituut ter Bevordering en Ondersteuning van de Samenlevingsopbouw* (1983), en er kwamen (P)RISO's, provinciale en regionale instituten voor samenlevingsopbouw van waaruit opbouwwerkers tijdelijk konden worden uitgezonden naar probleemgebieden (Demol, 1998; Verreth, 2012).

Deze schaalvergroting en inzet op efficiëntie en effectiviteit van overheidswege – een tendens die overigens niet alleen op buurt- en opbouwterrein speelde, maar zich ook in onder meer het jeugdwerk uitte (Coussée, 2006) – maakten dat de aandacht in het sociaal-culturele veld verschoof naar een functioneel denken. Niet zozeer sociale problemen, maar instrumentele vaardigheden en beroepsopleidingen (taalcursussen, computerinitiaties, jobclubs, ...) voor specifieke doelgroepen, al dan niet in bepaalde probleemgebieden (Dekeyser & Dhont, 1997), en het uitbouwen van allerhande participatieve methodieken die meer ‘gelijke kansen’ voor bepaalde ‘doelgroepen’ beoogden, stonden voorop. Het politiserend werken verdween hierdoor vrijwel helemaal van de agenda. Participatie werd, net als bij de bijstelling van de idee van *Learning to be* naar ‘wederkerend leren’, verheven tot een norm, waarbij wel vragen werden gesteld over bereik en toegankelijkheid en over de afstemming tussen vraag en aanbod (Corijn, 2003), maar bredere discussies over machtsgebonden ongelijkheden en de betekenis van (non-)participatie uit de weg werden gegaan. Allerhande ‘kansengroepen’ waren hoe langer hoe meer voor de uitvoering van hun rechten aangewezen op afgeleide of uitgestelde rechten en op bijzondere voorzieningen (Verschelden & Bouverne-De Bie, 2002; Coussée, 2005; Nussbaum, 2006; Roets & Coussée, 2011) en sociaal-culturele spelers, die zich vastbeten in en moesten verantwoorden met methodes en technieken, die hun werkzaamheid hadden bewezen, los van de vigerende en veranderende sociale en politieke context (Lorenz et al., 2011).

Tegen het einde van de jaren 1980 zag de sociaal-culturele sector zich zo met een vrij tegenstrijdige situatie geconfronteerd: aan de ene kant had de Vlaamse overheid aangedrongen op rationalisering omwille van de krimpende budgettaire ruimte, aan de andere kant waren er inmiddels een hoop nieuwe, weliswaar zeer selectieve initiatieven en bijhorende regelgevingen bijgekomen, die elk op zich een antwoord trachtten te bieden op de nieuwe ‘risico’s’ in de maatschappij. Deze nieuwe risico’s vormden op hun beurt voor de ‘oude’ sociaal-culturele praktijken, die in het verleden altijd hadden kunnen voortbouwen op het principe van de traditionele gemeenschapszin, een zware dobber. Het was hen onduidelijk hoe ze de aanwezige pluriformiteit van opvattingen over democratie, solidariteit en rechtvaardigheid op zo’n manier konden erkennen en vormgeven dat mensen hun streven bleven erkennen in sociaal-cultureel werk (Bouverne-De Bie, 1992; 1997). Wat was hun functie, inhoud en methode (op dat vlak)? Wat waren de eigen zin en betekenis van het eigen werk (nog) (Van Damme, 1992)? En hoe konden ze ervoor zorgen dat zij een beroep konden blijven doen op de steeds schaarsere middelen van de overheid? Hoe moesten ze omgaan met de (voortschrijdende) federalisering en regionalisering (Wildemeersch & Goubin, 1992)?

Het feit dat het werk was uitgegroeid tot een gedecentreerd vakgebied, tot een onoverzichtelijke, meervoudige en ambivalente discipline (Wildemeersch, 1995), die grotendeels 'gesedimenteerd' was geraakt – de sociaal-culturele sector gold (bijna) als vanzelfsprekend, regelde voor een groot deel het sociale leven, maar “[verborg] de oorspronkelijke acten van [haar] contingente politieke instituering” (Mouffe, 2005: 24) –, zorgde zowel bij de overheid als bij de sociaal-culturele organisaties zelf voor de nodige ongerustheid. Het regelgevend kader werd opnieuw geordend. De territoriale opbouwwerkers verhuisden, een kleine tien jaar na hun collega's van het functioneel en categoriaal opbouwwerk, naar het departement Welzijn (1991). Hierdoor werd de directe link tussen sociaal-culturele initiatieven en de kansarmoedeproblematiek, die een hot topic was geworden met het eerste *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting* (Vranken & Geldof, 1992) en het *Algemeen verslag over de armoede (AVA)* (1994), doorgeknipt. In 1995 zette ook Vlaams minister van Cultuur Weckx (CVP) de puntjes op de i door een onderscheid in te voeren tussen verenigingen en instellingen voor volkswontwikkelingswerk en sociaal-culturele diensten en coördinatiecentra. De eerste twee bouwden respectievelijk voort op de eerdere decreten van 1975 en 1978, met de 'diensten en coördinatiecentra' werd een nieuwe categorie toegevoegd die als opdracht meekreeg “begeleiding en ondersteuning [te geven] aan het sociaal-cultureel werk op basis van haar doelstellingen en door middel van het ter beschikking stellen van deskundigen, informatie, advies, documentatie, educatieve programma's en producten, publikaties, materialen, technieken of uitrusting” (Decreet houdende een subsidieregeling voor diensten en coördinatiecentra voor sociaal-cultureel werk voor volwassenen, 1995: 1).

Ongeveer tegelijkertijd werd vanuit de sector zelf het project *Nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk* (1992) gelanceerd, waarin werd nagedacht over de eigen legitimiteit en positionering ten aanzien van onder meer het multiculturele gegeven, de verschuivingen tussen huishouden, markt en publiek forum, en duurzame, ecologische en economische vraagstukken (Leirman, 1992). Deze denkoefening resulteerde in de daaropvolgende jaren in een opdrachtbepaling van sociaal-cultureel werk (Goubin & Boey, 1994), het op papier zetten van een sociaal-culturele methodiek (Baert et al., 2003b; De Blende & Dhont, 2005) en een beschrijving van de verschillende sociaal-culturele functies (Cockx, 2010). De sector plooidde zich zo steeds verder terug op zichzelf en op een vooral zakelijk-technische invulling van het eigen, bestaande werk. De verbinding met bredere maatschappelijke tendensen (de groeiende diversiteit, digitalisering, individualisering, flexibilisering, verstedelijking, ...) en met het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing, dat in 1994, twintig jaar nadat het (grotendeels) van de sociaal-culturele agenda was verdwenen, ook was opgenomen in het AVA en de Belgische Grondwet, werd grotendeels losgelaten (Bouverne-De Bie, 1997).

2.7 De stad wordt prioriteit

Samenlevingsproblemen in de steden en de electorale overwinningen van het extreemrechtse Vlaams Blok hadden er inmiddels voor gezorgd dat het stedenbeleid in een stroomversnelling was gekomen (De Decker et al., 2005). Het Vlaams Blok had de oude arbeidersbuurten in de steden naar voor geschoven als een toonbeeld van slechte huisvesting, werkloosheid, criminaliteit en discriminatie. De vier V's (vreemdelingen, veiligheid, vuiligheid en verloedering) die de partij in zijn kiescampagne had beklemtoond (Burghgraeve et al., 2000), kenden heel wat bijval: in 1991 haalde de partij 10,3% van de stemmen, in Antwerpen werden ze met ruim 20% de grootste partij (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1991).

De federale regering reageerde met een veiligheidsbeleid gericht op Brussel en de grote steden (De Decker et al., 2012) en dreef de strijd tegen armoede op lokaal niveau op door de subsidies en maatregelen die verspreid waren ingezet sinds de jaren 1980 te bundelen in een *Vlaams Fonds voor de Integratie van Kansarmen (VFIK)* (1990) (Vranken et al., 2006). De Meulder (2012) geeft aan hoe zo de switch werd gemaakt van 'equity' naar 'efficiency': in plaats van verschillende gebieden iets onbeduidend toe te stoppen, werden meer selectieve en efficiënte keuzes gemaakt. Slechts een beperkt aantal gemeentes met een hoge concentratie kansarmen, migranten en werklozen konden een beroep doen op subsidies. Antwerpen en Gent, de twee Vlaamse steden waar de kansarmoedeproblemen het grootst werden geacht, gingen met het leeuwendeel van de middelen aan de haal (Cantillon et al., 1996).

Na een nieuwe eclatante winst van het Vlaams Blok in 1995 kreeg Vlaanderen voor het eerst een Vlaamse minister bevoegd voor Stedelijk Beleid, Leo Peeters. In zijn beleidsbrief uitte Peeters (1995) zijn bezorgdheid over de verpauperde en verloederde staat van de steden. Hij wees op de sociale uitsluiting, de selectieve stadsvlucht en de relatie tussen stadsverval en anti-democratische krachten. De negentiende-eeuwse arbeidersbuurten vertoonden volgens hem de meeste gebreken: ze kampten met slechte woningen, een grote werkloosheidsgraad en een inadequate dienstverlening. Om de spiraal van geconcentreerde armoede, sociale deprivatie en slechte huisvestings- en omgevingskwaliteit in deze 'achtergestelde buurten' te doorbreken, stelde Peeters (1996) voor het *VFIK*, dat in uitvoering vooral beperkt bleef tot een lokaal welzijnsbeleid (Loopmans, 2002), uit te breiden tot het *Sociaal Impulsfonds (SIF)*. Opnieuw werden middelen vanuit verschillende subsidiekanalen samengenomen en er werd een driedubbel doel vooropgesteld: het SIF moest "werken aan de verbetering van de leef- en omgevingskwaliteit van steden en gemeenten in het algemeen en achtergestelde buurten in het bijzonder, kansarmoedebestrijding en bevorderen van het welzijn" (Vandenbussche, 1999: 425).

Peeters was voorstander van een inclusieve en integrale aanpak op wijkniveau (Baelus, 1996; De Decker, 2009): in wijken konden verschillende actoren uit harde en zachte sectoren elkaar vinden om de complexiteit en de samenhang van achterstelling uit te klaren en 'de structuren van het dagelijkse leven van armoede' bloot te leggen (Vranken, 2014). Er kon op maat worden gewerkt en interventies konden er zichtbaar en concreet worden (Loopmans, 2002; De Rynck, 2008). Opdat de *SIF*-middelen zo efficiënt mogelijk zouden worden ingezet, werden criteria bepaald en werd voor het eerst vanuit de Vlaamse Regering een grootschalig onderzoek besteld naar achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel. Achttien jaar na Fred Provoosts *Kansarmoedeatlas*, detecteerde de *Atlas Kesteloot* 128 achtergestelde 'statistische sectoren', waarvan 62 in Gent en Antwerpen (Kesteloot et al., 1996). Tegelijk werd het eerste *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen* (1997) gepresenteerd dat verdere suburbanisatie moest tegengaan en een concentratiebeleid vooropstelde. Vlaanderen moest open en stedelijk zijn. Wat nog restte aan groen en open ruimte moest worden bewaard, en de focus moest liggen op een duurzame ontwikkeling via onder meer compactere bouwvormen (Loeckx & De Meulder, 2003).

Deze denkpiste gold ook voor de sociale woningbouw, die tegen het einde van de jaren 1980 weer was opgeflakkerd met de oprichting van de *Vlaamse Huisvestingsmaatschappij* (1988), die de vroegere *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* (de *Nationale Maatschappij voor de Huisvesting* sinds 1970) en de sociale huisvestingsprojecten van de *Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendom* (*Nationale Landmaatschappij* sinds 1970) omvatte. Er werden inbreidings- en herbestemmingsplannen geopperd, het duurzaam bouwen deed zijn intrede, en er werd volop geëxperimenteerd met private-publieke samenwerkingen via onder meer het *Domus Flandria*-concept en de erkenning en subsidiëring van sociale verhuurkantoren. In de daaropvolgende tien jaar dikte de sociale woningmarkt opnieuw aan met 2.300 woningen per jaar (Schaut, 2014).

3. De nood aan een herontdekking van de sociale kwestie (Lorenz, 2016)

Tegen de achtergrond van een snel wijzigende sociale, politieke en economische context maakte het stedenbeleid zich rond de millenniumwisseling (opnieuw) op voor een grondige hervorming. Daar waar Beck (1986) eerder al de term 'risicomaatschappij' had geïntroduceerd, hadden anderen het over een 'nieuwe sociale kwestie' (Cantillon & Marx, 1995; Rosanvallon, 1995), de 'sociale kwestie hervat' (Sprinkhuizen & Scholten 2012) of over 'de nood aan een herontdekking van de sociale kwestie' (Lorenz, 2016).

Het Vlaamse beleid bezon zich over de uitgangspunten van de verzorgingsstaat en de idee van de 'actieve welvaartsstaat' werd gelanceerd. De stad werd daarbij steeds nadrukkelijk genoemd als het epicentrum van het nieuwe sociale vraagstuk (Donzelot & Jaillet, 1997), als een 'strategische plek' waar nieuwe grensoverschrijdende trends zich manifesteerden (Sassen, 2000).

Ik zet de belangrijkste kenmerken van deze veranderende context kort op een rij en geef aan hoe in de laatste vijftien jaar in de steden langzamerhand innovatieve sociaal-culturele praktijken, mengvormen en experimenten ontstonden (Corijn, 2006b). Ondertussen luidde het *Witboek Stedenbeleid* (Boudry et al., 2003) een nieuw, ambitieus hoofdstuk in voor het stedenbeleid door een pleidooi voor een multi-dimensionele aanpak te verbinden met een zoektocht naar een 'juist' evenwicht tussen markt, overheid en civiele maatschappij (Dehaene, 2005).

3.1 De gedeelde en verdeelde stad

Bij de start van de eenentwintigste eeuw verschenen allerhande sociologische vertogen die het nieuwe tijdsgewricht op verschillende manieren typeerden: sommigen spraken van een 'global age' (Albrow, 1997) en een 'late modern age' (Giddens, 1991), anderen hadden het over 'liquid modernity' (Bauman, 2000), post-fordisme (Boyer & Durand, 1998), een post-industrialistische samenleving (Bell, 1999) en post-nationale constellaties (Habermas, 2001). Dezelfde tendensen werden steeds genoemd: er werd gerefereerd aan de mondialisering, de opkomst van nieuwe informatietechnologieën, (super)diversiteit en multiculturaliteit, de wijdverbreide milieu- en klimaatproblemen, de erosie van het democratisch politiek bestel, de crisis van het kapitalistische productiesysteem en een doorgeslagen individualisering, secularisering en consumentisme (Lammertyn, 2008). Steden openbaarden zich daarbij als (nieuwe) knooppunten en centra van activiteit, waar deze vele tendensen samenkwamen (e.g. Sassen, 2000; Corijn, 2006b). Castells (2002) stelde in die zin dat de stad zowel een 'space of place', een particuliere, strategische locatie, als een 'space of flows', een transterritoriale site vormde. De stad was niet enkel een plek waar almaar meer mensen woonden – in 1950 woonde een derde van de wereldbevolking in verstedelijkt gebied, tegen 2000 woonde al meer dan de helft in een stad en voorspelden prognoses een spectaculaire toename (United Nations, 1999) –, de stad was ook een bundeling van alle bovengenoemde complexe, stromende realiteiten.

Het (her)ontdekken van de stad als 'strategische site' en als 'glokaal netwerk' resulteerde al gauw in zowel een grote bezorgdheid als een zekere euforie. De euforie had te maken met de uitdagingen en de mogelijkheden die de (studie van de) stad stelden: het verbinden van verscheidenheid en versnippering en het zoeken naar

nieuwe, creatieve antwoorden voor onder meer mobiliteits- en woonvraagstukken en politieke en economische kwesties (e.g. Jobse & Musterd, 1994; Sassen, 2000; Corijn, 2006b). De bezorgdheid kwam vooral voort uit de vastgestelde sociaal-economische en ruimtelijke polarisatie binnen stedelijke gebieden. Zo meldden Donzelot en Jaillet in 1997 in een NAVO-rapport dat het proces waarin de sociale kwestie de stedelijke problematiek in Europa en Noord-Amerika ten tijde van de industriële revolutie had gestalte gegeven, nu was omgekeerd: achtergestelde stedelijke buurten vormden het middelpunt van het nieuwe sociale vraagstuk. Deze buurten maakten immers wel fysisch deel uit van de stad, maar wie in de buurten woonde, was vaak afgescheiden van de rest van de samenleving. Deze polarisatie werd bovendien, aldus Donzelot en Jaillet, in de hand gewerkt door een steeds verder terugtrekkende centrale overheid, die verschillende delen van de sociale zekerheid en investeringen in de publieke dienstverlening afbouwde, en activering en individuele verantwoordelijkheid vooropstelde (Bouverne-De Bie, 2015; Lorenz, 2016).

Eenzelfde situatie speelde in België, waar tegen het eind van de jaren 1990 de 'actieve welvaartsstaat' opgang maakte. Terwijl corrigerende en compenserende maatregelen werden gekoppeld aan een proactieve inzet op actieve integratie en participatie van de burger (Vandenbroucke, 1999) en het lokale niveau als bestuurlijke kracht steeds meer werd beklemtoond, duiden onder meer Meert en Kesteloot (1998) op de feitelijke uitsluiting van grote groepen stadsbewoners. Deze uitsluiting was, volgens hen, een rechtstreeks gevolg van 's lands (historisch) sterke anti-stedelijke mentaliteit. Op vlak van de stedelijke gewesten bijvoorbeeld stelden ze een groot contrast vast tussen de welstellende midden- en hogere inkomensklassen die buiten de administratieve grenzen van de steden woonden, en de minder kapitaalkrachtige groepen die in de stadscentra waren achtergebleven. Deze situatie zorgde voor een belangrijk sociale rechtvaardigheidsprobleem:

“De armere gemeentes met de grootste behoeften (niet alleen wegens de aanwezige bevolking die een krachtig sociaal beleid behoeft, maar ook omwille van de functies en diensten die ze als kernstedelijke gemeenten voor de ganse bevolking leveren) hebben de kleinste inkomens en omgekeerd hebben de rijkere perifere gemeenten meer inkomsten voor minder uitgaven. Bovendien profiteren de rijkere inwoners van de diensten die de kernstedelijke gemeenten aanbieden (in deze gemeenten liggen inderdaad hun werkplaats, hun winkelcentra, hun uitgaansplaatsen, enz.). De sociale structurering van de stad organiseert dus een negatieve inkomensverdeling: de arme inwoners van de kernsteden betalen voor de rijkere uit de banlieue” (Kesteloot, 2003: 31).

Of zoals Corijn (2006b: 8) het krachtig opmerkte: “Sint-Joost, een van de armste gemeenten van België, waar mensen belasting betalen om een lokale politie in stand te houden die elke morgen het binnenkomend verkeer in Brussel moet regelen.”

Naast de dualisering op het niveau van de stadsgewesten wezen Meert en Kesteloot (1998) ook nog op twee andere contrasten. Binnen de steden stelden ze een duidelijke scheidingslijn vast tussen de negentiende-eeuwse gordelwijken waar het woonmilieu was gedegradeerd omwille van een gebrek aan overheids- en particuliere investeringen, en de meer perifere gebieden die net buiten de oude industriële zones lagen. En binnen de verarmde negentiende-eeuwse buurten zelf stonden de bewoners die nog net of amper het hoofd boven water konden houden, vaak lijnrecht tegenover zij die zich buiten de eigenlijke marges van de samenleving bevonden.

3.2 Een (ver)nieuw(d) engagement: een herontdekken van de sociale kwestie

Deze spanning tussen het groeiende appel op een gedeelde (private en publieke) verantwoordelijkheid enerzijds en feitelijke, chronische verdelings- en uitsluitingsmechanismen anderzijds, leidde ertoe dat enkele architecten, stedenbouwkundigen en sociaalgeografen, ‘urban professionals’ opriepen tot een (ver)nieuw(d) engagement. Zo sprak Merrifield (2014: 10) een kleine veertig jaar na Castells (1977) over een ‘new urban question’, waarbij hij opkwam voor een “critical urban theory and philosophy [to] [...] comprehend and create a new terrain for political intervention – for militant, revolutionary politics – in a process that is itself revolutionary”. Mayer (2006) zag dan weer in Castells’ *The city and the grassroots* (1983) actuele linken met de bottom-up stedelijke bewegingen tegen privatisering, commercialisering en uitsluiting. En Purcell (2002) en Harvey (2008: 40) haalden Lefebvres *Le droit à la ville* (1968) van onder het stof,

“as both working slogan and political ideal [...]. The democratization of that right, and the construction of a broad social movement to enforce its will is imperative if the dispossessed are to take back the control which they have for so long been denied, and if they are to institute new modes of urbanization. Lefebvre was right to insist that the revolution has to be urban, in the broadest sense of that term, or nothing at all.”

Terzelfdertijd, vanuit een gelijkaardige bewogenheid, maande sociaal pedagoog Lorenz (2014: 11-12) de ‘social professions’ aan

“to question the over-emphasis on individual decision-making in life choices and responsibilities, [...] to question the over-emphasis on human agency as

expressed in the concept of ‘activation’, [...] to question the polarisation between care and control [and] [...] to abandon a static notion of identity.”

Volgens Lorenz was de permanente, fragiele zoektocht naar menswaardigheid en sociale rechtvaardigheid primair. Het ‘doorsnee’ verkokerde sociaal-culturele werkveld ging evenwel, zoals eerder gezegd, een andere richting uit en legde de nadruk op vooral efficiëntievragen, kwaliteitscontroles en meetbare indicatoren (Lorenz et al., 2011). Een gepast antwoord op de snel wijzigende context leek te ontbreken. En ook met de vele, nieuwe bottom-up belangenassociaties, die veelal betrekking hadden op de fysieke stedelijke ruimte en zeer tijdelijk van aard waren (Dehaene, 2005; Loopmans, 2007; van den Berg, 2013c), wist het sociaal-culturele veld niet onmiddellijk raad.

Het ruimere Vlaamse cultuurbeleid, dat historisch gezien vooral op cultuurspreiding en op strategieën van cultuureducatie had ingezet, kreeg ondertussen steeds meer kritiek te verduren (e.g. Evrard & Roux, 2005; Corijn, 2006a; Corijn & Lemmens, 2007; De bisschop, 2009; Caron, 2011; van der Hoeven, 2012). Corijn (2003) bijvoorbeeld meende dat de loutere democratisering van het aanbod de sociale ongelijkheid eerder reproduceerde dan verminderde. Het eenzijdige referentiekader en de selectieve traditie van de bestaande (sociaal-)culturele sector stonden, volgens hem, nauwelijks ter discussie en waren in de eerste plaats gericht op “‘ze’ moeten maar integreren in ‘onze’ cultuur en ‘we’ gaan daar een aantal maatregelen voor nemen” (ibid.: 60).

Onder meer het eerdergenoemde *Algemeen verslag over de armoede (AVA)* (1994: 295-296), waartoe de Vlaamse regering het initiatief had genomen na de desastreuze verkiezingsuitslagen van 1991 (Federale Regering, 1992), zette deze redenering op zijn kop en pleitte volmondig voor een verbreding en herdefiniëring van het cultuurbegrip en het inzetten van cultuur als een hefboom voor maatschappelijke strijd. Het AVA meende dat

“de culturele armoede een veel grotere uitsluiting bewerkt dan de economische armoede. Treft de economische armoede de mens vooral in alle zaken die betrekking hebben op ‘het hebben’ of op de meer uitwendige aspecten van het leven, de culturele armoede daarentegen treft de mens in zijn gehele wezen, in het ‘zijn’, in zijn zelfwaarde en zijn betekenis voor anderen [...]. De culturele armoede is wellicht de zwaarste vorm van uitsluiting.”

Het AVA, opgesteld in nauw overleg met armenverenigingen, samen met de inschrijving van het recht op sociale en culturele ontplooiing in de Belgische Grondwet (1994) en de doorbraak van extreemrechts in de jaren 1990, maakten dat ook het Vlaamse

cultuurbeleid altijd maar meer de kaart begon te trekken van ‘cultuurparticipatie’, maatschappelijke verwijzingen en een beter publieksbereik (Bilcke, 2009). De toespraak *Kunst veredelt, een utopie? En dan!* van toenmalig minister van Cultuur Anciaux (2000) zette de toon. De minister schaarde zich achter de slagzin ‘Kunst veredelt’, die al sinds 1914 boven het podium van het Gentse socialistische ‘arbeiderspaleis’ *Vooruit* prijkte en gaf aan dat het cultuurbeleid niet alleen voorwaardenscheppend moest zijn zodat kunstenaars “in volle autonomie hun stappen op scène kunnen blijven zetten” (Anciaux geciteerd in van der Hoeven, 2007: 1); hij gaf ook aan wakker te liggen “van het feit dat de kunsten in het algemeen slechts de happy few bereiken” (ibid.), “een ascetische elite die zich als intellectueel en artistiek curiosum complexloos kan bewegen in de salons van de noblesse du nom en de noblesse de l’argent” (Anciaux geciteerd in van den Broeck, 2011a). Anciaux’ bezorgdheid ging zowel uit naar de deelname aan de schone kunsten en de toenadering van publiek naar de kunsten en vice versa – een debat dat tijdens zijn beleidsperiode bijwijlen zeer stroef verliep en maar deels tot uitvoer kwam (ibid.) –, als naar een verbreding van het cultuurbegrip. Zo stelde hij voor stripverhalen, popmuziek, musical, circus en amateurtheater te subsidiëren en had hij oog voor samenwerkingen en interacties tussen onderwijs, economie, cultuur en welzijnswerk – niet toevallig ook de historische gronden van sociaal-cultureel werk (Lorenz et al., 2011) –, waaruit geleidelijk aan nieuwe netwerken en organisatievormen (konden) groei(d)en (De bisschop, 2009).

Een van die nieuwe organisatievormen was sociaal-artistiek werk, dat geïnspireerd op de sterk politiek getinte theater- en sociale bewegingen van de jaren 1960-1970, focuste op samenwerking, sociale relevantie en het belang van proces en context. Sociaal-artistieke projecten trachtten vanuit het werken met bepaalde doelgroepen en/of in bepaalde stadswijken, het culturele democratiseringsprincipe dat midden jaren 1970 grotendeels van het toneel was verdwenen, nieuw leven in te blazen door andere, kwetsbare verhalen en makers een podium te geven en nieuwe verbindingen te maken met de bestaande culturele canon (De bisschop, 2009; Demos, 2010). In 1996 werd een deel van deze projecten opgepikt door de landelijke campagne *ART 23** – een rechtstreekse verwijzing naar het desbetreffende artikel over de sociale grondrechten in de Belgische Grondwet – die als doel had initiatieven te ondersteunen die een artistieke dimensie koppelden aan een proces van sociale integratie. Na een reeks experimentele en voorlopige reglementen onder de hoede van de afdeling Sociaal-Cultureel Werk van de Vlaamse overheid – sociaal-artistieke projecten werden (toen) opgevat als een soort ‘derde weg in het cultuurbeleid’ tussen sociaal-cultureel en het artistieke werk in –, werd resoluut en enigszins pragmatisch gekozen om de sociaal-artistieke praktijken niet in de sociaal-culturele sector, maar in de kunsten in te passen. Dit omdat men “komaf wilde maken met de connotatie ‘bildung’ die gaandeweg aan het sociaal-cultureel werk is gaan kleven: het (paternalistisch) ‘verlichtende’, het

‘lerende’, ...” (De bisschop, 2009: 192). De overtuiging leefde “dat de methodieken van het sociaal-culturele werk niet meer voldeden om kansarmen te helpen emanciperen en een stem te geven” (Leye geciteerd in Hillaert et al., 2012: 56-57). Minister Anciaux en zijn entourage wilden bovendien “korte metten maken met een aantal zuilgerichte praktijken en structuren. Zij moeten gedacht hebben: we kunnen het sociaal-cultureel werk niet ontmantelen, maar het in elk geval ook niet verder versterken door die nieuwe praktijken daar onder te brengen” (ibid: 56).¹

3.3 Werken aan een stedelijke visie

Parallel aan deze nieuwe sociaal-culturele en sociaal-artistieke werkingen die her en der, en met name in de steden opdoken, dienden zich ook op het vlak van het stedenbeleid een aantal interessante ontwikkelingen aan. Deels door de kritiek op het *SIF* (te veel planning, te curatief, te weinig zichtbaar en te beperkte samenwerking met de harde sectoren) en deels door de verkiezingsuitslag van 1999, met een overwinning van het Vlaams Blok in de suburbane gebieden (De Decker et al., 2005), werden plannen gemaakt om het stedenbeleid opnieuw te hervormen. De overtuiging dat de extreemrechtse stemmen verband hielden met achterstelling en dat de opkomst van het Blok kon worden gekeerd door de stedelijke kansarmoede aan te pakken, leek niet langer op te gaan. De oproep om het ‘sociaal’ *Impulsfonds* meer ‘stedelijk’ te maken, klonk steeds luider (Loopmans, 2002).

Eind 2000 werd, kort nadat een Team Stedenbeleid was aangesteld, een task force geïnstalleerd met veertien deskundigen uit diverse disciplines. Een lange reeks workshops met ambtenaren, vertegenwoordigers uit het middenveld en beleidsverantwoordelijken volgde in de verschillende Vlaamse centrumsteden, en in 2003 werd uit deze zeer brede ‘joint venture’ een visie op de stad en stedelijkheid voor de komende twintig jaar gedestilleerd. Het resultaat, het *Witboek Stedenbeleid* (Boudry

¹ Op korte tijd ‘verloor’ de sociaal-culturele sector zo aan beleidskant, na onder meer de basiseducatie (die in 1990 een apart *Decreet houdende de regeling van basiseducatie voor laaggeschoolde volwassenen* binnen het Ministerie van Onderwijs had gekregen) en de samenlevingsopbouw (die sinds 1988 volledig was ondergebracht bij het Ministerie van Welzijn), nu ook de sociaal-artistieke praktijken (die in 2006 werden opgenomen in het Kunstendecreet). Deze keuze om sociaal-artistieke projecten onder te brengen bij de kunsten had grote gevolgen. Zo daalde onder meer het aantal subsidieaanvragen sterk: daar waar in 1996 nog 354 projecten werden ingediend (waarvan 92 werden gehonoreerd) bij de Koning Boudewijnstichting onder de *ART 23*-regeling* (1994-2000) en in 2000 124 aanvragen volgden (22 kregen een subsidie toegekend) in het kader van het experimenteel reglement (2000-2006), schoten bij de eerste ronde structurele aanvragen onder het Kunstendecreet amper 14 dossiers over (De bisschop, 2009). Diegene die uit de boot vielen, haakten af, deden een beroep op lokale of provinciale middelen of gingen aankloppen bij de jury van het in 2008 gestemde *Participatiedecreet* (Van Steen, 2014), dat als doel had de participatie in het vrijetijdsaanbod “te consolideren, te verhogen en te verbreden [...] [via] een actieve exploitatie van een sectoroverschrijdende databank waarin de vrijetijdsbesteding met de nadruk op de sectoren cultuur, jeugdwerk en sport centraal staat” (artikel 3).

et al., 2003), zette resoluut in op vier D's: densiteit of het concentreren van de bebouwing; democratie, waarmee op bewonersbetrokkenheid en een beter, horizontaal bestuur werd gedoeld; diversiteit of het in stand houden van en bouwen op pluralisme en interculturele processen en projecten; en duurzaamheid, wat een geïntegreerd, holistisch beleid vergde (Corijn, 2006b). Stadsplanning moest voortaan twee registers tegelijk bespelen: ze moest niet alleen een globale visie ontwikkelen voor de stad op lange termijn, er moesten ook kortlopende en concrete projecten worden uitgewerkt waardoor deze visie aan zichtbare resultaten kon worden getoetst. De stad moest bij dit alles een eerste niveau van politieke ordening vormen waar over het algemeen belang (cf. 'res publica') overlegd, onderhandeld en besloten werd, vandaar ook de ondertitel *Over stadsrepublieken* van het *Witboek*. De *rastersteden* in diezelfde titel – de volledige ondertitel is *Over stadsrepublieken en rastersteden* – verwezen dan weer naar de vaststelling dat het onderscheid tussen stad en niet-stad, centrum en periferie, bebouwde en open ruimte, en compacte en minder compacte stadsfragmenten in Vlaanderen vaag geworden was. In die zin moest het debat over de stad dan ook opengetrokken worden van enkel stadsburgers naar alle stadsgebruikers (Boudry et al., 2003).

De lijn van het *Witboek* werd doorgetrokken in een omvattend (Vlaams) beleidsinstrumentarium, waarin het *Stedenfonds* (2003), dat het vroegere *SIF* verving, en het *Decreet houdende de ondersteuning van stadsvernieuwingsprojecten* (2002) de harde kern vormden (Buijs, 2011).² In 'strategische stadsprojecten' werden sociale en

² Het Vlaamse beleid voor steden omhelst het (1) *Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen* (1997), dat de krijtlijnen van een 'gewenste ruimtelijk structuur' aangeeft ('open en stedelijk') (cf. supra); (2) de aanstelling van een *Vlaams Bouwmeester* (1998), die ondersteuning kan geven aan alle gemeenten en vanuit een langetermijnvisie bijdraagt aan de beleidsvoorbereiding en -uitvoering van het architecturaal beleid; (3) het *Decreet houdende de ondersteuning van stadsvernieuwingsprojecten* (2002) van waaruit subsidies kunnen gaan naar 13 centrumsteden (Aalst, Antwerpen, Brugge, Hasselt, Genk, Gent, Kortrijk, Leuven, Mechelen, Oostende, Roeselare, Sint-Niklaas en Turnhout), 21 'kleine gemeenten' (Aarschot, Deinze, Dendermonde, Diest, Eeklo, Geel, Halle, Herentals, Ieper, Knokke-Heist, Lier, Lokeren, Mol, Oudenaarde, Ronse, Sint-Truiden, Tielt, Tienen, Tongeren, Vilvoorde en Waregem) en de Vlaamse Gemeenschapscommissie (Brussel), die innoverende, multifunctionele stadsvernieuwingsprojecten opzetten die een hefboomfunctie vervullen voor de stad of een stadsdeel en de algemene leefbaarheid van een buurt of wijk wezenlijk verhogen; het *Vlaams Kenniscentrum PPS* (2002) dat als knooppunt- en netwerkorganisatie expertise bundelt inzake publiek-private samenwerkingsprojecten in Vlaanderen; het *Stedenfonds* (2003) dat de structurele financiering van de 13 centrumsteden regelt en doelt op het verhogen van de leefbaarheid, het tegengaan van dualisering en de verhoging van de bestuurskwaliteit; de *Stadsmonitor* (eerste editie 2004) die aan de hand van een 200-tal indicatoren de leefbaarheid in de 13 centrumsteden in kaart brengt; een *Thuis in de stad-prijs* (2001) bedoeld voor innovatieve realisaties in de centrumsteden en van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (Brussel); een *Masterclass stadsprojecten* (eerste keer georganiseerd in 2007; sinds 2016: *Stads- en dorpskernvernieuwing*) die mikt op het uitwisselen van kennis en ervaringen; het *Kenniscentrum Vlaamse steden* (2007), opgericht door de 13 centrumsteden en de *Vlaamse Vereniging voor Steden en Gemeenten*, dat de stedelijkheid in Vlaanderen in al zijn facetten dient te versterken; *Stadscontracten* (2007) waarin de globale visie op de duurzame ontwikkeling van de 13 centrumsteden en de financiële en administratieve ondersteuning daarvan

culturele vraagstukken verbonden met ruimtelijke en economische kwesties. De ambitie was daarmee duidelijk: zachte en harde sectoren moesten (nu echt) de handen in elkaar slaan (Dehaene, 2005); armoedebestrijding en het opkrikken van het sociale voorzieningenniveau werden gekoppeld aan het ontsluiten van het ontwikkelingspotentieel van bepaalde stedelijke sites (De Bruyn & Van Acker, 2011; De Bruyn & Vermeulen, 2012) en dat via meer markt-, eigendoms- en managementgerichte benaderingen (Van den Broeck, 2011b). De stadsprojecten kregen op die manier een tweevoudige rol toebedeeld. Aan de ene kant werd gemikt op “een structurele, kwaliteitsvolle verbetering van de gebouwde ruimte in stadsdelen die daar duidelijk aan toe zijn” (Loeckx & Vervloesem, 2012: 11). “De bedoeling is om onder meer van de stad een haalbaar alternatief te maken voor tweeverdieners en bedrijven die, op zoek naar kwaliteitsvolle en toch betaalbare plaatsen om te wonen of te werken, nu steevast buiten de stad terechtkomen” (ibid.). Aan de andere kant werd van de stadsprojecten ook verwacht dat ze proefbanken van ‘good governance’ en gangmakers van participatie en vernieuwde democratie vormden. Daarbij ging het over “het doorbreken van het sectoraal, verticaal, controlerend en bureaucratiserend denken van de Vlaamse overheden” (ibid.) en over het realiseren van een bewonersbetrokkenheid die de aanwezige diversiteit en complexiteit respecteerde. Naast realiseerbaarheid, financiering en uitvoering, moest in de beoordeling rekening worden gehouden met “de wijze waarop de samenspraak met (potentiële) bewoners of gebruikers georganiseerd wordt of zal worden” (Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de subsidiëring van stadsvernieuwingsprojecten, 2007, § 1/1 6°). In de wijken waar de strategische stadsprojecten neerstreken, was de kloof tussen overheid, burgers en instituties immers voelbaar, maar ook voldoende overzichtelijk en nabij om ze beheersbaar te maken (Corijn, 2006b; Tonkens & de Wilde, 2013). Participatie en actief burgerschap konden die kloof overbruggen (De Rynck & Dezeure, 2009) en nieuwe verhoudingen verkennen tussen eigenbelang en publiek belang, tussen burgerkracht en staatsbemoeienis (de Boer & van der Lans, 2014).

De betrachtingen eigen aan het *SIF-DNA* bleven zo van kracht; participatie en aandacht voor ‘maatschappelijk kwetsbare bewoners’ – over ‘kansarme bewoners’ was niet langer sprake – bleven belangrijk. Van bij de start van het *Stedenfonds* deden stadsbesturen dan ook geregeld een beroep op zogenaamde ‘intermediären’ (de Souza Briggs, 2003) en ‘community organizers’ (van den Berg, 2013c): middenveldorganisaties (De Rynck, 2012) en sociaal-culturele spelers (Trienekens et al., 2011; De Visscher et al., 2013) die actief waren in die buurten waar de stadsprojecten neerstreken (Duyvendak & Uitermark, 2005) en eerder al expertise hadden opgebouwd in het mobiliseren van

door de Vlaamse overheid, worden gevat; en tenslotte het *Groenboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen* (2012) dat de wensen over de toekomstige visie op ruimtelijke ontwikkeling in Vlaanderen samenvat (Buijs, 2011).

en het werken met maatschappelijk kwetsbare groepen (Debruyne et al., 2008; Spierts, 2014). Algauw bleek evenwel dat hun participatieve inzet beperkt bleef tot een reeks gekende werkwijzen (Loeckx & Vervloesem, 2012). Innovatieve praktijken werden gevat in nieuwe containerbegrippen zoals ‘tijdelijke invullingen’, ‘doe-participatie’ en ‘vitale coalities’. En hoewel iedereen het belang van een brede samenwerking tussen overheid, burgers en markt bejubelde, waren er (opnieuw) vragen bij de mate van échte medezeggenschap van burgers (Corijn, 2006b). Konden sociaal-culturele projecten diepgewortelde marginaliseringsprocessen wel bestrijden en veranderen (Verschelden et al., 2011)? In hoeverre ‘volstond’ het werken op het niveau van een ‘kwetsbare’ wijk om het stedelijk beleid in zijn totaliteit te herdenken (e.g. Brenner, 2000; Purcell, 2006; Debruyne & Oosterlynck, 2009; 2011; Holemans, 2012)? En wat met de bottom-up activiteiten van die groepen bewoners die los van officiële instanties hun stem over de stedelijke ruimte wilden laten horen (van den Berg, 2013c)?

4. Besluit

Met deze doctoraatsstudie plaats ik me midden in deze discussie, waarin oude en meer hedendaagse vragen en uitdagingen door elkaar heen lopen. Zo lijkt er actueel niet alleen nood aan een herontdekking van de sociale kwestie, ook een herontdekking van de stad als een plek van transitie en innovatie, en een herontdekking van sociaal-cultureel werk als een dynamisch veld dat haar methodes, strategieën en praktijken bijstelt en opnieuw vormgeeft, dringen zich op. Vooraleer ik in het hiernavolgende hoofdstuk verder inzoom op de wijk Rabot en de manier waarop participatie-initiatieven hier sinds 1860 werden geconcipeerd en toegepast, keer ik terug naar de eerste onderzoeksvraag: wat leert dit historisch overzicht over de rol van sociaal-cultureel werkers ten aanzien van stadsvernieuwing? Welke participatie-opvattingen zijn te onderscheiden? Ik vat mijn antwoord samen in drie paragrafen: (1) een arena van behoud en verandering; (2) participatie als norm of uitgangspunt; en (3) een spanningsvolle relatie tussen sociaal-cultureel werk en stedelijkheid.

4.1 Een arena van behoud en verandering

Het bieden van hefboomen tot behoud en verandering, die enerzijds inzetten op het beheersen van sociale problemen en het tegemoetkomen aan (individuele en structurele) tekorten en anderzijds een rechtenkader centraal stellen, loopt als een rode draad door de rijke geschiedenis van sociaal-cultureel werk. In de negentiende eeuw bijvoorbeeld vonden de conservatieve-katholieke cultuurspreidingsinitiatieven van moralisering en bevoogding, en de progressief-liberale acties van individuele emancipatie en talentontwikkeling, elkaar in de idee dat de arbeiders moesten worden

ingepast in de vigerende machtsrelaties en dat de bestaande, gesegregeerde orde moest worden geconsolideerd. In reactie hierop ontstond een socialistische 'sociaal-culturele infrastructuur', die zich in belangrijke mate spiegelde aan deze projecten en van de politieke strijd om algemeen stemrecht haar speerpunt maakte. Rond de eeuwwisseling beschikte iedere ideologische zuil over mutualiteiten, vakbonden, coöperatieven, toneel-, zang-, lees- en sportkringen, die elk op hun beurt mikten op een (gedeeltelijke) 'materiële en geestelijke verheffing' van het proletariaat en op het mobiliseren van de verdeelde massa in functie van de eigen sociale en politieke agenda.

Vanaf de jaren 1960-1970 werd het monopolie van deze verzuilde verenigingen, organisaties en diensten, die met de uitbouw van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog (meer) overheidssteun hadden gekregen, in vraag gesteld door nieuwe, kritische bewegingen. Met name buurt- en opbouwwerkprojecten en het *Learning to be*-rapport trachtten uit de eenzijdige cultuurspreidings- en emancipatie-idee te breken. Een breed amalgaam van sociaal-culturele professionals had niet alleen oog voor andere en met name 'kansarme' groepen, deze professionals bliezen tevens de politieke agenda van sociaal-cultureel werk, die na de invoering van het stemrecht (voor mannen in 1919 en voor vrouwen in 1948) een stevige knauw had gekregen, nieuw leven in door het recht op sociale en culturele ontplooiing centraal te stellen. Deze rechtenbenadering keerde de legitimering tot interventie om: het ging deze nieuwe generatie sociaal-cultureel werkers niet zozeer om 'het voorkomen en het corrigeren van probleemgedrag' of om het 'herstel van het sociale weefsel', al dan niet via sociale actie; eerder legden ze zich toe op het 'verbeteren van concrete situaties' en het creëren van de nodige voorwaarden opdat eenieder in de mogelijkheid zou zijn een menswaardig bestaan te leiden.

Maar al gauw werd ook die 'strijd' geïnstitutionaliseerd en grotendeels afgevlakt: het opbouwwerk werd in 1991 definitief welzijnsmaterie en het voornemen om voor elke burger de nodige educatieve situaties en voorzieningen te installeren, werd ingeperkt tot een arbeidsmarkt- en integratiegegeven. Het duurde tot het *Algemeen verslag over de armoede* (1994) vooraleer het recht op maatschappelijke en culturele ontplooiing terug opdook. De sociaal-culturele sector had zich inmiddels met zijn *Nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk* (1992) verder vastgebeten in een functionele en methodische projectlogica, die (op het eerste zicht) weinig oog had voor politisering en de verbinding met ruimere sociale ontwikkelingen.

In de schoot van een aantal sociaal-stedelijke fondsen zagen rond de millenniumwisseling wel een reeks nieuwe sociaal-culturele experimenten het levenslicht, waaronder sociaal-artistiek werk dat het cultureel democratiseringsprincipe radicaliseerde, en in het laatste decennium heel wat tijdelijke

projecten die vanuit een bepaalde plek of een specifiek thema, een brede coproductie en het samenbrengen van verscheidene betekenissen en (toekomst)perspectieven vooropstelden. Van deze experimenten en de betrokken sociaal-cultureel werkers werd meteen heel wat verwacht: ze moesten én burgers versterken én een (sociaal en politiek) draagvlak creëren én gemeenschapsvorming aanmoedigen én vernieuwing op sociaal én ruimtelijk vlak initialiseren.

Anno 2017 lijkt het zoeken naar een afstemming tussen emancipatie en beheersing, tussen het streven naar (mede)zeggenschap en het erkennen dat iedereen iets te zeggen heeft, en tussen het inleiden en het realiseren van een 'wenselijke' sociale orde enerzijds en het creëren van mogelijkheden voor een persoonlijke en culturele ontplooiing anderzijds, nog steeds volop aan de orde. Het ontbreken van een taal en een referentiekader, die de complexiteit en verwevenheid van deze initiatieven, en de ambigue en vaak worstelende rol van sociaal-cultureel werkers in dit alles kunnen vatten, maken dat 'verandering' andermaal dreigt over te hellen naar 'behoud', dat het verhaal van het inzetten op 'tekorten' dat van de 'mogelijkheden' komt te overschaduwen, en dat grotere, structurele kwesties – het herverdelingsvraagstuk, sociale problemen, sociale rechtvaardigheidsissues, etc. – het risico lopen terug van het toneel te verdwijnen.

4.2 Participatie als norm of uitgangspunt

Een tweede rode draad in de geschiedenis van het sociaal-culturele werkveld is het benadrukken van individuele participatie aan een (voorgestructureerd) aanbod als een norm. Zo vormde participeren ten tijde van de sociale kwestie en de industrialisering, zoals eerder gesteld, een manier om de arbeidersklasse 'op te voeden', hen te integreren en hun armoede te bestrijden. Later, in de naoorlogse jaren werd het een middel om politieke discussies te beslechten, actie en tegenspraak te genereren en een kritisch bewustzijn over de eigen 'onderdrukte positie' te creëren. En ook vandaag geldt participatie als een must, zowel voor individuele als sociale emancipatie, als voor het herdenken van de bestaande codes en het vormgeven aan een vernieuwde democratie die bruggen slaat tussen markt, overheid en burgers.

Opvallend is dat de rol van de participanten zelf in dit alles vaak gelimiteerd wordt tot die van consument aan een aanbod en/of die van instrument om collectief actie te voeren. De analyse van bestaande interacties in de samenleving, de betekenissen die in deze interacties worden geconstrueerd, en het creatief potentieel van individuen, netwerken en samenlevingsverbanden om het beleid ten aanzien van een concrete situatie mee te onderzoeken, uit te denken en te ontwerpen, worden veelal vergeten. Het zijn vooral de technieken en methodieken, die non-participanten en 'moeilijk

bereikbare' individuen en groepen kunnen in- en toeleiden, die met de aandacht gaan lopen. Er is bovendien weinig plaats voor verschil en discensus, laat staan voor de wezenlijke tegenstellingen in waarden, perspectieven en mogelijkheden. Impliciet wordt immers vertrokken vanuit een soort ideaalbeeld van de burger ('de actieve, participerende burger') en de samenleving ('een actieve welvaartsstaat, een participatiesamenleving'), waaraan elkeen zich moet aanpassen om tot welzijnsverhoging te komen. Wie niet participeert, is bij voorbaat uitgesloten. Aan de onderliggende, ongelijke sociaal-economische en -politieke samenlevings- en machtsverhoudingen wordt nauwelijks geraakt.

Tegenover dit naar voor schuiven van participatie als norm, zij het als doel (cf. het deelnemen en deelhebben aan de samenleving), zij het als middel (cf. meedoen aan de bestaande procedures om de orde mee vorm te (mogen) geven en/of te veranderen), plaatst de rechtenbenadering de – slechts beperkt verkende – idee van participatie als uitgangspunt. Sociaal-cultureel werkers worden vanuit deze benadering opgeroepen om van een vooropgesteld 'ontwerpdenken' af te stappen en te vertrekken van een analyse van de feitelijkheid, waarbij de stelregel is dat iedereen participeert, maar op ongelijke wijze. Dit maakt dat het 'participatieprobleem' niet zozeer bij de zogenaamde 'non-participant' komt te liggen; veeleer wordt gewezen op de betekenis van non-participatie als een mogelijk antwoord op een probleem van (impliciete) grenzen, uitsluiting, sociale interactie en samenlevingskwaliteit. Het gaat er dan niet om op welke manier mensen kunnen worden ingepast in een aanbod, maar wel hoe diverse opvattingen en percepties in beeld kunnen worden gebracht. Hoe kunnen alle betrokkenen, ook wie zijn stem ogenschijnlijk niet laat horen en/of van wie het participatiegedrag maatschappelijk niet goed 'leesbaar' is (de 'non-participanten'), ondersteund worden in de realisatie van hun ontplooiingsmogelijkheden?

4.3 Een spanningsvolle relatie tussen sociaal-cultureel werk en stedelijkheid

Opvallend is tevens de parallel tussen de dominante behoudsgezinde politiek van sociaal-cultureel werk die participatie als norm accentueert, en een overwegend anti-stedelijk beleid. Zo zijn onder meer de katholieke wetten *Beernaert* (1889), *Moyersoen* (1922) en *De Taeye* (1948), en de oprichting van de socialistische *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* (1919) te situeren in het verlengde van een anti-stedelijk gedachtegoed, dat 'iedereen zo veel mogelijk op zijn plaats wil houden'. De verregaande suburbanisatie en verkaveling van Vlaanderen in de loop van de twintigste eeuw dienden in die zin aan de ene kant het in de kiem smoren van het stedelijke verzet en het versterken en verruimen van de verzuilde achterban; aan de andere kant maakte het bouwen van huizen en collectieve voorzieningen in de

stadsrand het voor (goed betaalde en geschoolde) arbeiders ook mogelijk om een betere en grotere woning te betrekken, ver van de ongezonde leef- en woonomstandigheden in de stad. Sociaal-cultureel werkers wakkerden deze dynamiek verder aan door in te zetten op bepaalde 'doelgroepen' binnen bepaalde ruimtelijke grenzen: er werden aparte activiteiten en verenigingen opgericht voor vrouwen, jongeren, ouderen, gastarbeiders, kansarmen, ..., en dit zowat overal ten lande.

Deze situatie zette zich door tot begin jaren 1980, toen een herwaardering van de Vlaamse steden zich op gang trok. Na een reeks 'zwarte zondagen' (+/- 1990) werden de middelen gebundeld, eerst in een *Vlaams Fonds voor de Integratie van Kansarmen* (1990), later in een *Sociaal Impulsfonds* (1996) en tenslotte in een *Stedenfonds* (2003), dat met de keuze voor densiteit, democratie, diversiteit en duurzaamheid (cf. vier D's), sociaal-culturele, ruimtelijke en (sociaal-)economische vraagstukken aan elkaar trachtte te koppelen. Het besef groeide dat de gedeelde lotsverbondenheid van burgers die samenwonen, samen werken, zich samen bewegen, ... in (een) bepaalde buurt(en) en/of in (een) zelfde stedelijke ruimte(n), impliceert dat allerlei kleine en grote stedelijke problemen per definitie 'gedeeld' worden en dat deze de facto binnen die 'stedelijke gemeenschap' om een oplossing vragen. De problemen het hoofd bieden door een aanbod te creëren dat de massa 'sust', volstaat in deze niet. Steden zijn complexer geworden: ze laten zich niet langer opsluiten in territoriale omschrijvingen, de representatiedemocratie staat onder druk en de verhoudingen tussen overheidsbeleid en marktsturing zijn verschoven.

4.4 Bruggen naar Rabot

In dit proefschrift bekijk ik op welke manier sociaal-cultureel werk zich (aarzelend) binnen deze veranderde condities 'anders' begint te organiseren en mee nadenkt over hoe het de stad kan 'vernieuwen' met alle betrokkenen, hoe het leefwerelden en systemen op één lijn kan brengen, en hoe het bruggen kan slaan tussen mensen, structuren en bureaucratieën. Ik duik hiervoor in de case van de Gentse wijk Rabot en analyseer de sociaal-culturele experimenten die er in het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* tussen 2004 en 2013 werden opgezet om 'participatie te organiseren'. Vertrekkend van de drie ontwikkelingslijnen die ik hierboven beschreef, verken ik eerst, in hoofdstuk 2, de ontstaansgeschiedenis van de buurt en de verschillende sociaal-culturele initiatieven die er sinds 1860 de revue passeerden.

HOOFDSTUK 2

**Rabot: een sociaal-culturele biografie van
een plek in transitie**

“Als dingen zoals wonen, welzijn, ontwerp en vormgeving,
hulpdiensten en psychiatrie, stadsplanning ...
op één specifieke plek falen, dan maakt dat de reputatie van die plek stuk.
En het is dan niet de biografie van de bewoners die de reputatie stuk maakt,
maar andersom: wanneer niemand de reputatie,
het verhaal van een plek bewaart en ervoor zorgt,
dan wrekt zich dat in het persoonlijk leven van de mensen die er wonen”
(Allemeersch et al., 2014 : 305).

Inleiding

De ontstaansgeschiedenis van Rabot valt zo goed als samen met die van de negentiende-eeuwse industrialisatie van de Gentse textielnijverheid. Deze nijverheid kan bogen op een stevige reputatie. Zo waren in de Middeleeuwen het kwaliteitslaken en de linnenproductie, respectievelijk op basis van wol en plantaardige vlasvezels, tot ver voorbij de stadsgrenzen gekend (Boone & Deneckere, 2010; De Wilde, 2007). Vanaf het einde van de zestiende eeuw, toen deze productie voor een groot deel verplaatst werd naar het platteland waar de kosten een pak lager waren, ging Gent zich meer toeleggen op het vervaardigen van verfijnde en luxe textielproducten, zoals lijnwaad, legaturen en tierentijnen. De export werd ondertussen gestimuleerd door lage uitvoerrechten te heffen op de eigen afgewerkte producten en door de verbinding te maken met de zee via het kanaal naar Brugge (1621), Nieuwpoort (1638), Duinkerke (1648) en Oostende (1666) (Deseyn et al., 1989; Van de Wiele, 1990).

Ondanks enkele turbulente jaren vormde Gent zo eeuwenlang een belangrijk textielknooppunt. Na 1750 bouwde de stad deze positie nog verder uit. Onder invloed van de Oostenrijkse Habsburgers die een gematigde protectionistische politiek voerden en onder meer steenwegen tussen de steden aanlegden, werd gekozen voor een grootschalige arbeidsorganisatie en een geconcentreerd productieproces. Gent werd hét economisch centrum van Vlaanderen, waar het gros van de groothandelaars was gevestigd (Boone & Deneckere, 2010) en textielbedrijven, suiker- en zouttraffinaderijen, zeepziederijen, papierfabrikanten en tabaksproducenten floreerden. Toen rond de eeuwwisseling de gemechaniseerde fabrieksarbeid zijn intrede deed in de katoen-, wol- en vlasspinnerijen groeide de stad zelfs uit tot de eerste geïndustrialiseerde stad op het vasteland; Gent kreeg de bijnaam het ‘Manchester van het continent’ (Deseyn et al., 1989).

Deze groei en welvaart waren evenwel geen onverdeeld succes. Veel verarmde thuisspinners en -wevers die de concurrentie met de fabrieksproductie niet langer aankonden en geconfronteerd werden met een landbouwcrisis, waren van het platteland naar de stad getrokken om daar hun geluk te beproeven. Terwijl de bevolkingcijfers boomden – tussen 1801 en 1856 verdubbelde het aantal inwoners van Gent (Dumont, 1951; Van de Wiele, 1990; Boone & Deneckere, 2010) – slibden de onaangepaste, nauwe straten, de Middeleeuwse kanaaltjes en bruggen, en de weinige open ruimte langzamerhand dicht. Leegstaande, niet-aangepaste panden in de oude stadskern, zoals het verkommerde *Gravensteen* en het *Augustijnenklooster* aan de *Lievekaai*, werden ingenomen door katoendrukkerijen (zogenaamde ‘indienneries’), en allerlei malafide speculanten bouwden binnenkoeren, kelders en tuinen vol met

kleine, minderwaardige arbeiderswoningen, die voor woekerprijzen werden verhuurd aan 'nieuwkomers' (De Wilde, 1998; 2007). De ruimtelijke vormgeving werd tot diep in de negentiende eeuw volledig aan het spel van vraag en aanbod overgelaten.

In 1845 laakten de artsen Mareska en Heyman deze wildgroei van cités en sloppenwijken, waar ellende, ziektes en criminaliteit welig tierden. De hoge bevolkingsdichtheid en het gebrek aan sanitaire voorzieningen en hygiëne brachten volgens hen de gezondheid van de arbeiders ernstig in gevaar (Steensels, 1977; Brepoels, 2015). Pas na de cholera-, pokken- en tyfusepidemieën leidden hun waarschuwingen ook effectief tot maatregelen in verband met huisvesting, vuilnisophalingen en watervoorziening (De Wilde, 1998), althans op papier (Deseyn et al., 1989). Het merendeel van de industriële elite lag immers niet wakker van de permanente ondervoeding, de lichamelijke uitputting en de lage levensverwachting van de arbeidersbevolking; eerder vreesde ze de onzedelijkheid en revoltes onder het proletariaat. Haar schrik vertaalde zich in een streven naar segregatie van arbeiders- en burgerwijken, waarvoor de *Wet betreffende onteigening voor de gezondmaking van ongezonde wijken* (1858) de weg effende. Deseyn (1979) beschrijft hoe naar het voorbeeld van Haussman in Parijs en na de 'roofbouw' in de eerste helft van de negentiende eeuw de tweede helft van diezelfde eeuw 'roofurbanisatie' bracht. Niet alleen werden talloze krochten en achterbuurten in het centrum gesloopt, na 1860, op het moment dat de octrooitaksen, een soort belasting op in- en uitgaande goederen die aan de Gentse stadspoorten werd geïnd, werden afgeschaft, kwamen er nieuwe wijken bij, net buiten de oude omwallingen.

Van 1856 tot 1890 steeg de bebouwde oppervlakte van 245 tot 495 hectare (Dumont, 1951; Coene & De Raedt, 2012). Geleidelijk aan tekende zich een tweedeling af tussen het zuiden, het Gent van de burgerij waar onder andere een prestigieus station, een zoo en theaters waren terug te vinden (cf. het zogenaamde *Zollikofer-De Vigneplan*), en het noorden, waar de arbeiders die massaal uit het historische stadscentrum waren verdreven, werden ondergebracht in nieuwe woningen en beluiken (Blondeel, 1999; Boone & Deneckere, 2010). Vanwege zijn centrale ligging, tussen het kanaal naar Brugge-Oostende en dat naar Terneuzen (1827), was Rabot een van de eerste wijken die werd ingepalmd (De Wilde, 2007; Wezenbeek, 1986). In wat volgt, ga ik na hoe deze buurt, een vroeger meersengebied, evolueerde van een geïndustrialiseerde site met arbeidershuizen 'zo dicht mogelijk bij de fabrieksschouw' en een levendig, verzuild verenigingsleven, tot een wijk waar allerhande initiatieven ontstonden om de migranten en de kansarmen die er woonden, te integreren en te emanciperen (Creve, 2014). Anno 2017 wordt Rabot 'superdivers' genoemd (Maly, 2014): de bewoners en gebruikers hebben verschillende culturen en achtergronden, op straat hoor je diverse (meng)talen, en parallel aan de denkoefeningen omtrent de herbestemming van de

Sint-Jozefkerk worden plannen gesmeed voor een Turkse moskee in een oud, geklasseerd elektrisch station.

Vertrekkend van de drie historische ontwikkelingslijnen uit het eerste hoofdstuk ((1) de sociale kwestie als een culturele en een stedelijke kwestie; (2) de sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat; en (3) de nood aan een herontdekking van de sociale kwestie) analyseer ik de rol van de sociaal-cultureel werkers die doorheen de tijd in Rabot neerstreken: welke initiatieven zetten ze op? Met en voor wie? Waarom? En waartoe leidden hun praktijken? Ik schets de evolutie in het participatief werken en denken in drie onderdelen: (1) Rabot als woon-werkmachine; (2) een lappendeken 'in de marge'; en (3) Bruggen naar, in en van Rabot. In het besluit zet ik de meest opvallende tendensen op een rij en koppel ik terug naar 'een arena van behoud en verandering', de idee van 'participatie als norm of uitgangspunt' en 'een spanningsvolle relatie tussen sociaal-cultureel werk en stedelijkheid' (cf. besluit hoofdstuk 1).

1. Rabot als woon-werkmachine

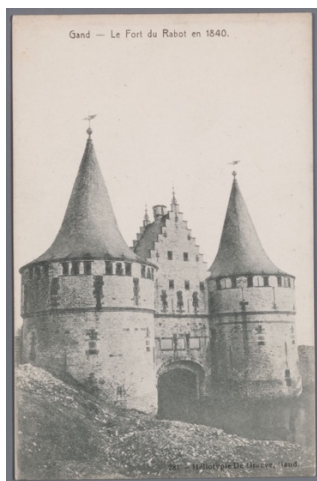
Ik beschrijf in de volgende paragrafen hoe in de tweede helft van de negentiende eeuw de *Wondelgemse Meersen*, een niemandsland dat tot dan geen betekenis of geschiedenis had, een interessant investeringsgebied werden. Kerk en kapitaal deden er hun werk: een pragmatisch getekend kanaal, de inplanting van een goederenstation, fabrieken die dag en nacht draaiden, uitbuiting, cités en beluiken (Blondeel, 1999). Ik geef aan dat vrijwel gelijktijdig met deze (speculatieve) verkaveling van Rabot een rijk, verzuild verenigingsleven ontstond. Gesteund door de elites zetten conservatief-katholieken in op het bewaren van "'t katholiek geloof en zijne zeden" ('t Rabot, 1906: 1), en combineerden liberalen morele verheffing met zelfhulp. De socialistische wijkclub *Germinal*, die naar eigen zeggen werd opgericht door "'gewone' mensen die uit de onderkant van de maatschappij omhoog komen" (Ingelrest, 1997: 11), ontplooidde op hetzelfde moment, weliswaar vanuit de idee van volksstrijd en -ontvoogding, vrijgelijkaardige activiteiten; ook zij hield bijeenkomsten, deed uitstappen, en beschikte over een harmonie, een zang-, turn- en toneelgroep.

Het sociaal-culturele veld in Rabot ontwikkelde zich op die manier in drievoud: per zuil waren er coöperatieve winkels, bakkerijen en kolenmagazijnen; ieder organiseerde afzonderlijk zijn feesten, lezingen en voorstellingen; per leeftijd en geslacht werden aparte verenigingen opgericht; en vanuit elke ideologie werd gepleit voor betere leef- en arbeidsomstandigheden. Samen met de rijke onderstroom aan 'onafhankelijke' carnivals, dekenijen, buurtgebonden en andere ontspanningsactiviteiten zorgden deze vele initiatieven en voorzieningen ervoor dat zoets als een 'Rabotiengevoel'

groeide. Dit gevoel droeg er echter (on)gewild toe bij dat de wijk steeds meer in zichzelf opgesloten geraakte en werd afgesloten van de Gentse stadskern en de omliggende buurten; Rabot vormde van meet af aan een zowel sociaal-cultureel, ideologisch als ruimtelijk gesegregeerd gebied.

1.1 Geprang tussen de fabrieksschouwen

Rabot dankt zijn naam aan de versterkte keersluis (1489) op de Lieve, die de wijk van het stadscentrum scheidt (zie afbeelding 1). De functie van deze sluis verviel wanneer de octrooirechten werden afgeschaft (1860). Al in de decennia daarvoor hadden zich binnen de Gentse stadsmuren tal van grote textielnijverheidsbedrijven gevestigd. Zo zaten in de *Molenaarsstraat* de katoendrukkerijen *J. De Graeve* (opgericht op het eind van de achttiende eeuw) en *Lousbergs* (1785), die beide later (respectievelijk in 1843 en 1827) in het bezit kwamen van Felix de Hemptinne, die er zelf eerder al een bedrijf had gesticht (1816). Daarnaast, op de *Vogelenzang* was de katoendrukkerij van Abraham Voortman (1790) en de vasmaatschappij of 'natte continu' van *La Linière Gantoise* (1838) te vinden. Buiten of net op de oude stadsgrenzen zaten onder meer de textiel fabrieken *De Buck-Van der Waerden* (1827) en *De Smet* (1802), het metaalconstructiebedrijf *Atelier du Vulcan* (1838) en de 'grasfabriek' *Parmentier-Van Hoegaerden* (1860) (Wezenbeek, 1986; De Wilde, 2007; Debo, 2014).

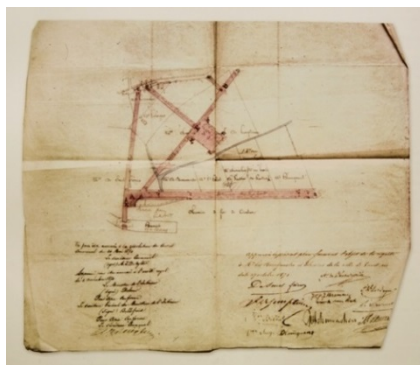

afbeelding 1: Rabot-torens in 1840
© Beeldbank Gent

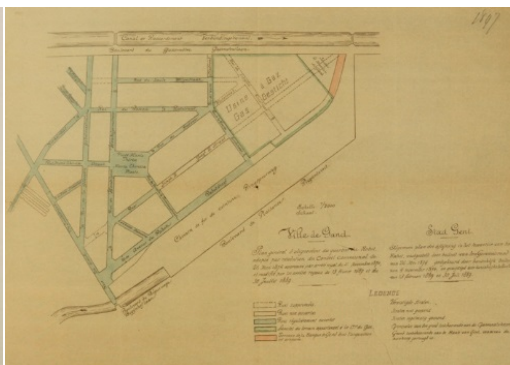
Op het moment dat de stadspoorten werden gesloopt – de 'drie torekens' van het Rabot vormen vandaag de enige restant –, de wallen werden geslecht en de grachten werden gedempt, werden vanuit het (liberale) stadsbestuur, waar de al bij al kleine groep industriëlen sterk was vertegenwoordigd, de nodige voorbereidingen getroffen voor een latere urbanisering van de wijk. In de loop van de jaren 1860 kwamen er brede boulevards (de *Begijnhoflaan* en de *Plezante Vest*, nu: *Blaisantvest*) en een invalsweg naar het centrum (*Rabotstraat*), er werden plannen gemaakt voor een goederenstation (1872) (Dekeukeleire, 2008) en een *Verbindingskanaal* (1863), dat voorzag in een aansluiting van de twee waterwegen naar Oostende en Terneuzen. Het driehoekige gebied tussen dit

kanaal, het station en de nieuw aangelegde boulevards, dat voorheen deel uitmaakte van de drassige *Wondelgemse Meersen*, werd opgehoogd met de aarde van de stadswallen en het zand van de kanaalbedding. Het kerkhof dat sinds 1783 midden in

dit gebied lag, verdween (1872) en ook het *Sint-Elisabethbegijnhof* iets verderop werd ontmanteld (1874) (Capiteyn et al., 1983; Van de Wiele, 1990).

afbeelding 2: verkavelingsplannen oostkant Rabot (1873) met de handtekeningen van de verschillende textielfamilies rechtsonder
© Coene & De Raedt (2012: 166)

afbeelding 3: goedgekeurd urbanisatieplan oostkant Rabot (1874)
© De Wilde (2007: 31)

De voordien waardeloze, vochtige gronden die waren opgekocht door industriëlen, vooral leden van de textielfabrikantenfamilies De Smet en de Hemptinne, werden stap voor stap omgebouwd tot een kleine ‘company town’ met eigen woningen en voorzieningen. Een damboordpatroon bepaalde het gezicht van de wijk: aan de oostkant werd de *Plezante Vest* verbonden met het *Verbindingskanaal*, en aan de westkant werden straten zoals *De Smet-* en *Wondelgemstraat* aangelegd, die haaks werden doorkruist door onder andere de *Wilge-*, *Riet-* en *Vlotstraat*, een verwijzing naar de waterzuchtige planten die eerder in de meersen groeiden (zie afbeelding 2 en 3). Op de kavels werden zoveel mogelijk huizen op een zo klein mogelijke oppervlakte gebouwd. Op basis van de studie van plattegronden van Rabot stelden Coene en De Raedt (2012: 168) vast dat heel wat van die huizen bovendien rug aan rug werden gebouwd, waardoor kosten voor het plaatsen van een achtergevel werden gespaard;

“[d]e consequenties waren groot, voor de privacy en voor de hygiëne. Gemene muren werden zuinig halfsteens uitgevoerd. Bezinning en verluchting waren allesbehalve gunstig. De oriëntatie van de enige vrije gevel wordt bepaald door de willekeurige vorm van het oorspronkelijke perceel. Koertje, bergplaats of washok ontbrak; evenals een privaat toilet. De zucht naar maximaal profijt van de verkaveling, die een maximaal aantal percelen oplevert bij een minimale infrastructuurkost, laat zich van het stadsplan aflezen. In deze sobere buurten met lange rechte straten en een eentonig karakter was de publieke ruimte het kind van de rekening. Groene ruimten en plantsoenen ontbraken daar. De

urbanisatie van de periferie oogt [...] utilitair en wordt wel eens omschreven als ‘cold blooded philanthropy’.”

Tegelijk breidden de ‘textielbaronnen’ hun imperium uit onder nieuwe namen zoals *NV Florida* (1873, daarvoor *de Hemptinne*), *NV La Louisiana* (1876, daarvoor *De Smet*), *NV Texas* (1876, daarvoor *Voortman*) en *NV Usines Cotonnière de Gand-Zele-Tubize* (1898, voorheen de ‘grasfabriek’). Deseyn (1979: 171-172) geeft aan hoe de hele urbanisatie van het gebied

“[u]it drieërlei oogpunt interessant [was] voor de[ze] textielabrikanten: huisvesting der arbeiders die van toen af aan uit het stadscentrum konden worden verdreven, centrum waar de burgerij in de tweede helft van de 19de eeuw het stadsbeeld naar hun ideaal ‘herschiep’; aantrekking van werkkrachten voor de omliggende textielabrieken en wissel op de toekomst voor de verdere uitbouw ervan; een belangrijke kapitaalopbrengst voor de eigenaars der verkavelde gronden, toevallig ook in handen van dezelfde industriëlen.”

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kreeg Rabot zo volledig vorm. Naast de vele arbeiders die massaal in de zeer bescheiden en vormeloze huizen, onder de fabrieksschouwen, kwamen wonen (Wezenbeek, 1986) – de rijkere burgers en hogere kaderleden hadden zich inmiddels aan de rand van de wijk gevestigd in directeurs- en burgerwoningen op de *Begijnhoflaan*, *Elyzeese Velden*, *Gasmeterlaan* en *Bargiekaai* (Blondeel, 1999) – streken de *Gasmaatschappij van Gent* (1891), maalderij *De Nieuwe Molens van Gent en Brugge* (1897) en het textielveredelingsbedrijf *De Backer-De Rudder* (1899) in de wijk neer.

Aan de overkant van het *Verbindingskanaal* ontstonden terzelfdertijd nieuwe bedrijven, zoals *NV La Nouvelle Orléans* (1896), *NV Robert Gallet* (1897) en *NV Filature du Rabot* (1899) (Debo, 2014) (zie afbeelding 4), die

afbeelding 4: industrieel plan Gent, zoom Rabot (Verwest, 1912)

op hun beurt de verkaveling van de Bloemekenswijk op gang trokken volgens eenzelfde stramien als die van Rabot (Deseyn et al., 1989; De Wilde, 2007). Hoewel in Gent al in 1891 *Eigen Heerd is Goud Weerd* werd opgericht, kon het merendeel van de arbeiders (van Rabot) zich geen eigen woning veroorloven (Coene & De Raedt, 2012). En ook de sociale huisvesting bleef in die periode, op een uitzondering na in de *Wilgestraat* waar in 1905 onder de hoede van de *Gentse Maatschappij der Werkerswoningen* (1904) twintig eengezinswoningen werden gebouwd, nagenoeg dode letter (Ingelrest, 1997).

Rabot leefde volledig “op de cadans van de getouwen” (De Wilde, 2007: 49): honderden bewoners gingen er dagelijks samen naar het werk en keerden gezamenlijk huiswaarts, in de straten hingen ‘openbare uurwerken’ en reden karren met katoenbalen aan en af, her en der verschenen onduidelijke magazijnen, stapelplaatsen en kleine loodsden (Deseyn et al., 1989) en startten kleine zelfstandigen een kruidenierszaak of een café. In de fabrieken zelf waren de werkomstandigheden vaak zeer penibel: de hete machines veroorzaakten geregeld brand, de lijst arbeidsongevallen was oneindig en talrijke verhalen deden de ronde over onfatsoenlijke behandelingen en dreigementen tegenover de kinderen, vrouwen en mannen die voor een hongerloon lange dagen moesten werken. Met name de ‘natte continu’ *Linière Gantoise* had op dat vlak een kwalijke reputatie: “Er bestaat geen fabriek in Gent, waar de mensen zo brutaal behandeld worden [...]. De meisjes uit de spinnerij moeten werken als beesten. Niet genoeg dat de bureelbedienden de wachthonden spelen, maar sommige meestergasten behandelen de kinderen brutaal” (Vooruit, geciteerd in De Wilde, 2007: 54). Het koor dat diezelfde fabriek in 1868 oprichtte, diende in die zin geen ander doel dan het etaleren van de macht van de werkgever en het opvrolijken van allerhande feestelijkheden, waar de arbeiders zelf louter werden opgevoerd als figuranten en niet mochten mee genieten (De Wilde, 1996).

Een productielogica haalde de bovenhand; de conditie van de arbeiders leek wel bijzaak. Hun huisvesting en de voorzieningskassen die verspreid opdoken in de fabrieken waren niet zozeer geïnspireerd door liefdadigheid, maar dienden, volgens De Wilde (1996; 1997), vooral om hen te disciplineren en te kneden naar de overtuiging van de werkgevers. Van Damme en Simon (1993: 113-114) geven aan hoe deze laatste de armenzorg en bedeling van de private liefdadigheid en het stedelijke *Bureau de Bienfaisance* zelfs lange tijd beschouwden als een supplement op het loon, wat hen ontsloeg “van elke sociale verantwoordelijkheid voor de ellendige levensvoorwaarden. Bovendien verschafte die mogelijkheid de arbeiders de vage belofte dat ze bij miserie zouden geholpen worden, hetgeen tot de acceptatie van hun conditie bijdroeg”. Om de sociale supervisie en de morele controle over de arbeidersklasse te behouden, de concentratie van het proletariaat te organiseren, hen ‘op het rechte pad te houden’, mogelijk protest en stakingen (op welk vlak zeker de ‘grasfabriek’ een stevige reputatie

genoot) in de kiem te smoren, ontstond op initiatief van deze negentiende-eeuwse elites in Rabot dan ook al vrij vroeg een rijk organisatieleven.

1.2 “Iedereen zijn vertier in eigen milieu” (Ingelrest, 1997: 12)

afbeelding 5: de Sint-Jozefskerk in de Wondelgemstraat. De kerktoren werd nooit afgewerkt wegens een gebrek aan middelen

© Beeldbank Gent

De katholieken waren de eerste die initiatieven ontplooiden in de buurt. Terwijl de eerste woningen langs de uitgestippelde stratentracés werden gebouwd, had liberaal politicus, voorzitter van het Gentse *Sint-Vincentiusgenootschap* en textielindustriëel Jules de Hemptinne midden in de wijk gratis een stuk grond ter beschikking gesteld waar een kerk kon worden opgericht (zie afbeelding 5). De “nieuwe parochie van den Heiligen Josef” (Henricus, geciteerd in Van Hamme, 1972: 7), de parochie van de Rabotwijk, trok er in 1883 in. Onderpastoor Aloïs Joos die in 1872 was aangesteld, had in de jaren daarvoor “in zijn apostolische ijver om zijn parochianen te groeperen en te ruggesteunen in de ontplooiing van hun godsdienstig leven” (ibid.: 35) al

allerhande wijkinitiatieven en -verenigingen opgezet. Zo was in 1872 een zondagsschool, afzonderlijk voor jongens en meisjes, geopend; omstreeks 1876 waren een *Werkmanskring* en een jongens- en meisjespatronaat gevolgd; in 1879 was in een eigen volwaardig complex in de *Vlotstraat* een kapel, vergaderzalen en een feestzaal ondergebracht; en er waren een kleuter- en lagere school voor meisjes (1870) en jongens (1879) en verschillende congregaties gesticht (onder meer de *Confrerie van de Heilige Jozef* – 1872, de *Confrerie van het Heilige Sakrament* (1873) en de *Confrerie van de Heilige Aloysius* – 1874).

Vanuit de *Werkmanskring* kwamen daar later “afdeelingen ter ontspanning [bij] die voor doel hebben de banden der vriendschap tusschen de leden nauwer toe te halen, en hare leden, volgens elks liefhebberij, een gezond en aantrekkelijk vermaak aan te bieden” (De Wilde, 2007: 68). Zo werden vanaf 1890 groepsuitstappen gepland onder leiding van de pastoor “gedurende de Gentsche kermisdagen naar Holland, Luxemburg, Luik, Spa, Dinant en Charleroi om daar volkstypen, natuurwonderen, spiegel-, staal-, glas- en kanonfabrieken te bezoeken, ja in de koolmijnen te Micherou af te dalen” (St-Jozefsbode, geciteerd in ibid.), er waren een koorzangmaatschappij *Broederbond*

(1896) en 'Biljaardafdeeling' (1907) actief, en het maandblad 't *Rabot. Katholiek orgaan der wijk van Sint-Jozef* (1906) werd gratis in de wijk bedeed. Een kleine twintig jaar daarna, in 1924, beschikte Rabot over haar eigen afdeling van het *Verbond der Kristelijke Vrouwengilden* (omgedoopt tot *Katholieke Arbeiders Vrouwengilden* in 1932) (Van Hamme, 1972).

Ongeveer op hetzelfde moment als de oprichting van de eerste parochiale initiatieven, in 1877, vestigde zich aan de westkant van Rabot, op de hoek van de *Gasmeterlaan* en de *Spaarstraat*, het liberaal werklidengenootschap *De Vrijheidsliefde* voor (jongens en mannen uit) de wijken Plezante Vest-Saspoort-Muide. Het lokaal en de werking, die in 1894 een pendant kreeg voor de wijken Brugse Poort en Rabot (Liberale Kring Wijken Rabot en Brugschepoort, 1919), en dat vlakbij de *Sint-Jozefskerk*, werden vrijwel volledig bekostigd door François Laurent. Laurent was, in tegenstelling tot zijn partijgenoot Jules de Hemptinne, een uitgesproken antiklerikaal die de armenzorg en de paternalistische liefdadigheidsinitiatieven openlijk bekritiseerde (Van Damme & Simon, 1993).

Laurent was ervan overtuigd dat, onder het toezien oog en het moreel leiderschap van de hogere klassen, spaarzaamheid en vooruitziendheid (cf. *épargne et prévoyance*) moesten worden gestimuleerd (Van de Wiele, 1990). Deze 'zelfhulp' kon, volgens hem, best via het verplicht onderwijs worden bijgebracht. Naast het aanbieden van 'opvoedende ontspanningsmogelijkheden'

(turn-, muziek- en zanglessen, toneel, voordracht en kleine reizen) in de arbeiderskring, werden dan ook twee scholen gebouwd in de wijk (respectievelijk in 1888 en 1900) waar de kinderen en de jonge arbeiders, die nog beïnvloedbaar waren (Van de Wiele, 1990), konden leren

afbeelding 6: Liberale Kring Wijken Rabot en Brugschepoort
© Liberaal Archief Gent

“qu'ils doivent améliorer leur condition, non en changeant violemment les lois de la production, non en réformant la société, mais en se réformant eux-mêmes, en laissant là les dépenses inutiles ou nuisibles, en vivant de la vie en famille, au lieu de s'abrutir par l'ivrognerie, en développant leurs facultés

intellectuelles et morales, au lieu de croupir dans l'ignorance et de se vautrer dans la débauche" (Laurent, 1868: 119).

afbeelding 7: samenkomst van wijkclub *Germinal Rabot* in café *Cosmorama* (?)
© Beeldbank Gent

Een heel ander idee over 'zelfhulp' kwam van de socialisten, die in 1889 hun eerste meetings organiseerden in café *Cosmorama* in de *Rietstraat* (zie afbeelding 7). Anders dan de katholieken en de liberalen was hun wijkclub *Germinal* volledig aangewezen op de verkoop van steunbons en de organisatie van tombola's (met duiven als hoofdprijs) om een rode vlag aan te schaffen. Pioniers van het eerste uur

Acar, Karel Vercauter en Alfons Drapier bouwden de club uit tot een belangrijk centrum waar onder andere bijeenkomsten, lezingen en feesten werden gehouden, waar de toneelgroep (1910) repeteerde, van waaruit het maandblad *De Volksstrijd* (1909) werd uitgegeven, een vrouwenafdeling (1910) ontstond en vakantiewandelingen met kinderen (1910) werden georganiseerd (Ingelrest, 1997).

Belangrijk voor de socialisten in Rabot (en in andere wijken) was de aanwezigheid van enkele filialen van de coöperatieve *Samenwerkende Maatschappij Vooruit* (1880), die zeer nauw samenwerkte met de verschillende sociaal-culturele kringen en haar winst deelde met haar leden, deels onder de vorm van sociale fondsen, zoals een ziekenkas en een eigen pensioen. Al rond de eeuwwisseling baatte de *Vooruit* een kruidenierszaak en een apotheek uit in de *Wondelgemstraat*. Achter de twee winkels was een feestzaal ingericht die van 1911 tot 1970 plaats bood aan een driehonderdtal mensen. In de jaren daarna volgde nog een extra hulpwinkel op de hoek van *De Smet*- en de *Schaliestraat* en aan de overkant van het *Verbindingskanaal*, langsheen de *Industrielaan* (nu *Nieuwevaart*) kwam een bakkerij. De katholieken, die de rode, coöperatieve bolwerken vreesden, openden in diezelfde periode, nabij *NV La Louisiana* een winkel van de *Samenwerkende Maatschappij Het Volk* (1896), de verbruikerscoöperatieve van de christelijke (antisocialistische) arbeidersbeweging. Aan de *Gasmeterlaan* gingen vervolgens, in 1907, een 'eigen' bakkerij en kolenmagazijn open (De Baere, 1996; De Wilde, 2007). De liberalen, die niet konden achterblijven, reageerden in de jaren 1910 met eenzelfde aanbod: slechts enkele huizen verderop, in de *Koninklijke Laurents Kring Vrijheidsliefde*, konden ook zij voortaan hun achterban van brood en kolen voorzien (De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, s.d.).

1.3 Een 'Rabottiengevoel'

Tot diep in de twintigste eeuw bleven katholieken, liberalen en socialisten volledig naast elkaar vrij gelijklopende activiteiten ontwikkelen. In de jaren 1890 bijvoorbeeld richtten de katholieken een *Vlaamse Foor* op (pas in 1941 beschikten ze over een parochiale bibliotheek en een theatergroep), enkele jaren later hadden de liberalen een eigen *Rabot's Liberale Kunstvrienden* en de socialisten een *Toneelbond* (1910). De katholieke jongeren konden terecht bij de eerdergenoemde patronaten (+/- 1876; in 1941 werden deze *Chiro*), de *Katholieke Arbeidersjeugd* (in 1926 voor jongens, in 1927 voor meisjes) en het vakantiepatronaat (jaren 1930) (Van Hamme, 1972); de liberalen beschikten over *Rabot's Liberale Jeugd 'Zonnestraal'* (wellicht ontstaan in het begin van de twintigste eeuw) (Mertens, 2008); en voor de socialistische jeugd waren er dan weer verteluurtsjes op zaterdagmiddag (1926), een eigen afdeling van de *Socialistische Jonge Wacht* (interbellum) en een turnkring "die een groeiend aantal kinderen uit hun wakke, mufte huisjes haal[de] en een belangrijke notie bijbr[ach]t: turnen, dat doe je samen" (Ingelrest, 1997: 11) (begin twintigste eeuw).

De verschillende zuilen ijverden elk op hun manier voor de verbetering van de toestand van Rabot. Zo schreef de katholieke krant 't *Rabot* (1906: 1) in haar eerste nummer dat ze "de verfraaiing [...] van ons arm verlaten Rabot, mee zijnen vuilen tram, mee zijne schieve kasseien, mee zijn oliepitjes, mee zijn modderrivieren" ('t *Rabot*, 1906: 1) nastreefde. Haar socialistische tegenhanger *De Volksstrijd* (geciteerd in De Wilde, 2007: 87) riep onder meer op voor wachthuisjes aan de haltes van de 'elektrieke tramways' van Rabot:

"De trammaatschappij draagt zeker niet de wijk Rabot in het hart. Aan het einde der lijn van de De Smetstraat staan de menschen in de regen te trappelen dat het een aard heeft. Nochtans is er plaats genoeg om daar een wachthuisje te plaatsen. Hetzelfde aan de Rabotbrug, het middenpunt van drie lijnen: de tram, Gent-Zomergem en Gent-Drongen. Daar voornamelijk zou een afdakje vele diensten bewijzen."

De organisaties, verenigingen en netwerken en hun respectieve resem verzuchtingen en bekommernissen over de 'toestand van de wijk', versterkten op die manier niet alleen het samenhorigheidsgevoel binnen de eigen zuil, er ontstond in Rabot zelf, onder de bewoners, ook zoiets als een 'Rabottiengevoel'. Dit gevoel was gebaseerd op een mengeling van trots en verwaarlozing ten aanzien van andere stadsdelen. De buurt was trots, "want laat het ons maar rechtuit zeggen, behalve eenige hertenvreters, mogen de Rabotenaren geteld worden onder de beste, braafste en deftigste inwoners der stad Gent" ('t *Rabot*, geciteerd in *ibid.*: 84), maar ze had evenzeer de indruk 'achtergesteld'

te worden omwille van haar arbeidskarakter.

In de loop van de eerste decennia van de twintigste eeuw werd de wijk een zelfvoorzienend eiland, “eene stad in het klein”, aldus ‘t *Rabot* (ibid.), waar alles tot “levensonderhoud, geestesontwikkeling en uitspanning” te vinden was. Straatdekenijen, buurtbonden (in de *Wondelgemstraat* was er al een dekenij actief in 1903, in 1906 werd *Gebuurtebond De Smetstraat* ingewijd), jaarlijkse carnavals en allerlei andere ontspanningsmogelijkheden ontstonden: *Gent Rabot Cyclo Ball* (1927), de *Koninklijke Duivenmaatschappij Rabot’s Arrasvliegers*, de *Rabotsch Ondenliefhebbersclub* (beide opgericht in de jaren 1920), bioscopen (*Cinéma du Rabot*, het latere *Scala* of ‘vuilbakske’ in de volksmond (Verheeke, 2001) opende al in 1918 zijn deuren), etc. (De Wilde, 2007). *Vooruit* (1910b: 3) stelde in dit verband, nadat een optreden “voor den derden avondstond” in een stampvolle *Cosmorama* was uitverkocht, dat

“[d]it bewijst dat tooneelzalen op de buitenwijken er hoogst nodig zijn en aan de bevolking veel diensten kunnen bewijzen. Inderdaad! De buitenwijken zijn grooter geworden dan de binnenstad. Zij ook tellen duizende en duizende inwoners, welke met den dag nog altijd aangroeien. De schouwburgen en concertzalen in de stad zijn ten eersten te klein in getal, en ten tweede te ver afgelegen om aan dit verbazend getal voldoening te geven, en, ofschoon de afstanden door het tot stand komen van de trams veel ingekort zijn, vindt men toch nog zeer veel inwoners op de wijken die soms in jaren het binnenste van de stad niet gezien hebben.”

De ideologische segregatie van de bewoners van Rabot leek zo parallel te lopen aan het fysiek-ruimtelijke en het sociaal-culturele isolement van de wijk: inwoners van Rabot hadden geen reden om hun ‘buitenwijk’ te verlaten, net zoals niet-Rabotiëns geen enkele reden hadden om naar Rabot te trekken. Blondeel (1999: 19) stelt dat deze beslotenheid en

“deze autonomie [evenwel] geen begrenzing [inhiel] maar – omgekeerd – de opname in het meervoudige relatienetwerk dat ruimtelijk nog concentrisch georganiseerd [was]. De armaturen van de steenwegen, vaarten en gedempte vesten bl[e]ken goede dragers voor economische en commerciële functies. De diverse elementen samen – scholen, fabrieken, winkels, verenigingen – organise[e]r[d]en een stedelijkheid die tegelijk zeer Gents is – zelfstandig, endogeen, volks – maar ook zeer specifiek: met vrijwel geen hogere middenklasse, eerder katholiek, georganiseerd als rest-gebied waar de stad programma’s start[te] die ze elders liever kwijt is.”

2. Een lappendeken 'in de marge'

Na de bloeitijd van de textielnijverheid, kwam het verval, waarvoor de economische crises van de jaren 1930 slechts de voorbode vormden. Met de havenuitbreiding trokken heel wat fabrieken verder noordwaarts waardoor het Rabot-goederenstation zo goed als stilviel (Blondeel, 1999; Dumont, 1951). Ik toon aan hoe ondanks het feit dat het Gentse industriële apparaat vrij ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog kwam (zie afbeelding 8), en werkgevers en werknemers 'sociale vrede' sloten, de concurrentie met buitenlandse productiecentra de spinnerijen en weverijen geleidelijk aan nekte. Enkele bedrijven verdwenen, anderen fuseerden, sommigen kozen het pad van de rationalisering en dreven de productiviteit op door onder meer 'goedkope' gastarbeiders aan te werven, die in de plaats kwamen van de 'autochtone Gentenaars', die naar de suburbs waren verhuisd en in de nieuwe fabrieken in het havengebied waren gaan werken waar de lonen en de arbeidersomstandigheden beter waren (De Gendt, 2014). De textiel fabrieken die overbleven, konden evenwel slechts kort het hoofd boven water houden; de neergang was onvermijdelijk ingezet. In de jaren daarna sloten de NV's een na een de deuren.

Ik beschrijf de manier waarop vanaf de jaren 1970 op de vrijgekomen terreinen van deze fabrieken en enkele afgebroken armtierige huizenblokken, 'contextvreemde functies' verschenen, die zich weinig hechten aan het bestaande, omliggende weefsel: een hogeschool voor ingenieurs en een intercommunaal afvalbedrijf, maar evenzeer sociale woningen van het open bouwbloktype (Blondeel, 1999). Terwijl het 'oude' verenigingsleven zijn werking trachtte te handhaven en nieuwe initiatieven opzette, richtten Turkse gastarbeiders eigen winkels op, ontstond rondom de moskeeën een islamitische gemeenschap, en ontdekten opbouwwerkers en integratiecentra pas laat de buurt. Rabot werd in deze tweede periode (ruwweg van 1945 tot 2000) diverser;

afbeelding 8: aanwezigheid van verschillende fabrieken in Rabot in 1947 (Belgisch Textielinstituut, 1947: z.n.)

de buurt vormde een patchwork van enclaves, waar nieuwe uitdagingen en problemen zich stelden: een hoge werkloosheid, kansarmoede, het samenleven met nieuwe Rabotiens, ... (De Wilde, 2007). Rabot mocht dan wel al in 1985 erkend zijn als herwaarderingsgebied, het zou nog zo'n twintig jaar moeten wachten op een gecoördineerd en geïntegreerd plan dat de buurt integraal aanpakte en een aansluiting met belendende wijken voorzag.

2.1 Het Gentse 'zweetsysteem'

Onmiddellijk na de bevrijding in 1944 namen de Gentse textiel fabrieken een grote voorsprong op hun buitenlandse concurrenten. De grote vraag naar textielgoederen maakte dat het verouderde, maar intacte machinepark snel terug werd opgestart en dat de haven op volle toeren draaide: grondstoffen werden ingevoerd en het goedkoop 'plat' weefsel dat 'en masse' werd geproduceerd, werd terug geëxporteerd. De andere, buitenlandse productiecentra die wel door de oorlog waren geraakt en hadden moeten investeren in modernere machines haalden enkele jaren later deze voorsprong snel weer in. De Gentse bedrijven reageerden door te investeren in nieuwe apparatuur, reglementeringen te verscherpen, lonen te verlagen en sociale lasten te drukken. In het begin van de jaren 1950 volgden onderzoeken van onder meer *Centexbel* (1950), die tot doel hadden de public relations van de textielnijverheid op te krikken en het werk op de fabrieksvloer beter te organiseren op zowel technisch, materieel als personeelsvlak; er werden promotiecampagnes gelanceerd en jaarbeurzen georganiseerd (cf. *Textirama* (1959)); in de fabrieken werden de machines 'strategisch opgesteld' zodat de grondstoffen sneller konden worden verwerkt; de eet- en plaspauzes werden strikt gelimiteerd; er kwamen selectieprocedures voor arbeiders en cursussen over omgangsvormen tussen arbeiders onderling en tussen arbeiders en kaderleden; en de sociale diensten, die instonden voor sociaal werk, huisbezoeken aflegden en tegelijkertijd toekeken op de "zedelijkheid en morele toestand" (Berwouts, 1947: 77) van de werklieden, vonden breed ingang (De Wilde, 2007; De Gendt, 2014).

Ondanks de nodige inspanningen zagen een aantal bedrijven zich alsnog genoodzaakt om de deuren sluiten, *NV Florida* bijvoorbeeld in 1957 en *NV La Linière Gantoise* in 1958. Anderen verenigden hun krachten: in 1957 gingen *NV La Louisiana* en *NV Texas* samen verder onder de naam *NV Loutex*, en in hetzelfde jaar werd *NV Filature Nouvelle Orléans* gesticht na de fusie van *NV La Nouvelle Orléans*, *NV Filature et Tissage l'Avenir* en *NV Waele & Röthlisberger*. Nadat de textielactiviteit opnieuw verzwakte midden jaren 1960 werd *NV Loutex* opgeslorpt door *NV Union Cotonnière (NV UCO)*, die in 1972 ook *NV Filature Nouvelle Orléans* aankocht (Debo, 2014). De productiviteit werd telkens weer opgedreven, met resultaat: tussen 1947 en 1960 steeg de productie van de

spinnerijen met 49% en die van de weverijen met 30%. De keerzijde van de medaille was dat er steeds meer werk moest worden verzet door steeds minder mensen. Hoewel de tewerkstelling drastisch daalde – met 22% en in Gent zelfs met 42%: in 1947 werkten nog 21.395 arbeiders in de textielindustrie, in 1960 waren dat er nog maar 12.497 – kampten de fabrieken met een groot personeelstekort. Het ‘zweetsysteem’, zoals de Gentse Textielbond de almaar stijgende werkdruk noemde, maakte dat steeds minder arbeiders bereid waren in de textielnijverheid aan de slag te gaan. Het ongenoegen en de onvrede groeiden en wilde stakingen waren het gevolg (De Wilde, 2007).

De tegemoetkomingen van de werkgevers, onder andere het verbeteren van de hygiëne, fondsen voor arbeidsongevallen en het aanstellen van ‘syndicale techniekers’ die ter plaatse opmetingen konden doen bij problemen, konden het tij niet (helemaal) keren. De absenteïsmecijfers piekten en de fabrieken, die hun arbeiders tot een halve eeuw daarvoor maar te kiezen hadden uit de straten rondom hun bedrijven zelf, moesten op zoek gaan personeel dat wel onder hun strenge (lees: slechte) voorwaarden wilde komen werken. Zo werden aanvankelijk uit andere Vlaamse regio’s en provincies, onder andere uit het Meetjesland en uit West- en Zeeuws-Vlaanderen, werklozen en kleine boeren aangesproken om een extraatje te komen (bij)verdiene in de nachtploegen. Toen al snel bleek dat deze toevoer aan nieuwe krachten eveneens onvoldoende was om het ‘gat’ te vullen, werden gastarbeiders aangeworven, eerst uit Italië en Spanje (De Bock, 2013), later uit Algerije, Tunesië en Turkije (De Wilde, 2007).

afbeelding 9: Faruk en Mehmet in UCO de Hemptinne (1965)

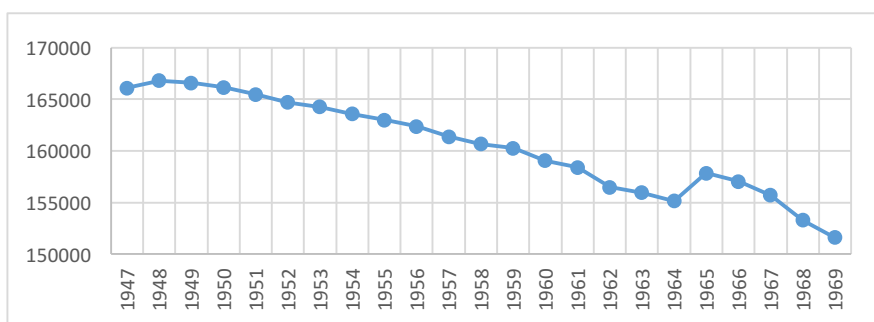
© AMSAB-ISG: collecties Köse

De Gendt (2014) beschrijft hoe in 1964 een handvol Turken in Gent arriveerden en met open armen door de fabrieken werden ontvangen (zie afbeelding 9). Via een uitgebreid netwerk van familie, vrienden en kennissen zou in de jaren daarna druk worden gerekruteerd. Het aantal Turkse arbeiders nam snel toe; halve dorpen, voornamelijk uit de streek rond *Emirdağ*, verkasten naar Gent, waardoor tot vandaag

diezelfde dorpen makkelijk zijn aan te duiden op een plattegrond: diegene uit *Pörnek* vestigden zich vooral in Rabot, de inwoners van *Kurudere* trokken naar de Muide en die van *Piribelyi* naar Ledeborg.

2.2 Een kansarme aankomstwijk

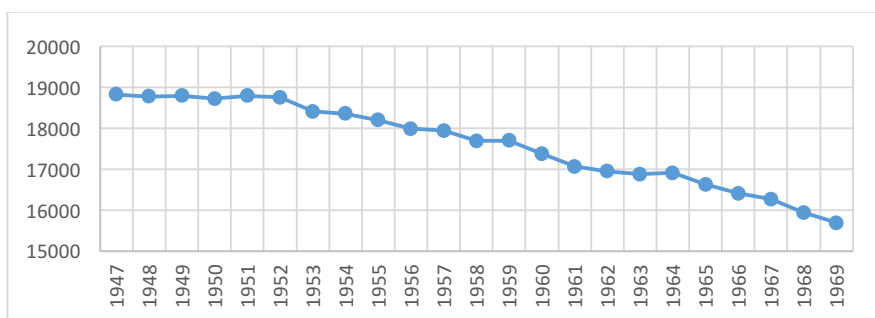
Ondanks de aankomst van deze ‘nieuwe groepen’ bleef het aantal Gentenaars zienderogen dalen: tussen 1947 en 1969³ nam de Gentse populatie af van 166.096 tot 151.614 inwoners (- 8,72%) (zie figuur 1). De sluiting van (enkele van) de textiel fabrieken, het ‘zweetsysteem’, de toegenomen mobiliteit en de mogelijkheid voor arbeiders om dichtbij, onder andere in het Gentse havengebied, onder betere condities te werken, maakten dat deze ‘vlucht’ in Rabot nog meer uitgesproken was. Niet alleen verdween op vrij korte termijn het economisch knooppunt van de wijk, het Rabot-goederenstation (1953), en werd een nutteloos geworden waterweg aan de Blaisantvest gedempt (1964), ook het aantal bewoners van de tiende wijk, waartoe Rabot en Bloemekenswijk behoorden⁴ (Dumont, 1951; Devriese, 2006), zakte in die periode spectaculair: van 18.826 naar 15.691 (-16,65%) (zie figuur 2) (Stad Gent, 1947-1969).

figuur 1: stadsvlucht Gent 1947-1969 (de lichte knik in 1965 heeft te maken met de aanhechting van delen van Mendonk, Kluizen, Sint-Kruis-Winkel en Desteldonk (Devriese, 2006; Stad Gent, 1947-1969)

³ Deze jaartallen zijn gekozen op basis van de beschikbare gegevens in de ‘verslagen over het bestuur en de toestand der Stad Gent’, waar pas vanaf 1947 ‘betrouwbare’ bevolkingsaantallen van de tiende wijk werden opgenomen. In 1970, op het moment dat het Nationaal Instituut voor de Statistiek metingen ging uitvoeren, was er niet langer sprake van de tiende wijk, waardoor vergelijkingen moeilijk worden (Devriese, 2006). Wel werden van dan af ‘statistische sectoren’ onderscheiden: 44021 54 Rabot en 44021 64 Blaisantvest in 1970; in 1981 werd ‘Rabot’ verder opgesplitst in 44021A801 Wondelgemstraat, 44021A812 Rabot en 44021A873 Rabot station.

⁴ De ‘tiende wijk’ is in feite een politiezone. Het bureel was gevestigd in *De Smetstraat* 35 en bediende de “[i]jzerenweg van Kanaal van Brugge tot aan de Mimosstraat, Grensstraat, Hakkeneistraat, spoorlijn tot aan de splitsing, en verder tot aan de Gaardeniersweg, Gaardeniersweg, Verbindingsstraat, Opgeëistenlaan, Begijnhoflaan, Noordstraat tot aan de Contributiestraat, Waldamkaai, Bargiekaai, Elyzeese Velden, Palinghuizen tot aan de overgang ijzerenweg van Kanaal van Brugge” (Stad Gent, 1948: 44). Deze zone rondom het Verbindingskanaal was een stuk groter dan enkel Rabot; de cijfers dienen dan ook met de nodige voorzichtigheid te worden gehanteerd.

figuur 2: bevolkingscijfers tiende wijk Gent 1947-1969 (Stad Gent, 1947-1969)

Meer gedetailleerde cijfers vanaf 1970 laten zien dat de samenstelling van Rabot langzamerhand wijzigde (zie tabel 1). Het aandeel ouderen en alleenstaanden nam toe, en in de leegstaande, slechte, maar goedkope woningen (in 1970 dateerde 76,03% van de huizen van voor 1919, slechts 43,42% had een eigen toilet en amper 27,64% beschikte over een eigen badkamer) trokken (hoofdzakelijk) Turkse gastarbeidersgezinnen. Tussen 1970 en 1981 verdrievoudigde het aantal 'vreemdelingen' zelfs in Rabot-Blaisantvest⁵: van 388 naar 1068 terwijl het totaal buurtbewoners bleef zakken (van 7755 naar 7223). De wijk bleef zo een typische dichtbevolkte, arme arbeidersbuurt: in 1970 bedroeg de bevolkingsdichtheid 9.478 inwoners/km², 59,46% van de beroepsbevolking was 'werkman' of 'helper' en maar liefst 87,7% van diegene die geen onderwijs meer volgden, had maximum een diploma lager secundair onderwijs op zak. Iets meer dan tien jaar later, in 1981 was de bevolkingsdichtheid licht gedaald naar 8.598 inwoners/km², 45,22% was 'werklid' of 'helper' en 80,2% had maximum een diploma lager secundair onderwijs behaald. De situatie bleef evenwel even penibel.

Studies over de verhuisbewegingen in die tijd tonen dat wie het zich kon veroorloven buiten de buurt ging wonen (zie afbeelding 10): in 1976 verliet 55% van de bevolking van Rabot zijn/haar huis. Gezien de geringe draagkracht en levensstandaard (in 1978 diende 59,45% van de bewoners nog een belastingaangifte in van minder dan 25.000 BEF/625 euro) werd vaak voor een andere woning in de wijk zelf of in een van de nabijgelegen gebieden (Brugse Poort, Muide, Sluizeken, etc.) gekozen (Van Den Broeke, 1983).

⁵ Van de buurt 'Rabot-Blaisantvest' is in feite pas veel later, begin jaren 2000, sprake. Zo neemt Buurtwerk Rabot pas in 2006 Blaisantvest over van Buurtwerk Sluizeken. Tot dan vormen de twee wijken, Rabot en Blaisantvest, twee aparte entiteiten die van elkaar gescheiden worden door de site van de (voormalige) gasfabriek.

	Rabot-Blaisantvest		Gent	
	1970	1981	1970	1981
aantal inwoners	7.755	7.223	148.860	239.256 ⁶
aantal inwoners/km2	9.478	8.598	2.116	1.530
% 0-14-jarigen	20,14	18,56	18,94	17,45
% 65+'ers	18,98	21,92	18,06	17,54
% niet-Belgen	5	14,79	3,37	5,52
% werklieden en helpers	59,46	45,22	44,77	29,61
% max. diploma lager secundair onderwijs	87,7	80,2	60,63	47,31
% alleenstaanden	8,82	14,91	10,12	12,15
% huizen gebouwd voor 1919	76,03	52,57	51,26	27,39
% huizen met eigen toilet	43,42	74,59	63,71	81,63
% huizen met eigen badkamer/douche	27,64	57,9	44,8	67,97

tabel 1: vergelijking Rabot-Blaisantvest en Gent in 1970 en 1981 (N.I.S., 1970; 1981)

De vrijgekomen gronden van het station, de fabrieken en enkele belabberde krotten (zoals 't Fortje aan de *Blaisantvest* en de cité van de *Kerkstraat*, die respectievelijk in 1958 en 1966 werden afgebroken (Moreau, 2005; De Wilde, 2007)), werden ondertussen ingenomen door sociale woningcomplexen; het speelplein *Zonnestraal* en een klein openluchtzwembad (zie afbeelding 11) die waren aangelegd op de terreinen van het oude kerkhof in *De Smetstraat* in 1967, kwamen zo (letterlijk en figuurlijk) in de schaduw te liggen van de grijze, betonnen appartementsgebouwen van onder meer de *Alois Joosstraat* (begin jaren 1970) en het *Griendeplein* (1972-1974) (zie afbeelding 12).

afbeelding 10: verhuisbewegingen in Gent in de jaren 1970 (Stad Gent, 1979: 4)

⁶ Dit hoge cijfer hangt samen met de gemeentelijke fusie, waardoor Afsnee, Drongen, Gentbrugge, Ledeberg, Mariakerke, Oostakker, Sint-Amansberg, Sint-Denijs-Westrem, Wondelgem en Zwijnaarde voortaan Gent werden. In een klap kwamen er zo'n 100.000 inwoners bij.

afbeelding 11: schilderen van het
openluchtzwembad
© Beeldbank Gent

afbeelding 12: bouw tweede blok aan *Griendeplein*
© Beeldbank Gent

Deze nieuwe “cités in d’ heugte” (Dom, geciteerd in Allemeersch et al., 2014: 159) – hoewel er “in een cité [...] nog een binnenplein [is] waar je elkaar kan ontmoeten. Hier heb je dat niet. Je passeert via de inkomhal, de lift, de gang, deur dicht en einde contact” (ibid.) – waren

“op geen enkele manier geïntegreerd in de omgeving. De tussenruimtes van de appartementsblokken zijn dan wel ‘open’ en vormen samen met een paar braakliggende terreinen op dit ogenblik de enige ‘open ruimtes’. De belevingswaarde daarvan is, gezien ligging, inpassing en aanleg [...] niet erg hoog” (Van Den Broeke, 1983: 47).

De gebouwen waren, aldus Van Den Broeke, illustratief voor ‘een omgeving waar niemand graag verbleef’; verkeer en eentonigheid van bebouwing domineerden de buurt, er was nauwelijks publiek en privaat groen, alle binnenplaatsen waren ingenomen door garageboxen, opslagruimtes en kleine werkateliers, en voor spelende kinderen was er nauwelijks plek, laat staan tolerantie.

2.3 Vernieuwing en differentiatie

Deze veranderingen lieten ook het oude, verzuilde verenigingsleven niet onberoerd. In de eerste decennia na de oorlog hadden ze voornamelijk nieuwe activiteiten ontplooid. Zo had de Sint-Jozefsparochie bovenop haar bestaande werking (van *KAV*, *Chiro*, het zangkoor *Broederbond*, ...) onder meer kleinkunstoptredens (jaren 1950) georganiseerd en was ze gestart met een afdeling van de *Kristelijke Werkliedenbond* (1955) en een lekenorde die via cabaretavonden en deur-aan-deur bezoeken “Kristus [...] aan de onkerkelijken” (Van Hamme, 1972: 49) bracht. Ze had eveneens een jeugdclub *Canteclae* (1965) en een *Parochieraad* (1968) opgericht die voor meer afstemming tussen de verschillende katholieke wijkorganisaties moest zorgen. De socialistische wijkclub *Germinal* was eveneens actief gebleven met een expansie van de *Coöperatieve*

in de *Wondelgemstraat*, koffietafels, culturele lezingen, dia- en filmavonden, vrouwenvergaderingen, daguitstappen en bejaardenbijeenkomsten (Ingelrest, 1997). En de liberalen hadden op hun beurt hun kring aan de kerk verder uitgebouwd met een zaal *De Torekens* waar ze een restaurant hadden ondergebracht (Van Bost et al., 2001).

Eind jaren 1960 en met name vanaf de jaren 1970 kregen de drie ideologische strekkingen het evenwel moeilijker. Julia De Ceuninck (geciteerd in De Wilde, 2007: 109), die er jarenlang in het bestuur van de socialistische vrouwengroep zetelde, meende in dat verband:

“Vroeger kwamen de mensen bij elkaar om zich te vermaken. Er was trouwens niets anders. Nu is er radio en televisie. Ze hebben een autootje en een buitentje waardoor er minder interesse overblijft om deel te nemen aan groepsactiviteiten ... De ouderen sterven af en de jongeren blijven weg. Zo gaat het trouwens in iedere vereniging.”

Hier en daar begon het verzuilde veld zich meer toe te leggen op de zorg voor de (Turkse) gastarbeiders, die vrijwel volledig aan hun lot waren overgelaten. Van Rabot is op dat vlak weinig bekend (en/of gedocumenteerd); het is vooral in Muide en Sluizeken-Tolhuis-Ham, twee wijken ten (zuid-)oosten van Rabot, dat een en ander in beweging kwam.⁷ Langzamerhand werd ook duidelijk dat heel wat gastarbeiders, mede door de slechte omstandigheden in ‘het land van oorsprong’ en de mogelijkheid om een beroep te doen op gezinshereniging om de eigen familie naar Gent over te brengen, nooit meer zouden terugkeren. Het gevolg was dat zij zelf met cafés, kruidenierszaken, cinema’s en ‘import-export winkels’ begonnen (De Gendt, 2014), onder meer in de *Wondelgemstraat*, waar heel wat winkelpanden leeg waren komen te staan nadat de meerderheid van de ‘oorspronkelijke Rabotiërs’ was verdwenen (Van Den Broeke, 1983). In 1973 huldigde de Turkse gemeenschap, na een brede inzamelingsactie, zelfs

⁷ Enkele Gentse katholieke scholen bijvoorbeeld zetten er verschillende acties op touw om Turkse jongeren een zinvolle vrijetijdsbesteding te geven (1971), de KAV hielden aparte moeder-kindraadplegingen (1968) en pastoors stelden achterafzaaltjes ter beschikking als islamitische gebedsruimte en klaslokaal voor zondagse Turkse lessen. Rondom de *Sleepstraat*, waar de grootste populatie Turken woonde, kwamen terzelfdertijd de eerste Gentse, professionele sociaal-culturele projecten tot stand. Een groepje van mei 68’ers en linkse revolutionairen, onder wie Koen Grillaert en ‘vuile’ Mong Rosseel (beiden oud-studenten van het *Instituut voor Sociale Studie* dat in de Muide-wijk was gevestigd), waren de voortrekkers. Naast hun onthaalcentrum *Turks Huis* (1968) voor hulpverleningsvragen en *Buurthuis Kontakt* (1970) (later bij *De Vieze Gasten* (1971)) verschenen de *Wetswinkel* (begin jaren 1970) die “gratis juridisch advies verschafte aan hulpbehoevenden” (De Vleeschauwer, 2014: 29), *vzw De Buurt* (1973) die focuste op (methode-)onderwijs en naschoolse vorming, het eerste wijkgezondheidscentrum *De Sleep* (1976) dat zich inzette voor de gezondheid van de wijk (en aanvankelijk tevens inspanningen leverde inzake tewerkstelling), en *vzw Woonfonds* (1978) die de huisvestingsproblematiek van de gastarbeiders aankaarte (De Gendt, 2014). Vanuit de Gentse overheid werden in diezelfde buurt, in 1977, de eerste stedelijke onderwijsbemiddelaars aangesteld voor de zogenaamde ‘100 procent scholen’ en begin jaren 1980 volgden de eerste stedelijke buurtwerkers

de allereerste Gentse moskee in, in het *Prinsenhof*, op een boogscheut van Rabot; vijf jaar daarna kocht de zelforganisatie *Turkse Gilde* (1977), als eerste in België een eigen *Grote Moskee*, het *Turks Cultureel Centrum Gent* (Kanmaz, 2009; Vanmeerhaeghe, 2013).

De ‘gastarbeiderskwestie’ was daarmee allerm minst van de baan. Hoewel de geschiedenis zich wel leek te herhalen, verschilden de sociaal-politieke en -economische omstandigheden toch grondig. Ook deze ‘nieuwkomers’ waren immers, net als hun voorgangers een eeuw daarvoor, aangetrokken door de Gentse industriëlen. Ook zij waren terecht gekomen in beluiken en sloppenwoningen, die vaak aan het straatzicht waren onttrokken, rijp waren voor de sloop en broeihaarden waren van allerlei ziektes. Ook zij leefden vrij geïsoleerd en werden verweten onbetrouwbaar en vuil te zijn (vzw Woonfonds-Gent et al., 1982). En ook zij waren de inzet geworden van talrijke, categoriale sociaal-culturele initiatieven. Het grote verschil was evenwel dat de textiel fabrieken op het moment van hun komst al op sterven na dood waren; de crises van de jaren 1970 gaven aan zo goed als alle bedrijven in (de buurt van) Rabot de genadeslag: *NV UCO Louisiana* moest zijn deuren sluiten in 1978 (en werd kort daarna de *Katholieke Industriële Hogeschool Oost-Vlaanderen (KIHO)*, later: *Katholieke Hogeschool Sint-Lieven (KAHO)*, nu: *Odisee Technologicampus Gent*), *NV UCO de Hemptinne* ging failliet in 1983 (begin jaren 1990 werden op de site sociale woningen ingeplant in het kader van het *Domus Flandria*-programma), en *NV UCO Texas* (nu onderdeel van *AZ Sint-Lucas*) en *NV UCO Filature Nouvelle Orléans* (die nog maar recent volledig werd gesloopt en plaats biedt (zal bieden) aan de Gentse brandweer, woningen, winkels en een parken) gingen beide dicht in 1988 (De Wilde, 2007; Debo, 2014).

Tussen 1977 en 1982 verdubbelde de werkloosheid in de stad. Voor het eerst waren er meer Turkse dan Belgische werklozen, wat ervoor zorgde dat de onderlinge spanningen hoog opliepen. Terwijl de bordjes *Interdits aux étrangers* zowat overal in Gent opdoken, misten vele nieuwe, goedbedoelde plannen volledig hun doel. Zo liep bij een informatievergadering over de oprichting van het eerste Stedelijk Buurtcentrum in Muide (1980) de situatie volledig uit de hand. Een buurtactiecomité, dat al jarenlang aandrong bij de overheid om de problemen inzake hygiëne, infrastructuur en leegstand aan te pakken, reageerde woest “[e]n niet eens onterecht”, aldus Daniël Termont (geciteerd in De Gendt, 2014: 177-178), toen gemeenteraadslid en huidig Burgemeester van Gent.

“Ze zaten al jaren met overstromende toiletten, rattenplagen en rondslingerend vuil. De [S]tad had hen al die tijd genegeerd en nu kwamen een paar pas afgestudeerden hun uitleggen dat ze moesten leren samenleven. Dat

zette kwaad bloed. [...] Door te doen alsof het probleem niet bestond, hebben we een grote groep mensen in de armen van extreemrechts gedreven [...]. Het Vlaams Blok was de enige partij die de samenlevingsproblemen in de oude volkswijken erkende.”

De Turkse gemeenschap, die explosief was aangegroeid na de tweede migratiegolf (1974), reageerde door zich steeds meer op zichzelf terug te trekken: in de wijken richtten ze aparte gebedsruimtes in – in Rabot al begin jaren 1980 –, ze brachten imams over uit Turkije (Kanmaz, 2009) en enkele vrouwen begonnen (opnieuw) de religieuze sluier te dragen (De Gendt, 2014). Vanuit deze gebedsruimtes groeide een heel eigen verenigingsleven met studiekringen, vrouwengroepen, voetbalclubs, individuele dienstverlening, ... dat grotendeels onder de radar bleef (Vanparys, 2002) en waar maar weinig mee werd overlegd en samengewerkt.

In Rabot lag de focus niet zozeer op de thematisering van de samenlevingsproblemen in de wijk – wel waren er hier en daar protestbrieven, pamfletten en artikels die de burens en de overheid attent moesten maken op de bestaande moeilijkheden (De Wilde, 2007). De projecten voor kansarme, allochtone doelgroepen voerden vanaf de jaren 1980 de boventoon.

afbeelding 13: de begindagen van *El Ele*
© Katrien De Smet

Belangrijk in die zin waren de acties van de organisatie *Samenlevingsopbouw Gastarbeiders Oost-Vlaanderen (SGOV)* (1977), die zich tot doel had gesteld de onderwijs- en huisvestingsproblemen van de gastarbeiders groepsgewijs aan te pakken en een spreekbuis voor hen te vormen ten aanzien van het beleid, het overleg te organiseren tussen verschillende gastarbeidersverenigingen en experts, en een documentatiecentrum uit te bouwen (SGOV, 1978).

In de schoot van dit SGOV werd in 1982 *El Ele* (Turks voor ‘hand in hand’) (zie afbeelding 13) opgericht. *El Ele* gaf alfabetiserings- en Nederlandse taallessen aan werkloze, kansarme Turkse vrouwen (De Lodder, 1983; Tyvaert, 2006; Creve, 2014). Daarvoor “verzamelde de lesgevers aan de bushalte van het Rabot. We hadden immers geen eigen ruimte” (Van Camp, geciteerd in De Gendt, 2014: 161). “Per twee liepen we de straten af en overal waar een deur openstond, stapten

we binnen. [...] [D]e Turkse huizen kon je makkelijk herkennen aan de pantoffels in het deurgat" (De Smet, geciteerd in *ibid.*).

Enkele jaren na de opstart van *El Ele* streek ook jeugdcentrum *Open Hof-El Paso* (1986) neer in Rabot. *Open Hof-El Paso* was zeventien jaar daarvoor ontstaan uit het jongenspatronaat en de *Katholieke Studentenactie* in de naburige wijk Brugse Poort, eerst als open jongeren centrum (1969), later als een wijkcentrum voor werkende jongeren (1972). Kort nadat het centrum zich had geprofileerd als migrantenjeugd huis (rond 1980) was het door de parochie de deur gewezen. Na vier jaar omzwervingen kreeg het de oude

afbeelding 14: ingang *Open Hof-El Paso* op speelplein *Zonnestraal* in 1999
© Beeldbank Gent

conciërgewoning op het ondertussen verwaarloosde speelterrein *Zonnestraal* in *De Smetstraat* (zie afbeelding 14) toegewezen (Baekeland & Vanderslycke, 1987). *Open Hof-El Paso* zette er zijn werking (die vandaag nog steeds bestaat onder de noemer *vzw Jong*, een organisatie waarin verschillende particuliere jeugd welzijnsorganisaties in maart 2004 samengingen) verder: ontmoetings-, ontspannings-, sport- en vormingsactiviteiten werden gecombineerd met sociale actie, informatieverlening (over drugs, leren, werken, actuele gebeurtenissen, ...) en betogingen (tegen racisme, het wetsontwerp Gol, voor migrantenstemrecht, ...) (Eemans, 1982a, 1982b; Jeugdcentrum *Open Hof-El Paso*, 1984).

2.4 Herwaardering en verwelzijnsing

Het herwaarderingsdossier Rabot (1985), dat in deze zelfde periode werd voorbereid door een ruime stuurgroep van ambtenaren, specialisten, de plaatselijke middenstandsvereniging en het particuliere buurtcomité *Het Vlot* (rond 1980 voortgekomen uit de *Parochiale Kring* in de *Vlotstraat*), getuigt van een gelijkaardige categoriale inzet en streven naar sociale actie. De verschillende (buurt)experten pleitten in dit dossier om eerst de aanwezige wijkactoren te ondersteunen om de verschillende problemen in Rabot te boven te komen. Het verouderd woningarsenaal, de te hoge bouwdichtheid, het gebrek aan open ruimte en groen, de uitdunnende sociaal-culturele infrastructuur, de hoge verhuiscijfers en de onveilige verkeerssituatie moesten ter plekke worden bestreden, in samenspraak met de bewoners (Blondeel, 1999). Dit impliceerde, volgens Van Den Broeke (1983: 126), dat

“[d]e bevolking van de wijk Rabot [...] uit zijn apathie [moest] worden gewekt, continu en actief [moest] deelnemen aan het SSV [sociale stadsvernieuwing] proces. Deelnemen wil zeggen: WILLEN deelnemen (1). SSV vereist een mentaliteitswijziging, een besef dat er moet samengewerkt worden aan het leefmilieu. Een besef dat er moet verder gekeken worden dan het eeuwige eigenbelang (en alleen maar zorgen voor zijn eigen zaak). KUNNEN deelnemen (2). Onmacht, vermeend of niet, is een van de belangrijkste redenen waarom mensen inert en passief blijven. De toenemende bureaucratie en technokratisering van het bestuur, maakt dat alles zeer ver van de gewone mens af gebeurt en voor hem ondoorzichtig is. Een echt SSV beleid moet dit doorbreken”

Stadsdiensten moesten alle informatie en plannen over de wijk ter beschikking stellen van de bewoners, en hen de nodige beslissingsbevoegdheid geven, want “wat op nivo van SV [stadsvernieuwing] gebied kan worden beslist, mag niet op gemeentelijk nivo worden beslist” (ibid.: 127). De bestaande stuurgroep, waarin acht (mannelijke, Belgische) bewoners en vijf ambtenaren-deskundigen uit onder andere de diensten *Planning en Stedenbouw* en het kabinet van de Burgemeester zetelden, moesten zich daarbij engageren om tot “een werkelijke vertegenwoordiging van alle belangen” (ibid.) te komen.

De herwaardering van Rabot (en van andere negentiende-eeuwse gordelwijken) zou uiteindelijk door een gebrek aan middelen nooit worden uitgevoerd; de focus lag op dat moment op de binnenstad, op de vernieuwing van de ‘Gentse Kuip’ waar de stadsvlucht, zoals eerder vermeld, lelijk had huisgehouden. De centrale participatiegedachte – de idee dat de bevolking moest worden geïnformeerd en betrokken – bleef evenwel het Gentse stadsvernieuwingsbeleid van dan af kleuren. Zo werden de taken van het stedelijk *Informatiecentrum Stadsvernieuwing* (1982), dat in het zog van het Herwaarderingsbesluit was ontstaan, uitgebreid: als *Dienst Voorlichting* (1984) (die tevens de persdienst en info-administratie omvatte, en later, in 1998, werd omgedoopt tot *Actie Samenspraak*) werden informatievergaderingen en hoorzittingen georganiseerd, en werd vanuit een bureau in het stadscentrum, in de *Veldstraat*, documentatie aangeboden over stadsvernieuwing, stedelijke planning, openbare werken, monumentenzorg en premiestelsels (Dezeure et al., 2009).

afbeelding 15: Clubhuisje (ex-kaartershuisje)
Griendeplein (wellicht jaren 1980)
© Beeldbank Gent

Begin jaren 1990, toen de samenlevingsproblemen stilaan op de spits werden gedreven, ging de Stad Gent nog een stap verder: met middelen van het *Vlaams Fonds voor de Integratie van Kansarmen (VFIK)* (1990) werden nieuwe stedelijke buurtcentra opgericht (onder meer in Rabot, in het Clubhuisje op het Griendeplein (1992), zie afbeelding 15). De buurtwerkers kregen, net als hun collega's van de *Dienst Voorlichting*, de opdracht werk te maken "van een sociale herwaardering van de buurt, vanuit een sterke

participatie van de buurtbewoners zelf" (ibid.: 47) en dit vanuit een territoriale, integrale en inclusieve invalshoek.

Vermeldenswaard in dit verband zijn de *Stuurgroepvergaderingen Herstructureringsgebied Rabot* en de *Buurtcontact-comités* (in Rabot actief vanaf 1991). In de stuurgroepvergaderingen waarin bewoners, opbouw- en buurtwerkers, 'kwartieragenten', ambtenaren van verschillende diensten en enkele schepenen zetelden, werden steeds verschillende thema's overlopen: wonen en huisvesting, groen en recreatie, verkeer en infrastructuur, ... (Stad Gent, 1995; 1996; 1997a, 1997b). De *Buurtcontactcomités* daarentegen vormden eerder een soort wijkraden waarin een vijftiental Belgische en Turkse bewoners allerhande problemen signaleerden aan de 'intercultureel medewerker' van het Buurtcentrum, gaande van klachten over sluikstort en de belabberde staat van het beluik in de *Kaprijkestraat* tot voorstellen om op een deel van het leeggekomen terrein van het Rabotstation een open recreatieruimte te creëren en bij de heraanleg van de *Blaisantvest* aandacht te besteden aan voldoende veilige oversteekplaatsen (BCC-Geuzenberg, 1990).

Daarnaast konden particuliere werkingen, zoals *Opbouwwerk Steunpunt Gent (OSG)*, het latere *Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw Gent*, nu: *Samenlevingsopbouw Gent*) in toenemende mate rekenen op lokale subsidies om kansarme, 'zwakkere groepen' te ondersteunen in het kader van 'wijkontwikkeling' (Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw, 1997). In 1997 – het *VFIK* was inmiddels opgegaan in het *Sociaal Impulsfonds (SIF)* (1996) en in zowat de hele negentiende-eeuwse gordel waren zogenaamde buurtraden, al dan niet met ondersteuning van *OSG*, opgestart⁸ – kreeg de organisatie van het stadsbestuur de opdracht om problemen en meningen in Rabot te verzamelen

⁸ In Rabot ondersteunde *OSG* vanaf juni 1995 de bestaande bewonersgroep van de wijk, en dat enkele dagen per maand. In 1998 kwam een opbouwwerker vier vijfde voor/in de buurt werken.

en te inventariseren, en met een aantal zeer concrete maatregelen voor de dag te komen (Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw, 1998a). In hun LENS ('Leefbaarheid Nieuwe Stijl')-onderzoek somden ze ruim 130 korte en langetermijnvoorstellen op: het voorzien van groen, een nieuw buurtpark en speeltoestellen, het opstarten van een werkgroep onderwijs om de concentratie- en spijbelproblematiek ten gronde aan te pakken, het inrichten van een crèche, het verfraaien van de buurt door werklozen, het vernieuwen van het wegdek en de voetpaden, het plaatsen van een postbus en overdekte bus- en tramhaltes, en het (terug) installeren van een politiecommissariaat.

Tegelijkertijd bestelde het Gentse stadsbestuur in het kader van het *SIF* een aantal andere, externe deelstudies over de wijk, die de louter categoriale insteek overstegen: aan studiebureau *Technum* vroeg het voor de opmaak van het *Ruimtelijk Structuurplan Gent* (2002) (Coene & De Raedt, 2012) een stedenbouwkundig ontwerp, waarbij op open ruimte in de buurt zelf (Debruyne & Oosterlynck, 2009) en monumentale woonblokken aan de waterkant werd gemikt (Borret & Notteboom, 2000); en de *Onderzoeksgroep Stad en Architectuur* voerde een antropologisch onderzoek naar stedelijke routines en omgangsvormen van zowel de bewoners als de verschillende initiatieven binnen en buiten de buurt (Blondeel, 1999).

Vooraf dit laatste sociaal-geografisch onderzoek legde de vinger op de wonde: de stempel "de meest kansarme wijk van Vlaanderen" (ibid.: 23), "een wijk waar niemand nog naartoe moet; een stadsdeel dat als blinde vlek wordt ervaren voor wie er niet woont en als ronduit negatief voor wie er wel woont" (ibid.: 74) woog zwaar op Rabot (Stad Gent, 2001b). Deze negativiteit kwam volgens Blondeel voor een groot deel voort uit de verregerende 'verwelzingsing' van de wijk. Zo had hij vastgesteld dat in de loop van de jaren 1980 en 1990 een grote groep gespecialiseerde hulpverleners en professionele jeugd-, straathoek-, migranten-, buurt- en opbouwwerkers Rabot vrijwel totaal hadden ingenomen; het onderwijslandschap in de wijk was drastisch gewijzigd (slechts drie lagere concentratiescholen waren overgebleven); feestzalen, sport- en recreatieve infrastructuur werden minder gebruikt, waren gesloten of verhuisd; het verzuilde bewegings- en verenigingsleven was verschaald, op de KAV en enkele parochiale recreatieve deelwerkingen na; alle reguliere sportclubs waren verdwenen; ... "De overheid [was] er enkel nog aanwezig via sociale werkers en dito huisvesting" (Blondeel, 1999: 84). Blondeel meende dat dit 'sociaal isolement' nog verder werd versterkt door de ruimtelijke beslotenheid van de buurt. Aan de westzijde van Rabot was immers terzelfdertijd groothandel verschenen en de *Begijnhoflaan* en *Blaisantvest* waren als stadsring aangeduid, waardoor de wijk letterlijk en figuurlijk 'in de marge' was komen te liggen. De geschiedenis van de wijk duidde volgens hem op een behandeling "als restgebied, als een onbegrensde container voor programma's waar men geen blijf mee weet" (ibid.: 149). Bovendien vond hij dat

“zij die deze wijken bewonen en bewoonbaar houden, [...] zich soms schamen dat ze hier wonen. Het liefst willen ze weg. [...] De wijkproblemen – ‘de buitenkant’ van de achterstelling – vormt steeds duidelijker het bewijs van wat de ‘probleembewoner’ over zichzelf al dacht. De beloofde straatheraanleg blijft uit of is tweedehands; verlichtingspalen zijn niet zoals die op de Korenmarkt, maar ‘wat goed genoeg is voor ‘t Rabot’; het buurtpark is geen politieke prioriteit met grootstedelijk belang maar een aanslepend dossier. Wie hier woont, ziet steeds minder de mogelijkheden om zelf de omgeving te beïnvloeden; hij bevestigt de positie die hij toegewezen kreeg. Zo wordt de gebouwde omgeving meer en meer de spiegel van de eigen levensloop” (Blondeel, geciteerd in RISO Gent, 2001: 19).

In tegenstelling tot het eerdere herwaarderingsdossier en het LENS-onderzoek, die bovenal de kaart hadden getrokken van “hier stellen zich de problemen, hier moeten ze worden aangepakt” (ibid.: 52), spitsten Blondeels aanbevelingen zich dan ook toe op het doorbreken van de mentale, sociale en fysieke grenzen van de wijk. Als antwoord op de vraag op welke manier Rabot (terug) duurzaam kon worden verbonden, zowel onderling (tussen de diverse bewoners) als met verschillende sociale, culturele, politiek-bestuurlijke en economische actoren en met de rest van de stad, stelde hij verscheidene ‘oplossingen’ voor: het hertekenen van het eenzijdige kansarme geheugen van de wijk; het erkennen van de bewoners van Rabot als zelfstandige, volwaardige burgers; het differentiëren van de woningmarkt; het zichtbaar maken van ‘resultaten’ van eerdere participatieve trajecten; het beter ontsluiten en aanwenden van de aanwezige ruimte; het creëren en versterken van netwerken voorbij de grenzen van het middenveld en de buurt; ...

3. Bruggen naar, in en van Rabot

Eind jaren 1990 zorgden twee externe factoren ervoor dat de herwaardering van Rabot in een stroomversnelling geraakte: enerzijds was *De Lijn* van plan om een nieuwe tramstelplaats in te richten aan de overzijde, aan de kant van de *Nieuwevaart*, waardoor er een nieuwe brug moest komen over het *Verbindingskanaal*, anderzijds plande de federale overheid om vlak naast de drie grote sociale woontorens een nieuw gerechtsgebouw neer te poten. Het stadsbestuur dat Rabot niet (terug) wilde laten insluiten door stedelijke condities die zich van de bewoners en hun leefomstandigheden weinig of niets aantrokken, bepaalde in haar *Ruimtelijk Structuurplan* dat, na het stadsvernieuwingproject *Zuurstof voor de Brugse Poort* (2002), middelen van het *Stedenfonds* (2003) zouden worden aangewend voor Rabot.

Terwijl de Gentse populatie geleidelijk aan terug begon te groeien (in 1998 bereikte het bewonersaantal een dieptepunt met 223.983 inwoners) en Rabot zijn reputatie als ‘aankomstwijk’ verderzette (nieuwe groepen Bulgaren, Slovaken, Polen, ... arriveerden (Maly, 2014)), werd een eerste projectaanvraag (2003) met zeven grote deelprojecten⁹ voorbereid onder de noemer *Bruggen naar Rabot*. De titel was een rechtstreekse verwijzing naar de wil om bruggen te slaan naar de wijk om ze zo uit haar ruimtelijke, sociaal-culturele en economische beslotenheid te halen (Blondeel, 1999). Omdat deze aanvraag volgens de Vlaamse Gemeenschap te weinig de link legde met de ruimere omgeving en de bestemming van de oude maalderij *De Nieuwe Molens* en de Stadsgassite, die al begin jaren 1960 buiten werking was gesteld en waar onder andere de telefoniefabriek *Bell Telephone Manufacture Compagnie* (later: *Alcatel Bell*) en een containerpark van het intercommunaal afvalverwerkingsbedrijf *IVAGO* inmiddels onderdak hadden gevonden (Pletinckx, 2010; Maene, 2012), onduidelijk was, werd de projectsubsidie evenwel afgewezen. De Stad kreeg in de plaats een conceptstudie toegekend om tot een meer geïntegreerde visie en een betere ruimtelijke inbedding in het omliggende stedelijke weefsel te komen (Vervloesem et al., 2012).

Ik beschrijf beknopt de grote lijnen van deze conceptstudie *Bruggen naar Rabot+* (2005) en schets op welke manier de Stad van bij de start koos voor een participatief traject dat mensen ‘op een directe wijze kon betrekken bij de veranderingen in hun buurt’ (Stad Gent, 2006a). Dit traject bleek zowel noodzakelijk als problematisch. Noodzakelijk, gezien binnen de wijk grootse veranderingen op til stonden en de betrokkenheid van de buurt niet kon worden genegeerd. Maar ook problematisch: de kwetsbare levenscondities van de bewoners kenmerkten nog steeds de wijk, en bijna alle sociale (buurt)partners legden zich toe op het geconcentreerd aanpakken van de welzijns- en armoedeproblemen.

⁹ Deze zeven deelprojecten waren (1) de bouw van het gerechtsgebouw en de aanleg van een wijkpark, (2) het aanpakken van de trambrugsite, (3) de brownfieldontwikkeling op de voormalige site van de gasfabriek, (4) het bouwen van jeugdlokalen, (5) het herwaarderen van de beschermde gasklokhouders, (6) het maken van een fiets-, voetgangers- en trambrug, al dan niet geïntegreerd, en (7) het verbinden van Rabot naar Groene Vallei en Brugse Poort (Stad Gent, 2003e).

3.1 Bruggen naar Rabot+ zet in op verbinding en bewonersbetrokkenheid

Met de ambitie om de perifere status en de plannen van *De Lijn* en de federale overheid te gebruiken als trigger voor de hele buurt, ontwikkelde het ontwerpbureau *BUUR* in 2004-2005, op vraag

afbeelding 16: conceptstudie *Bruggen naar Rabot+*
© BUUR

van Stad Gent een (stedenbouwkundig) masterplan voor de wijk met zeventien structurele en meer kleinschalige interventies (zie afbeelding 16).

BUUR zette in op het verleggen van de stadsring tot achter het *Verbindingskanaal* en op het omzetten van de zuidelijke verkeersbarrière tussen de buurt en het centrum in een integrerende, groene strook met veilige verkeersoversteken. Twee deelgebieden werden als prioritair aangeduid: naast het nieuwe gerechtsgebouw moesten een park, lokalen voor jeugdverenigingen en een winkelcomplex komen; en op en rondom het vrijgekomen terrein van de oude stadsgasfabriek voorzag het bureau een nieuwe woonwijk met 800 (passief- en laag energie-)woningen en een herbestemming van de monumentale gashouders (zie afbeelding 17). In het hart van Rabot zelf werden eerder kleinere ingrepen opgenomen: onder meer de renovatie van het parochiale complex in de *Vlotstraat*, een herwaardering van de *Wondelgemstraat* en een hergebruik van een elektrisch onderstation dat in de jaren 1930 was verzezen aan *De Smetstraat* (Ontwerpteam Johan Van Reeth, 2005; Debruyne et al., 2008; Vervloesem et al., 2012).

Parallel aan de opstart van de eerste, grootse stadsvernieuwingsprojecten in de negentiende-eeuwse gordel, had de Stad Gent haar participatieve rol inmiddels in de *Dienst Gebiedsgerichte Werking (GGW)* (2004; nu: *Dienst Beleidsparticipatie*) verankerd.

afbeelding 17: plannen aanleg Stadsgassite 2005
© Ontwerpteam Johan Van Reeth

Deze dienst vormde een uitloper van het eerdergenoemde stedelijk initiatief *Actie Samenspraak*, dat er in 1998 was gekomen in een poging om de participatie-inspanningen van het bestuur stadsbreed te vertalen. Daar waar *Actie Samenspraak* zich had beperkt tot zes grote stadsdelen (Gent-centrum,

Gent-zuid, Gent-oost, Gent-west, Gent-noordoost en Gent-noordwest) kregen nu alle 25 Gentse wijken een (halftijdse) wijkregisseur (voor Rabot: Stefaan Vervaet – 2005) en een (deeltijdse) communicatieverantwoordelijke (voor Rabot: Wannes Haghebaert – 2006) toebedeeld.

Deze uitbreiding moest het mogelijk maken om zowel dichterbij de burger te staan, als tot een meer zichtbaar en transparant bestuur te komen. In die zin had *GGW* (als ‘tweedelijnswerk’) een iets andere rol dan *Stedelijk Buurtwerk*, dat op hetzelfde moment zijn doelstellingen bijstelde; van ‘het werken aan leefbaarheid’ zetten de buurtwerkers vanaf 2004 in op het ‘verhogen van de sociale cohesie’ in de wijken zelf (Dezeure et al., 2009). Rabot was de eerste wijk waar dit ‘buurtwerk-nieuwe-stijl’ proefdraaide (Dierckens, 2004c).

Voor de stadsvernieuwingsprojecten, die tegelijk een fysiek-ruimtelijke, sociaal-economische en sociaal-culturele revitalisatie moesten nastreven, voorzag de Stad nog extra ondersteuning. Zo werkten de wijkregisseurs (1) voor de inhoudelijke, stedenbouwkundige afstemming van de deelprojecten nauw samen met programmaregisseurs (*Dienst Stedelijke Vernieuwing*; voor Rabot: Iris Van den Abeel – 2006); (2) voor het sociaal-economische luik met de *Dienst Economie* (voor Rabot was de voornaamste contactpersoon Adinda Baro); en (3) voor de organisatie en ondersteuning van de vooral kwetsbare bewoners met particuliere, sociaal-culturele spelers.

In het kader van *Bruggen naar Rabot* sloot het stadsbestuur twee convenanten af met dergelijke particuliere sociaal-culturele spelers. Een eerste met *Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw Gent* (nu: *Samenlevingsopbouw Gent*)¹⁰, waarin werd bepaald dat van de opbouwwerkers (Wannes Degelin en Dimitri Vandenberghe, beide aangesteld in 2004 voor Rabot; zie afbeelding 18) werd verwacht dat ze een klankbordgroep zouden oprichten, bijzondere aandacht zouden hebben “voor het voldoende gediversifieerd invullen van de bewonersbetrokkenheid” en een voelspriet zouden vormen “voor welke ongerustheid of vragen er leven in de buurt” (Stad Gent, 2004a: 1). Dimitri en Wannes moesten mensen ‘inleiden’ in het stadsvernieuwingsproject en de manier van werken, en hen ‘toeleiden’ en informeren over de geplande inspraak- en informatieactiviteiten.

afbeelding 18: opbouwwerkers Dimitri Vandenberghe en Wannes Degelin (2004)
© Dimitri Vandenberghe

afbeelding 19: Wijkpaleis aan het Griendeplein in Rabot (zomer 2001)
© Beeldbank Gent

Een tweede covenant was bestemd voor *Kunst in de Stad* (later: *rocsa*; nu: *Manoeuvre*)¹¹, die, in navolging van het werk dat de sociaal-artistische organisatie *bij' De Vieze Gasten* had verricht bij *Zuurstof voor de Brugse Poort*, naar Rabot werd gehaald. *Kunst in de Stad* had geen directe connectie met de buurt; wel had het met het *Wijkpaleis* (1996-2003), een mobiel cultuurcentrum dat van wijk naar wijk was getrokken en culturele projecten had opgezet met kunstenaars en

bewoners (zie afbeelding 19), enige bekendheid in Gent verworven. Aan de organisatie werd gevraagd om een ‘eerstelijns sociaal-artistische werking’ uit te bouwen, “emancipatorische werkprocessen met minderheidsgroepen” op te zetten

“die leiden tot actief burgerschap; mogelijkheden en kwaliteiten van bewoners [te] benoemen, erkennen en bruikbaar [te] maken; de cultuurcompetentie van inwoners [...] [te] verhogen en het sociaal weefsel van achtergestelde groepen

¹⁰ In wat volgt, spreek ik in het kader van *Bruggen naar Rabot* enkel nog over *Samenlevingsopbouw Gent*.

¹¹ Ik gebruik in dit hoofdstuk verder de naam *rocsa*.

[...] [te] versterken; netwerken en samenwerkingsverbanden in de wijk [...] [te creëren]; [en] de kracht van cultuur te benutten om de potenties van deze aandachtswijk [...] aan te spreken” (Stad Gent, 2004b: 3).

Er werd gemikt op “een nieuw sociaal artistiek project dat bewoners van het Rabot op directe wijze betreft bij de veranderingen in hun buurt” (Stad Gent, 2006a: 1). Het doel was een methodiek te ontwikkelen “rond de sociaal-artistieke werkvorm die ingezet wordt binnen de context van stadsontwikkelingsprojecten” (ibid.).

3.2 Een monotone, kwetsbare en diverse buurt

Zowel *Samenlevingsopbouw Gent* als *Kunst in de Stad* kwamen begin 2004 terecht in een gloednieuw buurtcentrum, samen met zes andere organisaties: *Stedelijk Buurtwerk* (dat al sinds 1992 in de buurt zat), *Speel-o-theek Pipo* (opgericht in 1997 onder de vleugels van vzw *Jong*), de *Woonwinkel* (actief als een onderdeel van de *Dienst Huisvesting* in de wijk sinds midden jaren 1990) en drie ‘nieuwe’ werkingen, *Wetswinkel*, *OCMW-Antenne Rabot* en een afdeling van *Reddie Teddy* (deze laatste werd al snel vervangen door de *Werkwinkel*, die al sinds 1997 in de wijk zat) (Van Keymeulen, 2004). Deze ‘gemixte samenstelling’ van het buurtcentrum was een bewuste strategie van de Stad Gent om het monopolie van de ‘gespecialiseerde hulpverlening’ (zoals *Centrum voor Geestelijke Gezondheidszorg Eclips*, de huisvestings- en begeleidingsdienst voor ‘personen met een psychische kwetsbaarheid vzw *Domos* en het crisisopvangcentrum *De Schelp*), de initiatieven voor senioren (zoals clubhuis *Vogelzang*, *RVT Sint-Jozef*, de lokale dienstencentra *Ten Hove* en *De Thuishaven*, die allen aan de rand van de buurt waren gevestigd) en de projecten voor/met etnisch-culturele minderheden (*El Ele*, de *Stedelijke Integratiedienst*, *Huis van het Nederlands*, *Regionaal Project Asielvragers*, etc.) die Rabot de afgelopen decennia kleurde, te doorbreken.

Een analyse van de Sociale Kaart 2004 (Welzijnsraad, 2004) toont hoe uniek het buurtcentrum voor Rabot was. In 2004 beschikte de wijk nog steeds niet over een aantal basisvoorzieningen: er was geen consultatiebureau van *Kind en Gezin*, geen afdeling van een ziekenbond, geen politiecommissariaat en geen postkantoor; daarvoor werd doorverwezen naar de omliggende gebieden: Muide-Meulestede en Brugse Poort. Alle ‘oude’ sociaal-culturele verenigingen stonden er op een laag pitje. Enkel KAV en *Club voor Ouden van Dagen (Covda)*, twee werkingen die in de praktijk bijna volledig samenvielen, waren nog ietwat actief. Voor het socialistische *Germinal Rabot* en *Socialistisch Vooruitziende Vrouwen Rabot* werd verwezen naar een privé-adres. De *Liberale Bond van Gepensioneerden* zat op het adres van de *Liberale Mutualiteit*, buiten de buurt. Voor de jongeren waren er *Chiro Mengelmoesch* (1998) en *scoutsgroep*

Klauwaards, die iedere twee weken samenkwamen; jeugdhuis *El Paso* richtte zich op 3- tot 10-jarigen; en de straathoekwerker bediende die 'jonge gasten' die 'overall buiten vielen'. Er was één crèche (0 tot 3 jaar) (net buiten de buurt) en twee kinderdagverblijven (2,5 tot 6 jaar). En ook qua scholen was de toestand sinds Blondeels rapport (1999) zo goed als stabiel gebleven: de middelbare school *Instituut voor Verpleegkunde* lag aan de rand van de wijk, in Rabot zelf waren de hogeschool *KIHO* en drie lagere scholen gevestigd: de 'concentratiescholen' *De Puzzel* en *De Mozaïek*, en *Het Kompas*, een school voor buitengewoon onderwijs. De meest 'populaire scholen' op dat moment waren *De Muze* (in het oude begijnhof, net buiten de buurt) en *De Loods* (in Muide).

afbeeldingen 20-23: links boven: zicht op *Nieuwe Molens* en gashouders; rechts boven: zicht op deelgebied *Blaisantvest*; links onder: zicht op deelgebied Rabot vanop *KIHO*; rechts onder: zicht op het *Griendeplein*
© Ontwerpteam Johan Van Reeth (afbeeldingen 18, 19 en 21); © Hans Dekeyser (afbeelding 20)

Daarenboven waren alle ontspanningsmogelijkheden uit de wijk verdwenen; in Rabot waren er geen cinema's, geen sportruimtes (wel in *KIHO*, maar die werd vooral zelf gebruikt of verhuurd aan 'professionele clubs'), geen feestzalen; er was nauwelijks groene en/of publieke ruimte en er was geen cultureel aanbod. Op enkele industriële, verlaten 'relicten' na, karakteriseerde het dense, monotone woonweefsel van de negentiende eeuw nog steeds de buurt (zie afbeeldingen 20-23). In de

Wondelgemstraat behoorden, enkele 'Belgische zaken' (chocolatier *Reynaert*, de banken *Fortis*, *DVV*, ...) uitgezonderd, de meeste winkelpanden aan Turkse eigenaars toe. En naast de twee katholieke kerken (*Sint-Jozef* en *Maria Goretti*) en de *Protestantse Rabotkerk* (op de rand van de wijk), die geleidelijk aan leegliepen, waren er drie moskeeën (één Pakistani, één Turkse en één Marokkaanse) actief in de wijk op zowel dienstverlenend als sociaal-cultureel vlak (koranlessen, voetbalclubs, vrouwengroep, ...) (Stad Gent, 2004c; Kunst in de stad, 2005a; Stedelijke Buurtwerking Rabot, 2005).

Tegelijk werd in iedere studie en in ieder rapport van de wijk benadrukt dat Rabot gold als de meest dichtbevolkte wijk van Gent (7.348 inwoners/km² in 2004) met de jongste populatie (27,14% was jonger dan 20 jaar in 2004), het laagste gemiddeld inkomen (15.440 euro/jaar in 2006), een hoge werkloosheidsdruk (+/- 20% in 2006), een slecht woningbestand (in 2001 kwam 62% van de woningen in aanmerking voor een ongeschikt- of onbewoonbaarverklaring), de meeste 'vreemdelingen' (lees: niet-Belgen) (17,5% van het totale aantal buurtbewoners) en etnisch-culturele minderheden (42% in 2006) (Stad Gent, 2005; 2007b). De situatie van de jaren 1970-1980 leek enkel te zijn verscherpt, met dat verschil dat het openzetten van de Europese grenzen begin jaren 2000 ervoor had gezorgd dat het aantal aanwezige nationaliteiten in de buurt gevoelig was gestegen. De Turkse bewoners, die tot diep in de jaren 1990 oververtegenwoordigd waren in Rabot, begonnen daarenboven steeds vaker weg te trekken naar de Gentse twintigste-eeuwse rand (Verhaeghe et al., 2012). Vanaf midden jaren 2000, bij de start van het stadsvernieuwingsproject, werd hun plaats ingenomen door Bulgaren (die 'een' Turks spreken, wat hen hielp om in Rabot te functioneren), Roma en heel wat 'sans-papiers' (Maly, 2014).

4. Besluit

De manier waarop *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* hun participatieve opdracht in het kader van *Bruggen naar Rabot* vormgaven, bespreek ik verder in hoofdstuk 4. Bovenstaande historische sociaal-culturele biografie van de wijk lijkt alvast te duiden op een nieuw momentum. Nadat tot diep in de twintigste eeuw een rijk en verzuild verenigingsleven zich rondom de textiel fabrieken organiseerde en professionelen in de jaren 1970-1980 in de buurt kwamen werken, koos het Gentse stadsbestuur immers van bij de start van het stadsvernieuwingsproject om de fysiek-ruimtelijke en sociaal-economische revitalisatie van Rabot af te stemmen op de aanwezige signalen en potenties van de wijkbewoners. Voor het eerst sinds 150 jaar werd zo gekozen voor een totaalaanpak, die voorbij de grenzen van de buurt reikte en een sociaal-ruimtelijke met een categoriale agenda bond.

4.1 Een agenda van behoud in een buurt in verandering

Kan *Bruggen naar Rabot* een hefboom vormen tot verandering? Deze geschiedenis van Rabot geeft aan dat, ondanks het grote verloop in de wijk en de vele functiewijzigingen, overwegend aan een pleidooi van behoud werd vastgehouden. Zo dienden de katholieke, liberale en socialistische initiatieven, die arbeiders uit hun materiële en geestelijke armoede trachtten te verheffen, uiteindelijk vooral een doorgedreven pacificatie van de eigen achterban en een in stand houden van de productiemachine. Hun categoriale insteek, gericht op het bouwen van homogene gemeenschappen onder kinderen, jongeren, ouderen, vrouwen, ... binnen de bestaande samenlevingsordening, verscherpte in de jaren 1970 en 1980, op het moment dat de eerste gastarbeiders arriveerden. Het verzuilde sociaal-cultureel werkveld doofde bijna volledig uit en de professionelen, onder meer opbouw- en migrantenwerkers, ontdekten de kansarme, allochtone groepen in de wijk. Terwijl binnen Rabot achterstellings- en samenlevingsproblemen elkaar voortdurend versterkten, verwelzijnsde de buurt in de jaren daarna vrijwel totaal en namen de sociale en ruimtelijke segregatie een hoge vlucht.

Anno 2004, bij de start van het stadsvernieuwingsproject, waren de sporen van deze ontwikkelingen nog steeds zichtbaar: de gespecialiseerde hulpverlening en allerhande 'doelgroep-projecten' waren er alomtegenwoordig, en een reëel antwoord op de sociaal-economische noden (de slechte huisvesting, het tekort aan werkgelegenheid, het gebrek aan basisvoorzieningen) ontbrak. Rabot en zijn bewoners waren uitgesloten, op velerlei vlak. Het zeer concreet oplossen van allerhande (individuele) problemen leek het nadenken over de toekomst van de wijk in de weg te staan. Verandering was nodig, oordeelde het Gentse stadsbestuur, maar dan niet zonder de bewoners.

4.2 Participatie als norm om apathie te bestrijden?

Dat participatie in *Bruggen naar Rabot* van meet af aan naar voor werd geschoven als een belangrijk criterium, is lovenswaardig, maar vraagt eveneens om de nodige voorzichtigheid. Het betrekken van de Rabotiërs werd in het verleden immers veelal eenzijdig ingevuld: voor katholieken en liberalen waren zij 'consumenten van een aanbod'; voor de socialisten, die gelijkaardige activiteiten ontplooiden, vormde het proletariaat een 'instrument' in de sociale en politieke strijd; en voor de naoorlogse sociaal-cultureel werkers moesten de 'achtergestelden' (willens nillens) 'bewust' en 'actief' worden gemaakt. Vanaf de jaren 1980 was er zelfs sprake van het 'wekken van de bevolking uit zijn apathie en passiviteit' en het induceren van een 'mentaliteitswijziging', ook bij de lokale overheid die de beslissingsbevoegdheid in de wijk zelf moest leggen.

De idee dat “een werkelijke vertegenwoordiging van alle belangen” (Van Den Broeke, 1983: 127) nodig was om tot een wezenlijke (interne) herwaardering van de buurt te komen, bleef ook in de convenanten die met *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* in 2004 werden afgesloten, overeind. Er werd gesproken over het in- en toeleiden van bewoners, het installeren van een klankbordgroep, het verhogen van (cultuur)competenties, het versterken van het sociale weefsel en het aanzetten tot actief burgerschap. Dat de probleemanalyse vooral extern was geformuleerd en dat de reden voor het moeilijke bereik, en de vraag naar de betekenis van de ‘apathie’ en het ‘zwijgen’ van de meerderheid van de bewoners tot dan toe niet was gesteld, kunnen doen vermoeden dat opnieuw wordt ingezet op een vooral individueel tekort – zij het een tekort aan kennis en vaardigheden en/of een tekort aan besef en inzicht – en dat meer structurele machtsonevenwichten andermaal uit beeld blijven. De klemtoon leek met name te liggen op een methodische benadering, die zou kunnen worden ingezet in andere stadsprojecten (Stad Gent, 2006a) en die de afstemming tussen leefwerelden en betekenisverleningen enerzijds en projectrealiteit en de ruimtelijke en economische plannen anderzijds hanteerbaar kon maken. De achterliggende agenda en bedoeling van de participatieve inzet bleven al bij al vrij onduidelijk.

4.3 Rabot gesegregeerd of verbonden?

Opvallend is tevens dat Rabot in ieder rapport, in iedere studie en in ieder plan steeds als een zeer kwetsbare buurt, een gebied ‘in de marge’ werd voorgesteld: het was een plek ‘waar mensen woonden, maar niet wilden leven’ (Blondeel, 1999), waar werkloosheids- en armoedecijfers piekten, en waar veel bewoners naast elkaar huisden. Deze ‘achterstelling’ en dit ‘isolement’ zijn in zekere zin te zien als een constante in de geschiedenis van de wijk. Tot de jaren 1960 zorgde dit onder bewoners voor een zekere trots: ze woonden in een ‘buitenbuurt’; voor hen was Rabot begin twintigste eeuw ‘een stad in miniatuur’ (De Wilde, 2007), waar sociaal-cultureel werk, de industrie en handel floreerden. Maar eens de textiel fabrieken hun deuren sloten, verdween die trots en werden diezelfde negatieve gevoelens enkel nog maar bevestigd. Rabot kwam in een neerwaartse spiraal terecht: de algemene stijging van de welvaart vertaalde zich in een massale uittocht van de maatschappelijk sterkere groepen, publieke ontmoetingsplekken verdwenen een na een, arme gastarbeiders trokken in de verlaten huizen en winkelpanden, en op leegstaande terreinen kwamen overwegend sociale appartementen die de bestaande breuklijnen zowel ruimtelijk als sociaal zichtbaar maakten. Sociaal-cultureel werk versterkte dit achterstellingsgevoel door, zoals eerder gesteld, categoriale projecten op te richten, die zich weinig entten op de bestaande netwerken (de dekenij, de moskeeverenigingen, etc.) en weinig hefbomen tot wezenlijke verandering aanreikten.

Kan de vraag van het stadsbestuur aan *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* om een 'gediversifieerde bewonersbetrokkenheid' na te streven en een voelspriet te zijn voor de ongerustheid onder de 'kwetsbare Rabotiens', deze (indruk van) sociale uitsluiting kenteren? Kunnen zij eerdere methodes en benaderingen bijstellen (en achter zich laten)? En op welke manier kunnen zij de nodige 'bruggen' slaan naar ruimtelijke en economische ambities? De extra ondersteuning van twee stedelijke diensten en twee particuliere sociaal-culturele initiatieven geven aan dat het de Stad Gent alvast menens is, tegelijk dreigt de essentiële verbondenheid verder opgesplitst te worden in een verhaal van stenen, van geld en van (kwetsbare versus niet-kwetsbare) burgers.

HOOFDSTUK 3

**Sociaal-cultureel werk op het snijpunt
tussen democratie, participatie en
stedelijkheid**

“[I]f we want people to be free we must always allow
for the possibility that conflict may appear
and to provide an arena where differences can be confronted”
(Mouffe, 1998: 1).

Inleiding

In de inleiding van het *Witboek Stedenbeleid* (Boudry et al., 2003) wordt gesteld dat de Vlaamse steden vandaag zowel fascineren als afstoten. Bij de start van de eenentwintigste eeuw contrasteert het beeld van bruisende centra en labo's van vernieuwing met dat van geconcentreerde huisvestings-, arbeids- en samenlevingsproblemen. Aan de hand van zes invalshoeken (de gebouwde stad, de publieke stad, de ondernemende stad, de solidaire stad, de pluriculturele stad en de deelnemende stad) ontrafelen de auteurs de voornaamste wijzigingen op ruimtelijk, economisch en sociaal vlak. Zo ontwikkelen ze tegenover een pessimistische lezing die onder meer het onzekere lot van de historische stad, de uitholling van het model van de representatiedemocratie, de verbrokkeling van culturele identiteiten en de voortschrijdende dualisering hekelt, een voluntaristische visie, waarin de stad verschijnt als voorhoede van een democratische, diverse, duurzame en dense wereld (Corijn, 2006b). In deze visie, meent het *Witboek*, is een sleutelrol weggelegd voor het middenveld, waaronder sociaal-cultureel werkers, die gangmakers kunnen zijn inzake participatie, en een (ver)nieuw(d)e engagement en solidariteit kunnen installeren (e.g. De Rynck, 2012; De Visscher et al., 2013).

Dat het *Witboek* gelooft in het democratiserende en samenlevingsopbouwende effect van sociaal-cultureel werk lijkt evident, maar wekt tevens verbazing (Dehaene, 2005). Onder de vele gedaantes van stedelijke sociaal-culturele praktijken lijkt immers een vrij ambigue, gelaagde manier van denken en handelen inzake stedelijkheid en stadsvernieuwing schuil te gaan. In de voorgaande hoofdstukken toonde ik hoe overheen de laatste twee eeuwen het werkveld vooral in het teken stond van het behouden van maatschappelijke verhoudingen en het versterken van mechanismen van uitsluiting en fragmentatie, zowel binnen de stad als tussen de stad en suburbane gebieden. Veel minder slaagden sociaal-cultureel werkers erin hun opgebouwde professionele expertise te mobiliseren om sociale problemen als stedelijke vraagstukken aan te pakken. Bovendien, lichtte ik toe, hanteerden ze participatie doorgaans als norm: meedoen aan het (voorgestructureerde) aanbod werd voorgesteld als een voorwaarde en een opstap om de samenleving (zelf) mee vorm te kunnen en mogen geven. De idee van participatie als uitgangspunt, de idee dat iedereen participeert maar op ongelijke wijze, werd slechts beperkt verkend.

In dit derde hoofdstuk ga ik hier verder op in. Ik beantwoord zo uitgebreid de eerste onderzoeksvraag: wat was, historisch gezien, de rol van sociaal-cultureel werkers in/voor stedelijke kwesties en stadsvernieuwing? Waarom en op welke manier vormde participatie voor sociaal-cultureel werk een centrale opdracht? Waartoe droeg het bij?

Door in te zoomen op de vaak tegenstrijdige sociaal-culturele agenda's, strategieën en posities die in het verleden, naast elkaar, in spanning werden ontwikkeld, wijs ik niet alleen op de continuïteit in de wijze waarop stedelijke sociaal-culturele initiatieven zich maatschappelijk in de loop van de tijd ontvouwen, ik effen ook de weg voor een reflexieve analyse van actuele praktijken waar (sporen van) dominante krachtlijnen van deze agenda's, strategieën en posities tot op vandaag doorwerken (Vandenbroeck, 2009).

Concreet deel ik dit hoofdstuk eerst op in drie paragrafen: (1) 'sociaal-cultureel werk als een democratisch project; (2) 'sociaal-cultureel werk als een participatief project'; en (3) 'sociaal-cultureel werk als een stedelijk project'. In de eerste paragraaf onderscheid ik drie sociaal-culturele agenda's: (1) 'democratisering van cultuur'; (2) 'culturele democratisering; en (3) 'cultuur als democratische praktijk'. In de tweede paragraaf bespreek ik de participatiestrategieën van sociaal-culturele professionals die analoog werden ontwikkeld: (1) 'participatie als middel en doel in de strijd om politieke rechten'; (2) 'participatie als middel en doel in de strijd om burgerschaps- en samenlevingscondities'; en (3) 'participatie als uitgangspunt'. In de derde paragraaf heb ik het over de verschillende posities ten aanzien van stadsvernieuwing die hiermee overeenstemmen: (1) 'het aansluiten bij een categoriaal beleid'; (2) 'het documenteren, verbeelden en delen van de stad'; en (3) 'het inzetten op stedelijk samenleven', sociale integratie' (Engbersen & Gabriels, 2009) en de link tussen gemeenschapsvorming en ruimtelijke kwaliteit (Soenen, 2006).

Ik geef in dit alles aan dat sociaal-cultureel werk zich in stedelijke discussies vrijwel steeds heeft geprofileerd als een vooral burgerlijk project dat sociale problemen behandelde als (individuele) opvoedingstekorten, en dat de focus op de verpauperde arbeidersbuurten het ruimere debat over en de bredere aanpak van stedelijke kwesties vaak in de weg stond. Ik argumenteer dat, zeker in tijden van globalisering, flexibilisering, individualisering en vermarkting, nu de stad (opnieuw) als vertrekpunt wordt genomen om grip te krijgen op het verschuivende krachtenveld tussen overheid, markt en burger (De Rynck & Dezeure, 2009; Loeckx & Vervloesem, 2012), sociaal-cultureel werkers zich niet buiten de sociale realiteit kunnen plaatsen waar ze mee vorm aan geven. Ze moeten integendeel leren omgaan met de tegenstrijdige betekenissen die in hun eigen werk besloten liggen; ze moeten de spanning die deze tegenstrijdigheden oproepen voor ogen houden én openhouden (Bouverne-De Bie, 2008).

Vanuit deze bevindingen en dit pleidooi destilleer ik in een vierde paragraaf bouwstenen voor de tweede deelstudie, de studie van de 'vernieuwende' sociaal-culturele activiteiten die door *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* werden opgezet in

het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot*. In een laatste stuk concretiseer ik drie van die bouwstenen, drie zogenaamde ‘sensitizing concepts’ (Blumer, 1954) in onderzoeksvragen en beschrijf ik de methodologie, de eigen positie als onderzoeker en ex-praktijkwerker, en de dataverzameling en -analyse.

1. Sociaal-cultureel werk als een democratisch project

In deze eerste paragraaf belicht ik de historische samenhang tussen sociaal-cultureel werk en de discussie over (het burgerlijk concept van) democratie. Ik raak hiermee aan de notie burgerschap, die in de klassieke theorievorming gewoonlijk wordt gedefinieerd als “a status bestowed on those who are full members of a community. All who possess the status are equal with respect to the rights and duties with which the status is endowed” (Marshall, 1950: 28-29). In zijn ondertussen befaamde werk *Citizenship and social class* claimde Marshall dat modern burgerschap bestond uit drie soorten rechten: civiele rechten, die in de achttiende eeuw waren ontstaan en die te maken hadden met “liberty of the person, freedom of speech, thought and faith, the right to own property and to conclude valid contracts, and the right to justice” (ibid.: 10); politieke rechten, die rond 1900 tot volle wasdom waren gekomen en die het kiesrecht, het stemrecht en het recht op medezeggenschap in democratische aangelegenheden omvatten; en sociale rechten, die in de loop van de twintigste eeuw de inzet vormden:

“[T]he whole range from the right to a modicum of economic welfare and security to the right to share to the full in the social heritage and to live the life of a civilised being to the standards prevailing in the society” (ibid.: 11).

Deze drie rechten samen konden, volgens Marshall, de maatschappelijke ongelijkheid die voortgekomen was uit het kapitalistische systeem weer rechte trekken. De positie van de natiestaten was daarbij cruciaal, dacht hij: het waren zij die ervoor moesten zorgen dat de universalistische belofte van burgerschap tot in alle uithoeken van de maatschappij zou kunnen doordringen (Trienekens, 2009), dat alle mensen ‘volwaardige leden’ van de samenleving werden, dat ze als burgers werden (h)erkend. Het gerechtelijk apparaat kreeg van hem de opdracht te waken over de civiele rechten, het parlement en de lokale overheden achtte hij verantwoordelijk voor de politieke rechten, en onderwijs- en sociale voorzieningen dienden de sociale rechten onder hun hoede te nemen.

Vandaag lijkt Marshalls ‘ideaal’ evenwel in toenemende mate onder druk komen te staan. Zo uitten critici in de afgelopen decennia hun bezorgdheid over de houdbaarheid van het democratische natiestatenmodel en schoven ze de stad almaar meer als

oplossing naar voor om de kloof tussen burger en politiek te dichten (e.g. Trienekens, 2004; Corijn, 2009a; De Rynck & Dezeure, 2009; de Boer & van der Lans, 2014). Tegelijk stelden ze vast dat, nu politieke en civiele rechten grotendeels verworven waren, onderwijs- en sociale partners gedurig aangemaand werden ‘goed burgerschap’ te stimuleren en bij te brengen (Biesta & Lawy, 2006). De vraag hoe de juridische gelijkheid voor de wet enerzijds en de feitelijke ongelijkheid in bestaanscondities anderzijds op elkaar kunnen worden afgestemd, en hoe de relatie tussen markt, overheid en burgers ‘anders’ kan worden geconcipeerd, lijkt anno 2017 brandend actueel.

In de volgende alinea’s bespreek ik eerst de historische samenhang tussen sociaal-cultureel werk en burgerschap als een educatief project (cf. beschavingsoffensief), een project van maatschappelijke activering (cf. begeleiding in de strijd om algemeen enkelvoudig stemrecht) en een project van gemeenschapsvorming (cf. lidmaatschap) en cultuur (Schinkel, 2007). Refererend naar mijn eerste deelstudie beschrijf ik de contouren van drie agenda’s, waarvan sporen tot op heden zijn terug te vinden: (1) ‘democratisering van cultuur’, wat verband houdt met cultuuroverdracht en cultuurspreiding; (2) ‘culturele democratisering’, die gedragen wordt door sociale en culturele actie; en (3) ‘cultuur als democratische praktijk’, die het recht op een menswaardig bestaan als een sociaal grondrecht behelst en hefbomen inhoudt tot het vormgeven van een concept van stedelijk burgerschap, waarin burger-zijn, en niet zozeer burgerzin, wordt beklemtoond (De Visscher, 2008).

1.1 Democratisering van cultuur

Het ontstaan van sociaal-cultureel werk als antwoord op de negentiende-eeuwse sociale kwestie is te begrijpen tegen de achtergrond van de vorming van de nationale staten in diezelfde periode. Daar waar tot voorheen de stad, de staat en de politiek in belangrijke mate waren samengevallen en de lokale, stedelijke autonomie centraal had gestaan in de beleidsvorming, werd de politieke besluitvorming vanaf dan verdeeld over verschillende niveaus (Kalk & De Rynck, 2003). In België gaf de grondwet van 1831 het startschot: een tweekamerstelsel werd ingevoerd dat de wetgevende macht toekende aan enerzijds de Senaat, waar de (grond)adel de plak zwaaide, en anderzijds de Kamer van Volksvertegenwoordigers, die door de burgerij werd bemand. De Koning moest vervolgens de wetten afkondigen en bekrachtigen. Met het cijns kiesstelsel dat gelijktijdig ingang vond, werd het stemrecht exclusief voorbehouden aan mannelijke inwoners die voldoende belastingen konden betalen. Dit betekende dat rond 1850 amper één procent van de Belgische bevolking waakte over de eigen en ‘s lands economische welvaart en vooruitgang. Enkel het liberalisme kon het jonge België door de eerste decennia van zijn bestaan loodsen, werd beweerd (Brepoels, 2015). De resterende 99 procent van de bevolking die niets bezat, en volgens de bourgeoisie en

aristocratie bijgevolg ook niets moest verdedigen en geen belangen had, werd, hoewel ze als civielrechtelijke gelijken werden omschreven in de grondwet (cf. “De Belgen zijn gelijk voor de wet”, Grondwet van België, art. 6), gedegradeerd tot een soort tweedeklasse, niet-burgers zonder politieke rechten. Arbeiders en paupers werden zo gezien als ‘het gemene volk’; ze werden vrijwel volledig onttrokken aan de definiëring van de sociale problemen die werden bestreden en waar zij onlosmakelijk deel van waren.

Dit onderscheid tussen ‘burgerij’ en ‘het gemene volk’ was nergens zo zichtbaar als in de steden. In Gent bijvoorbeeld staken de grootse herenhuizen langsheen de brede boulevards schril af tegen de kleine, grauwe woningen in de onhygiënische gangen en beluiken van onder meer Rabot; en de voorspoed en ambities geëtaleerd in de natuurwetenschappelijke musea, botanische tuinen en schouwburgen in het zuiden van de stad contrasteerden fel met de ellendige en armoedige leef- en arbeidsomstandigheden van het werkvolk dat vooral in de noordelijk gelegen ‘buitenwijken’ woonde. De stedelijke elite die er alle belang bij had dat de arbeidersklasse in haar ondergeschikte plaats zou berusten en haar individuele aspiraties op het algemene, nationale belang zou leren afstemmen, ontplooidde de eerste sociaal-culturele initiatieven met als doel het ‘gemene volk’ arbeidsbereidheid en burgerzin bij te brengen. Ik toonde in het eerste hoofdstuk hoe gaandeweg twee dominante benaderingen tot stand kwamen: de conservatief-katholieken zetten moraliserende en disciplinerende initiatieven op, die problemen in de toekomst moesten voorkomen en de arbeiders voor verderfelijke invloeden moesten behoeden; de progressief-liberalen schoven op hun beurt zelfhulp, spaarzaamheid en onderwijs naar voor om de productiviteit op te drijven, de tekorten van het milieu van herkomst te compenseren en de talrijke mijn-, metaal- en textielwerkers binnen de gekende verhoudingen te emanciperen (Van Praet, 2015).

De socialistische arbeidersbeweging die zich voor een groot deel inspireerde op het sociaal-culturele programma van enkele progressief sociaal-liberalen bracht verandering in deze situatie door vanuit en met het proletariaat een lans te breken voor algemeen stemrecht. Hun coöperatieven, spaarkassen, mutualiteiten, vakbonden en gezelligheidsverenigingen vormden een belangrijke spil in het uitbouwen en het mobiliseren van een achterban en het stapsgewijs neerhalen van de katholieke en liberale dominantie. Net zoals hun tegenstanders waren de socialisten evenwel overtuigd dat kennisontwikkeling en volksopleiding noodzakelijk waren om te ontvoogden, om een stevige, stabiele samenleving te bewerkstelligen, kortom om te “kunnen komen tot sterke organisatie, tot bewuste strijdersklasse, en alzoo tot den triomf” (Vooruit, 1910a: 3).

Toen in de daaropvolgende decennia het cijnskiesstelsel gradueel werd afgebouwd¹² en alle (mannelijke) Belgen politieke rechten hadden en erkend werden als ‘volwaardige politieke (staats)burgers’, kwam binnen de katholieke, de socialistische en in mindere mate de liberale zuil de klemtoon quasi exclusief te liggen op het integreren van de arbeiders binnen de eigen kring en binnen de geplogenheden van de bestaande maatschappelijke orde. Elk bouwde afzonderlijk en naast elkaar een stevig netwerk uit van gelijkaardige organisaties en diensten die de belangen behartigden van de ‘eigen mensen’ en hen begeleidden van de wieg tot het graf. Onder andere in Rabot, op een oppervlakte van amper een vierkante kilometer, werden in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw verschillende (zondags)scholen, lezingen, bijeenkomsten en ‘opvoedende ontspanningsmogelijkheden’ zoals turn- muziek- en toneelkringen ingericht. Allen trachtten ze de gemeenschapszin binnen de eigen ideologie aan te wakkeren, de (im)materiële behoeften van de verdeelde, homogene massa op te vangen en hen volgzzaam te maken ten aanzien van de politieke, sociale en economische leiders die het land samen, in consensus bestuurden.

In het interbellum en kort na de Tweede Wereldoorlog, toen de verzorgingsstaat werd uitgebouwd, verstevigden deze verzuilde instituties hun positie overal ten lande, gaf ik aan: in verenigingen voor jong en oud, voor mannen en vrouwen, ... werd levensbeschouwelijke controle gecombineerd met belangenverdediging (Raes, 1997). De overheid subsidieerde gul en ondersteunde volop deze politiek van cultuurspreiding, het opbouwen van een (vooropgestelde) culturele identiteit en democratisering van cultuur. Toen ze in de jaren 1960-1970 vervolgens zelf bibliotheken, culturele, sport- en jeugdcentra begon te openen, werd het middenveld gemobiliseerd om ‘toe te leiden’ en stabiliseerde de macht van de ideologische organisaties geleidelijk. Het aanzicht van het werkveld differentieerde. Er ontstonden nieuwe bewegingen die het geloof in sociaal-cultureel werk als een hefboom naar (culturele) kennisontwikkeling en gemeenschapsvorming (Heyting, 1998) verderzetten. Zo vestigde *Stichting Lodewijk de Raet* de aandacht op persoonsontwikkeling, het aanscherpen van verantwoordelijkheidsbesef en het verzoenen van diverse groepen. Niet langer louter de ideologische voorkeur, maar vooral gender- en leeftijdsspecifieke criteria en/of territoriale grenzen werden richtinggevend: buurt- en opbouwwerkers focusten op kwetsbaren in achtergestelde gebieden en streken; jeugdbewegingen en jeugdhuizen bereikten een verscheiden publiek (Coussée, 2006); en feministen, allochtone

¹² In 1893 werd het algemeen meervoudig stemrecht ingesteld, in 1919 volgde het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen. Vrouwen zouden uiteindelijk nog tot 1948 moeten wachten om te kunnen kiezen. Niet-EU-burgers kregen pas in 2004 lokaal stemrecht.

zelforganisaties en *Verenigingen waar armen het woord nemen* concentreerden zich (bij aanvang) elk op andere categorieën van mensen.

Dit 'categoriaal werk' werd vanuit verschillende hoeken fel bekritiseerd (e.g. Young, 1990; Fraser, 2000; Phillips, 2004; Bouverne-De Bie et al., 2006). Het aan de slag gaan met homogene doelgroepen, zij het op basis van een persoonskenmerk, zij het onder gelijkgezinden omtrent een bepaald thema, leidde immers onvermijdelijk tot een proces van verbijzondering en van in- en uitsluiting: 'wij' werd geplaatst ten opzichte van 'zij'. Terwijl sociaal-cultureel werk zich profileerde als een instrument om 'goed burgerschap' bij te brengen en sociale integratie (binnen de gekende orde en binnen het 'burgerlijke model') te bevorderen, werd het zo feitelijk een mede-actor in het vestigen van een figuratie van 'gevestigden' en 'buitenstaanders' (Elias & Scotson, 1976 [1965]): het werd mee verantwoordelijk voor het creëren van een 'hiërarchisering van typen van burgers', waarbij de ene burger als meer werd aanzien dan de andere (Schinkel, 2007). Gelijktijdig werd de overtuiging gevoed dat 'passieve burgers' enkel door te participeren 'reële, actieve burgers' konden worden. Door meer rechten en participatie voor 'onze groep' op te eisen, werd daarenboven volledig voorbijgegaan aan de aanwezige, maatschappelijke diversiteit, de verschillen tussen individuen onderling en de betekenis van non-participatie. Veranderingen werden enkel mogelijk geacht ten aanzien van krachtige groepen die erin slaagden, ondersteund door sociaal-cultureel werkers, hun stem te laten horen en een breed draagvlak te verwerven (Roets & Coussée, 2011).

1.2 Culturele democratisering

Deze overtuiging van de eerste generatie sociaal-cultureel werkers bleef paradoxaal genoeg ook in de naoorlogse periode doorwerken in nieuwe sociaal-culturele bewegingen. Vanuit het besef dat heel wat mensen, hoewel ze formeel als politiek burger waren erkend, maatschappelijk uitgesloten waren en bleven, zetten deze bewegingen vanaf de jaren 1960-1970 in op het bewustmaken van burgers van hun 'onderdrukte positie' en op het aanmoedigen van allerhande doelgroepen om de maatschappij zelf (mee) vorm te geven om op die manier ongelijkheden weg te nemen. Individuele emancipatie werd daarmee opnieuw een opstap naar collectieve emancipatie, met dat verschil dat daar waar tot dan toe de nadruk enkel had gelegen op het 'consumeren' en het opdrijven van het bereik van traditionele, selectieve cultuuropvattingen, nu eveneens het openbreken, het verbreden en het herdefiniëren van de bestaande culturele canon, vanuit en met burgers, werd bepleit. Het uitgangspunt was dat er niet één cultuur was, maar verschillende culturen en dat die verschillende culturen gelijkwaardig waren, dat iedereen evenveel recht had op creativiteitsontplooiing. Gaandeweg werd sociaal-cultureel werk geradicaliseerd als

een element om tot politiek-culturele verandering te komen: organisaties zoals *Elckerik* en *Interactie Academie* mikten op een doorgedreven persoons- en politiserende vorming en sociale actie; bovenlokale bewegingen thematiseerden de milieuproblematiek, de achterstelling van vrouwen, derde wereld-issues, ...; en samenlevingsopbouw en buurtwerk legden zich toe op het werken met allerhande (verdrukte) minderheden.

Veel inspiratie werd geput uit het gedachtegoed van Negt (1975) en Freire (1973), die beiden meenden dat opvoeding nooit neutraal was; opvoeding kon een instrument vormen tot bevrijding van de mens, maar evenzeer een instrument tot knechting en africhting voor onderdrukking, stelden ze (De Droogh, 2011). Met 'sociologische verbeeldingskracht' ontwikkelde Negt (1975) een concept van leren waardoor mensen in staat konden worden gesteld hun eigen ervaringen in een bredere context te plaatsen. Freire (1973) kwam meer expliciet op voor het doorbreken van een 'cultuur van het zwijgen' door 'culturele actie voor vrijheid'. Mensen, ook mensen in probleemsituaties zelf, zien hun maatschappelijk isolement en hun geringe invloed vaak als 'onvermijdelijk', verklaarde hij. Het was nodig hen hiervan bewust te maken zodat ze het recht konden opeisen een stem te hebben in hoe de samenleving vorm krijgt. Pedagogogen hadden volgens Freire bijgevolg de opdracht om samen met elke betrokkene de situatie te onderzoeken, te analyseren en na te gaan welke alternatieve werkelijkheidsdefinities en handelingsperspectieven konden worden geëxploreerd. Hij meende in dit opzicht dat

“[m]ensen *zijn*, omdat ze in een situatie zijn. En ze *zullen meer zijn* al naar gelang ze niet alleen kritisch over hun existentie nadenken, maar er ook kritisch mee bezig zijn. [...] Mensen duiken op uit hun ondergedompeld-zijn en krijgen de mogelijkheid om in de werkelijkheid, voor zover die is onthuld, in te grijpen” (ibid.: 92).

Ik liet in het tweede hoofdstuk zien hoe in Rabot, waar pas in de jaren 1980 de eerste opbouwwerkers neerstreken in het kader van de stadsherwaardering en de zorg voor allochtone groepen, Negts en Freires ideeën vertaald werden in een oproep om de bevolking “uit zijn apathie” (Van Den Broeke, 1983: 126) te wekken. Deelnemers moesten leren verder kijken dan het eigenbelang en de bestuurlijke tools in handen krijgen om beslissingen te nemen.

Nog los van het feit dat door de focus te leggen op 'kansarmen' en de 'meest achtergestelde groepen', onder meer ouderen, arbeiders en meer 'problematische doelgroepen' op die manier (bijna) volledig over het hoofd werden gezien, wijst Biesta (2012) erop dat in dergelijk emancipatorisch streven, in de praktijk, een gevaarlijke

dubbelzinnigheid sluipt. Biesta verduidelijkt zijn standpunt door een onderscheid te maken tussen een ‘pedagogy for the public’ en een ‘pedagogy of the public’. ‘Pedagogy for the public’ sluit hier aan bij de ‘democratisering van cultuur’-benadering; het gaat over overdracht en ‘bildung’, “this involves telling [the citizenry] [...] what to think, how to act and, perhaps most importantly, what to be” (ibid.: 691). ‘Pedagogy of the public’ hangt samen met de ‘culturele democratiseringsgedachte’. Hierbij wordt in tegenstelling tot ‘pedagogy for the public’, die buiten de leefwereld van burgers wordt vormgegeven, wel vertrokken vanuit bestaande verhalen, denkkaders en contexten, maar nog steeds is er sprake van een zeker ‘leerregime’. ‘Pedagogy of the public’ komt, aldus Biesta (ibid.: 692),

“with a particular conception of political agency in which (political) action follows from (political) [...] right, correct or true understanding. [...] It is in the more general demand *that* individuals learn – i.e., that they need to learn and must learn in order to become (better) political actors” (ibid.: 692).

Biesta bekritiseert hiermee openlijk het fundament van de kritisch-emancipatorische traditie; een kritische pedagogiek lijkt hem onmogelijk (Vanobbergen, 2003). Freires veronderstelling dat emancipatie pas kan gerealiseerd worden als mensen een duidelijk inzicht hebben in hun eigen situatie negeert immers niet alleen de machtsmechanismen waaraan de kritische instanties zelf onderhevig zijn en die ze zelf uitoefenen (Biesta, 1998), het verwerven van competenties of deugden met als doel tot een nieuwe tussenmenselijke waardenconsensus te komen, gaat eveneens voorbij aan de groeiende pluralisering van de huidige maatschappij. Heyting (1998) geeft in die zin aan dat Freire en Negt de aandacht dan wel hebben verlegd van de collectieve, normatieve consensus naar het gezamenlijke debat over de constitutie en de uitgangspunten van die consensus; rationaliteit en het ontwikkelen van zelfreflectie worden volgens haar nog steeds benadrukt als een soort onfeilbare sleutel tot morele waarheid; het ontwerp blijft voorop staan.

1.3 Cultuur als democratische praktijk

Anders is het opzet van het *Learning to be*-rapport (1972) dat vrijwel gelijktijdig met het politiserend sociaal-actie werk tot stand kwam. Aansluitend bij de visie van de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* (1948) en het engagement om het ‘recht op een menswaardig bestaan’ te verzekeren, formuleerde het rapport vier basisuitgangspunten: (1) “the fundamental solidarity of governments and of peoples, despite transitory differences and conflicts” (Faure et al., 1972: vi); (2) het geloof in democratie,

“conceived of as implying each man's right to realize his own potential and to share in the building of his own future. The keystone of democracy, so conceived, is education – not only education that is accessible to all, but education whose aims and methods have been thought out afresh” (ibid.);

(3) het nastreven van “the complete fulfilment” (ibid.) van de mens “in all the richness of his personality, the complexity of his forms of expression and his various commitments” (ibid.); en (4) de nood aan een “continually evolving body of knowledge all through life – ‘learn to be’” (ibid.) Daarmee koesterde *Learning to be* zowel democratische, economische als persoonlijke ambities en voorzag het dat elke burger een beroep moest kunnen doen op een veelheid aan educatieve situaties en voorzieningen. Het ontsluiten van de culturele canon werd zo uitdrukkelijk gekoppeld aan de vraag naar het democratische karakter van cultuur; het ging zowel om het verbeteren van concrete situaties als om het creëren van de nodige voorwaarden opdat private bekommernissen naar collectieve, gedeelde vraagstukken konden worden omgezet en eenieder zich erkend zou weten als medeproducent van cultuur.

Teruggrijpend naar het hierboven vermelde onderscheid tussen ‘pedagogy for the public’ en ‘pedagogy of the public’ kwam op die manier, aldus Biesta (2012: 693), een derde agenda tot stand: “public pedagogy as an enactment of a concern for ‘publicness’ or ‘publicity’”; “a concern for the public quality of human togetherness and thus for the possibility of actors and events to *become public*”, waarbij niet “the physical relocation from home to the street [...] but [...] the achievement of a form of togetherness [...] characterized by plurality” het doel vormt. In deze derde agenda wordt de klemtoon verlegd van het individu dat leert een betere democratische burger te worden (cf. de democratisering van cultuur- en de culturele democratiseringsagenda), naar de democratische condities van sociaal-cultureel werk en de ervaring van het samenleven zelf. Of nog: sociaal-cultureel werk wordt niet langer gezien als een burgerlijk project, dat een soort vooropgestelde ‘burgerzin’ stimuleert; het is bovenal een burgerschapsproject, dat het ‘burger-zijn’ centraal plaatst en gericht is op het verruimen van de handelingsmogelijkheden van burgers (De Visscher, 2008; Bouverne-De Bie, 2014).

Ik toonde in het eerste hoofdstuk hoe deze agenda op welzijnsvlak verder werd geëxploreerd met de *Wet tot instelling van het recht op een bestaansminimum* (1974) en de *OCMW-wet* (1976), maar in het sociaal-culturele veld al gauw op de achtergrond verdween. Eerst werd in volle oliecrisis het levenslang leren ingeperkt tot wederkerend leren, waardoor permanente vorming als beleidsprincipe en recht werd vervangen door arbeidsmarktqualificatie als (individuele) opgave (Bouverne-De Bie, 1983; Biesta, 2006). Vervolgens duwde eind jaren 1980 de inzet op schaalvergroting en economische

rentabiliteit van overheidswege sociaal-cultureel werkers nog meer in de richting van functionele projecten en een verregaande vermethodisering en versnippering (Van Damme, 1992). Terwijl samenlevingsopbouw en het probleemoplossend werken voor en met ‘aandachtsgroepen’ werden overgeheveld naar Welzijn, en basiseducatie onderwijsmaterie werd, kwam de sociaal-culturele sector in een legitimiteitscrisis te zitten (Wildemeersch, 1995). In de zoektocht naar een eigen methodiek, opdrachtbepaling en functies trok het zich almaar meer op zichzelf terug en verviel het in ‘oude gewoontes’: het verschil tussen passieve en actieve burgers werd terug aangescherpt, en het uitgaan van ‘heersende’ en ‘minderheidsculturen’ maakte dat participatie gaandeweg verengd werd tot het ‘bereiken van een sociaal gemixt publiek’. De kritiek nam toe: vragen over bereik werden afgewisseld met commentaren over hun meerwaarde. Wat konden sociaal-cultureel werkers nog betekenen binnen de gewijzigde maatschappelijke condities? Konden ze meer zijn dan enkel de ‘verzoeter’, een (overheids)instrument dat de verzuring bestrijdt en sociale harmonie nastreeft (Debruyne & Van Bouchaute, 2014)?

Pas een dikke twintig jaar na het *Learning to be*-rapport kwam het ‘recht op maatschappelijke en culturele ontplooiing’ terug onder de aandacht. Ik gaf in het eerste hoofdstuk aan hoe met het *Algemeen verslag over de armoede* (1994) en het opnemen van de grondrechten in de Belgische Grondwet (1994) (cf. het ‘artikel 23’) hier en daar uitbraakpogingen verschenen, en dit (opnieuw) bij uitstek in de steden die “groot genoeg [waren] om de complexiteit van de wereld te omvatten en klein genoeg om nieuwe vormen van beheersing en democratische controle uit te werken” (Corijn, 2009a: 67). Een van die uitbraakpogingen, die de pluraliteit van waarden en normen nadrukkelijk als meerwaarde vooropstelde, was sociaal-artistiek werk (of nu: ‘participatieve kunstpraktijken’ (Trienekens & Hillaert, 2015)), dat oordeelde dat elke burger in essentie een cultuurparticipant was, “[a]lleen [was] [...] elkeens cultuur niet in dezelfde mate zichtbaar, geïnstitutionaliseerd, ondersteund” (Corijn, 2006a: 184). Volgens deze werkingen moesten de samenleving in zijn geheel en het beleid in het bijzonder het culturele gebeuren, en niet zozeer de (kunsten)canon zelf, voor iedereen betekenisvol maken door de nodige democratische instellingen te voorzien die het recht op cultuur konden bewerkstelligen. Deze instellingen konden dan, startend vanuit de talenten, verhalen en leefwerelden van mensen in kansengroepen zelf, ‘cultuur’ documenteren, produceren en het cultuurbegrip openrekken (Demos, 2010).

Net zoals *Samenlevingsopbouw* en basiseducatie twee decennia eerder, verdwenen de sociaal-artistieke werkingen evenwel vrij vlug uit de sociaal-culturele sector, waar ze eerst onderdak hadden gekregen; sinds 2006 worden ze erkend en gesubsidieerd door het Kunstendecreet. De bedoeling van de beleidsmakers om sociaal-artistiek werk van een ‘gespreide welzijnspraktijk’ tot een wezenlijk deel van het kunstenlandschap te

maken (Hillaert, 2015), voorbij het vraagstuk van toeleiding, lijkt vandaag echter nog een moeilijke klus. Voor de periode 2017-2021 bijvoorbeeld is amper 3,75 procent van de werkingsmiddelen voor kunsten voor sociaal-artistiek werk bestemd (Ministerie van Cultuur, 2016).¹³ In het onlangs geschreven *Manifest voor participatieve kunstpraktijken* (Trienekens & Hillaert, 2015: 11), dat met een amalgaam van sociaal-cultureel werkers, kunstenaars, wetenschappers en beleidsmakers werd voorbereid, wordt daarenboven opgemerkt dat de participatieve kunstpraktijken er in de laatste tien jaar nog te weinig in zijn geslaagd om écht een onuitwisbare indruk te maken:

“[Z]elfs al zie je meer en meer losse participatieve projecten, toch blijven in de instellingen vooral de klassieke evidenties en methoden verankerd. [...] [Ze] zijn nog sterk gericht op het modernistische waardensysteem, dat individuele zelfverwezenlijking hoger inschat dan de collectieve filosofie achter artistiek onderzoek. Zo moet je een dubbele kloof vaststellen. In vele sectoren is er weinig inzicht in het mogelijk veranderingsvermogen van de kunsten, terwijl het kunstenveld zelf te weinig verantwoordelijkheid voelt voor de maatschappelijke uitdagingen waar andere sectoren mee kampen. Van beide oevers wordt de mogelijke brug die de participatieve kunsten kunnen slaan, nog laag gewaardeerd.”

Het risico van een opnieuw verlaten van de sociale grondrechtengedachte ten voordele van een meer functionele en methodische projectlogica is volgens het *Manifest* reëel. Dergelijke logica acht het in stand houden van (bestaande) instituten belangrijker dan de verbinding met de onderliggende sociale probleemdefinities, de gronden waarop deze definities zijn gebaseerd, de relatie met de context en de manier waarop sociaal-culturele projecten hier zelf mee vorm aan geven. De vraag hoe sociaal-artistieke projecten kunnen vermijden dat ook zij op termijn gesedimenteerd (Mouffe, 2005; Bouverne-De Bie et al., 2014) raken, is eveneens pertinent. Trienekens en Hillaert (2015) pleiten in die zin voor (meer) ondersteuning en erkenning van de transformatieve kracht van sociaal-artistiek werk, dat maatschappelijke uitdagingen als kernpunt heeft en uitkomsten openlaat.

¹³ Hoet (2016) wijst erop dat sinds het *Kunstendecreet* overgegaan is van een opdeling op basis van disciplines naar een zelfprofilering waarin ook functies kunnen worden aangeduid, de functie ‘participatie’ globaal genomen niet slecht uit de hele beoordelingsprocedure voor structurele subsidies is gekomen. De sociaal-artistieke werkingen blijven evenwel qua budget ter plaatse trappelen. De ‘reguliere’ spelers die veel minder met participatie vertrouwd zijn, maar wel de functie (als een klein deel van hun werking, naast andere functies) aankruisten, gaan met de helft van de kunstenmiddelen voor participatie lopen.

2. Sociaal-cultureel werk als een participatief project

Overheen bovenstaande drie agenda's – democratisering van cultuur, culturele democratisering en cultuur als democratische praktijk – vormt participatiebevordering een belangrijk sleutelement. Ik bekijk in deze tweede paragraaf op welke manier de participatieve inspanningen van sociaal-cultureel werkers sinds de sociale kwestie vorm kregen en hoe geleidelijk aan een eigen 'logica van het activeren' (Spierts, 2014) groeide: van de stedelijke elite die in de negentiende eeuw aan de wieg stond van het werkveld en het burgerlijk beschavingsoffensief op gang trok, tot de ontwikkeling van een 'precaire professionalisering' na de Tweede Wereldoorlog, waarbij steeds meer werd teruggegrepen naar methodes die hun werkzaamheid los van de concrete context waar ze in tussenkwamen, hadden bewezen.

In de vorige twee hoofdstukken schetste ik al het onderscheid tussen participatie als middel (cf. meedoen aan de bestaande procedures om de orde mee vorm te (mogen) geven en/of te veranderen), participatie als doel (cf. het deelnemen en deelhebben aan de samenleving), en participatie als uitgangspunt (cf. het ondersteunen van eenieder in de realisatie van hun ontplooiingsmogelijkheden). Ik verbind dit onderscheid hier met de agenda's die ik hierboven uiteenzette. Ik ga bovendien na hoe sociaal-cultureel werkers aan de slag gingen: wat waren de kernpunten in hun praktijk? Waar waren hun initiatieven op gericht? Ik kom zo tot drie strategieën die weliswaar in verschillende tijdsperiodes dominant waren, maar actueel nog steeds doorwerken: (1) 'participatie als middel en doel in de strijd om politieke rechten', waarbij het beheersen van de condities waarbinnen politiek stemrecht kan verworven en uitgeoefend worden, de inzet vormt; (2) 'participatie als middel en doel in de strijd om burgerschaps- en samenlevingscondities', waarbij ik het heb over sociale actie en een nieuw 'democratisch-pedagogisch offensief' (de Winter, 2011); en (3) 'participatie als uitgangspunt', waarbij het accent ligt op het opvoeden vanuit de samenleving, het opvoeden vanuit democratie, wat me brengt bij het concept 'a pedagogy of interruption' (Biesta, 2013b). Waar in de benadering van participatie als middel en doel, sociaal-cultureel werk te typeren is als een functioneel beleidsinstrument, betoog ik, wordt in de benadering van participatie als uitgangspunt sociaal-cultureel werk gezien als een schepper van communicatieve ruimte die de werkelijkheidsdefinities bevraagt.

2.1 Participatie als middel en doel in de strijd om politieke rechten

Zoals ik in de eerste paragraaf en de vorige hoofdstukken al duidde, vormde sociaal-cultureel werk op het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw een vooral burgerlijk-educatieve strategie, ontwikkeld door stedelijke elites die

in sociaal-culturele initiatieven een hefboom zagen om een samenleving naar burgerlijke principes te modelleren. Meedoen aan het verzuilde aanbod werd aan het proletariaat voorgesteld als een soort toegangsticket om erkend te worden als burger en om te integreren in de bestaande orde. Participatie was daarbij de norm; arbeiders konden maar 'reële burgers' worden in zoverre ze voldeden aan de vereisten voor het verwerven van politieke rechten en zich profileerden als 'actieve burgers' in de gemeenschap. De onderliggende idee dat sociale ongelijkheden terug te brengen waren tot verschillen in kennis maakte evenwel dat sociale problemen nauwelijks werden aangepakt als stedelijke vraagstukken. Sociaal-cultureel werk was er in de eerste plaats voor diegenen die 'niet naar behoren functioneerden'. Via de 'juiste' opvoeding zou hun individuele ontplooiing worden gestimuleerd, problemen in de toekomst worden voorkomen en de moderniteit en de (industriële) vooruitgang worden gevrijwaard (Mollenhauer, 1986; Depaepe, 1999). Participatie en emancipatie waren aldus volledig aan elkaar gerelateerd: "participatie [...] [hield] maatschappelijke emancipatie in (met name de maatschappelijke waardering van de individuele inzet) en ook mogelijkheden tot individuele emancipatie (via aansluiting bij de realisatie van maatschappelijk belangrijk geachte doelen [...] [werd] toegang verworven tot belangrijke maatschappelijke domeinen)" (Bouverne-De Bie, 2008: 51).

Het aanbod zelf, liet ik zien, bestond voornamelijk uit moraliserende zedelijkheidsprojecten en educatieve praktijken die zich richtten op het 'leren gehoorzamen aan de wet' en het 'industrierijp' maken van de als lagere klasse gedefinieerde bevolking (Simon & Van Damme, 1989). In Rabot bijvoorbeeld dat geprangd lag tussen de fabrieksschouwen, was deze productiologica evident dominant: de woningen en voorzieningen die onder impuls van de textielabrikanten waren opgetrokken, dienden de sociale supervisie, het controleren van de concentratie arbeiders en het in de kiem smoren van mogelijke opstanden. De sociaal-ruimtelijke en sociaal-economische scheidingslijnen tussen werkgevers en werknemers, tussen bourgeoisie en de volksmassa werden voortdurend benadrukt en uitvergroot. De kranten, sport- en cultuurclubs, feesten, uitstappen, vergaderingen, ... en de vele verenigingen voor vrouwen, mannen, kinderen, ouderen, ... creëerden tegelijk een sterk Rabotengevoel. Rabot profileerde zich als een trotse 'buitenwijk' waar de bewoners niet alleen feitelijk geïsoleerd werden, maar het isolement eveneens omgekeerd identiteit gaf aan de buurt en werd uitgespeeld als een zekere troef: Rabot was 'een stad in miniatuur', een autonoom eiland met eigen winkels, scholen, buurtgebonden en genootschappen (De Wilde, 2007). De invloed van de coöperaties, die hun winst deelden met hun leden en voorzagen in sociale fondsen (ziekenkassen, pensioenen, ...), vergaderzalen, theatervoorstellingen, lezingen en andere, was in die zin overigens niet te onderschatten. Zo linkte de Gentse *Vooruit* in zowat alle Gentse

negentiende-eeuwse arbeiderswijken geestelijke en materiële verheffing handig aan elkaar.

De deskundigheidsbevordering van sociaal-cultureel werk bleef ondertussen vrij beperkt. Er werd hier en daar wel onderzoek gevoerd door onder andere sociaal hygiënisten en medici naar de woonproblematiek en de leefomstandigheden van de arbeiders (de studie van de artsen Mareska en Heyman uit 1845 is op dat vlak een goed voorbeeld), en in het interbellum installeerden figuren zoals Baers en Sand de eerste sociale hogescholen (Verzelen, 2009); bovenal bleef het uitgebreide en ideologisch verdeelde middenveld een werk van vrijwilligers, veelal burgervrouwen die zich maatschappelijk engageerden, buiten het eigen gezin om. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen de overheid in sociaal-cultureel werk een almaar belangrijker instrument begon te zien om de massa te mobiliseren, geraakte de beroepsvorming in een echte stroomversnelling (De Blende & Dhont, 2011). Een gepacificeerd systeem, gebaseerd op het volgzaam houden van het eigen netwerk, een verzuild deelnemen aan de macht, een depolitisering van gevoelige kwesties en een bestendiging van het heersende regime, vond breed ingang. Terzelfdertijd ruimden kennisontwikkeling en individuele en maatschappelijke emancipatie plaats voor activiteiten waarin ontmoeting en gezelschap centraal stonden: niet langer enkel het vormende aspect, maar het bereiken van een groot en breed publiek werd een hot topic.

Met het verder verruimen van de opdracht van de overheid vanaf de jaren 1960 en 1970 – van het ondersteunen van de economische ontwikkeling en de sociale cohesie, naar het corrigeren van de marktafhankelijkheid in functie van meer gelijke mogelijkheden voor iedere burger om een menswaardig bestaan te leiden – kwamen de discussies over publieksbereik op de voorgrond te staan. De politieke rechten waren voor het grootste deel van de bevolking dan wel verworven, de condities waaronder het stemrecht en het democratisch zeggenschap konden worden uitgeoefend, bleven de gemoederen verhitten. Burgerdeugd werd (nog steeds) geacht essentieel te zijn inzake politieke burgerzin: mensen moesten niet alleen hun rechten en plichten kennen, ze moesten er tevens naar leren handelen; ze moesten hun individuele aspiraties leren afstemmen op het algemeen belang van de samenleving (Heyting, 1998).

2.2 Participatie als middel en doel in de strijd om burgerschaps- en samenlevingscondities

Langzamerhand haalde zo een meer sociale invulling van burgerschap de bovenhand: het respecteren van de verworven rechten en vrijheden werd verbonden met het leveren van de nodige inspanningen om dit rechten- en vrijhedenpakket te respecteren

en uit te breiden (Schinkel, 2007). Ik besprak eerder hoe sociale actie het middel werd om tot gelijkwaardig burgerschap en een bredere maatschappelijke verandering te komen (Vermeulen, 1982). Tegelijk groeide het besef dat sociale problemen grotendeels samenhangen met mechanismen van in- en uitsluiting; hoewel mensen erkend werden als gelijken op politiek vlak, waren ze dat niet altijd op sociaal vlak. Vooral armen en migranten, die zich in belangrijke mate in de verouderde industriële stedelijke kernen ophielden, werden vaak niet als volwaardige leden van de maatschappij aanzien, gaf ik aan. Terwijl de professionalisering van sociaal-cultureel werk een stevige boost kreeg, studiecetra en onderzoeksinstituten aan hogescholen en universiteiten werden opgericht, en de diverse sectoren decretaal werden verankerd, ontloek het politiserend vormings- en persoonlijke ontwikkelingswerk, dat met en vanuit de meest achtergestelde groepen, de strijd aanbod tegen structurele scheeftrekkingen (Van Dingenen, 1982; Hinnekint & Roels, 1994).

In dergelijke projecten slopen tevens een aantal gevaren, maakte de historische deelstudie duidelijk. Doordat initiatieven zoals *El Ele* en *Open Hof-El Paso* in Rabot bijvoorbeeld zich eenzijdig richtten op 'minderheden' (arbeiders waren niet langer de prioritaire doelgroep) en zochten naar manieren om deze groepen te emanciperen en vanuit de gedeelde ervaring van onderdrukking uit te rusten om de maatschappelijke uitdagingen de baas te kunnen en te betwisten, bevestigden ze eerder bestaande machtsverschillen dan ze te coderen en te doorbreken. Ik besprak in het eerste hoofdstuk hoe, zeker in de jaren 1980-1990, toen het projectmatig werken zijn intrede deed, het sociaal-culturele werkveld zich steeds verder terugplooidde op de agogische dimensie, op het werken met mensen in concrete probleemsituaties en op het aanleren van de 'juiste' competenties zodat diegenen 'met minder behartigde belangen' nauwer bij ontwerp- en overlegprocessen konden worden betrokken. Het daarvoor zeer expliciete politieke programma werd zo gestaag afgebouwd (Wildemeersch & Goubin, 1992; Bouverne-De Bie, 1997)

Spierts (2014), die voor zijn proefschrift *De stille krachten van de verzorgingsstaat* de geschiedenis van het Nederlandse professionele sociaal-culturele werkveld analyseerde, meent niettemin dat in deze periode de kiemen liggen van wat hij een 'logica van het activeren' noemt. Deze logica, opgebouwd uit vijf elementen ((1) het al dan niet gevraagd aanknopen van contacten met burgers; (2) het zoeken naar krachten en kansen bij deelnemers; (3) het vormen van een partnership tussen professionelen en participanten; (4) het arrangeren van analyse, ontwerp en uitvoering in voortdurende interactie met participanten; en (5) het zoeken naar samenwerkingen en dwarsverbindingen tussen verschillende partijen en disciplines (van der Linden, 2014; Van den Eeckhaut, 2015)) maakt, volgens hem de kern uit van de ambachtelijkheid en het vakmanschap van sociaal-culturele professionals. Nu de participatiegedachte

(opnieuw) opgang maakt, zou deze (terug) centraal moeten worden geplaatst, bepleit hij. Op die manier zouden sociaal-cultureel werkers het eigen vak intern en extern beter kunnen profileren en (weer) sterker kunnen maken (Frateur, 2014).

Door deze activeringslogica te benadrukken en met name door participatie onderdeel te maken van een professionele identiteit, ontloopt Spierts evenwel niet het risico dat de problemen waarop sociaal-cultureel werkers ingrijpen, en de maatschappelijke context, het discours en het perspectief waarbinnen ze handelen, (andermaal) naar de achtergrond verdwijnen. Ik stelde hierboven al dat het debat over professionaliteit niet kan losgekoppeld worden van de discussie over de vormgeving en het doel van die ontwerp- en overlegprocessen zelf; 'hoe' kan niet zonder 'wat' en 'waartoe'.

Een auteur die het participatieve handelen van sociale professionals net heel uitdrukkelijk heeft verbonden met dat 'wat' en 'waartoe', is Micha de Winter. In *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding* breekt hij een lans voor een nieuw 'democratisch-pedagogisch offensief' om hedendaagse kwesties zoals polarisatie, de desinteresse voor de publieke zaak en de groeiende onveiligheids- en onzekerheidsgevoelens onderuit te halen (Peeters, 2011). Met dit offensief duidt de Winter (2011: 93) op een bewuste, gezamenlijke inspanning van burgers, organisaties en overheid om het democratisch samenleven, een samenleven dat erop gericht is "om conflicten tussen individuen en/of groepen op een humane, geordende en vreedzame manier op te lossen" te koesteren en te onderhouden. Hij spreekt concreet over 'maatschappelijk opvoeden' in de dubbele betekenis van het woord: aan de ene kant wijst hij op de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het socialiseren van individuen en nieuwe generaties; aan de andere kant betekent het, het opvoeden tot het leven in de gemeenschap, het ontwikkelen van een actieve, betrokken en verantwoordelijke rol in de samenleving (de Winter, 2000). Daartoe, argumenteert de Winter, moeten pedagogen en bij uitbreiding sociaal-cultureel werkers, opbouwwerkers, e.a. de handen in elkaar slaan: er moeten voldoende maatschappelijke hulpbronnen zijn die mensen interactief en participatief, "vanuit het pedagogisch debat met en tussen burgers van alle leeftijden" (de Winter, 2011: 88), ondersteunen in de socialisatie naar democratisch burgerschap. Pas in de verbinding tussen sociale netwerken, ervaringen, tegenstellingen en handelingsmogelijkheden kan voldoende ruimte worden geboden voor kennisverwerving en individuele ontplooiingsmogelijkheden enerzijds en voor sociale en morele omgangsvormen anderzijds. Het doel moet zijn om

"het op zijn minst [te] proberen met elkaar eens te worden over de manier waarop er samengeleefd zal worden. Ze moeten een zekere consensus weten te vinden over omgangsvormen, over de verdeling van bestaansmiddelen, over

rechtvaardigheid en solidariteit, over de handhaving van normen en over sancties op overtredingen, etcetera” (de Winter, 2000: 5).

Van den Berg (2013a), die de rol van deze zogenaamde ‘achter-de-deur opvoedingsinitiatieven’ onder de loep nam en bekeek wat deze betekenden binnen de context van de regeneratie van Rotterdam, ontwaart achter de Winters ‘goede bedoelingen’ echter een herontdekking van het hiërarchisch ingrijpen. Ze waarschuwt dat zijn ‘nieuw beschavingsoffensief’ de aanleiding kan vormen voor een subtiel en paradoxaal ‘egalitair paternalisme’: een

“inmenging in de levens van burgers met een gelijkwaardige vorm. [...] [D]e vorm is egalitair, het doel paternalistisch. Het nieuwe paternalisme wil meer autonomie en gelijkheid bewerkstelligen en dat kan niet anders dan de autonomie van sommige burgers niet geheel serieus te nemen, alle debatspel ten spijt” (ibid.: 1).

Dit paternalisme richt zich bovendien in de praktijk, aldus van den Berg (2013b: 234), op “very specific groups of citizens who are considered “not yet” autonomous [...]. Professionals set out to help them to become autonomous individuals and in practice, these new paternalisms are most prevalent in the city”. Onder andere migrantenmoeders, maar evenzeer (jonge) werklozen en laaggeschoolde armen lopen in haar opinie het risico gekneet te worden volgens het ‘middenklassemodel’. Door de klemtoon te leggen op het individu dat zich naar de democratische waarden moet schikken, worden de échte thema’s dan uit de weg gegaan, verduidelijkt ze; de echte oorzaken van de toenemende maatschappelijke ongelijkheid, sociaal-ruimtelijke uitsluiting en dualisering worden nauwelijks gethematiseerd, laat staan aangepakt. Tegelijk wordt de (onuitgesproken) vooronderstelling die vandaag nog steeds het participatiedebat kleurt, met name de idee dat een goedwerkende, vooropgestelde democratische orde, actieve burgers nodig heeft, bevestigd.

2.3 Participatie als uitgangspunt

Elementen van van den Bergs analyse zijn ook terug te vinden bij Biesta en Lawy (2006). Zij formuleren drie commentaren op het hanteren van participatie als middel en doel in de strijd om burgerschaps- en samenlevingscondities. Een eerste heeft te maken met de veronderstelling dat (bepaalde) mensen over onvoldoende kennis, vaardigheden en de ‘juiste normen’ beschikken om een democratische burger te worden, en dat het individu over de nodige capaciteiten dient te beschikken zodat het kan samenleven en zich kan aanpassen aan de omringende context. Het probleem hiermee is dat de mogelijkheid om (kritische) vragen te stellen over die context zelf verdwijnt; is dit wel

een context waaraan het individu zich zou moeten aanpassen? Hun tweede commentaar hangt hier rechtstreeks mee samen. De idee dat democratisch burgerschap kan worden geleerd, getuigt van een vrij instrumentele kijk op sociaal-cultureel werk. Door de klemtoon te leggen op leren en participeren, worden discussies, vinden ze, veelal verengd tot het vinden van de beste, meest geschikte methode opdat individuen zouden kunnen leren en/of participeren. *Wat wordt geleerd, waaraan wordt geparticipeerd en waartoe dat leren en/of participeren moet bijdragen, krijgt heel wat minder aandacht.* Daarenboven plaatst het louter socialiseren individuen in een positie van “not-yet-being-a-citizen” (ibid.: 72). In een derde en laatste commentaar wijzen Biesta en Lawy ten slotte op de betekenisverlening van het individu zelf en de relativiteit van de participatieve inzet. Sociaal-cultureel werk vormt, volgens hen, bij uitstek een proces van communicatie met een onvoorspelbaar verloop en een onvoorspelbare uitkomst. Bovendien omhelst het werk maar één aspect; het moet altijd gezien worden in relatie tot andere praktijken en de ruimere culturele, sociale, politieke en economische orde waar mensen sowieso deelgenoot van zijn.

In zijn later werk gaat Biesta (2014: 6) hierop verder door een onderscheid te maken tussen socialiseren en subjectiveren¹⁴: “Whereas a socialisation conception [...] is about learning *for future citizenship*, the subjectification conception [...] is about learning *from current citizenship*, from current experiences with and engagement in the ongoing experiment of democracy”. Sociaal-cultureel werkers worden in dit subjectiveringsdenken ertoe aangezet om af te stappen van een vooropgestelde (te bereiken) consensus en gelijkgezindheid, maar integendeel te vertrekken vanuit een bevraging van de werkelijkheidsdefinities en een analyse van het sociale, per definitie pluriforme gebeuren, waaraan iedereen participeert, maar ongelijk en op ongelijke wijze. Ook non-participatie is in die zin betekenisvol, aangezien het (mogelijkerwijs) samenhangt met (impliciete) grenzen, uitsluitingsmechanismen en samenlevingskwaliteit. Het gaat er met andere woorden om de feitelijke interacties in de (stedelijke) samenleving, de betekenissen die in deze interacties worden geconstrueerd en het creatief potentieel van individuen, netwerken en samenlevingsverbanden te ondersteunen, en zo elkeen te erkennen als medeburger, in de eerste plaats in sociale verhoudingen, waar ook sociaal-cultureel werk een mede-

¹⁴ In zijn analyses over onderwijs en onderwijzen onderscheidt Biesta (2011a) drie doeldomeinen; naast socialisatie en subjectivering heeft hij het over kwalificatie, waarmee hij wijst op kennis en vaardigheden, op de manieren waarop het onderwijs mensen kwalificeert. Vertaald naar sociaal-cultureel werk zou ik het hier dus kunnen hebben over het vormende aspect van het aspect. Aangezien Biesta in zijn analyses over burgerschapsvorming evenwel slechts twee doeldomeinen onderscheidt, en het vormende aspect voor een groot deel ook terug te vinden is in de socialiseringsstrategie, beperk ik me hier tot het socialiseren en het subjectiveren.

actor is dat via zijn aanbod uitdrukt hoe het over de betrokkenen denkt (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008).

Dit idee van ‘participatie als uitgangspunt’ kan zo rechtstreeks worden gelinkt aan de sociale grondrechtgedachte, die onder andere in het *Learning to be*-rapport en sociaal-artistiek werk (deels) zit vevat: participatief werken impliceert dat samen met probleemdragers het beleid ten aanzien van een concrete situatie wordt onderzocht en wordt getoetst aan de vraag of het al dan niet bijdraagt tot een besef van menselijke waardigheid (Bouverne-De Bie, 2008). Vraag is dan hoe eenieder, inclusief diegenen die hun stem niet laten horen en/of van wie het participatiegedrag maatschappelijk niet goed ‘leesbaar’ is, ondersteund kan worden in de realisatie van zijn/haar recht op sociale en culturele ontplooiing.

Biesta (2011b) spreekt in dat verband over de ‘desire for democracy’, een ‘democratisch verlangen’, waarvoor hij teruggrijpt naar Jacques Rancières onderscheid tussen ‘politics’ en ‘police (order)’. ‘Police’ staat volgens Biesta (2010: 120) voor

“an order that is all-inclusive in that everyone has a particular place, role or position in it. This is not to say that everyone is included in the running of the order. The point simply is that no one is excluded from the order.”

‘Politics’ is dan het onderbreken, het tussenkomen in deze orde in de naam van gelijkheid, met respect voor de bestaande diversiteit. Een belangrijke rol is daarbij weggelegd voor de democratische professional (Biesta, 2013a), “someone who, in the most general terms, has to bring something to the [...] situation that was not there already” (Biesta, 2013b: 6). Biesta verbindt dit met zijn concept van ‘a pedagogy of interruption’: een tussenkomst van buitenaf, een ‘moment of democracy’ waarin voortdurend wordt afgetoetst wat wenselijk is, en nagegaan wordt in hoeverre het sociaal-culturele ontplooiingsrecht voor eenieder is gegarandeerd. Zo’n ‘democratic professional’ is dan ook – in lijn met het hierboven vermelde verschil tussen ‘pedagogy for the public’, ‘pedagogy of the public’ en een pedagogiek gericht op het openhouden van mogelijkheden ‘to become public’ – noch een ‘instructor for democracy’, noch een ‘facilitator of democracy’, maar eerder iemand die tussenkomt, iemand die mogelijkheden creëert voor ‘democratic moments’. Kortom, iemand die het democratisch leren, het leren ‘through democracy’ (Biesta, 2013b) ondersteunt en triggert met het oog op “a reconfiguration of [...] [the] order into one in which new ways of being and acting exist and new identities come into play” (Biesta, 2014: 5).

3. Sociaal-cultureel werk als een stedelijk project

Naast de verschillende democratische agenda's en participatieve strategieën van sociaal-cultureel werk, laat de historische deelstudie van hoofdstuk 1 en 2 eveneens zien dat de verbinding tussen het werkveld en de opbouw van het stedelijk samenleven overheen de tijd vrij gelaagd vorm kreeg en een aantal ontwikkelingen opvallend parallel lopen. Zo zorgde de industrialisatie die tot de verstedelijking en de sociale kwestie leidde in eerste instantie voor een vrij defensieve reactie: de angst voor de ongezonde leefomstandigheden, het geloofsverval en het immoreel en losbandig gedrag van het proletariaat maakten dat er niet alleen sociaal-culturele initiatieven tot stand kwamen die iedereen zo veel mogelijk op hun plaats wilden houden; er werden ook wetgevingen opgesteld die essentieel categoriaal waren en de sociale breuklijnen ruimtelijk verscherpten. In de loop van de twintigste eeuw, toen het woon- en ruimtebeleid zoveel mogelijk mensen uit de stad trachtten te houden en de fabrieken weggetrokken naar perifere industrieterreinen onder het motto 'werk in eigen streek', verarmden vele stadswijken en hun bewoners. Hoewel onder andere buurt- en opbouwwerkers reeds in de jaren 1960-1970 in deze kansarme buurten aan de slag gingen en minister Akkermans in 1983 opkwam voor de herwaardering van 'achtergebleven gebieden', bleef het wachten tot midden jaren 1990 vooraleer een gecoördineerd Vlaams stedenbeleid met de nodige middelen uit de startblokken schoot. Stap voor stap werd het perspectief verder opengetrokken: van een sociale vernieuwing van de meest achtergestelde stadsdelen werd de focus verlegd naar een proactieve ruimtelijke, economische en sociale stadsontwikkeling die de stadsvlucht moest keren (e.g. Kesteloot, 1999; Corijn, 2009a; De Decker, 2009;). Tegelijk stelden sociaal-cultureel werkers hun methoden en projecten bij (Verschelden et al., 2011).

In deze derde paragraaf ga ik hier dieper op in; ik bekijk op welke manier sociaal-cultureel werkers zich ten aanzien van stedelijke ontwikkelingen verhielden en actueel nog steeds verhouden. Ik beschrijf drie positioneringen: (1) het aansluiten bij een categoriaal beleid door het individualiseren en het bevestigen van de bestaande politieke en ideologische hegemonie; (2) het documenteren, verbeelden en delen van de stad door onder andere de cultuurproductie van het alledaagse te ondersteunen (Corijn, 2006a); en (3) het verkennen van alternatieve concepten en inhouden van sociale integratie (Engbersen & Gabriels, 2009) en gemeenschapsvorming en ruimtelijke kwaliteit (Soenen, 2006).

3.1 Aansluiten bij een categoriaal beleid

Ik liet in het eerste hoofdstuk zien hoe de oorsprong van de in Vlaanderen overwegend anti-stedelijke houding is terug te brengen tot de maatschappelijke gevolgen van de

negentiende-eeuwse industriële revolutie. Nadat in Wallonië op de as Luik-La Louvière-Charleroi-Borinage de kolenmijnen en de ijzer- en textielproductie waren geïnstalleerd, groeide Gent, als enige stad in Vlaanderen, rond 1800 uit tot het ‘Manchester van het continent’. De katoen-, wol- en vlasspinnerijen palmde eerst het centrum en vervolgens vanaf 1860, toen de octrooirechten werden afgeschaft, tevens de omliggende gebieden in. In hoofdstuk 2 beschreef ik meer gedetailleerd de snelle urbanisatie van Rabot, waar, geprangd tussen drie kanalen, een spoorweg en een tiental grotere en kleinere textiel fabrieken die het leef- en werkritme volledig bepaalden, honderden kleine, gelijkaardige arbeiderswoningen werden opgetrokken. Katholieke, liberale en socialistische initiatieven zorgden ervoor dat iedere arbeider op deze kleine oppervlakte ‘vertier in eigen milieu’ kon vinden (Ingelrest, 1997). Gaandeweg ontstond zelfs een zekere samenhang onder de bewoners die, gesteund door de verzuilde organisaties en netwerken, hun trots en bezorgdheid over de ‘verwaarlozing’ van hun wijk uitten en Rabot uitbouwden tot “eene stad in ‘t klein” (‘t Rabot, geciteerd in De Wilde, 2007: 84). De vele scholen, bedrijven, winkels, verenigingen, ... maakten dat de Rabotiërs begin twintigste eeuw geen enkele reden meer hadden om hun ‘buitenwijk’ te verlaten; alle nodige voorzieningen bleken nabij (Blondeel, 1999).

Deze autonomie die tegelijk voor een zeker isolement zorgde, werd, zoals eerder gesteld, evenzeer weerspiegeld op ruimtelijk vlak: Rabot lag niet alleen fysiek, maar ook sociaal ingesloten; de hogere klassen die zich eerst aan de rand van de wijk hadden gevestigd, trokken steeds verder weg van de schadelijke, stinkende fabrieksschouwen en werkmanswoningen waar het proletariaat huisde. Zowel in Rabot als daarbuiten werden de nodige maatregelen getroffen om de ontkerkelijking en de opkomst van het socialisme te bestrijden. De aanleg van het spoor en het invoeren van goedkope abonnementen om van dat spoor gebruik te maken (1869) bijvoorbeeld, dienden in de eerste plaats om de stedelijke concentratie arbeiders terug te dringen. De eerste (katholieke) volkswoningbouwwet *Beernaert* (1889), die het voor (beter betaalde en geschoolde) arbeiders mogelijk maakte om een eigen huis buiten de stad te verwerven, paste binnen eenzelfde strategie: wie een eigendom had, zou wel twee keer nadenken vooraleer hij zou staken, werd beweerd (Kesteloot, 1999). Het particuliere sociaal-cultureel werk in de handen van de Kerk en de bourgeoisie sloot zich naadloos bij dit beleid aan. Terwijl de volksmassa in de stad ‘in bedwang werd gehouden’, spreidden met name de katholieke instellingen in de loop van de eerste decennia van de twintigste eeuw hun gedachtegoed tot in de verste uithoeken van het land. Volkshuisvesting bleef al die tijd, op enkele uitzonderingen na, dode letter. De (socialistische) *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* (1919) gaf wel wat tegenwind, maar het ideaalbeeld van suburbaan wonen bleef grotendeels overeind. Zo bleven de katholieken met de wet *Moyersoens* (1922), het *Woningfonds van de Bond*

der Kroostrijke Gezinnen (1928) en de *Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom* (1935) ondertussen verder de nadruk leggen op het verwerven van een privé-eigendom op het platteland.

Het degraderen van de stad tot werkplek en het quasi ongemoeid laten van armtierige stadswijken zoals Rabot, waar hele straten verkrotten en verpauperden, zette zich na de Tweede Wereldoorlog, wanneer, naast Gent, Antwerpen en de Limburgse mijnen, de rest van Vlaanderen in snel tempo industrialiseerde, nog sterker door. De sociale en economische welvaart, de *Wet De Taeye* (1948) die verkavelingen langsheen steenwegen aanmoedigde, en het gebrek aan visie op ruimtelijke ordening en middelen voor stedelijke programma's, openden de weg voor grote groepen arbeiders om de stad te ontvluchten. Het aantal stadsbewoners nam een duik. Wie overbleef, dat illustreren de cijfers van Rabot, had vaak een geringe draagkracht en levensstandaard. Toen ook de fabrieken de wijk begonnen te verlaten, kwam de buurt zelfs in een neerwaartse spiraal terecht: de maatschappelijk sterkere groepen verdwenen, arme gastarbeiders trokken in de leegstaande, slechte, maar goedkope woningen, en op de vrijgekomen gronden kwamen onder meer nieuwe "cités in d'heugte" (Dom, geciteerd in Allemeersch et al., 2014: 159).

Zoals ik hierboven uiteenzette, zwenfelde sociaal-cultureel werk dit achterstellingsgevoel aan, enerzijds door de 'eigen' cultuur zo dicht mogelijk bij het volk te brengen (Corijn, 2006a) en anderzijds door categoriale projecten voor de 'meest kansarmen' in de stad te initiëren. Veel van deze 'stadsprojecten' hadden in tegenstelling tot hun voorgangers, die één-voor-één waren verdwenen, niet langer het tegemoetkomen aan sociale problemen, maar eveneens maatschappelijk verzet als doel. Ze entten zich echter weinig op de bestaande netwerken, thematiseerden nauwelijks de aanwezige diversiteit en resulteerden finaal amper in wezenlijke veranderingen. Het sociale en het culturele, de hulpverlening enerzijds en het vormgeven en zoeken naar betekenisvolle referentiepunten anderzijds, werden quasi volledig van elkaar losgekoppeld. In zijn studie naar de stedelijke routines en de omgangsvormen van zowel de bewoners als de verschillende initiatieven binnen en buiten Rabot, kwam Blondeel (1999) in die zin tot de conclusie dat de wijk in de jaren 1980-1990 totaal 'verwelzijnsde'; rond de millenniumwissel was de professionele hulpverlening er alomtegenwoordig. Rabot vormde "een onbeperkt opvangreservoir voor kwetsbare groepen" (ibid.: 87). Het was een plek waar sociale en ruimtelijke marginalisering actief werd geproduceerd en bevestigd, een plek ook waar bewoners wel woonden, maar eigenlijk 'niet wilden leven'.

3.2 Documenteren, verbeelden en delen van de stad

Het problematiseren van de (toenemende) segregatie tussen onder meer rijk en arm, centrum en rand, arbeiders- en residentiële wijk, en stad en (een steeds vager wordende) periferie loopt als een soort rode draad doorheen de stadsociologie. Zo brachten al in de jaren 1920-1930 de *Human Ecology*-benaderingen, Tönnies' studie over de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, van *community* naar *society*, van een communautaire samenleving naar een moderne maatschappij, in verband met processen van individualisering, fragmentering, roldifferentiatie en commodificatie (Laermans, 2003). De vraag hoe deze dynamieken konden worden omgebogen, hield eveneens Castells (1977; 1983; 1996) bezig die, voortbouwend op Lefebvres (1968) 'recht op de stad', wees op de potentiële krachten van klassentegenstellingen, sociale bewegingen en informatienetwerken, en Jacobs (1993 [1961]), die expliciet 'de natuurlijk gemengde wijk' bepleitte.

Voorals Jacobs' werk kende in Vlaanderen wel wat bijval. Vanuit haar vaststelling dat ruimtes de materiële uitdrukking waren van sociale verbintenissen en in relatie tot sociale praktijken moesten worden begrepen (De Meulder, 2012) en geïnspireerd door haar oproep om 'menselijke schaal' en verwevenheid centraal te plaatsen, experimenteerde onder meer minister van Openbare Werken Califice in de jaren 1970 met enkele proefprojecten en erkende Vlaams minister van Ruimtelijke Ordening en Huisvesting Akkermans (1983) midden jaren 1980 heel wat stedelijke 'achtergebleven gebieden' die dringend aan herwaardering toe waren. Zowel Califices als Akkermans' middelen bleken niettemin snel ontoereikend om de stedelijke problemen wezenlijk aan te pakken, toonde ik. Pas na de 'zwarte zondag' (1991), de verkiezingsoverwinning van het extreemrechtse Vlaams Blok in de grote steden, werd op beleidsvlak een versnelling hoger geschakeld. In 1995 kreeg Vlaanderen met Peeters zijn eerste minister voor Stedelijk Beleid, die onmiddellijk enkele (inderhaast opgerichte) fondsen samenvoegde en het *Sociaal Impulsfonds* (1996) lanceerde. Ik besprak in het eerste hoofdstuk hoe dit fonds, samen met het twee jaar daarvoor verschenen *Algemeen Verslag over de armoede* (1994) een stevige stimulans vormde voor nieuwe sociaal-culturele werkingen, waaronder sociaal-artistieke initiatieven.

Aansluitend op hetgeen ik hierboven al uiteenzette over sociaal-artistiek werk, wijst Corijn (2006a) erop dat het 'nieuwe' van deze initiatieven schuilt in het opzetten van een soort cyclus waarbij uit het dagelijkse leven van gemarginaliseerde groepen documenten en verhalen worden geselecteerd die dan artistiek worden bewerkt, geësthetiseerd en 'teruggegeven' aan een publiek. Steunend op de inzichten van Williams (*Contemporary Cultural Studies*) verduidelijkt Corijn zijn punt door drie vormen van cultuur van elkaar te onderscheiden: (1) alledaagse, belichaamde cultuur,

die handelt over conventies voortkomend uit bestaande levensvormen of -stijlen; (2) gedocumenteerde cultuur, die wordt vastgelegd in artefacten die verbeelden wat de alledaagse cultuur inhoudt; en (3) selectieve traditie of culturele canon, datgene dat wordt omgezet naar een artistiek product en blijvend verwerkt tot dominante cultuur. Deze drie cultuurregisters staan klassiek in een hiërarchische verhouding ten opzichte van elkaar, meent Corijn; hij spreekt over een integratiedriehoek met onderaan de alledaagse cultuur, bovenaan de selectieve traditie en daartussen de gedocumenteerde cultuur. Steden als werelden van complexiteit en pluraliteit, waar zich een veelheid aan 'andere tradities en referenties' openbaart, zetten deze klassieke driehoek echter onder druk, gaat hij verder. Tegelijk wordt onder andere in Vlaanderen nog steeds in belangrijke mate vastgehouden aan een cultuurproductie die de eigen staatsstructuur onderbouwt en zich net afkeert van dat 'andere' (Corijn, 2003).

Het feit dat de natiestaten geleidelijk aan macht inboeten en dat het 'integreren' in de nationale cultuur eerder leidt tot isolement en het in de verf zetten van verschillen, beschouwt Corijn (2006a) als een cruciaal moment om deze eenzijdige en te weinig herkenbare cultuurproductie te verlaten. Sociaal-cultureel werkers, vindt hij, moeten op zoek gaan naar andere manieren om de veelvormige tradities die in de stad leven, te documenteren en te verbeelden. Sociaal-artistiek werk kan volgens hem een soort voorhoede zijn van een essentieel participatief proces langsheen twee sporen. Een eerste spoor gaat over publiekswerking, over het zoeken voor en met uitgesloten groepen naar interactie en afstemming tussen de culturele of artistieke productie enerzijds, en de culturele of artistieke praktijk anderzijds. Die interactie en die afstemming draaien om verhoogde zeggenschap, om het vinden van elementen die met een zekere kritische afstand het leven van diverse leefwerelden zeggen, vertellen en uitdrukken (Corijn, 2003). Een tweede spoor draait om de gemeenschapsvorming tussen verscheiden sociale praktijken en bevolkingslagen. Het is Corijn in wezen te doen om de vorming van een noodzakelijk gedeelde cultuur, die gesitueerd kan worden daar waar mensen feitelijk verplicht worden om met elkaar ruimtes te delen, om met elkaar om te gaan en om de discussie over democratie te voeren: op het werk, op school, maar het duidelijkst in het multiculturele samenleven in stadsbuurten.

In dit verband wijst Corijn (2006a: 201) op het potentieel van zogenaamde broedplaatsen of 'freezones'¹⁵, waar sociaal-artistieke werkingen floreren:

¹⁵ Andere auteurs spreken liever over urban cracks, interstice, playground, borderland, transit-zone, in-between space, pauzeland, urban void, wasteland, non-lieu, brownfield, shadow space, terrain vague, residual space, Freifläche, indeterminate space, no-man's-Land, dead zone, raw space, tussenland, space of uncertainty, urban cancer, ... (Steel et al., 2012),

“[P]lekken in de stad die het stedelijke weefsel ‘verluchten’ omdat de bestemming en het profiel zwak zijn, omdat de machtsverhoudingen nog niet duidelijk zijn vastgelegd. Het zijn breuken, holtes, lege ruimtes, onbestemde – of overgangsgebieden, het zijn in feite nog-niet stadsprojecten.”

Deze nog-niet stadsprojecten kunnen, betuigt hij, vanuit hun onbestemdheid en hun openheid voor het onbekende, een broedplaats zijn voor het thematiseren van stedelijke vraagstukken en voor de verbeelding van ‘hoe het zou kunnen zijn’. Corijn (2006b) spreekt zelf over laboratoria, die uitnodigen tot spontane, onbepaalde creativiteit; in sociaal-artistieke initiatieven kan er vrij worden gediscussieerd, gedacht en gehandeld en kunnen zowel de culturele elementen van de plaats en het erfgoed voor de dagelijkse levenservaring van de bewoners en de gebruikers worden gethematiseerd, als het gezamenlijke en wijzigende gebruik van voorzieningen en publieke ruimtes worden geduid. Corijn geeft aan dat net in dat verbinden van sociale, culturele, ruimtelijke en economische aspecten op één plek, nieuwe mogelijkheden groeien om bruggen te slaan tussen de geleefde en de geplande stad, tussen leefwereld en systeemwereld, en tussen duurzaamheid, democratische kwaliteit, densiteit en diversiteit (Groth & Corijn, 2005).

3.3 Inzetten op stedelijk samenleven

In lijn met Corijns ‘noodzakelijk gedeelde cultuur’ en vanuit de gedeelde kritiek dat het vormen van gemeenschap en het smeden van een zekere eenheid onder individuen vaak leiden tot het stigmatiseren en het assimileren van (doel)groepen, trachten Engbersen en Gabriëls (2009) sociale integratie ruimer, als een inherent normatief proces te definiëren. In hun essay *Sferen van integratie* maken ze daartoe een opdeling tussen een functionele, een morele en een expressieve dimensie¹⁶, die niet los van elkaar kunnen worden gezien en opvallend parallel lopen met de agenda van *Learning to be*. Elke dimensie op zich correspondeert met een bepaald probleem waar elke moderne samenleving een oplossing voor moet vinden, verklaren ze. Zo gaat de functionele dimensie over het probleem hoe het handelen van mensen zo kan worden gecoördineerd dat zij met succes kunnen ingrijpen in de hen omringende wereld. Vertaald naar sociaal-cultureel werk wil dit zeggen dat uitgaande van een analyse van de context waarin sociaal-culturele initiatieven tussenkomen, mensen ondersteund moeten worden om te kunnen participeren aan de (arbeids)markt, het onderwijs en/of maatschappelijk nuttige activiteiten. Een tweede dimensie, de expressieve dimensie

¹⁶ Notten (2002) neemt in zijn werk het onderscheid tussen functionele, morele en expressieve integratie over en bespreekt tevens een aantal andere invalshoeken: welke maatschappelijke domeinen spelen bij deze vormen van integratie een rol? Welke problemen wil men met de desbetreffende integratiepogingen te lijf gaan? Wat gaat er fout wanneer deze inspanningen falen? En welke baat levert het op?

vertoont gelijkenissen met Corijns pleidooi voor het documenteren van de geleefde cultuur. Engbersen en Gabriëls hebben het zelf over het voldoende (publieke) ruimte geven en laten voor verschillende meningen, oordelen en verlangens: worden mensen in staat gesteld om een individuele en collectieve identiteit te ontwikkelen en te tonen? En krijgen ze hiervoor (h)erkenning?

Beide dimensies, de functionele en de expressieve, staan op gespannen voet met elkaar, leggen ze uit. Zo wordt de ene cultuur vaak hoger ingeschat dan een andere, worden maatschappelijke posities ruimtelijk van elkaar gescheiden, wordt verwacht van 'nieuwkomers' dat ze zich aanpassen aan de gevestigde cultuur om functioneel te kunnen participeren, etcetera. Deze spanning neemt toe naarmate een samenleving een grotere diversiteit kent. De morele dimensie die Engbersen en Gabriëls als laatste onderscheiden, is in dit licht belangrijk. Het gaat om welke normen voor het samenleven als dwingend worden gesteld, en op welke wijze dit gebeurt. De Visscher (2008) spreekt in zijn studie over de sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving over 'mogen', naast een 'kunnen' (cf. functionele dimensie) en een 'willen' (cf. expressieve dimensie): welke fysieke, mentale en sociale grenzen worden bij de interactie tussen mensen uitgetekend? Samen met Bouverne-De Bie et al. (2006) meent hij dat het thematiseren van die grenzen en het inhoudelijk debat over wat belangrijk wordt gevonden om 'samen' te kunnen leven, om 'werkbaar' met elkaar om te gaan, een cruciale opgave vormen voor sociaal-cultureel werkers.

Inspirerend hierbij is het werk van Soenen (2006), die gedurende enkele maanden mensen van nabij volgde en bekeek op welke manier zij diverse, multipiele relaties konden, wilden en mochten opbouwen en welke betekenissen ze hieraan toekenden in de dynamiek van de dagelijkse stedelijke realiteit en het gebruik van collectieve ruimten. In haar analyse komt Soenen zo tot drie types van intermenselijke verbondenheid, die ze alle drie even belangrijk acht voor het tot stand brengen van een beleid over gemeenschapsvorming dat oog heeft voor zowel ruimtelijke kwaliteit als voor de ruimtelijke uitdrukking van hoe over samenleven wordt gedacht. Een eerste, de 'homogene, dikke relaties' zijn diegene die ik hierboven beschreef en actueel op beleidsvlak nog steeds de bovenhand halen. Alles draait om een (voorlopige) consensus: een gedeeld belang of project in verleden, heden en/of toekomst staat voorop. Hierrond worden dan sterke, diepgaande relaties onder gelijken en/of gelijkgezinden opgebouwd. Dergelijke homogene bindingen negeren evenwel, zoals ik al stelde, het meest kenmerkende van het samenleven (in een stad): het omgaan met pluriformiteit, diversiteit en tegenstellingen.

De grote verdienste van Soenen is dat ze naast deze homogeniteit als een soort exclusieve voorwaarde voor het samenzijn, nog twee andere types onderscheidt. Een

eerste noemt ze verbondenheid op basis van herkenbaarheid, wat de meer zwakke banden tussen mensen omhelst. Het gaat over familiariteit en smalltalk, over mensen die elkaar kennen van gezicht omdat ze elkaar geregeld tegenkomen zonder dat ze onderling een intensieve relatie (moeten) onderhouden. Herkenbaarheid kan, meent Soenen (2001), het veiligheidsgevoel verhogen en de leefbaarheid stimuleren, maar ook dan worden verschillen eerder weggeduwd dan gekoesterd. Ergens bij horen, ergens thuis komen is essentieel, maar confrontatie met verschil is eveneens noodzakelijk om niet opgesloten te geraken in dat 'thuis'. Relaties die ontstaan op basis van homogeniteit en herkenbaarheid zijn met andere woorden onvermijdelijk exclusief; ze zijn een basis voor isolatie en polarisatie.

In een derde type, ambivalente gemeenschappen, vormen verschil en diversiteit net de focus. Met ambivalente, vluchtige relaties duidt Soenen (2006) op de ruimte voor vermijden en ontmoeten, tijdelijkheid en duurzaamheid, homogeniteit en heterogeniteit, aaneenhechten en scheiden. Het gaat over mobiele, "meer informele en oppervlakkige relaties die een meer hier en nu karakter hebben" (Soenen, 2001: 31) en die voornamelijk plaatsvinden in zogenaamde tussen- of transitruimten of niet-plaatsen: overgangsgebieden, de nog-niet stadsprojecten waar Corijn (2006a) het over had, en stukken niemandsland (treinstations, hotels, festivals en supermarkten bijvoorbeeld), die allen worden gekenmerkt door een grote mate van uniformiteit en standaardisering, die niet vergroeid zijn met de plaatselijke context en/of het omringende stedelijke weefsel en geen deel uitmaken van het historisch narratief van bepaalde groepen (Soenen, 2010).

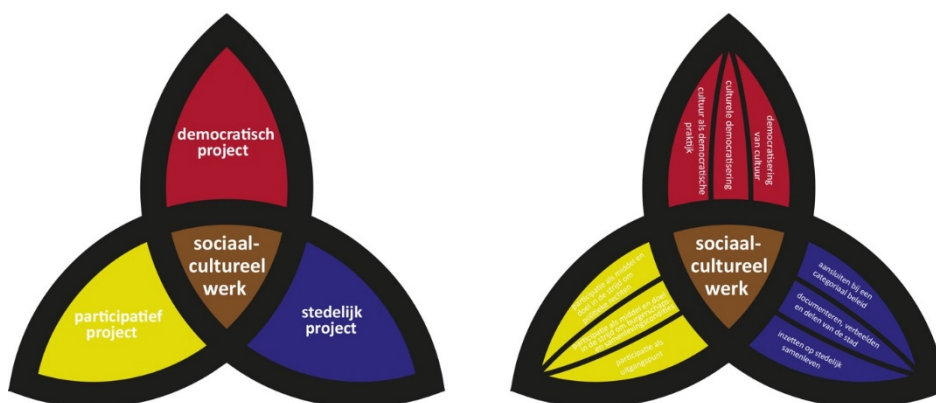
Soenens pleidooi om niet alleen aandacht te besteden aan homogene relaties, maar ook ruimte voor heterogene en ambivalente contacten mee te nemen in de publieke en private beleidsvorming, impliceert dat eerst moeten worden gekeken naar feitelijke, meervoudige interacties in de stad; vanuit de overtuiging dat gemeenschap iets is wat tussen mensen wordt gerealiseerd, moet, volgens Soenen, nagegaan worden hoe mensen ongelijk betrokken zijn op het stadsleven, en op welke manier ruimtes die ongelijke betrokkenheid weerspiegelen. Wat gebeurt er? Hoe leent een plek zich al dan niet voor bepaalde ontmoetingen? Wat is het sociaal verloop? Wie wordt uitgesloten en waarom? Pas dan kan worden bepaald op welke manier op verschillende plekken gelijke toe-eigenings- en verruimde participatiemogelijkheden kunnen worden gecreëerd voor eenieder, opdat een besef van zowel individuele autonomie als sociale verbondenheid kan worden ervaren (Bouverne-De Bie et al., 2006). Dit betekent onder meer, vindt Soenen (2010), dat middenveldspelers, waaronder sociaal-cultureel werkers, zich niet meer (zoals voorheen) op één plek en/of op één groep kunnen oriënteren. Ze moeten integendeel burgers erkennen in hun meerdere rollen, in hun

diepgaande en in hun lossere relaties, in hun problemen en in hun talenten. Het komt erop aan

“op het juiste moment en op de juiste plaats kleine interventies te plegen met de stroom mee of tegen de stroom in en dit altijd in beweging, steeds opnieuw in een andere tijd en op een andere plek” (ibid.: 135).

4. Bouwstenen voor sociaal-cultureel werk

In het hierboven uitvoerige antwoord op de eerste onderzoeksvraag vat ik de historische rol van sociaal-cultureel werkers binnen stadsvernieuwing als een zowel democratisch, participatief als (anti-)stedelijk streven. Ik duidde op de tegenstrijdige agenda's, strategieën en posities (zie figuren 1 en 2), en wees op de dominante behoudsgezinde standpunten en initiatieven die doorheen de geschiedenis ontwikkeld werden. Zo beschreef ik uitgebreid hoe tegen de achtergrond van het jonge België een verzuimd sociaal-cultureel aanbod vorm kreeg dat zowel de maatschappelijke verhoudingen als het project van de natiestaat moest vrijwaren. Dit aanbod dat met name in de steden ontstond, waar een zeer sterke arbeidsdeling de kloof tussen arbeiders en bourgeoisie had verscherpt, was zeer anti-stedelijk getint; initiatieven van cultuurspreiding en culturele emancipatie moesten bovenal het burgerlijke, gesegregerde, democratische samenlevingsmodel realiseren en consolideren.

figuren 1-2: bouwstenen 'sociaal-cultureel werk en/in stadsvernieuwing' globaal (links) en verder opgesplitst in agenda's, strategieën en posities (rechts)

Na de Tweede Wereldoorlog, met de uitbouw van de welvaarts- en verzorgingsstaat, werd sociaal-cultureel werk geleidelijk aan herdacht, gaf ik aan: van een instrument dat 'opvoedde tot democratie' werd het ook een actor, die met en vanuit (en niet langer

enkel van buiten) de sociale realiteit een project van culturele democratisering voorstond. Het aanbod werd aangevuld met allerlei (politiserende) vormings- en persoonlijke activiteiten, die uitgesloten groepen een stem trachtten te geven, en (sociale) erkenning en het doorbreken van structurele marginalisering en sociale ongelijkheid ambieerden.

Terzelfdertijd, toonde ik, ontstonden onder invloed van onder meer *Learning to be* (1972) en het mensen- en grondrechtendiscours, enkele interessante, innovatieve concepten en 'uitbraakbewegingen' die dit actorschap radicaliseerden en verdergingen dan het denken in termen van 'democratie als doel', 'participatie als methode' en de 'stad als context'. In de eerste paragraaf had ik het in die zin over 'becoming public', over "public pedagogy as an enactment of a concern for 'publicness' or 'publicity'" (Biesta, 2012: 693). 'Becoming public', schetste ik, staat in spanning tot het ontwerpgerichte denken dat gericht is op het (individueel) verwerven van burgerschap en het handelen als 'deugdelijke burgers'. In plaats van burgerzin te stimuleren, wordt bij 'becoming public' net vertrokken van het 'burger-zijn'. Het gaat daarbij om het verruimen van de handelingsmogelijkheden van burgers en het creëren van de nodige voorwaarden opdat private bekommernissen naar publieke (lees: collectief gedragen en gedeelde) vraagstukken kunnen worden omgezet.

Dit is niet los te zien van 'participatie als uitgangspunt' (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008), legde ik op het einde van de tweede paragraaf uit. 'Participatie als uitgangspunt' start van de overtuiging dat iedereen, ook sociaal-cultureel werkers, participeren, maar ongelijk en op ongelijke wijze. De uitdaging is dan om samen met diverse betrokken actoren na te gaan (1) op welke wijze feitelijke interacties in het stedelijk samenleven ingrijpen, (2) hoe betekenissen die in deze interacties worden gevonden en het creatief potentieel van individuen, netwerken en samenlevingsverbanden kunnen worden aangescherpt (De Visscher, 2008; Bouverne-De Bie, 2014); en (3) op welke manier interventies zich hiertegenover verhouden en verantwoorden. Biesta (2011b) spreekt in dat verband over een 'desire for democracy'; een verlangen naar gelijke mogelijkheden voor eenieder om zijn/haar recht tot sociale en culturele ontplooiing te realiseren. Hij vindt dat (sociaal-culturele) professionals mogelijkheden moeten voorzien om te leren 'through democracy'. Of nog: ze moeten door een 'pedagogy of interruption', 'democratic moments' initialiseren, momenten waarop de bestaande orde wordt onderbroken in naam van de gelijkheid.

De inzet op stedelijk samenleven, op sociale integratie, gemeenschapsvorming en ruimtelijke kwaliteit, die ik in de derde paragraaf besprak, hangt hier rechtstreeks mee samen. Daar waar voorheen de stad in de eerste plaats werd gezien als een afgebakende geografische eenheid binnen de natiestaat, preciseerde ik, groeide met

de mondialisering de idee van stedelijkheid als een zowel territoriaal, politiek als (sociaal-)cultureel gegeven. Territorialiteit verwijst dan naar de stad als 'glokale' plek, en naar de wereld als een netwerk van stedelijke knooppunten (Corijn, 2006b); het politieke gaat over het nadenken over het lokale niveau als stadsrepubliek, die "zowel voldoende complex [is] om de problematiek van de mondialisering te ervaren als voldoende overzichtelijk om die ervaringen en complexiteit in vormen van democratische sturing te regelen" (Boudry et al., 2003: 17); en het (sociaal-)culturele staat voor "de confrontatie met diversiteit en het leren omgaan met identiteiten die men zelf nooit zal bereiken" (De Visscher, 2008: 127).

In deze verstedelijkte realiteit is er tevens nood aan kleinschaliger en andersoortige verbanden, stelde ik. Met Engbersen en Gabriëls (2009) en De Visscher (2008) meende ik dat sociaal-cultureel werkers hier een belangrijke rol kunnen spelen door in hun activiteiten de functionele en expressieve dimensie, het 'kunnen' en het 'willen', op elkaar af te stemmen door de discussie te openen over het morele, over het 'mogen'. De functionele dimensie, het kunnen, liet ik zien, staat daarbij voor het ondersteunen van de deelname van mensen aan werk, onderwijs en andere maatschappelijk nuttige initiatieven. Het stelt de vraag naar welke functionele ontplooiingsmogelijkheden worden geboden. De expressieve dimensie, het willen, behelst het verwerklijken van eerder individuele en collectieve ontplooiingsmogelijkheden, het cultiveren van verhalen en ervaringen. Het morele debat, het mogen ten slotte, gaat over wat belangrijk wordt gevonden in het samenleven, over hoe burgers, inclusief middenvelders, beleidsmakers, ... met elkaar moeten willen omgaan, welke grenzen ze ervaren en welke normen leidend zijn. Ik legde bij dit laatste de link met Soenens (2006) studie over feitelijke omgangsvormen en het gebruik van verscheiden ruimten in de stad, en deelde haar pleidooi dat naast de aandacht voor 'dikke' relaties, ook heterogene en meer mobiele, vluchtige relaties nodig zijn, en dat 'transitruimten', plekken zonder duidelijke identiteit, dynamische, meervoudige gemeenschappen kunnen stimuleren.

5. Stap naar tweede deelstudie

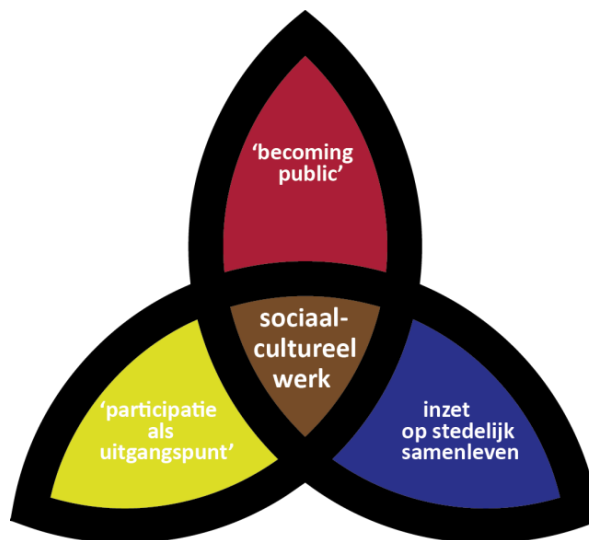
Voor de tweede, empirische deelstudie, het onderzoek naar de betekenis van 'vernieuwend' geachte stedelijke sociaal-culturele praktijken en de rol van de professional(s), liet ik me door deze drie laatste, onderling gerelateerde 'uitbraakbewegingen' inspireren. Meer bepaald gebruik ik 'becoming public' (Biesta, 2012), 'participatie als uitgangspunt' (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008) en de 'inzet op stedelijk samenleven' (Soenen, 2006; De Visscher, 2008; Engbersen & Gabriëls, 2009) als een basis om na te gaan in hoeverre sociaal-culturele actoren een forum

kunnen bieden voor het vertalen van private bekommernissen naar publieke vraagstukken, hoe ze dit vorm geven, en op welke manier ze tijd en ruimte (kunnen) creëren voor het verbeelden van wat stedelijk samenleven kan inhouden. Ik hanteer zo, methodologisch gezien, deze drie noties als ‘sensitizing concepts’ (Blumer, 1954), als globale, ‘attenderende begrippen’ (Baarda et al., 2009), die “ways of seeing, organizing, and understanding experience” (Charmaz, 2003: 259) aanreiken en nadere verfijning, nuancering en verruiming ‘in de praktijk’ vergen (zie figuur 3).

Dergelijke concepten vormen de kern van ‘gefundeerde theoriebenaderingen’ (Glaser & Strauss, 1976; Wester, 1987), waarin het de bedoeling is dat de onderzoeker in de case die hij/zij bestudeert op zoek gaat naar concepten die hem/haar enige houvast bieden, die beschrijft, en die vervolgens confronteert en vergelijkt met nieuwe, verzamelde data om na te gaan of de begrippen moeten worden aangepast, of nieuwe inzichten moeten worden toegevoegd, ... De theorie gaat op die manier uit van een (sociaal-)constructivistisch en een interactionistisch beeld op de sociale realiteit: de perspectieven, betekenisverleningen en interpretaties van verschillende actoren zijn het fundament en de werkelijkheid wordt erkend als veelvormig en veranderlijk (Blumer, 1969), maar niet willekeurig (Parsons, 2010).

In wat volgt, motiveer ik eerst waarom ik koos om in te zoomen op de sociaal-culturele werking van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot*. Ik sta stil bij de opdrachten van *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocса* en de zoektocht naar een taal om de complexiteit en ambiguïteit van het werk ‘achter de schermen’ te vatten, en geef aan op welke manier ik de drie ‘sensitizing concepts’ in een aantal ‘sensitizing questions’ vertaalde. Ik belicht de

methodologische implicaties van mijn eigen positie als zowel onderzoeker als ex-praktijkwerker (Van Hove, 1992; Goodley, 1999; Goodley et al., 2004) en heb het in een laatste stuk meer uitgebreid over het onderzoeksverloop, de verzamelde data en de

figuur 3: drie ‘sensitizing concepts’ voor het onderzoek naar sociaal-cultureel werk als stedelijke praktijk

manier waarop ik het vele materiaal ordende en analyseerde aan de hand van vijf sleutelwerkingen (cf. hoofdstuk 4 t.e.m. 8).

5.1 Case: sociaal-cultureel werk in het kader van *Bruggen naar Rabot*

Om inzicht te krijgen in de betekenis van vernieuwend geachte sociaal-culturele initiatieven en de positie en opdracht van de professionals in kwestie, verken ik via een casestudy de sociaal-culturele werking van *Bruggen naar Rabot* (2004-2013). Zoals ik in de probleemstelling al betoog, maakt een casestudy het mogelijk kwalitatief, verdiepend onderzoek te voeren naar “a contemporary phenomenon within its real-life context, [...] when the boundaries between phenomenon and context are not clearly evident” (Yin, 2009: 13). Baarda et al. (2009) spreken in dit kader over een holistische benadering: in een casestudy worden alle relevante, met elkaar verweven facetten van een complex, particulier fenomeen of sociaal onderzoeksobject geëxploreerd, en dit met oog voor de historische achtergronden, de contextuele inbedding en de alledaagse omstandigheden. De onderzoeksvraag geldt daarbij als kompas, en “multiple sources of evidence” (Robson & McCartan, 2016: 150), verspreid over de tijd (Braster, 2000), worden aangewend om de betekenisverlening en de perspectieven van de betrokkenen zelf te achterhalen, bloot te leggen en te begrijpen (Denzin & Lincoln, 2003; Wester, 1987). Het doel van casestudies is zo om ‘van binnenuit’ meer te ontdekken over de opvallende, unieke kenmerken van een ‘begrensd en geïntegreerd systeem’ (Stake, 2003), en door de precieze beschrijving van het onderzoeksproces, de condities, de gekozen technieken, de veronderstellingen en de argumenten, een zekere aannemelijkheid, ‘analytische generaliseerbaarheid’ (Yin, 2009) of theoretische ‘overdraagbaarheid’ (Guba & Lincoln, 1989) ten aanzien van andere, gelijkaardige situaties, personen, organisaties, ... na te streven (Maso & Smaling, 1998; Gerring, 2004; Smaling, 2009).

5.1.1 Twee overeenkomsten

Hier, voor de tweede deelstudie, focus ik op de activiteiten die *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* gedurende de eerste tien jaar van *Bruggen naar Rabot* opzetten. Beide externe spelers kregen bij de start van het stadsvernieuwingsproject van het Gentse stadsbestuur de opdracht om de participatie van de bewoners in goede banen te leiden. Het convenant dat de Stad met *Samenlevingsopbouw Gent* sloot, paste concreet in de bredere doelstelling een “betere woonkwaliteit en woonomgeving voor de huidige bewoners [te bekomen], nieuwe bewonersgroepen aan [te] trekken [en] [...] de sociale

verdringing [te beperken]" (Stad Gent, 2004a: 2).¹⁷ Van de opbouwwerkers werd verwacht dat ze "zich in het bijzonder [...] [inschreven] in de projectwerking [...] 'Bruggen naar Rabot'" en dat ze "de meerwaarde van de stadsvernieuwingsprojecten in het algemeen (= inhoudelijk akkoord)" onderkenden (ibid.). Hun taak bestond uit het opvolgen van het stadsproject "vanuit diverse bewonershoeken"; ze moesten instaan

"voor de organisatie, ondersteuning en voorbereiding van de bewoners in de klankbordgroep (= standpuntbepaling) [...]; bijzondere aandacht [...] [besteden aan] het voldoende gediversifieerd invullen van de bewonersbetrokkenheid; [...] [meewerken] aan de realisatie van de bewonersbetrokkenheid m.b.t. de deelprojecten; [...] [meewerken] aan de terugkoppeling van de resultaten van deze bewonersbetrokkenheid naar de buurt via diverse kanalen en naar verschillende groepen; [...] [meewerken] aan activiteiten waarin er een link gelegd wordt naar de stadsvernieuwingsprojecten (bv. Buurtfeest); [...] [instaan] voor de evaluatie na uitvoering van deelprojecten en het ontwikkelen van concepten voor nazorg (= modellen voor toekomstige projecten); [en ten slotte] voelspriet zijn voor welke ongerustheid of vragen er leven in de buurt en dit op een coöperatieve manier kanaliseren naar het bestuur" (ibid.: 2-3).

De overeenkomst met *Samenlevingsopbouw Gent* draaide zo in se vooral om het "inleiden" [van de bewonersgroep] in het project en de manier van werken (projectwerking/gebiedsgerichte werking), [...] [het] toeleid[en] [van de] bewoners naar de activiteiten, [en het informeren van] [...] de ruimere buurt [...] over de resultaten van de inspraak- en informatieactiviteiten" (ibid.: 7).

Op hetzelfde moment stelde de Stad ook met *rocса* een contract op.¹⁸ Vanuit het bestuurlijke voornemen om de dualisering in Gent in te dijken en een volwaardige deelname van iedere bewoner aan het maatschappelijke gebeuren te bekomen, kreeg de organisatie twee grote taken:

"A. Het uitbouwen van een eerstelijns sociaal artistieke werking met als doel:

¹⁷ De overeenkomst (2004-2007) met wat toen nog *Regionaal Instituut Samenlevingsopbouw Gent* heette, was breed gericht op de organisatie van de bewonersparticipatie in het kader van zowel *Bruggen naar Rabot*, als *Zuurstof voor de Brugse Poort*, het stadsvernieuwingsproject in de belendende wijk. Het ging in totaal om 100.000 euro middelen per jaar (jaarlijkse index: 1,5%) die verspreid werden ingezet: 50.000 euro voor Rabot, 50.000 euro voor de Brugse Poort.

¹⁸ Jaarlijks, van 2004 tot en met 2007, kon toen nog *Kunst in de Stad* rekenen op 65.000 euro (jaarlijkse index: 1,5%) subsidies van de Stad Gent.

- het opzetten van emancipatorische werkprocessen met minderheidsgroepen en/of bewoners van de aandachtswijken van Gent, die leiden tot actief burgerschap;
- mogelijkheden en kwaliteiten van bewoners benoemen, erkennen én bruikbaar maken;
- de cultuurcompetentie van inwoners van Gent verhogen en het sociaal weefsel van achtergestelde groepen en buurten versterken;
- netwerkvorming en samenwerkingsverbanden uit te bouwen in de aandachtswijken waar de werking zich situeert;
- de kracht van cultuur te benutten om de potenties van deze aandachtswijken aan te spreken.

B. Het implementeren van de sociaal-artistieke werkvorm in Gent. [...] Deze opdracht omvat onder meer:

- actief meewerken aan het sociaal-artistiek overleg;
- methodiekontwikkeling rond de sociaal-artistieke werkvorm die bruikbaar gemaakt wordt voor derden zodat op structurele wijze kan tegemoet gekomen worden aan de grote vraag bij socio-culturele en welzijnsorganisaties naar methodologische ondersteuning;
- mee op zoek gaan naar de rol van kunst en cultuur binnen de ontwikkelingen van een (veranderende) culturele stad en hoe bewoners hierbij betrokken kunnen worden;
- de reguliere culturele instellingen bewust maken van de sociaal-artistieke werkvorm en hen ondersteunen bij sociaal artistieke initiatieven;
- stedelijke netwerken en samenwerkingsverbanden tussen de sociaal culturele sector, kunstensector en welzijnssector genereren en ondersteunen;
- deelnemen aan het stedelijk debat rond het cultureel betrekken van cultureel nog niet actieve doelgroepen” (Stad Gent, 2004b: 3).

In 2006 kreeg *rocsa* een extra convenant met een ‘bijkomende opdracht’, specifiek voor *Bruggen naar Rabot*.¹⁹ In deze convenant was er sprake van vijf acties: het

“opzetten van een nieuw sociaal-artistiek project dat bewoners van [...] Rabot op directe wijze betreft bij de veranderingen in hun buurt; [het] actief linken van de [eigen] lopende sociaal-artistieke werking [...] aan activiteiten van ‘Bruggen naar [...] Rabot’; [het] actief meewerken aan [het] overleg dat wordt

¹⁹ *rocsa* kreeg voor 2006-2007 25.000 euro (jaarlijkse index: 1,5%) extra middelen.

opgezet in het kader van 'Bruggen naar [...] Rabot'; [het ondersteunen van] netwerken in [...] Rabot en samenwerkingsverbanden tussen de sociaal-culturele sector, kunstensector en welzijnssector; [en, als laatste, een methodiek ontwikkelen] [...] rond de sociaal-artistieke werkvorm die ingezet wordt binnen de context van stadsontwikkelingsprojecten" (Stad Gent, 2006a: 1).

5.1.2 Het zoeken naar een taal in een wijzigende context

De initiatieven die *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* binnen het kader van deze eerste overeenkomsten opzetten, werden na verloop van tijd door velen gesmaakt; vanuit verschillende hoeken werden de twee organisaties bejubeld omwille van hun 'innovatieve' en 'inspirerende' aanpak (e.g. Légat, 2008; Braeckman, 2009; Debruyne & Oosterlynck, 2009; Vanreppelen, 2010; De Bruyn & van Acker, 2011; De Smet, 2013; De Droogh & De Haene, 2015; Hens, 2015). Merkwaardig genoeg evenwel bleven de redenen waarom hun activiteiten als 'inspirerend' en 'succesvol' golden grotendeels onduidelijk en ambigu. Gaven de diversiteit van de bereikte doelgroepen en de creatieve, no-nonsense houding van de sociaal-cultureel werkers de doorslag (Blondeel, 2012)? Of was net de dynamische kracht van het smeden van vitale netwerken cruciaal om een transitie van maakbaarheid naar spontaneïteit, en van 'overleggen en plannen' naar 'samen ondernemen en delen' op gang te trekken (De Rynck & Dezeure, 2009)? Het leek/lijkt erop dat een duidelijke taal om de inzet, de rol en de betekenis van (de werking van) *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* te benoemen, vooralsnog ontbrak/ontbreekt; tot vandaag blijft de analyse steken bij modieuze concepten zoals 'sociale stijging', 'doe-democratie', 'repolitisering' en 'transversaal werken'.

Aangezien ik zelf ongeveer vijf jaar lang voor *rocsa* en in de buurt werkte, ken ik de context en de professionals die er aan de slag waren/zijn goed. Ik heb toegang tot vele, voor andere onderzoekers vaak onbereikbare data (onder meer relevante, vaak persoonlijke mails; (in)formele verslagen van overleg; inhoud van officieuze gesprekken; kenmerken van persoonlijke relaties; ...), waardoor het mogelijk wordt het doen en laten van de twee organisaties tot in het kleinste detail en met de nodige nuances te reconstrueren, en 'van binnenuit' te zoeken naar een taal die weergeeft wat de rol van sociaal-cultureel werkers in projecten van stadsvernieuwing inhoudt en impliceert.

De lange traditie van de Stad Gent op vlak van inspraak en participatie (De Rynck & Dezeure, 2009) en de bestuurlijke geïntegreerde visie op stadsvernieuwing, waarbij, net zoals het *Witboek* (Boudry et al., 2003) voorstelt, naast fysiek-ruimtelijke en sociaal-

economische ingrepen tevens sociaal-culturele activiteiten in strategisch gekozen gebieden worden gepland (Vervloesem et al., 2012; Van Bouchaute, 2013), maakt het daarenboven mogelijk om die rol en de projecten van de opbouwwerkers en het *rocса*-team in het bijzonder, ook breder, in het 'verschuivende krachtenveld van markt, overheid en civiele maatschappij' te kaderen. In dit verschuivende krachtenveld, duidde ik, worden vandaag niet alleen de stad en het lokale (bestuurlijke) niveau naar voor geschoven als de meest geschikte ruimtelijke bases en werkbare kaders om private en publieke partners te verbinden en principes zoals herverdeling, marktevenwicht en wederkerigheid her uit te vinden en 'anders' vorm te geven (Dehaene, 2005; De Rynck & Dezeure, 2009; Loeckx & Vervloesem, 2012), ook het middenveld wordt gevraagd volop in te zetten op coproductie, op "een voortdurende alertheid voor wat uitgesloten wordt, voor mogelijkheden tot actief medezeggenschap, en voor de diversiteit aan mogelijke betekenissen die een stadsvernieuwingsgebeuren oproepen" (De Bie et al., 2012: 32). Voor het sociaal-culturele werkveld impliceert dit dat binnen een algeheel veranderende context (de geleidelijke transformatie van de verzorgingsstaat, de toenemende druk op het natiestatenmodel, de groeiende polarisering en diversifiëring, ...) moet worden afgestapt van de historisch dominante ontwerplogica die de consolidatie van de bestaande sociale verhoudingen en de expansie van marktspelers door sociale correctie voorstaat. Uit de hierboven kritische analyse van de 'eigen participatiegeschiedenis' en uit de keuze voor drie 'richtinggevende concepten' die de 'innovatieve uitbraakpogingen' in sociaal-cultureel werk vatten, klinkt met name het pleidooi voor een herontdekken van stedelijk participatief werken als een politiek streven, berustend op contrasterende, gelaagde betekenissen, en gericht op het openhouden van de spanning tussen private aspiraties en mogelijkheden enerzijds en gelijkheid in bestaanscondities en ontplooiingskansen anderzijds.

5.2 van concepten naar vragen

Om deze drie 'richtinggevende concepten' 'hanteerbaar' te maken voor de tweede deelstudie zette ik ze in een eerste stap om in enkele meer tastbare 'richtinggevende vragen'. Zo koppelde ik Biesta's (2012) oproep inzake (1) 'becoming public' aan

- welke activiteiten worden/werden waarom ontwikkeld? Waar?
- waartoe dienen/dienden deze activiteiten? Waar?

Voor (2) 'participatie als uitgangspunt' (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008) dat wordt aangestuurd vanuit een 'desire for democracy' en dat een 'pedagogy of interruption' inhoudt (Biesta, 2011b), peilde ik naar de onderliggende opvattingen over (on)gelijkheid door te polsen naar

- wie wordt/werd op welke manier, waarom en waar betrokken?
- op welke dominante probleemdefinities werd/wordt waarom en waar 'ingebroken'?

De inzet op (3) 'stedelijk samenleven' en het zoeken naar een evenwicht tussen ruimtelijke kwaliteit enerzijds en sociale integratie (Engbersen & Gabriëls, 2009) en gemeenschapsvorming anderzijds (Soenen, 2006) kwam terug in

- wat wordt/werd door/ten aanzien van wie, waarom en waar belangrijk gevonden?
- welke ruimtes worden/werden gecreëerd? en welke relaties worden/werden in deze ruimtes mogelijk?

In tabel 2 geef ik een overzicht van de bouwstenen van sociaal-cultureel werk binnen stadsvernieuwing, de corresponderende 'sensitizing concepts', inhoudelijke thema's en 'sensitizing questions'.

bouwstenen sociaal-cultureel werk	richtinggevende concepten	inhoudelijke thema's	richtinggevende vragen
democratisch project	'becoming public'	- verruimen van de handelingsmogelijkheden van burgers - vertalen van private bekommernissen in publieke (lees: collectieve, gedeelde) vraagstukken	- welke activiteiten worden/werden ontwikkeld? wat gebeurt/gebeurde er? waarom? waar? - waartoe dienen/dienden deze activiteiten? waar vonden/vinden die activiteiten plaats?
participatief project	'participatie als uitgangspunt' en 'learning through democracy'	- ondersteunen van feitelijke interacties, de betekenissen die in deze interacties worden geconstrueerd en het creatief potentieel van burgers en netwerken - onderbreken van de bestaande orde (cf. 'pedagogy of interruption')	- wie wordt/werd betrokken? op welke manier? op welk niveau? waarom? waar? - welke 'ordening' wordt/werd 'onderbroken'? waarom? waar?
stedelijk project	inzet op stedelijk samenleven	- vanuit de morele (mogen) dimensie van sociale integratie zoeken naar een afstemming van de functionele (kunnen) en de expressieve (willen) dimensie - aandacht hebben voor zowel homogene, heterogene als ambivalente gemeenschappen, en ruimtelijke kwaliteit (o.m. 'transitruimten')	- wat wordt/werd belangrijk gevonden in deze praktijk? door/ten aanzien van wie? waar? - welke ruimtes worden/werden gecreëerd? welke relaties worden/werden in deze ruimtes mogelijk?

tabel 2: overzicht bouwstenen sociaal-cultureel werk binnen stadsvernieuwing, richtinggevende concepten, inhoudelijke thema's en richtinggevende vragen

5.3 Onderzoeken tussen betrokkenheid en distantie (Elias, 1982 [1956])

Zoals ik al eerder stelde, was ik als coördinator van *rocsa* tussen eind 2006 en midden 2011 zeer nauw betrokken bij de case. De keuze om kritisch te reflecteren over (een deel van) mijn praktijkervaring (Carspecken, 1996; Denzin, 1997; Pinxten, 1997; Kwon, 2001) kan in die zin beschouwd worden als een soort radicale vorm van retrospectief

‘practice-led research’, waarbij ik tracht “to look again at [...] [what I] may feel [...] I already know so well” (Goodley et al., 2004: 57). Van Hove (1992), die eerst professioneel aan de slag was in het veld van begeleid zelfstandig wonen van personen met een mentale handicap en nadien onderzoek deed naar zijn ‘experimentele’ indrukken hieromtrent, spreekt in zijn doctoraat over ‘ervaringsinductief’ werken, waarmee hij doelt op het in kaart brengen, interpreteren en heuristisch begrijpen van de eigen belevingen en gewaarwordingen. Van Hove meent dat net door dichtbij een praktijk te staan, door zowel een insiders- als een outsidersrol, als ‘afstand-nemend’ onderzoeker, aan te nemen, het mogelijk is ‘onduidelijke en zich ontwikkelende werkingen’, zonder al te veel bedreiging te bestuderen. Immers, daar waar traditionele wetenschappelijke studies voor praktijkwerkers die zelf nog zoekende zijn, vaak moeilijk liggen, gezien ze geen taal hebben om uit te leggen wat ze waarom doen en vrezen dat hun onzekere uitspraken als ‘waarheid’ worden meegenomen, kan het ervaringsinductief werken als ‘onmisbare toegang’ en ‘ontdekkingsstrategie’ een uitweg bieden.

Dergelijk onderzoek, waarbij heel wat van de eigen ervaringen uitvoerig worden opgetekend en ontleed, is evenwel niet evident en roept methodologisch gezien onmiddellijk vragen op inzake betrouwbaarheid en validiteit. Betrouwbaarheid in kwalitatief onderzoek verwijst naar de afwezigheid van toevallige vertekeningen, en naar de mogelijkheid om het onderzoek (virtueel) te herhalen. Daartoe, menen Maso en Smaling (1998), is het belangrijk dat een onderzoeker uitgebreid en zorgvuldig rapporteert over de oorspronkelijke uitvoering van zijn/haar studie, tracht tot overeenstemming (of instemming) te komen met collega’s (en hier ook ex-collega’s), en consistent is wat betreft het gebruik van methoden. Validiteit heeft te maken met de afwezigheid van systematische vertekeningen en betreft vooral de deugdelijkheid van de argumenten en de redeneringen die tot conclusies leiden en ‘buitenstaanders’ in staat kunnen stellen analogieredeneringen te ontwikkelen. Maso en Smaling vinden een bereflecteerde, intelligente en positieve aanwending van de eigen subjectiviteit daarbij hoogstnoodzakelijk. ‘Feiten zijn immers geen feiten’; wat we als werkelijkheid kennen wordt niet enkel bepaald door de ‘feiten’, maar ook door de manier waarop we onze omgeving tot object van onderzoek en studie maken (Bouverne-De Bie, 1988). Wie betrouwbaar en valide onderzoek wil doen, geloven Maso en Smaling (1998), moet dan ook open en openhartig zijn, beschikken over voldoende zelfinzicht en zich kunnen inleven in andermans positie, perspectief en leefwereld. In het verlengde hiervan pleiten ze voor een ‘dialogische intersubjectiviteit’, begrepen als een interactieve, vertrouwelijke, respectvolle en symmetrische relatie tussen onderzoekers onderling, en tussen onderzoekers en onderzochten, met als bedoeling recht te doen aan het voorwerp van studie in relatie tot de probleemstelling.

Vanuit deze methodologische bezorgdheden bouwde ik een aantal elementen in om mijn onderzoeksgegevens van de tweede deelstudie zo accuraat en zo volledig mogelijk te verkrijgen en te kunnen bewerken. Ten eerste legde ik me vanaf midden 2011, toen ik voltijds onderzoeker werd bij de universiteit²⁰ en me niet langer over de ‘dagelijkse besognes’ van *rocsa* moest ontfermen, ten volle toe op de studie. Door (letterlijk) afstand te nemen van de praktijk waar ik tot dan toe iedere dag mee bezig was geweest, werd het mogelijk een andere, meer reflecterende positie in te nemen. Ten tweede maakte ik gebruik van methodische en datatriangulatie: ik combineerde meerdere dataverzamelmethodeën waardoor ik verschillende soorten informatie en bronnen verkreeg (Stake, 1995; Swanborn, 1987) die een blik konden werpen op de rol van ‘vernieuwende sociaal-culturele praktijken’ in projecten van stadsvernieuwing. Ten derde koos ik voor een iteratief-parallel onderzoeksopzet, waarbij het interviewen, transcriberen, documenteren, confronteren en interpreteren voortdurend door elkaar liepen en mij in staat stelden om over diverse lezingen en perspectieven na te denken, deze te controleren en bij te sturen waar nodig. Ik volgde daarbij de suggestie van Smaling (1987) om het ruwe materiaal zo gedetailleerd mogelijk te registreren en te onderscheiden van de interpretaties (cf. infra). Ten vierde overlegde ik geregeld, in de eerste plaats, met mijn promotor Maria De Bie, die het doctoraat(sproces) nauwgezet ondersteunde en becommentarieerde. Vanaf midden 2014 zag ik ook regelmatig mijn copromotor Michiel Dehaene, die (mee) waakte over de ruimtelijk-stedelijke invalshoek. Met collega Griet Roets, lid van de begeleidingscommissie, werkte ik samen in het kader van enkele artikels.²¹ Daarnaast kon ik van bij de aanvang van deze studie rekenen op heel wat enthousiasme van mijn ex-collega’s: maandelijks besprak ik eerder op informele basis de vorderingen van het onderzoek met Dimitri Vandenbergh, opbouwwerker in Rabot; anderen (onder meer *rocsa*-medewerkers Klaas Ruyschaert en Rik Debonne, wijkregisseur Stefaan Vervaeke en programmaregisseur Iris Van Den Abbeel) zag ik minder frequent, maar hun interesse en suggesties stemden me steeds tot nadenken. Ten slotte maakten de verschillende presentaties en lezingen voor studenten, collega-academici, praktijkwerkers, geïnteresseerden, betrokkenen bij

²⁰ Op 4 juli 2011 ging ik uit dienst bij *rocsa*. Ik volgde het project *rocsa singers* nog wel als productie leider tot eind september 2013, en trad midden 2012 toe tot de Raad van Bestuur van *Samenlevingsopbouw Gent*. Sporadisch woonde ik activiteiten bij en minimum maandelijks ging ik langs op *De Site*.

²¹ Over het *rocsa*-project *Made by Oya* verscheen in 2015 in het tijdschrift ‘Volkskunde’ (116 (3), 457-470) het artikel ‘Het verknopen van verleden, heden en toekomst: reflecties vanuit een stedelijke sociaal-artistieke praktijk’ (auteurs: Evelyne Deceur, Griet Roets en Maria Bouverne-De Bie). Over *rocsa singers* schreef ik in 2016 samen met Griet Roets, Kris Rutten en Maria Bouverne-De Bie ‘A singer is a group’: creating a ‘researcher template’ to uncover complexities in the participatory arts project *rocsa singers* voor het tijdschrift ‘Critical arts: south-north cultural and media studies’ (30 (3), 357-375). Eerder, in 2012, was hetzelfde project al gepresenteerd en uitgeschreven voor een studiedag onder de titel ‘Gemeenschapsvorming: tussen experiment en engagement’ (vzw Leren Ondernemen/de kunstbank vzw/what>).

stadsvernieuwingsprojecten, ... over (delen van) mijn studie²², en de vaak zeer uitgebreide en intensieve voorbereidingen die daaraan voorafgingen, dat ik ten gepaste tijd mijn onderzoek(sverloop) naar een breder publiek kon terugkoppelen en toetsen.

5.4 Door de ogen van de sociaal-cultureel werkers: het verzamelen en analyseren van data

Hoewel het hanteren van verschillende methoden om aan gegevens te komen eigen is aan kwalitatieve casestudy's, is in de praktijk vaak een bepaalde methode dominant dan andere (Mortelmans, 2007). Voor de reconstructie van de sociaal-culturele initiatieven van *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* waren dat met name de analyse van documenten (Patton, 2002) en tientallen diepte-interviews met verschillende belanghebbenden (Bogdan & Biklen, 2007), die ik over een lange periode, van 2012 tot eind 2015, verzamelde en verwerkte. Ruw geschetst, is die periode op te splitsen in twee grote fasen: een eerder 'verkennende fase', van 2012 tot 2013, waarin ik de vele teksten en beelden waarover ik als ex-coördinator van *rocsa* beschikte, ordende en met twaalf sleutelfiguren sprak; en een tweede 'verdiepende fase', van 2014 tot 2015, waarin ik de achtergrond van vijf sleutelwerkingen uitspitte. Daarna, en deels gelijktijdig analyseerde ik de vele data.

5.4.1 Verkennende fase

Tabel 3 geeft een globaal overzicht van het vele officiële en niet-officiële tekst- en beeldmateriaal, variërend van plannen en dossiers tot persartikels, foto's, notulen van interne vergaderingen en dies meer, die ik vanuit mijn vorige functie meebracht naar de universiteit. Ik sorteerde deze data chronologisch en ging op zoek naar 'missende stukken': ik vroeg de convenanten van *Samenlevingsopbouw Gent* op, bracht de vakliteratuur over *Bruggen naar Rabot* samen, sprokkelde flyers, affiches en nieuwsbrieven bijeen, ...

²² Voorbeelden zijn de presentaties "Socio-cultural work as democratic arena. The use of participative practices in urban contexts. The start of a Phd-research" (n.a.v. Francqui-leerstoel/Universiteit Gent op 30 juni 2011); "Gemeenschapsvorming: tussen engagement en experiment" (samen met Griet Roets n.a.v. de studiedag 'Het mogelijke mogelijk maken' van vzw Leren Ondernemen/de Kunstbank what> vzw op 11 mei 2012); "The city as public space" (samen met Sven De Visscher n.a.v. ESREA-congres 'Between global and local: adult learning and development. Renewal of adult education practices and professions in the context of urban developments' op 25 april 2013); "Balancerend tussen verantwoording en verantwoordelijkheid" (samen met Cedric Goossens n.a.v. Dag van de Sociologie op 28 mei 2014); "Co-creating public spaces" (samen met Maria De Bie n.a.v. EU-congres 'City & university in Ghent. Students and public spaces' op 4 december 2014); "Socio-cultural work as a response to the social and urban question. A historical analysis of participatory practices in Flandres/Belgium" (n.a.v. Tissa-congres 'Social work as a forum for democracy op 22 augustus 2016); ...

officieel tekstmateriaal
<ul style="list-style-type: none"> - convenanten en overeenkomsten <i>Samenlevingsopbouw Gent</i> en <i>rocsa</i> (2004-2013) - beleidsplannen en bijlagen van <i>rocsa</i> (2004-2013) - projectdossiers en bijlagen <i>rocsa</i> (2004-2011) - werkings- en jaarverslagen en bijlagen <i>Samenlevingsopbouw Gent</i> en <i>rocsa</i> (2004-2011) - verslagen vergaderingen (december 2006 – juni 2007) - vakliteratuur over <i>Bruggen naar Rabot</i> (2004-2013) - persartikels over Rabot (2004-2013) - bachelor- en masterproeven UGent, HOGent en Arteveldehogeschool
niet-officieel tekstmateriaal
<ul style="list-style-type: none"> - notulen interne vergaderingen (januari 2004 – juni 2011) - stage- en reflectieverslagen, studentenopdrachten HOGent, Arteveldehogeschool en KATHO-IPSOC - promotie- en communicatiemateriaal <i>Bruggen naar Rabot</i> en sociaal-culturele projecten
beeldmateriaal
<ul style="list-style-type: none"> - foto's <i>rocsa</i> (december 2006 – juni 2011) - film 'Er is hier wreed veel veranderd', <i>De Site</i>, <i>Made by Oya</i> en <i>rocsa singers</i> (2008-2013)

tabel 3: globaal overzicht van de geanalyseerde documenten (2012-2013)

Parallel aan het grondig doornemen van deze documentatie plande ik in het voorjaar van 2012 mijn eerste interviews. Startend bij de eigen collega's, een medewerker en bestuurslid van *rocsa* en twee opbouwwerkers van *Samenlevingsopbouw Gent*, kwam ik via een soort sneeuwbaaleffect uit bij acht andere relevante figuren die nuttige informatie konden aanreiken over het sociaal-culturele luik van het stadsvernieuwingsproject: een buurtwerker van *Buurtwerk Rabot-Blaisantvest*, de wijkregisseur en de coördinator van de toenmalige stedelijke *Dienst Gebiedsgerichte Werking* (nu: *Dienst Beleidsparticipatie*), de programmaregisseur van de stedelijke *Dienst Stedelijke Vernieuwing*, een medewerker van de stedelijke *Dienst Kunsten* (nu: *Cultuurdienst*), een medewerker van de stedelijke *Dienst Stadsbrede Subsidies*, een kabinetsmedewerker van de Schepen van Stadsontwikkeling en de projectleider van de Gasmetersite (stedelijke *Milieudienst*).

Voor deze interviews gebruikte ik een korte gespreksgids, die diende als een 'geheugensteuntje' om dan uitvoerig 'door te vragen' ('probing'; cf. 'wat bedoel je', 'kan je daarover iets meer vertellen', 'waarom denk je dat'...). Concreet stelde ik in deze gids drie delen voorop, waardoor ik van meer brede en neutrale onderwerpen kon overgaan naar smallere en moeilijkere topics. Zo trachtte ik in een eerste deel, na een korte toelichting over mijn studie, een 'biografisch cv' op te maken: wat was de functie van de geïnterviewde? Op welke manier was hij/zij in Rabot beland? Wat ging vooraf? Hoe

evolueerde zijn/haar bijdrage doorheen de tijd? In een tweede deel zoomde ik in op de buurt en het stadsvernieuwingsproject, en stelde ik samen met de betrokkene een overzicht van het project doorheen de tijd op. De ‘feitelijke gegevens’ die ik uit de hierboven vermelde documenten haalde, werden op die manier aangevuld met persoonlijke noties, nuances, commentaren, ... Ik vroeg telkens naar: (1) wat: welke praktijken worden/werden ontwikkeld; (2) naar/met/voor wie richt(t)en sociaal-cultureel werkers zich; (3) hoe krijgt/kreeg de professionele logica vorm; (4) waarom: wat is/was de onderliggende probleemdefinitie? Op welke gronden is/was die gebaseerd; (5) waartoe: wat is/was de beoogde finaliteit; en (6) waar: wat is/was de rol van de ruimte? In een derde en laatste deel focuste ik op bepaalde thema’s die terugkwamen in het interview (onder meer de spanning tussen de tijdelijkheid van een project versus de duurzaamheid van een proces, het werken in diversiteit en tegelijk het focussen op doelgroepen, ...).

Alle interviews duurden anderhalf tot 3,5 uur en werden op twee uitzonderingen na bij de geïnterviewden thuis of op hun werkplaats afgenomen. Ieder van hen tekende vooraf een informed consent, waarin ze toestemden om het gesprek digitaal te laten opnemen. Daardoor moest ik niet noteren tijdens het interview, kwam de volledigheid van de verkregen informatie niet in het gedrang en bleef de context waarin het gesprek doorging, bewaard (Kvale, 1994). Alle audio werd achteraf letterlijk uitgetypt. Hoewel geen van de geïnterviewden problemen had met het vermelden van hun naam bij hun uitspraken, werd afgesproken om alles toch anoniem te verwerken en enkel hun functie in dit proefschrift (en andere publicaties) te vermelden.

5.4.2 Vijf sleutelwerkingen

Bij het samenstellen van de ‘tijdslijnen’ bleek al tijdens de interviews dat over de ‘feitelijke gebeurtenissen’ verschillende verhalen de ronde deden; er waren verschillen in herinneringen, in meningen, in interpretaties en in duiding van wat belangrijk is/was en vastgelegd moet/moest worden en wat minder belangrijk is/was. Gaandeweg kwalificeerde ik waar overeenkomsten en verschillen lagen en wat karakteristiek en relevant werd bevonden voor de sociaal-culturele activiteiten van *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* en wat niet. Eind 2013 kwam ik zo tot de selectie van vijf sleutelwerkingen die volgens de verschillende belanghebbenden kenmerkend zijn/waren voor de ontwikkelingen in Rabot (zie tabel 4).

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
start <i>Bruggen naar Rabot</i>									
			<i>rocsa singers</i>						
			<i>De Site: creatieve ontmoetingsplaats</i>						
				<i>Made by Oya</i>					
								<i>De Site: stadslandbouw</i>	

tabel 4: overzicht vijf sleutelwerkingen in de tijd

(1) Een eerste belangrijke werking volgens hen was de start van *Bruggen naar Rabot* (januari 2004 tot december 2006) (zie afbeelding 24). In 2004 werden twee opbouwwerkers (2 VTE), Dimitri Vandenberghe en Wannes Degelin, aangeworven door de werking Rabot van *Samenlevingsopbouw Gent*. Terzelfdertijd verkaste het driekoppig (2,5 VTE) *rocsa*-team (toen nog: *Kunst in de Stad*), bestaande uit Nele Goethals (coördinator), Martine Verheye en Bieke Vermeire (educatief medewerkers), van de Gentse Veldstraat naar het nieuwe buurtcentrum van Rabot.

afbeelding 24: logo *Bruggen naar Rabot*
© Stad Gent

Beide organisaties konden, zoals ik al uitlegde in hoofdstuk 2, bogen op een rijke ervaring inzake buurtgericht werken. *Samenlevingsopbouw Gent* bijvoorbeeld was al sinds eind jaren 1970 actief in de negentiende-eeuwse gordelwijken (cf. acties van *Samenlevingsopbouw Gastarbeiders Oost-Vlaanderen*), had een buurtantenne in Rabot sinds 1995 en zette vanaf 2002 voor *Zuurstof voor de Brugse Poort*, het stadsvernieuwingsproject in de wijk ten westen van Rabot, eveneens participatietrajecten op touw. Van *rocsa* waren vooral het mobiele *Wijkpaleis* en de sociaal-artistische projecten *Gentse Helden* en *Totier* gekend.

In deze eerste drie jaren van het stadsvernieuwingsproject zochten bewoners, professionals, beleids- en andere actoren vooral naar een positionering; nadat de sociaal-cultureel werkers Rabot (beter) hadden leren kennen, 'testten' ze beproefde projecten en methodes uit, smeedden ze plannen om de buurt positief in de kijker te plaatsen, en trachtten ze in te spelen op veranderingen in de buurt (onder meer het verdwijnen van de kasseien in de *Gebroeders Desmetstraat* en de komst van de eerste

bouwwerven). Tegelijk veranderde het personeelskader van de twee organisaties grondig. Zo kregen Dimitri, die algemeen de inspraak voor *Bruggen naar Rabot* onder zijn hoede had genomen, en Wannes die in de drie sociale appartementsblokken zich richtte op de meest ‘precaire huurders’, op 1 april 2006 versterking van een nieuwe collega, Gülcan Sari die zich ontfermde over de Turkse en Turks-Bulgaarse netwerken in de wijk (zie tabel 6 in hoofdstuk 4 voor een overzicht van de rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij de start van *Bruggen naar Rabot*). *Rocsa* kwam op hetzelfde moment in nauwe schoentjes terecht: na een slechte beoordeling van hun subsidiedossier (2006-2007) werden ze door de Vlaamse overheid wel ‘opgepikt’, maar de middelen bleken nauwelijks toereikend, waardoor personeelscontracten niet langer konden worden verlengd. In de zomer van 2006 besloot de coördinator er definitief de brui aan te geven, een andere collega stopte in het najaar. In een poging om het geheel alsnog recht te trekken – eind 2007 droogden zo goed als alle financiële inkomsten van *rocса* op – stelde de Raad van Bestuur op 1 december 2006 twee nieuwe medewerkers aan: Evelyne Deceur (coördinator) en Klaas Ruyschaert (educatief medewerker).

(2) Een tweede sleutelwerking heeft betrekking op het project *rocса singers* (2007-2013). De *rocса singers* werden al boven de doopvont gehouden in september 2005. Op vraag van enkele bewoners van Rabot en de vrijwilligerskern van *rocса*, die graag wilden zingen maar daarom geen noten konden lezen, had *rocса* de kunsteducatieve werking *Wisper* onder de arm genomen om een koor te vormen. Anderhalf jaar later was de groep echter op sterven na dood: het repertoire was beperkt en eenzijdig, er daagden nog slechts een tiental leden op voor de wekelijkse repetities, de wisselende koorleiders Bart Callebaut en Jan Cannaert geloofden amper in het artistieke potentieel van de groep (cf. “meer valt er niet uit te halen”) en de optredens naar aanleiding van het buurtfeest en *Actie Rechttuit* hadden voor een stevige kater gezorgd (*rocса*, 2007b).

De nieuwe *rocса*-medewerkers besloten het over een andere boeg te gooien en engageerden in januari 2007 Rik Debonne, een zangcoach die als helft van het cabaretduo *Jummoo* en voor verschillende theaterproducties (onder meer *A clockwork orange* van NTG, *Diep in het bos* van *Het Muziek Lod* en *Übung* van *Victoria* en *Josse De Pauw*) jarenlang had getourd. Met Rik nam het aantal geïnteresseerden gestaag terug toe en in april 2008 traden 25 zangers van verschillend allooi met muzikale ondersteuning van multi-instrumentalist Rudi Genbrugge, voor het eerst terug op in *De Rode Pomp* (zie afbeelding 25) (zie tabel 7 in hoofdstuk 5 voor een overzicht van de rechtstreeks betrokken praktijkwerkers en samenwerkingspartners bij *rocса singers*).

De mix van samenzang en solonummers, en het enthousiasme van het publiek en de groep, maakten dat het project in het najaar van 2008 werd gecontinueerd. Er kwamen nieuwe deelnemers bij (in totaal waren ze nu met 40) en er werd beslist om ieder jaar eind mei, begin juni een nieuwe voorstelling in elkaar te boksen. Na vijf eigen shows en enkele

afbeelding 25: groepsbeeld *rocsa singers* tijdens optreden in bij' *De Vieze Gasten* (najaar 2011)
© Stad Gent

zijsprongen hier en daar (de *rocsa singers* werden Gents eerste klaagkoor, werkten samen met *SMAK* voor het beeldend stadsfestival *TRACK*, deden gastvoorstellingen in Gent, Brugge, Geel, Ternat en Anderlecht, ...), werd in september 2013 de stekker definitief uit het project getrokken.

(3) Een derde, belangrijke sleutelwerking was volgens de bevroagden *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats (2007-2010). *De Site* opende de deuren op 9 juni 2007. In de maanden daarvoor hadden de *rocsa*-medewerkers, een opbouwwerker en de wijkregisseur de idee geopperd om op de oude fabrieksvloer van het gesloopte *Alcatel-Bell*, in afwachting van de sanering en verkaveling, een tijdelijke invulling te realiseren. Met de hulp van bewoners, middenveldorganisaties, stadsdiensten en beleidsmakers werden in het voorjaar van 2007 de eerste containers, tuintjes, voetbalvelden, picknickbanken en kippenrennen, ... op het terrein geïnstalleerd. Terwijl *rocsa* drie extra collega's aanwierf om het project op te volgen – projectcoördinator Kristof Vander Cruyssen en twee logistiek SINE ('sociale inschakelingseconomie')-medewerkers, Danny Timmermans en Fares Chatha (nadien: Muntasir Errieh Mukhtar en Dennis Vermaerke) –, groeide *De Site* uit tot een ontmoetingsplek, midden in de buurt, waar werd getuiniert, gespeeld, gefeest, gedronken, gegeten en nagedacht over het verleden, het heden en de toekomst van Rabot (zie tabel 8 in hoofdstuk 5 voor een overzicht van de rechtstreeks betrokken praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats).

afbeelding 26: De Site (zomer 2009)
© rocsa

Drie jaar lang werden op *De Site* (zie afbeelding 26) evenementen georganiseerd, zoals de verkiezing van de 'mooiste tuin', rommelmarkten, muziektoptrédens en beeldende ateliers; in de lente en de zomer gaf *Velt* er workshops 'ecologisch tuinieren'; *rocsa's* filmclub *Idéal* stak de programmatie voor de

openluchtcinema ineen; een cateringgroep vormde zich rondom de barbecue; enkele (ex-)daklozen verenigden zich in de Gentse afdeling van de *Homeless Cup*; ...

Op vrijdag 24 september 2010, werd *De Site* officieel uitgezwaaid met een symposium 'Zaaien op beton' en een eindfeest, waarna, in de daaropvolgende weken, het terrein geleidelijk aan werd leeggehaald. De verwachting dat tegen het voorjaar van 2011, wanneer de private-publieke samenwerking tussen het stadsbestuur en een projectontwikkelaar zou zijn beklonken, onmiddellijk zou worden gestart met werken, bleek evenwel te voorbarig. 2011 werd een overgangsjaar, en het *AB-consortium* (dat onder de noemer *Tondelier Development nv* op de brownfield, waar *De Site* deel van uitmaakte, een nieuwe woonwijk plande) koos om niet aan de kant van de tijdelijke invulling, maar aan de andere kant, aan de kant van trambrug en *De Nieuwe Molens* te beginnen.

(4) Een vierde sleutelwerking vindt zijn oorsprong op *De Site*; midden 2008 ontdekten de medewerkers van *rocsa* en *Samenlevingsopbouw Gent* dat enkele (voornamelijk) Turkse vrouwen er handwerk verkochten. Hun brei- en haakvaardigheden en -technieken sprongen onmiddellijk in het oog. Zo demonstreerden ze onder meer hoe ze hun sjaals versierden met oya, een soort fijn kantwerk dat wordt gemaakt met

afbeelding 27: haakwerken in het *Made by Oya*-atelier (voorjaar 2009)
© rocsa

naald en draad en dat wordt aangeleerd van moeder op dochter, van generatie op generatie. *Rocsa* besloot om het niet bij die ene vaststelling te laten; in de oya-techniek werd een goede aanleiding gezien om de brug te slaan tussen de textielgeschiedenis

van de buurt, een groep vrouwen die vaak over het hoofd werd gezien, en de eigen sociaal-artistieke agenda. Na enkele huisbezoeken en gesprekken met collega's werd in het najaar van 2008 het textielatelier *Made by Oya* (2008-heden) ingericht om de (bijna per toeval) ontdekte talenten en vaardigheden van de vrouwen zichtbaar te maken en te valoriseren.

In dit atelier – eerst op een klein zoldertje in de *Pannestraat*, vanaf januari 2009 in een winkelpand in de centraal gelegen *Wondelgemstraat* – troffen deelnemers, kunstenaars en *rocса*-medewerkers elkaar en werden kennis en kunde uitgewisseld en uitgedaagd (zie afbeelding 27). *Rocса* breidde opnieuw uit; onder de nieuwe projectcoördinator Claire Cauwels waren de ambities van meet af aan groot: het atelier moest een 'vruchtbare sociaal-artistieke werkruimte' worden, waar het ambacht van de vrouwen op onder meer sociaal, artistiek en sociaal-economisch vlak zou worden (h)erkend en verder uitgedaagd (*rocса*, 2009i).

Anno 2017 bestaat het *Made by Oya*-atelier nog altijd, weliswaar in iets gewijzigde vorm: Claire verliet de organisatie eind 2012, Chris Rotsaert kwam in de plaats en drukte een nieuwe stempel op de werking; net zoals voorheen wordt nog steeds samengewerkt met externe kunstenaars, maar niet meer in het kader van 'workshops', wel voor bepaalde, afgebakende artistieke creaties; het economische pad werd verlaten; en eind 2015, toen *rocса* zijn naam wijzigde in *Manoeuvre*, werd verhuisd naar een groter winkelpand iets verderop in de *Wondelgemstraat* (zie tabel 11 in hoofdstuk 7 voor een overzicht van de rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *Made by Oya*).

(5) Een vijfde en laatste sleutelwerking omvat *De Site* als stadslandbouwproject (2012-heden). Nadat *De Site* was 'gestopt' en *rocса* zich begin 2011 had toegelegd op enkele nieuwe projecten in de wijk Muide-Meulestede-Afrikalaan, nam *Samenlevingsopbouw Gent* het initiatief over. Nu duidelijk werd dat er zeker niet voor 2016 zou worden gebouwd op de plek waar *De Site* stond, en *Tondelier Development nv* en de Stad Gent beide aangaven voorstander te zijn van het verderzetten van de tijdelijke invulling, werd het plan om het project traag te laten 'uitdoven' en pas op het allerlaatste moment, op het moment dat de werfkranen klaar stonden, de tuinen, de voetbalvelden en de dieren definitief weg te halen, verlaten. De onderhandelingen werden opnieuw opgenomen, en de 160 kleine tuintjes, die al van bij de start van *De Site* een schot in de roos waren gebleken, werden uitgebreid met een 3000 m² grote stadsakker (zie afbeelding 28). Het fruit en de groenten die hier werden gekweekt, werden van dan af verkocht aan onder meer het in 2012 geopende sociaal restaurant *Eetcafé Toreke* en de *Sociale Kruidenier*, een buurtwinkel die een basisaanbod aan voeding, onderhouds-

en verzorgingsproducten voorzag voor mensen met een beperkt inkomen (Vandenberghé et al., 2013).

In maart 2012 werd Wannas Degelin, die tot dan in de sociale woonblokken van Rabot had gewerkt, coördinator van *De Site*. Onder zijn impuls en met ondersteuning van de lokale, complementaire munt *Toreke* werd verder de kaart getrokken van ‘korte-keten gezonde en duurzame voeding’ en ‘alternatief, economisch handelen en arbeiden’.

afbeelding 28: de stadsakker op *De Site* (zomer 2013)
© Samenlevingsopbouw Gent

Veel meer dan voorheen werd ingezet op buurtbeheer en ‘het ruimte geven aan vooral de kwetsbare bewoners van de wijk om terug hun plek in de gemeenschap te vinden en hen een stem te geven in de ontwikkeling van de

buurt’ (Samenlevingsopbouw Gent, 2015) (zie tabel 13 in hoofdstuk 8 voor een overzicht van de rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *De Site* als stadslandbouwproject).

5.4.3 Verdiepende fase

Om na te gaan of deze vijf sleutelwerkingen zo ‘vernieuwend’ waren (en bleven) en zo ja, wat hen dan precies ‘vernieuwend’ maakte, en gelijktijdig met de consultatie van literatuur (theorie) en het uitwerken van de eerste deelstudie, interviewde ik in 2014 en 2015 opnieuw heel wat ex-collega’s en verzamelde via hen, nieuwe documenten en contacten. Voor (1) de start van het stadsvernieuwingsproject ging ik in gesprek met tien direct betrokkenen, waarvan ik een aantal al eerder, in de verkennende fase sprak²³: een bestuurslid van *rocsa*, twee opbouwwerkers* van *Samenlevingsopbouw Gent*, een buurtwerker van *Buurtwerk Rabot-Blaisantvest*, de wijkregisseur* en de coördinator* van de toenmalige stedelijke *Dienst Gebiedsgerichte Werking* (nu: *Dienst Beleidsparticipatie*), een medewerker van de stedelijke *Dienst Cultuurparticipatie* (nu: *Cultuurdienst*), een medewerker van de stedelijke *Dienst Stadsbrede Subsidies*, een kabinetsmedewerker van de Schepenen van Stadsontwikkeling en de projectleider van de Gasmetersite (stedelijke *Milieudienst*). Via hen kreeg ik nieuw materiaal doorgestuurd:

²³ Diegene die bij meerdere sleutelwerkingen betrokken waren, interviewde ik meermaals. Ik duid diegene die ik meer dan eens interviewde aan met een sterretje.

bestuurlijke nota's, projectverslagen, presentaties die ze zelf eerder gaven, oorspronkelijke en bijgestuurde plannen van *Bruggen naar Rabot*, brieven aan en van bewoners, ... De (persoonlijke) archieven van de vroegere kabinetsmedewerker en *Samenlevingsopbouw Gent* bleken een ware goudmijn om de keten aan (minder) formele beslissingen inzake het stadsvernieuwingsproject in kaart te brengen.

Voor (2) de *rocsa singers* kwam ik uit bij twaalf belangrijke figuren: de artistiek coördinator*, de projectcoördinator, een gastmuzikant, een medewerkster die het project zo'n vier lang opvolgde (eerst als stagiaire en vervolgens als vrijwilliger) en acht zangers uit de groep, die op aangeven van de artistiek en projectcoördinator werden geselecteerd. Aangezien ik zelf actief was bij de *rocsa singers* tot eind 2013, nam Sarah Braet, masterstudente sociaal werk, de interviews van de muzikanten, projectcoördinator en zangers voor haar rekening (Braet, 2014). Ze werd daarbij begeleid door Maria De Bie en mezelf. Ik werkte vervolgens op haar 'ruwe materiaal' verder.

Voor (3) *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats interviewde ik dertien relevante betrokkenen: een medewerker en een bestuurslid van *rocsa*, drie opbouwwerkers* van *Samenlevingsopbouw Gent*, een buurtwerker van *Buurtwerk Rabot-Blaisantvest*, de wijkregisseur* en de coördinator* van de toenmalige stedelijke *Dienst Gebiedsgerichte Werking* (nu: *Dienst Beleidsparticipatie*), de programmaregisseur* van de stedelijke *Dienst Stedelijke Vernieuwing*, een medewerker van de stedelijke *Dienst Cultuurparticipatie* (nu: *Cultuurdienst*), een medewerker van de stedelijke *Dienst Stadsbrede Subsidies*, een kabinetsmedewerker van de schepen van Stadsontwikkeling en de projectleider van de *Gasmetersite* (stedelijke *Milieudienst*). Belangrijke extra documenten die ik doorkreeg, waren onder andere de resultaten van een bevraging van de deelnemers van *De Site* in 2009, een tiental opdrachten van studenten over *De Site* (opleiding sociaal werk – HOWEST en opleiding HOGent/School of Arts) en nieuw, verschenen (vak)literatuur over het project.

Voor (4) *Made by Oya* bevroeg ik zeven medewerkers: de huidige en ex-projectcoördinator, de coördinator van *Manoeuvre*, een opbouwwerkster* van *Samenlevingsopbouw Gent* en drie textielkunstenaresen die op verschillende momenten in het atelier betrokken waren. Naast de vele inside-informatie die ik van hen kreeg, las ik dossiers en jaarverslagen en een studie over de economische haalbaarheid van het project (Denaert, 2009).

Voor (5) *De Site* als stadslandbouwproject ten slotte interviewde ik zes belanghebbenden: drie opbouwwerkers* van *Samenlevingsopbouw Gent*, de projectleider van de *Gasmetersite*, de wijkregisseur* van de stedelijke *Dienst*

Beleidsparticipatie en de programmaregisseur* van de stedelijke *Dienst Stedelijke Vernieuwing*. Daarnaast bezocht ik de plek geregeld en beschikte ik over interne notulen, officiële afsprakennota's, dossiers, jaarverslagen en foto's, en keek ik e-mailverkeer tussen bepaalde actoren in.

De interviews verliepen vrij synchroon met die uit de verkennende fase, met dat verschil dat nu geen tijdslijn voor *Bruggen naar Rabot*, maar wel een chronologie van de sleutelwerkingen werd opgemaakt. Geleidelijk aan bepaalde de gespreksgids ook steeds minder de interviews; de antwoorden van de respondenten stuurden het gesprek, informatie uit vorige interviews werd teruggekoppeld en afgetoetst, specifiekere vragen werden gesteld... waardoor steeds dieper in het moment zelf werd gegraven.

5.4.4 Data-analyse

Nadat bij iedere sleutelwerking een zekere 'verzadiging' (saturation) optrad, bijkomende documenten en interviews op het eerste zicht geen nieuwe, belangrijke informatie opleverden, begon ik mijn 'berg aan informatie' manueel te coderen. Ik beperkte me daarbij tot het nauwkeurig uitvlooien van het tekstmateriaal: de documenten en de uitgetypte interviews. Foto's en filmpjes vielen in deze fase weg omdat al gauw duidelijk werd dat deze onvolledig waren (er waren vooral beelden van publieke evenementen, grotere 'succesmomenten', ...) en een ander soort studie vergden.

Eerst centreerde ik de data globaal rond de richtinggevende vragen die ik hierboven schetste. Vervolgens scherpte ik de thema's aan (welke kenmerken kwamen terug; welke categorieën konden worden onderscheiden?) en voegde ik andere en ontbrekende codes toe tot alle relevante gegevens van de onderzochte situatie waren onderverdeeld en 'gedekt' (Baarda et al., 2009). Op basis van deze vele labels stelde ik een (voorlopig) logisch samenhangend classificatiesysteem samen waarin gelijkaardige ideeën en relaties tussen stukken tekst werden geïdentificeerd. Het ontdekken van enkele onduidelijkheden en blinde vlekken in het materiaal, zorgden ervoor dat ik een aantal extra, bijkomende interviews plande om de uitspraken van enkele bevrageden verder uit te spitten. Na die extra gesprekken ordende ik alles stapsgewijs opnieuw tot ik tot een meer heldere, complete verbinding van de probleemstelling, de empirie en het theoretische referentiekader kwam (Wester, 1987).

Per sleutelwerking schreef ik uiteindelijk een samenvattende monografie, waarin ik de data tot de essentiële inhoud reduceerde, en samenhangen, complexiteiten en tegenstrijdigheden expliciteerde en structureerde. Telkens trachtte ik (1) de

sleutelwerking en (2) de inbreng van de sociaal-cultureel werkers te reconstrueren; vervolgens plaatste ik er (3) commentaren, interpretaties en reflecties van mezelf als onderzoeker bij. De vijf monografieën vormden zo niet alleen een aanzet voor de rapportage, ze hielpen me tevens om tot een geïntegreerde thematische analyse te komen. Het schrijven was in die zin, voor mij “a way of ‘knowing’ – a method of discovery and analysis” (Richardson, 2000: 923); iedere monografie bracht me dichterbij tot het particuliere verhaal van elke werking en tot een diepgaander begrip van de (context)specifieke karakteristieken van de case zelf (Eisenhardt, 1989).

In het kader van de betrouwbaarheid liet ik me bij het reconstrueren van iedere sleutelwerking en de inbreng van de sociaal-cultureel werkers ondersteunen en controleren door opbouwwerker Dimitri Vandenberghe. Dimitri las met uitzondering van de *rocsa singers* waar hij enkel toeschouwer was en waarvoor artistiek coach Rik Debonne insprong, alle monografieën na op volledigheid en zag erop toe dat de cruciale ontwikkelingen voor de praktijk van het project herkenbaar werden weergegeven. Daarnaast werd elke werking afzonderlijk kritisch onder de loep genomen door enkele rechtstreeks betrokkenen: wijkregisseur Stefaan Vervaeke deed dat voor de start van het stadsvernieuwingproject, zanger Lut Geeraert bekeek de *rocsa singers*, *rocsa*-medewerker Klaas Ruyschaert nam het stuk over *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats door, medewerkster van de Gentse *Integratiedienst* Rebecca Vangestel legde zich toe op *Made by Oya* en Wannes Degelin overliep de evolutie van *De Site* als stadslandbouwproject. De commentaren, interpretaties en reflecties die ik daarna in deze reconstructie integreerde en koppelde aan bredere, theoretische inzichten, bediscussieerde ik omstandig met mijn promotoren Maria De Bie en Michiel Dehaene (zie tabel 5).

sleutelwerking	reconstructie werking en inbreng
start <i>Bruggen naar Rabot</i>	Dimitri Vandenberghe + Stefaan Vervaeke
<i>rocsa singers</i>	Rik Debonne + Lut Geeraert
<i>De Site</i> : creatieve ontmoetingsplaats	Dimitri Vandenberghe + Klaas Ruyschaert
<i>Made by Oya</i>	Dimitri Vandenberghe + Rebecca Vangestel
<i>De Site</i> : stadslandbouw	Dimitri Vandenberghe + Wannes Degelin

tabel 5: overzicht sleutelwerking en mede-onderzoekers voor reconstructie werking en inbreng sociaal-cultureel werkers, en voor commentaren, interpretaties en reflecties

In de volgende vijf hoofdstukken ga ik op elke sleutelwerking apart in: in hoofdstuk 4 heb ik het over ‘de start van het stadsvernieuwingproject’ (2004-2006), hoofdstuk 5 handelt over de *rocsa singers* (2007-2013), in hoofdstuk 6 staat ‘*De Site* als creatieve ontmoetingsplaats’ (2007-2010) centraal, hoofdstuk 6 staat in het teken van *Made by Oya* (2008-2013) en in hoofdstuk 7 licht ik de werking van *De Site* als

stadslandbouwproject (2012-2013) toe. Ik structureer de hoofdstukken rond het referentiekader, heb het over de democratische, participatieve en stedelijke bijdrage van het project en stoffeer het geheel met relatief veel 'sprekende' citaten uit de interviews en documenten, die exemplarisch zijn voor de ontwikkelingen in Rabot, nuances en/of cruciale elementen toevoegen.

HOOFDSTUK 4

De start van Bruggen naar Rabot

“Ik heb alleszins niet het gevoel dat de bewoners

nu denken dat de stad iets doet voor hun wijk. [...]

Ze spreken altijd van ‘Bruggen naar Rabot’, maar in feite

heeft het hele project weinig te zien met [...] Rabot.

Voor de bewoners ligt dat nieuwe winkelcentrum en die trambrug buiten de wijk

aan de Blaisantvest, zo'n 700 meter verder.

Die afstand vormt een psychologische en praktische kloof

die ze niet zo gauw overbruggen.

Veel verschil gaat het project voor hen dus niet uitmaken”

(buurtbewoner Spiesschaert, geciteerd in Dierckens, 2004b: 8).

2004	2005	2006
start <i>Bruggen naar Rabot</i>: rechtstreeks betrokkenen		
<i>RISO/Samenlevingsopbouw Gent</i>		
Wannes Degelin (opbouwwerker)		
Dimitri Vandenberghe (opbouwwerker)		
		Gülcan Sari (opbouwwerker)
<i>Kunst in de Stad/rocса</i>		
Nele Goethals (coördinator)		
Martine Verheye (sociaal-artistiek medewerker)		
Bieke Vermeire (sociaal-artistiek medewerker)		
<i>Gebiedsgerichte Werking Stad Gent</i>		
		Stefaan Vervaet (wijkregisseur)
start <i>Bruggen naar Rabot</i>: samenwerkingspartners		
verspreid over de tijd: bewoners; <i>Buurtwerk Rabot-Blaisantvest</i> en <i>vzw Jong</i> (als actieve medeorganisatoren van bepaalde activiteiten); plaatselijke verenigingen en organisaties (<i>KAV</i> , moskee, parochie, scholen, ...) (als 'toeiders' activiteiten); kabinet schepen van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen, Karin Temmerman (voor charter Klankbordgroep); kunstenaars (onder meer Gustaaf De Meersman, Klaas Borms, Hans Weyers, Katleen De Vos, Geert Simoen, Fien Sulmont, Herwig De Weerd, Sofie Vanherpe en Sabine Van Damme) (voor verschillende sociaal-artistieke initiatieven); <i>Dienst Economie</i> en de dekenij (voor acties in de <i>Wondelgemstraat</i>); de <i>Dienst Kunsten</i> en de <i>Jeugd-</i> en <i>Groendienst</i> (voor de studie <i>Recreatieve Structuur</i>); verschillende stadsdiensten (zoals <i>Dienst Feestelijkheden</i> , <i>Dienst Bruggen</i> , <i>Wegen en Waterlopen</i> , ...) (voor vooral logistieke ondersteuning bij bepaalde projecten); ...		

tabel 6: overzicht rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij de start van *Bruggen naar Rabot*

Inleiding

Na de eerdere, grotendeels versnipperde inzet op ‘herwaardering’ en ‘herstructurering’ van ‘achtergestelde gebieden’ koos het Gentse stadsbestuur bij de start van de eenentwintigste eeuw om de leef- en woonkwaliteit van de negentiende-eeuwse gordel integraal, wijk na wijk aan te pakken (Stad Gent, 2001a). Het *Ruimtelijk Structuurplan Gent* (Stad Gent, 2003d) bepaalde daartoe dat in volgorde van prioriteit eerst Brugse Poort, dan Rabot-Blaisantvest, Ledeborg en het oude gedeelte van Sint-Amandsberg aan de beurt moesten komen. Voortaan zouden niet langer verspreid, maar geconcentreerd binnen deze projectgebieden, middelen, beleidsaandacht en medewerkers worden gebundeld en stedenbouwkundige ingrepen worden afgestemd op sociaal-economische en sociaal-culturele interventies. Geheel in lijn met de veel bredere traditie van de Stad inzake ‘ondersteuning, organisatie en begeleiding van bewoners’ (Dezeure et al., 2009) werd bovendien vooropgesteld dat de Gentse bevolking en de bestaande buurtraden en -groepen moesten worden bevroegd en gehoord (Debruyne & Oosterlynck, 2011).

Nog voordat het eerste stadsvernieuwingsproject *Zuurstof voor de Brugse Poort* echter goed en wel uit de startblokken was geschoten (2002)²⁴, werd in 2003 al een eerste dossier ingediend voor *Bruggen naar Rabot*. Met dit project werd gemikt op het (opnieuw) dynamiseren van Rabot, dat doorheen de laatste decennia door talrijke grootschalige functies (*Katholieke Hogeschool Sint-Lieven*, oude industrie, ...) en infrastructuren (kanalen, de Gentse ring) was omsloten geraakt en “een bijzonder slechte sociale mix [kende] door het dichtgeslibde woonweefsel en de zeer slechte staat van de woningen” (Stad Gent, 2003b: 2) (cf. hoofdstuk 2). Door te investeren in huisvesting, werkgelegenheid, het handelsapparaat en recreatie wou het Gentse bestuur de wijk definitief uit haar ruimtelijk en sociaal geïsoleerde positie halen (Stad Gent, 2006d).

Anders dan bij de Brugse Poort evenwel waar een aantal voorafgaande, zeer concrete stedenbouwkundige studies het stadsvernieuwingsdossier hadden aangestuurd en optimaal gebruik was gemaakt van de reeds aanwezige ‘stakeholders’ en opportuniteiten in de buurt zelf (R6), verliep de voorbereiding voor de Rabot-nota heel wat “minder doordacht. [...] Het *Stadsvernieuwingsfonds*, ja, dat zijn grote middelen [...] Er kwam maar een oproep om de drie jaar, en dat was dan van ‘springen, klaar of niet’” (R1).²⁵ Binnen (en buiten) Rabot had de klemtoon in de jaren daarvoor voornamelijk

²⁴ *Zuurstof voor de Brugse Poort* kon vrijwel meteen rekenen op een subsidie van 4,2 miljoen euro van het *Stadsvernieuwingsfonds* (cf. *Decreet houdende de ondersteuning van stadsvernieuwingsprojecten*).

²⁵ Sinds 2010 is er een jaarlijkse ‘oproep’. Tot dan waren er subsidierondes in 2002, 2004, 2007 en 2010.

gelegen op de gevolgen van de inplanting van een nieuw gerechtsgebouw op de terreinen van het voormalige Rabotstation (formeel akkoord met Regie der Gebouwen in 1996) en het optrekken van een trambrug over het *Verbindingskanaal* (beslist in samenspraak met *De Lijn* in 1999). Zeer lang was vertrouwd op de positieve schwing die het nieuwe justitiepaleis met zich zou meebrengen; een prestigieus gebouw met hoogwaardige architectuur zou een opwaardering voor de ganse wijk betekenen, zo werd beweerd. Omliggende restaurants, broodjeszaken, e.d. zouden een nieuw clientèle aantrekken, en “de stigmatisering van de armere buurt en het aanzuigeffect van minder begoeden [...] [zouden] doorbroken worden” (Stad Gent, 1995: 3). In allerhande wijkcomités en stuurgroepen was er veel en zwaar gediscussieerd over de ‘social return’-mogelijkheden, het buurtpark, de winkels en de kantoren rondom ‘het paleis’ en de trambrug, maar van een echt voortraject dat het hele Rabot omvatte, was nauwelijks sprake.

Dat de *Stadsvernieuwingsjury*²⁶ het eerste *Bruggen naar Rabot*-plan midden 2004 afwees, was dan ook geen verrassing; het was volgens hen “te veel een losse puzzel [geworden] met te veel losse stukjes in [...], er [...] [zat] geen rode draad of geen structuur in [...] en [...] er [was] eigenlijk veel meer mogelijk” (R1). In de plaats daarvan kreeg de Stad Gent een conceptsubsiëring toegewezen (ter waarde van 50.800 euro), waarmee ze in 2005 het ontwerpteam *BUUR* (Johan Van Reeth) aanstelde om een nieuw (ruimtelijk) programma voor de wijk op te maken.²⁷

Parallel aan het uitwerken van dit *Bruggen naar Rabot+* -plan installeerde de Stad naast de *Dienst Gebiedsgerichte Werking* (2004), voor wie ze een regierol voorzag in “de organisatie van de samenspraak met de bewoners en de maatschappelijke geledingen

²⁶ De Vlaamse regering kent subsidies toe na advies van de *Stadsvernieuwingsjury*, die bestaat uit vertegenwoordigers van de Vlaamse overheid en externe experts met kennis op vlak van architectuur, stedelijke planning en stedenbouw, ruimtelijke ordening, sociale geografie, sociale cohesie, duurzaamheid, ecologie en milieu, sociale agogiek, mobiliteit, stedelijk management en policy, wonen, armoedebestrijding en publiek-private samenwerking (Vlaamse Overheid, 2016). Het is de taak van deze jury om zogenaamde ‘conceptnota’s’ van de 13 centrumsteden, 21 ‘kleine gemeenten’ en de Vlaamse Gemeenschapscommissie (Brussel) (cf. hoofdstuk 1) te beoordelen op basis van volgende criteria: het moet gaan om totaalprojecten die zich richten op de multifunctionaliteit van een bepaald stadsdeel; er moet een deugdelijke analyse aan de grondslag van de projecten liggen die tot uiting komt in een strategische visie; het project moet in samenspraak met buurtbewoners en maatschappelijke groepen worden vormgegeven; er moet worden samengewerkt met private actoren die voorzien in minimaal 30% cofinanciering; en de timing en uitvoerbaarheid moeten haalbaar zijn. Een op voorstel van de jury door de Vlaamse regering goedgekeurde nota mondt vervolgens uit in een project- of conceptsubsidie, ten bedrage van respectievelijk maximum vijf miljoen euro (voor een geïntegreerd en integraal stads(deel)project) en maximum 60.000 euro (voor het (verder) ontwikkelen van een stevig project en een innoverende projectvisie) (Buijs, 2011).

²⁷ Sinds 2010 bestaat de mogelijkheid om enkel te gaan voor een conceptsubsiëring. Aanvankelijk volgde na de conceptsubsidie (waarschijnlijk) een projectsubsidieaanvraag – cf. *Bruggen naar Rabot* en *Bruggen naar Rabot+*; dat is nu niet langer zo. Meer informatie over de grote lijnen van *Bruggen naar Rabot+* - plan gaf ik eerder al op het einde van hoofdstuk 2.

in deze wijk” (Stad Gent, 2003c: 4), twee externe sociaal-culturele actoren om de participatie en inspraak van het stadsvernieuwingsproject op het terrein zelf in goede banen te leiden. Ik beschreef op het einde van het derde hoofdstuk al uitgebreid de inhoud van de twee convenanten met *Samenlevingsopbouw Gent* (toen nog: *Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw Gent*, afgekort *RISO Gent*) en *rocsa* (toen nog: *Kunst in de Stad*; nu: *Manoeuvre*). In dit hoofdstuk ga ik dieper in op de praktijk van deze twee organisaties in Rabot. Ik schets eerst kort hun beider voorgeschiedenis in de buurt, vervolgens ga ik na welke initiatieven tussen 2004 en 2006 in het kader van het stadsvernieuwingsproject werden ontplooid, waar, waarom, waartoe en met wie. Bij de reconstructie kies ik ervoor om de professionals vooral zelf aan het woord te laten via citaten uit verslagen, rapporten en interviews. Ik sluit het geheel af met enkele commentaren, interpretaties en reflecties.

1. Wat vooraf ging

De werking van *Samenlevingsopbouw Gent* in Rabot gaat terug tot juni 1995. (Toen nog) *Opbouwwerk Steunpunt Gent* kwam er een aantal dagen in de maand de bestaande bewonersgroep van de wijk ondersteunen om het te hebben over onder meer de verkeers- en mobiliteitsproblemen, het herinrichten van de *Wondelgemstraat*, de bouw van het gerechtsgebouw en de aanleg van een buurtpark. In 1998, op het moment dat de Stad extra *SIF*-middelen in Rabot pompte, breidde ze deze opdracht gevoelig uit (Opbouwwerk Steunpunt Gent, 1998b): opbouwwerker Tom Dutry werkte vanaf dan vier vijfde enkel en alleen voor de buurt²⁸ en kreeg meteen de taak om een grootschalige bevraging te coördineren aan de hand van de LENS-methode.²⁹ In de vijf daaropvolgende jaren leidde Tom verschillende vergaderingen en wijkdiscussieavonden, hij overlegde geregeld met lokale en andere partners, en schreef tal van adviezen, standpunten, bezwaarschriften en nota's, die veelal een reactie vormden van de Rabot-bewoners op (ingrijpende) beslissingen die van bovenhand over hun buurt werden genomen (zoals de plannen voor de trambrug en het justitiepaleis, de renovatie van de nabijgelegen *KAHO Sint-Lieven*, het invoeren van betalend

²⁸ Tom werkte in Rabot geregeld ook in duo, onder andere met coördinator Wim Van Damme, Petra Dhondt, Jan Lescauwaeet en Lieve De Bosschere.

²⁹ De LENS-methode is een participatiemethodiek die bewoners wil betrekken bij vraagstukken rond leefbaarheid in hun directe omgeving. Het doel is om in verschillende stappen (in Rabot: een bevraging van 111 wijkbewoners en een zevental groepsdiscussies; Opbouwwerk Steunpunt Gent, 1998a; zie ook hoofdstuk 2) te komen tot beleidsvoorstellen en een advies voor maatregelen voor een verbetering van de leefbaarheid van de eigen buurt. Het specifieke aan LENS is dat deze voorstellen en adviezen meteen worden gekoppeld aan afspraken met diensten en beleid, en een timing wanneer deze zullen worden uitgevoerd (Keynaert, 2005).

parkeren, de aanvraag voor een milieuvergunning klasse I van *Alcatel Bell*; ...) (e.g. Opbouwwerk Steunpunt Gent, 1999a, 1999b; 2000a; 2000b; 2001; RISO Gent, 2001; 2002a; 2002b; 2002c).

In februari 2003, terwijl *RISO Gent* zich al enkele maanden bezon over een andere structuur om de ondersteuning van de diverse bewonersgroepen nieuw leven in te blazen en extra aandacht te besteden aan die “doelgroepen die nu niet of nauwelijks betrokken zijn [...] (allochtonen, jongeren, mensen met een laag inkomen)” (RISO Gent, 2002d: 2)³⁰, kreeg de organisatie een negatieve evaluatie van de Stad, waardoor ze eensklaps een derde van haar *SIF*-subsidies verloor (Dezeure et al., 2009). Het stadsbestuur maakte kort daarna bekend dat het vanaf 2004, met de lancering van *Bruggen naar Rabot* en de *Dienst Gebiedsgerichte Werking* “voor een directe confrontatie met de bewoners, zonder tussenorganisaties” (RISO Gent, 2003b: 1) wilde gaan. Naar eigen zeggen waren “de politici [...] te ver teruggetreden; [...] [ze wilden] opnieuw in debat gaan met de burger [...] [en] ook de niet-georganiseerde bewoners bereiken” (ibid.). De manier waarop de opbouwwerkers in de periode daarvoor de belangen van haar ‘doelgroep’ hadden behartigd, werd onderuitgehaald; “een investeringsbeleid dat ten goede komt aan alle Gentenaars” (RISO Gent, 2003a) was het doel.

Tegen deze achtergrond werd eind 2003 alsnog een nieuwe overeenkomst met *RISO Gent* gesloten om “op projectmatige basis bewonersondersteuning te realiseren bij grootschalige stadsvernieuwingsoperaties” (Stad Gent, 2003a: 1). Ondanks de negatieve evaluatie leefde immers vanuit een aantal vooraanstaande schepenen en ambtenaren de idee van “we hebben die echt nodig [...], want anders blijf je vanuit de Stad iets ‘verkopen’ aan de buurt. [...] Je moet maken dat die mensen daar zelf grip op krijgen. Het moet niet het verhaal worden van de overheid heeft hier iets gedaan; het moet wel het verhaal worden van ‘er is hier gezocht naar wat kunnen we hier doen wat voor iedereen functioneert en wat werkbaar is’” (R7). Opbouwwerk was in feite zowat “de enige speler die daarmee bezig was” (R1) en verder besepte de Stad dat “naar dat soort buurten, [dat] [...] dat niet iets [is] wat je doet met even een vergadering te beleggen. Daar komt veel meer bij kijken” (R6). De negatieve *SIF*-evaluatie indachtig, richtte de overeenkomst zich van bij aanvang wel duidelijk naar de hele buurt, naar ‘heel ruime, algemene bewonersparticipatietrajecten’, en dat terwijl de opbouwwerkers handelen “vanuit een decreet waar ze net die focus op die kwetsbaren hebben. Wij [vanuit het bestuur en de stedelijke administratie] hebben dit altijd iets

³⁰ Eind jaren 1990 bestond de vaste buurtraad uit achttal vertegenwoordigers: twee vrouwen, zessen mannen; allen Belg; op een uitzondering na allen 45+’ers.

breder gezien. We hebben nooit gezegd die kwetsbaren niet, maar dat is niet het enige” (ibid.).³¹

In die zin werd terzelfdertijd *rocsa* (toen nog: *Kunst in de Stad*) voor *Bruggen naar Rabot* onder de arm genomen. *Kunst in de Stad* (2001) was ontstaan als een uitloper van het *Wijkpaleis* (1996-2003) en *Gentse Helden* (2002), twee pilootprojecten van de stedelijke *Dienst Kunsten* die de negentiende-eeuwse gordel introkken om “kunst en cultuur ook buiten de bekende cultuurhuizen een plek te geven en bewoners meer te betrekken bij hun stad en wijk” (Leye, 2012: 34). Met het *Wijkpaleis* gebeurde dat vrij letterlijk: in een mobiele, demonteerbare houten spiegel tent die van buurt naar buurt reisde, werden wijkbewoners en artiesten samen op de planken gebracht. Voor *Gentse Helden*, het eerste, echte project van *Kunst in de Stad*, boksten 130 Gentenaars, zeventien kunstenaars en vier begeleiders dan weer een groot spektakel ineen over tweehonderd straffe, al dan niet verzonnen, grote en kleine heldenverhalen.

Toen *Kunst in de Stad* in 2004 verkaste naar het nieuwe buurtcentrum werd enerzijds gehoopt op een gelijkaardig succesverhaal als dat van *bij’ De Vieze Gasten* die in *Zuurstof voor de Brugse Poort* het (sociaal-) culturele luik van het stadsvernieuwingsproject (mee) hadden getrokken (R7); anderzijds was de keuze voor Rabot (bijna) een toevalstreffer. Het *Kunst in de stad*-team wou, aldus een betrokkene, vooral weg van onder de vleugels van de *Dienst Kunsten*, het had nood aan een nieuwe uitdaging en had zichzelf voorgenomen om niet langer verspreid, maar op een bepaald gebied, in de diepte te werken. Het “potentieel van [...] Rabot” (R8) gaf voor hen de doorslag; “we zeggen ‘als we dan gericht met *rocsa* [...] ‘iets’ willen doen, dan is het daar wel de plek om dat te doen” (ibid.), maar evengoed hadden ze naar Ledeberg of Dampoort kunnen verhuizen, “moest daar de ruimte zijn geweest” (ibid.).

³¹ Artikel 3bis van het Besluit van de Vlaamse Regering van 24 januari 2014 inzake maatschappelijk opbouwwerk stelt expliciet “De regionale instituten pakken situaties van maatschappelijke achterstelling en sociale uitsluiting aan om een menswaardig leven voor iedereen te realiseren. Ze organiseren maatschappelijk kwetsbare groepen. Samen met hen pakken ze gemeenschappelijke problemen aan die te maken hebben met grondrechten of de leefbaarheid in hun buurt, stad, dorp of streek. De kernprocessen met de doelgroep(en) worden gerealiseerd op het niveau van de strategische acties en omvatten: 1° het opsporen, samenbrengen en organiseren van mensen in maatschappelijk kwetsbare posities in verband met de gemeenschappelijke problemen die ze ervaren; 2° samen met de doelgroep de structurele problemen die de leden van de doelgroep ervaren, verkennen en definiëren, een omgevingsanalyse opmaken, aan dossieropbouw doen en oplossingen formuleren; 3° samen met de doelgroep de belangen van de doelgroep zichtbaar maken en die belangen behartigen. De regionale instituten ondersteunen de leden van de doelgroep bij de kernprocessen zodat ze in staat zijn zelf meer greep te krijgen op hun eigen situatie en op hun omgeving. Dat moet leiden tot het versterken van de doelgroep en het realiseren van structurele veranderingen in functie van de verbetering van hun situatie en positie. De kernprocessen zijn ondeelbaar” (Vlaamse Overheid, 2014: 1).

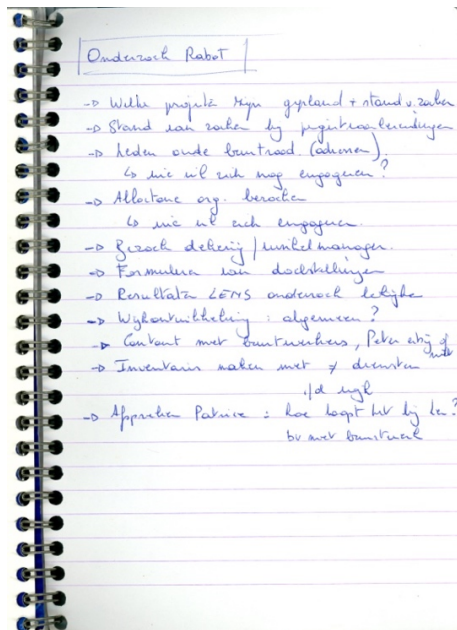
2. Reconstructie van de start van Bruggen naar Rabot

Ik beschrijf in wat volgt hoe *Samenlevingsopbouw Gent* en *Kunst in de Stad/rocsa*, elk op hun manier, gedurende de eerste drie jaar van *Bruggen naar Rabot* eerst trachtten aansluiting te vinden bij de bewoners, daarna besloten samen te werken om hun bereik te vergroten, en uiteindelijk, terwijl de kritiek en het ongenoegen in de wijk en achter de schermen groeiden en de armoede- en samenlevingsproblemen in Rabot steeds zichtbaarder werden, in de knoei geraakten met hun eigen opdracht. Pas eind 2006, zal ik aangeven, openden zich geleidelijk aan nieuwe pistes, die de 'beweging naar het probleemveld' radicaliseerden en een (bescheiden) omslag in het participatief denken en handelen inluidden.

2.1 Zoeken naar aansluiting bij bewoners vanuit RISO Gent

Aangezien voor nieuwbakken opbouwwerker Dimitri Vandenberghe Rabot begin 2004 zo goed als onbekend terrein was³², nam hij, samen met zijn collega Wannes Degelin die voor de sociale hoogbouw aan het *Griendeplein* was aangeworven³³, de eerste zes maand uitgebreid de tijd om de wijk te leren kennen (zie afbeelding 29), vergaderingen bij te wonen (onder meer het basis- en lokaal welzijnsoverleg, buurtteam, werkgroep jeugd³⁴), en zo te onderzoeken

“van wie woont er hier, wat is er hier of wat is er hier niet, wie zijn de mensen,

afbeelding 29: eerste pagina van Dimitri's werkschrift (2004)

© Samenlevingsopbouw Gent

³² Tom Dutry was ondertussen beleidsmedewerker geworden en had de opdracht gekregen om onder meer Dimitri te coachen en wijkrestaurant 't Oud Postje in de wijk Muide-Meulestede op te volgen.

³³ Wannes werd vanuit Samenlevingsopbouw aangestuurd vanuit het programma 'Wonen' en was aldus veel minder verbonden met het stadsvernieuwingproject.

³⁴ Op buurtniveau werden vier verschillende overlegmomenten georganiseerd. (1) In het driemaandelijks lokaal welzijnsoverleg (getrokken door het OCMW) werden alle werkpunten rond zorgverlening, gezondheid

wat doen die mensen, [...] wat beweegt er hier in die wijk, welk soort organisaties zitten er hier, wie houdt er zich met wat bezig, ... [...] We zijn samen op straat gaan lopen, op café gaan zitten 's avonds, [en we gingen] naar een aantal activiteiten" (R2).

Dimitri's takenpakket bepaalde dat hij na deze 'inwerkperiode' een tussentijds verslag moest schrijven met "een hypothese over bewonersbetrokkenheid in [...] Rabot die in en rond het stadsvernieuwingsproject kan dienstig zijn" (RISO Gent, 2004c: 2) en met "eigen ervaringen en indrukken [...] [die] bij het materiaal uit het verleden" (ibid.) konden worden gevoegd. Daarnaast moest hij "een lijst van geïnteresseerden (bewoners, handelaars, organisaties, ...)" (ibid.) aanleggen die dan, in het najaar, net zoals in de overeenkomst met de Stad was vastgelegd, konden worden gecontacteerd om "een formele inspraakstructuur (groep(en), klankbordgroep, nieuwsbrief, ...)" (ibid.) op poten te zetten.

Dit laatste bleek al snel niet zo evident; de vroegere buurtraad en bewonersgroepen zaten na de negatieve *SIF*-evaluatie in een dip en hadden weinig zin om de gesprekken met de Stad te hervatten. Dimitri moest elk (overgebleven) lid een-na-een overtuigen en motiveren om terug rond de tafel te gaan zitten (RISO Gent, 2004a). Tegelijk stootte hij op het probleem dat de meer 'kwetsbare groepen' merkkelijk minder interesse toonden, en dat met name, net zoals voorheen, 'kansarmen en allochtonen' wegbleven van de bewonerssamenkomsten (RISO Gent, 2004a; 2004d)³⁵ die werden gedomineerd door "altijd dezelfde bewoners, [...] altijd diezelfde paar brompotten" (R8):

"een witte, oudere, gepensioneerde groep, [...] eigenlijk de echte Rabotiërs [...] die ongelofelijk verzuurd waren geraakt omwille van het feit dat ze de wijk heel hard hadden zien veranderen op een korte tijd en die hadden daar geen vat op. [...] Ik had niet het gevoel dat zij naar die vergaderingen kwamen omwille van het feit dat ze geïnteresseerd waren in de toekomst van de wijk,

en huisvesting behandeld. (2) Het zes- à achtevelijkse buurtteam focuste op vrije tijd en ontmoeting en werd voorgezeten door de buurtwerkers. (3) De werkgroep jeugd in handen van *vzw Jong* kwam achtevelijks samen om alle kinderen-, jongeren- en onderwijsissues te bespreken. (4) En in het maandelijkse basisoverleg tenslotte zaten een verantwoordelijke van het *OCMW*, *vzw Jong*, de buurt- en opbouwwerkers en de wijkregisseur, die alle meer algemene thema's (o.a. *Bruggen naar Rabot*, de acties in de *Wandelgemstraat*) doornamen (Vervaet, 2006b).

³⁵ De cijfers uit het jaarverslag 2004 van *RISO Gent* zijn illustratief: Dimitri's bewonersgroep telde 52 leden, waarvan twee allochtonen; in het videoproject was er maar een allochtoon betrokken; voor de nieuwsbrief waren slechts vijf (van de 26 geïnteresseerden) van vreemde origine; en het initiatief 'energiewijken' dat zich richtte op het besparen van energie bereikte amper drie allochtone gezinnen (op een totaal van 47) (RISO Gent, 2004a).

maar dat ze naar de vergaderingen kwamen om te ventileren, van ‘alsjeblieft, luister een keer naar ons.’ [...] Zeer racistisch, maar echt zeer racistisch” (R2).

Een ex-kabinetsmedewerker herinnert zich diezelfde Rabotiens vooral als ‘apathisch’. In tegenstelling tot het grote protest die de onteigeningen in de Brugse Poort hadden veroorzaakt, leken de bewoners van Rabot in zijn ogen, een uitzondering niet te na gesproken, eerder onverschillig te reageren ten aanzien van het nieuws dat een 80-tal huizen in *Blaisantvest*, *Gasmeterlaan*, *Oosteeklo*-, *Biervliet*- en *Ijzendijkestraat* zouden verdwijnen: “[V]anuit de buurtraden werd er [...] gezegd van ‘goh, ze zouden veel meer moeten onteigenen. Ze moeten hier alles platgooien!’ En in de Brugse Poort was het nog van ‘onze huizen’ en ‘onze mensen’ ...” (R7). Dergelijke defaitistische, ronduit negatieve reacties waren overigens ook buiten de vergaderlokalen – in persberichten (e.g. Coosemans, 2004; Dierckens, 2004a; 2004b; Thienpondt, 2004), op wandelingen door de buurt, in cafés, de supermarkt, ... – te horen en te lezen: “Tegen gelijk wie ik aan het babbelen was; [...] ’t Rabot, dat was de kankerplek van Gent, [...] de blokken, dat is crapuul, ... [...] Van al die mensen die ik sprak, kwam ik niets positief te weten” (R2).

En dus dreef Dimitri zijn aanwezigheid in het straatbeeld van Rabot op – “herkenbaarheid is [nu eenmaal] essentieel om zwakke groepen te bereiken” (RISO Gent, 2004f: 3), meenden hij en zijn collega’s. In een poging de samenstelling van zijn bewonersgroepen te verruimen, legde hij nog meer huisbezoeken af. Zo ging hij bij iedereen langs die zou worden onteigend en volgde hij enkele bezwaarschriften van nabij op; hij sprak met onder meer de moskeeën van de buurt, *Intercultureel Netwerk Gent*, enkele allochtone zelforganisaties en *Verenigingen waar Armen het Woord nemen*; hij reed met een bakfiets annex ijskar door de wijk, werkte mee aan straat- en pleinevenementen, organiseerde wervings- en informatieacties, buste flyers en hing overal affiches op (RISO Gent, 2004a).

In het voorjaar van 2004 schakelde hij een versnelling hoger en nam hij met Wannes het initiatief om een kortfilm te maken met twaalf bewoners. Om de negatieve beeldvorming over Rabot te kenteren, werd bepaald dat ze de spots zouden richten op de positieve kanten van de wijk (RISO Gent, 2004b) (zie afbeelding 30). Na een reeks workshops over camera- en montagetechnieken onder leiding van videokunstenaar Gustaaf De Meersman werd de film, die de titel *Er is hier wreed veel veranderd* had gekregen, vertoond op het buurt- en dekenijfeest (10-13 juni) dat voor de gelegenheid een tent plaatste tussen de sociale hoogbouwblokken. De tent was ingericht als cinema, er was popcorn voorzien, een groot scherm, en veel volk. Kortom, Dimitri

afbeelding 30: flyer videoproject (april 2004)
© Samenlevingsopbouw Gent

“had het gevoel [...] een redelijk feilloos parcours [...] [te hebben] gereden, want [...] [hij] had en geld en [...] mensen en we hadden onze kortfilmpjes, [...]. Nu moesten we dat enkel nog tonen. Bon, een aantal mensen komen dat cinemazaaltje binnen [...] en dat is allemaal leuk tot er plots een groepje jonge gasten ook kwam kijken, want we hadden de kortfilms gecombineerd met een aantal tekenfilms, een aantal jongerenfilms, dat er voor iedereen wat

[...] te zien was ... En in een, twee, drie [...] de stoelen vlogen door de lucht, de popcorn vloog door de tent, ...” (R2).

Al “op de eerste avond [...] werd er gevochten, [...] waren er gebroken glazen, ... ’s Nachts werd er ingebroken, dan was alle drank weg, en had er ene met een mes het zeil opengescheurd” (R11). Voor Dimitri vormde het weekend “een ongelooflijke domper. [...] Dat was [...] de eerste keer dat ik echt het deksel op de neus kreeg” (R2), maar achteraf gezien bleek het voor hem bovenal een cruciaal keerpunt:

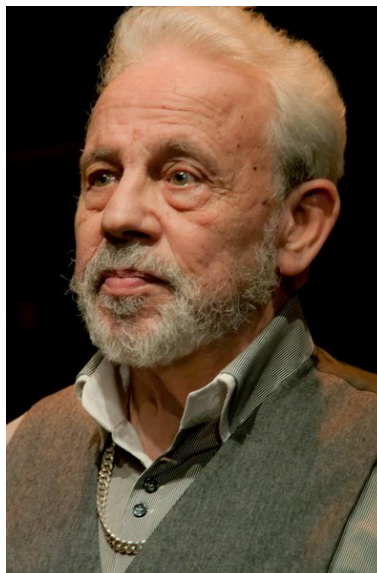
“Dat betekende toen voor mij dat ik eigenlijk wel het een en ander te weten was gekomen over de wijk, maar eigenlijk heel veel niet, en dat ik [...] vertrok vanuit [...] wat ik vroeger had georganiseerd en had ervaren binnen mijn eigen leefwereld en binnen mijn eigen leefomgeving, die helemaal anders was dan deze leefomgeving, dan deze wijk” (R2).

2.2 Zoeken naar aansluiting bij bewoners vanuit Kunst in de Stad

Het in eerste instantie terugvallen op ‘wat vroeger werd georganiseerd’, gold eveneens voor *Kunst in de Stad*, dat in 2003, in navolging van *Gentse Helden* een zogenaamd ‘golvenconcept’ uitdacht. In dit concept, dat symbool stond “voor golfbewegingen tussen de eigen leefomgeving en het ruimere sociale en sociaal-culturele veld” (*Kunst in de Stad*, 2005a: 55), wisselden kleine en grote golven elkaar af. Het ene jaar werden er ‘kleine golven’ georganiseerd – buurtgerichte projecten waarbij in een reeks ateliers een groep “kansarmen/sociaal geïsoleerden [...] ongeveer zes maanden [...] [werkten] aan een authentiek eindproduct” (ibid.) dat dan in de wijk zelf werd getoond; het jaar erop stond een ‘grote golf’ geprogrammeerd met een ‘meer heterogene’

deelnemersequipe die gedurende tien maanden vanuit verschillende disciplines naar een gezamenlijk toonmoment op het podium van een gekend cultuurhuis toeleefde.

Nadat in 2003 voor een eerste maal een 'kleine golf' had plaatsgevonden in Sint-Amandsberg, Bloemekenswijk, Sluizeken-Tolhuis-Ham en Nieuw Gent, lag in 2004 de focus voor de 'grote golf' op het thema 'grenzen'. Concreet kwamen in het nieuwe buurtcentrum Rabot wekelijks 25 Gentenaars vanuit diverse uithoeken (zie afbeelding 31) en met verscheiden achtergronden – "kansarmen, gepensioneerden, gehandicapten, alleenstaande ouders, allochtone studenten, ..." (ibid.: 3) – naar de theater-, percussie- en dansrepetities van dramadocente Katleen De Vos, muzikant Geert Simoen en choreografe Fien Sulmont. In het najaar voegde eindregisseur Herwig De Weerd de resultaten uit deze workshops samen in het totaalspektakel *Totier (en niet verder)*, dat begin december in *Publiekstheater/ Minnemeers* in première ging (Van Damme, 2004b; Vervaet, 2006a).

afbeelding 31: Rabotien Gustave, deelnemer van *Totier*
© rocsa

In datzelfde eerste jaar trachtte *Kunst in de Stad* zich naast de link buurt-stad geleidelijk aan meer in de wijk zelf te nestelen. Enerzijds nam het team deel aan buurtvergaderingen, organiseerde het activiteiten in het buurtcentrum (een filmavond, een workshop 'zingen en swingen', optredens, ...) en stelde het een *Forum* samen met een tiental (ex-)deelnemers die voorgaande initiatieven evalueerden en nieuwe voorstellen opperden (waaronder het zuiderse feest *Rabot Tropical* met workshops salsa en tapas, een lezing over het leven in de Venezolaanse sloppenwijken, een barbecue, ... (Van Damme, 2004a)). Anderzijds onderzochten ze het potentieel van ICT en nieuwe media met de *Digitale Brug*, een ambitieus project waarbij ze vanaf midden 2005 een website met verhalen en informatie over de buurt voorzagen (www.rabot.be), buurtreporters samen met een journalist en fotograaf de straat zouden opsturen, een digitaal café met een aantal laptops in het buurtcentrum wilden installeren, en een digitale beurs voor "een aantal kwetsbare groepen zoals werklozen, kansarme senioren en laaggeschoolden" (Kunst in de Stad, 2005a: 13) gingen inrichten.

Terugblikkend op die eerste ideeën en initiatieven van *Kunst in de Stad* in Rabot merkt de toenmalige voorzitter van de Raad van Bestuur op dat het team het “in het begin [...] [misschien] wel [zag] zitten, maar in de praktijk is dat nooit echt gelukt” (R8). Het liep volgens hem allemaal ‘erg moeizaam’; de medewerkers hadden het niet makkelijk om de bewoners van Rabot aan te spreken: “Van zodra [...] ze een beperkte groep hadden, hebben ze zich daarop geënt ... [...] En ze hadden de veerkracht niet [...] om een nieuw elan te vinden” (R8). Er werd bovendien de eerste maanden, ondanks het vele overleg in de buurt en het feit dat in het buurtcentrum zeven organisaties onder een dak zaten, nauwelijks samengewerkt, duidt een andere collega: “Iedereen schartte voor zijn eigen middelen en zijn eigen opdracht en zag niet in dat er gemeenschappelijke belangen waren en dat je die misschien wel naast mekaar moest leggen” (R11).

2.3 Bruggen bouwen tussen organisaties

Als er al werd samengewerkt, gebeurde dat voornamelijk om het bereik van de eigen werking te vergroten of om ‘toe te leiden’. Zo werd iedere organisatie wel opgeroepen tijdens de buurtvergaderingen om haar achterban te mobiliseren voor plaatselijke evenementen en inspraakinitiatieven, en mikte een cultuurnamiddag in de *KAHO Sint-Lieven* bijvoorbeeld op het informeren en ‘verleiden’ van studenten om eens te ‘proeven van hun wijk’ (Vandenbergh, 2004), het bleef grotendeels bij ‘voorzichtig aftasten’: “Wij waren de eerste lichter die hier [in het buurtcentrum] bureaus deelden [...], die netwerking was toen helemaal nog niet aanwezig” (R2).

In het najaar van 2004 werd voor het eerst een echt partnership gesloten. Nadat op een buurtteam was gebrainstormd over een ‘gepast feest’ om de heraanlegde *De Smetstraat* in te huldigen, besloten *Kunst in de Stad*, *RISO Gent* en *Stedelijk Buurtwerk Rabot* de handen in mekaar te slaan. Nele Goethals, Martine Verheye en Bieke Vermeire van *Kunst in de Stad* schreven een kandidaatsdossier *Buiten Gewone Buurt* voor de *Koning Boudewijnstichting*, waarin ze de idee vatten om samen met de buurt- en opbouwwerkers³⁶, die zouden instaan voor het contact met de huisvestingsmaatschappijen, de hogeschool, de bewoners en de handelaars van de straat, van de verdwenen, “bokkige kasseien waarop je je tanden kon breken, die meer op elkaar lagen dan naast mekaar” (R11) een soort aandenken te maken dat verwees naar de oude situatie en tegelijk de (langverwachte) heraanleg vierde (*Kunst in de Stad*, 2004).

³⁶ Dimitri schreef voor de stedelijke *Dienst Culturele Zaken* later, in januari 2005, toen de 3.500 euro middelen van de *Koning Boudewijnstichting* onvoldoende bleken, nog een bijkomend dossier.

Vervloekte stenen gerecupereerd in bijna heraangelegde Gebroeders De Smetstraat

Kasseien staan centraal in huisnummers

GENT

De door de bewoners vervloekte kasseien die in de Gebroeders De Smetstraat plaats moeten ruimen voor asfalt, spelen nu een centrale rol in de huisnummers. Op die manier wil de vzw Kunst in de Stad de herinnering aan de «kinderkopkes» levendig houden. De Koning Boudewijnstichting is alvast voor het project gewonnen en stopte het 3.500 euro toe.

SABINE VAN DAMME

De Gebroeders De Smetstraat wordt helemaal heraangelegd, in asfalt. De rijkwaliteit zal dus fel verbeteren en ook het uitzicht wordt anders. «Het had toch iets speciaals, die kasseien, vindt coördinator Nele Goethals van vzw Kunst in de Stad. «We geven alle gezinnen uit de De Smetstraat de kans een gepersonaliseerd huisnummer te maken, in het teken van de kassei», vertelt Nele. «Daarvoor spraken we twee kunstenaars aan, Hans Weyers en Klaas Borms. Het is nu de bedoeling dat we de gezinnen op foto zetten, met de kassei als centraal thema. De bewoners mogen creatief zijn met die dingen. Ze kunnen een kassei op hun hoofd zetten of erop gaan staan, voor ons part tweeën ze er een musje voor, als het maar een leuke foto wordt met kassei.»

DICHTER BIJ ELKAAR

Al die foto's worden dan afgedrukt op porselein, en er wordt een nummer bij gezet. Zo krijgt de hele straat hetzelfde plakkat-

Nele Goethals, Dimitri Vandenberghe, Martine Verheye, Soetkin Vervoet en Bie Vermeire van Kunst in de Stad willen de herinnering aan de kasseien levendig houden. Foto De Poorter

je, maar met een andere foto en uiteraard ook een ander nummer. «Het is niet alleen leuk, het bevordert ook de leefbaarheid in de buurt», vindt Nele. «Zo zie je meteen aan de deur wie er in het huis woont. Bij het maken van de foto's hebben de buren meteen ook een gespreksonderwerp en leren ze elkaar kennen.» Kunst in de Stad recupereerde een 100-tal van de oorspronkelijke kasseien. Die liggen nu op een hoop op hun binnenkoer te wachten op het project. Nele Goethals hoopt dat de bewoners enthousiast zullen reageren. De Koning Boudewijnstichting is alvast voor de idee gewonnen en stopte Kunst in de Stad 3.500 euro

ANDERE PROJECTEN

De volgende projecten worden ook gesponsord door de Koning Boudewijnstichting voor Buiten Gewone Buurt.

• Het project Babel Babel in de Brugse Poort wil met een netwerk van vrijwilligers 40 jeugdwerkers ook buiten de vakantie activiteiten organiseren op pleinen in de buurt. De vzw Meisjeshuis noemt het project 'de groene babelbox in de buurt'. Zij kreeg 4.000 euro.

• Riso Gent wil een buurtbarbecue installeren op de Leiekaai aan de Brugse Poort, om zo een

ankerpunt voor buurtactiviteiten te hebben. Anderzijds jiveren ze ook voor een lees- en leerproject. Ze willen een combinatie van een leescafé, een mini-bibliotheek en een computerruimte uitbouwen. Goed voor 4.000 euro.

• De Bewonersgroep Webstek Sint-Amansberg heeft het plan opgevat een website over de gemeente te maken, en die up to date te houden. Zo wil men Sint-Amansberg in een positief daglicht zetten, bewoners stimuleren aan activiteiten deel te nemen of er zelf te organiseren, en mensen de kans geven aan te slui-

ten bij het socio-culturele leven. Het project krijgt 3.000 euro.

• De buurtbewoners van Sint-Baafskeerkring vinden elkaar in het verwilderde Sint-Baafskeerderpark, waar vroeger volksuintjes waren. De berichten over de vervuiling op de site houden de wandelaars er niet weg. In afwachting van de herinrichting van het park wil een actiegroep de buurt erbij betrekken via een website, een kunstproject en een tentoonstelling van plannen en historische documenten. Zij krijgen 4.000 euro. (VDS)

toe voor de gepersonaliseerde huisnummers, in het kader van het project Buiten Gewone Buurt 2004. «Mooi meegenomen», lacht Goethals. «Al hadden we er na-

tuurlijk wel voor gezorgd dat we het zelf konden financieren. In elk geval, dit bedrag komt ten goede aan de buurt.» De organisatoren plannen in fe-

bruari al een toonmoment van hun origineel project. Dan moeten de huisnummers die aan de kassei zijn doen herinneren, klaar zijn.

afbeelding 32: artikel 'Kasseien staan centraal in huisnummers' (Van Damme, 2005a)

© Het Laatste Nieuws

“De idee was om [...] mensen te fotograferen met iets [...] dat belangrijk is in hun leven – dat kan een kind zijn, dat kan een huisdier zijn, dat kan een hobby zijn, dat kan ... whatever – en ergens moest die kasseisten een centrale rol spelen [...] [H]et was de bedoeling om die foto's te printen of te drukken op zo van die tegeltjes die dan dienden als huisnummers, want ook dat was iets wat we toen gezien hadden in *De Smetstraat*; heel veel mensen hadden geen huisnummer” (R2) (zie afbeelding 32).

Het bleek evenwel geen sinecure om mensen te enthousiasmeren voor het 'kasseiproject'; de bewoners van *De Smetstraat* waren bij aanvang nauwelijks geïnteresseerd. Een resem deur-aan-deur bezoeken volgden en als 'trigger' 'versierden' de drie organisaties de etalages in de straat met kasseistenen: "[W]e gingen met kruitwagens [...] van handelszaak naar handelszaak [...] om een pak kasseien uit te kieperen. [...] En je voelde dat, mensen vonden dat tof, de interesse was gewekt" (ibid.). Op de fotoshoots in het buurtcentrum in februari 2005 tekenden dan ook drie vierde van de bewoners present; 56 onder hen lieten een maand later hun gepersonaliseerd huisnummerplaatje naast hun voordeur plaatsen (Kunst in de Stad, 2005b).

Door samen te werken, zowel onderling als met heel wat andere partners (onder meer met het designerduo Klaas Borms en Hans Weyers die de vormgeving van de tegeltjes verzorgden, fotografen, kleine zelfstandigen en cafés uit *De Smetstraat*, de *Technische Dienst Bruggen, Wegen en Waterlopen* die de kasseien aanleverde, het jeugdcentrum *Open Hof-El Paso* dat voor de inhuldiging met de kinderen spandoeken maakte, ...), maar vooral door "een andere manier van werken: [...] straatgericht [...] vindplaatsgericht" (R11), los van de bestaande inspraakstructuren en buurtraden, slaagden de drie organisaties erin veel bewoners op de been te brengen en de buurt in een positief daglicht te stellen. Het succes van het project zat volgens een buurtwerker net in dat 'hele concrete', in dat 'samen dingen doen' 'ter plekke'. Terwijl, wijst een ander erop, de aanslepende werkzaamheden van *De Smetstraat* in feite een hoop spanningen met zich hadden meegebracht, die weinig of niet werden opgepikt door *Bruggen naar Rabot*:

"[H]et aanleggen van die straat zorgde er bijvoorbeeld voor dat er nieuwe [tram]wissels moesten [komen] voor *De Lijn*, met als gevolg dat er bepaalde gevels scheurden. En dat zijn die dingen die je via dat soort projecten vastkrijgt en die je dan op de agenda kunt zetten en meenemen in het [...] *Bruggen naar Rabot*-verhaal. Ook al zit dat niet in [...] die grote projecten [...]; net daar moet je iets mee doen" (R2).

Nu de eerste aanzet was gegeven, werden al snel nieuwe plannen gemaakt om meer en beter samen te werken in de wijk: in de loop van 2005 besloten *RISO Gent*, de buurtwerkers, en de *Diensten Gebiedsgerichte Werking, Economie en Kunsten* zich toe te leggen op de revitalisatie van de *Wondelgemstraat*, waar de dekenij hoe langer hoe meer in 't slop was geraakt en het aanbod homogeniseerde (veel Turkse vzw's, nauwelijks 'neutrale voorzieningen' zoals een mutualiteit, vakbond of crèche, etc.) (Buurtwerk Rabot-Blaisantvest, 2005); er werd nagedacht over een gezamenlijk voortraject voor het buurtfeest, dat tot dan toe veelal "een samenraapsel van activiteiten" (vzw Jong, 2005: 3) was geweest; en naar aanleiding van de publicatie van

de conceptstudie *Bruggen naar Rabot*+ eind november staken de leden van het basisoverleg een overzichtstentoonstelling ineen en organiseerden ze een wijkgesprek met het college van burgemeester en schepenen om “een keer te tonen wat [...] Rabot is en waar [...] Rabot naartoe gaat en welke potenties [er zijn], wat er leeft” (R4).

2.4 Opstap naar en neergang van de klankbordgroep

De aandacht voor de meer formele inspraakorganen taande niet. ‘Het vanachter je bureau komen’, ‘tussen de mensen staan’, ‘een vertrouwenspersoon worden’, werd voornamelijk gezien als een manier om een brede groep te kunnen “informereren en [...] hun zeg [te] laten doen” (R4) en om “mensen mee te krijgen in andere participatietrajecten van *Bruggen naar Rabot*” (R2), getuigen twee collega’s. Zoals het convenant met *RISO Gent* bepaalde, was het immers in de eerste plaats de bedoeling dat er een klankbordgroep zou komen met vertegenwoordigers van belangen- en doelgroepen (Stad Gent, 2004a).

“Dat was een beetje in navolging van de Brugse Poort waar men eigenlijk al een aantal jaren verder stond [...] [en waar] een aantal structuren [waren] opgezet [...] die dan een stukje werden overgenomen [...] in Rabot, in die zin dat je een bewonersgroep had die [...] [wat]voorbereidend werk deed in functie van een klankbordgroep. De klankbordgroep was dan een officieel erkend orgaan door de Stad. Er werd ook een charter afgesloten met de schepenen [van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen, Karin Temmerman] waarin we een aantal afspraken maakten over communicatie, over motivering, over terugkoppelingen, over ... Dus, wat was de idee van zo’n klankbordgroep? Er was bijvoorbeeld, ik zeg maar iets, een bepaald agendapunt over de aanleg van de trambrug, dan konden wij dat bespreken, dan werd er een soort van advies geformuleerd [...] en toen moest de schepenen dat meenemen en kon ze er eventueel iets mee doen” (R2).

Kort nadat vier mensen uit de bewonersgroep zich eind 2004 engageerden om in de klankbordgroep met schepenen Temmerman, de projectleider en -communicator van *Bruggen naar Rabot*, de conceptstudie en de grote krijtlijnen van het stadsvernieuwingsproject te bediscussiëren (RISO Gent, 2004e), stootte het hele systeem al op zijn grenzen:

“Die structuur [...] heeft hier eigenlijk nooit gewerkt. Als je dat vergelijkt met de Brugse Poort was dat een gans ander verhaal omdat we hier vooral rond de stenen projecten aan ’t werken waren, terwijl in de Brugse Poort was men ook bezig over parken en pleinen [...] met als gevolg dat je daar ook veel meer

mogelijkheden had [...] binnen dat ruimtelijk-fysieke. Hier waren er allerlei soorten ideeën, maar er was heel weinig concreet. [...] En dat gaf een wrang gevoel [...]. Je bewoners die je dan samen krijgt, die beginnen over andere zaken, die beginnen echt over de perimeter rond hun voordeur” (ibid.).

Met het oog op het nieuwe *Bruggen naar Rabot+* -dossier³⁷ dat de Stad zou indienen bij het *Stadvernieuwingsfonds* probeerde Dimitri met zijn bewonersgroepen dan maar creatief aan de slag te gaan. Om de meer algemene kijk van de Rabotiens ten aanzien van hun wijk en het deelproject rondom de vroegere stadsgassite te documenteren, maakte hij onder meer een spel waarbij hij hen vroeg om de ‘brownfield’ ruimtelijk ‘in te vullen’; hij stapte met een drietal groepen door de wijk om kansen, bedreigingen, negatieve en positieve zaken in Rabot te fotograferen (Samenlevingsopbouw Gent, 2005a) (zie afbeeldingen 33 en 34); en lijstte al zijn bevindingen op in het rapport *Bewoners ingeschakeld als deskundigen: de resultaten*, dat aan de bevoegde kabinetten en stadsdiensten werd overgemaakt (Samenlevingsopbouw Gent, 2005b).

afbeeldingen 33-34: het categoriseren van wijkfoto's (rood: negatieve zaken; groen: positieve zaken; oranje: bedreigingen; geel: kansen)

© Samenlevingsopbouw Gent

Eind 2005 waren de klankbordgroep, net als de bewonersgroepen echter op sterven na dood. Enerzijds waren eens de conceptstudie was voorbereid en voorgesteld en toekomstige plannen eerst in een beperkte kring werden besproken (R3), de ‘redenen om te babbelen’ uitgeput, waardoor de groepen “alsmaar kleiner, [...] alsmaar ouder [...] [werden]. Het was echt een opdracht om met die mensen nog in overleg te gaan” (R4). Anderzijds hadden de groepen zelf het gevoel van “dat gaat toch niet, dat brengt toch geen zoden aan de dijk. Er was een ongelofelijk negatieve ingesteldheid” (R2), die

³⁷ Hoewel dit *Bruggen naar Rabot+* - dossier en niet het initiële *Bruggen naar Rabot*-plan werd gesubsidieerd (cf. supra), werd gemakkelijks halve de naam *Bruggen naar Rabot* voor het stadsvernieuwingsproject gehandhaafd.

volgens de opbouwwerkers voortkwam uit een gevoel van machteloosheid en frustratie. Naast het stadsvernieuwingsprogramma was er namelijk

“veel gaande dat die mensen veel belangrijker vonden en dat niet aangepakt werd [...]: sluikstort, nachtlawaai, het racen in de wijk, kinderen die op straat spelen, kinderen die niet naar school gaan, dat soort dingen. Daar lagen de mensen op dat moment wakker en dat had geen plaats binnen heel die agendasetting van de stad. Met als gevolg dat je echt een verzuurde groep krijgt, die geen vooruitgang ziet en die zegt van ‘wat zijn we nu met die trambrug als we dat niet kunnen oplossen?’” (ibid.).

Zo herinnert een betrokkene zich levendig een discussie die op een van de eerste bewonerssamenkomsten plaatsvond – de toon was onmiddellijk gezet:

“Het was echt mooi weer [...] en we hadden besloten om op het terras [van het buurtcentrum] de stoeltjes buiten te zetten, [...] zeer informeel [...] en dan begonnen wij een stuk toe te lichten van dit en dit staat er te gebeuren in de nabije toekomst. Dat waren zeer abstracte plannen. [...] Dus de vergadering is bezig en iemand komt het terras opgewandeld [...]. Plots zegt hij: [...] ‘Ik zit met een probleem [...] en ik heb ook een voorstel. Ik woon in die tweede blok [de middelste sociale woontoren aan het *Griendeplein*] en ik word altijd wakker van die tram.’ [...] Ja, dus die tram die van de Muide komt die draait naar Wondelgem toe, en natuurlijk terwijl dat die draait, dat piept. Hij kon daardoor niet slapen en hij had een voorstel om een geluidsmuur te bouwen rond die tramsporen omdat hij dan langer zou kunnen slapen (gelach). Waarom vertel ik dat nu? [...] Mensen waren helemaal niet bezig met die grote *Bruggen naar Rabot*-planning, die grootschalige stadsvernieuwing [...], mensen waren [...] bezig met [die] problemen waar zij mee geconfronteerd werden en waar ze geen gehoor rond kregen. En op dat moment was dat voor mij duidelijk van ‘wat zijn we hier eigenlijk aan het doen?’”(ibid.).

Midden 2006 werd in samenspraak met de nieuwe wijkregisseur Stefaan Vervaeke afgesproken dat vanaf dan enkel nog groepen ‘ad hoc’ bijeen zouden worden geroepen, naar aanleiding van heel concrete dossiers of van “zaken waarvan we dachten die toch te kunnen realiseren” (R4).

“2004, 2005 was [op die manier in feite] een stukje leren aanvoelen dat mensen helemaal niet wakker lagen van die grote stenen projecten. En toen was de vraag ‘van wat liggen ze wel wakker?’ Dat moet je dan vastkrijgen om

dat op een of andere manier in te schuiven in dat *Bruggen naar Rabot-verhaal*" (R2).

2.5 Een evenwicht tussen sociaal en artistiek werken

Kunst in de Stad ging ondertussen haar eigen weg en zette volop nieuwe ateliers en kunstprojecten op: geïnspireerd door de tentoonstelling *Het Hart* in *Museum dr. Guislain* maakten de medewerkers met een 20-tal bewoners een reeks schilderijen die in het buurtcentrum werden getoond (Van Damme, 2005b), er werden nieuwe 'kleine golven' (onder meer in Nieuw Gent) gepland, de voorstelling *Totier* trok naar het *Internationaal Wijktheaterfestival* in Rotterdam, en met het intercultureel centrum *De Centrale* werd samengewerkt in het kader van de vrouwendag (Kunst in de Stad, 2005a).

Het nieuws dat het *Beleidsplan 2006-2007*, dat in het voorjaar van 2005 was ingediend, negatief artistiek geadviseerd werd door de Vlaamse beoordelingscommissie sociaal-artistiek werk, kwam voor het team als een donderslag bij heldere hemel. Meteen werd een 'reddingsoperatie' ingezet (R8). Terwijl druk werd gelobbyd en een steunregister in het buurtcentrum werd geopend, brak de organisatie met het verleden en de band met de Stad; *Kunst in de Stad* ontsloeg een aantal bestuursleden, verhuisde haar maatschappelijke zetel (van de *Dienst Kunsten* in de *Veldstraat* naar het buurtcentrum in de *Jozef II-straat*) en wijzigde haar naam naar *rocса*, wat staat voor 'recht op cultuur – sociaal artistiek' (Beek, 2005), een directe verwijzing naar artikel 23 van de Belgische Grondwet (cf. hoofdstuk 1). Tegelijk, om de critici te pareren en de eigen artistieke kwaliteit in de verf te zetten³⁸, werd theaterregisseur Michaël De Cock, die op dat moment hoge ogen gooide met zijn voorstelling *Saw it on television/DIDN'T UNDERSTAND* over de vluchtelingenproblematiek, aangeworven als 'artistiek adviseur'. Michaël stelde in zijn visie scherp dat hij als professioneel maker met zijn stukken en teksten steeds een sociaal doel nastreefde en iets in beweging wou brengen, maar

"op geen enkele wijze toegevingen [wou doen] op vormelijk of inhoudelijk vlak. Ik ben blij dat ik de maatschappij meer en meer kan opzoeken voor mijn werk, en wil dat nog meer doen. In die zin is *rocса* voor mij een uitgelezen kans. Terwijl *rocса* ook sociale doelen stelt, kan ik hen helpen in het juist en artistiek verantwoord uitwerken van die doelen. In die zin zijn we erg complementair:

³⁸ De bisschop (2009) wijst er in haar doctoraat op dat sinds het Kunstendecreet de beoordelingscommissie vooral gewaakt heeft over de artistieke criteria, en minder zorg besteedde aan de sociale vereisten waardoor ook *Kunst in de Stad/rocса* in eerste instantie uit de boot viel (zie ook Demos, 2010).

rocsa heeft de juiste sociale contacten en doelstellingen, ik kan hen adviseren artistiek verantwoorde keuzes te maken” (De Cock, 2005: 1).

De toenmalige bestuursvoorzitter van *rocsa* kijkt vrij meewarig op de hele periode terug: “Dat heeft maanden aangeslept en het was alle hens aan dek, ook politiek om iedereen over de streep te trekken” (R8). *Rocsa* werd dan wel op het laatste nippertje door minister Anciaux opgepikt, de medewerkers krabbelden volgens hem maar traag terug recht. Hoewel ze in het najaar van 2005 met frisse moed een dubbelproject lanceerden (een atelier digitale fotografie in Nieuw Gent zou ervaringen uitwisselen met de zanggroep *rocsa singers* die inmiddels in Rabot samenkwam (Vanherpe, 2005)), zwol de kritiek achter de schermen aan. Een aantal stadsambtenaren vond dat de betekenis, de impact en het bereik van *rocsa* in Rabot te beperkt waren, en net dat was er voor het team te veel aan, aldus de voorzitter. Hoewel ze met de extra subsidies die ze vergaarden via een bijkomend convenant, nieuwe trajecten begonnen in de buurt (een soepbar met vrij podium, een muurschildering voor het buurtcentrum, ...), waren ze bovenal “moe, [...] binnen hun situatie waren ze op” (R8). Toen Nele besloot om de organisatie te verlaten tegen de zomer van 2006, was de voltallige Raad van Bestuur er dan ook van overtuigd dat er dringend “een nieuwe insteek [moest] komen. [...] Echt gedaan en herbeginnen” (ibid.). Het verspreiden van een vacature voor een nieuwe coördinator zorgde ervoor dat de twee andere medewerkers, die zich gefnuikt zagen in hun eigen professionele ambities binnen *rocsa*, eveneens hun vertrek aankondigden.

Door alle heisa stond de hele werking zo lange tijd op een laag pitje: in het voorjaar traden de *rocsa singers* hier en daar wel op, de eerste gesprekken voor een nieuwe ‘grote golf’ over het thema *Eldorado* in *NTGent* vonden plaats, en er werden vanuit het *Forum* een aantal bezoeken georganiseerd naar onder andere het *Atomium*, het *Gravensteen*, het *Huis van de Mensenrechten*, ... (*rocsa*, 2007g).

afbeelding 35: eerste voorstelling van *Boulevard Rabot* ‘Geen Plootse’ op 27 oktober 2006 in het buurtcentrum
© rocsa

Na de zomer spraken Martine en Bieke met de bestuursraad af dat twee voorziene projecten zouden worden opgestart: *Boulevard Rabot*, een reeks instaptheaterproducties over de actualiteit binnen en buiten de wijk (zie afbeelding 35), en *rocsa reporters*, een mini-versie van de *Digitale Brug*, waarbij buurtjournalisten verhalen over Rabot in woord en beeld zouden brengen. Maar de ‘fut was er

duidelijk uit' en het aantal deelnemers bleef al bij al vrij beperkt. Het was wachten op een nieuwe coördinator om de 'vlucht vooruit te nemen', vond de ex-*rocsa*-voorzitter: "Het was toen alles of niets [...] Dat klinkt misschien moedig, maar aan de andere kant hadden we als organisatie eigenlijk geen keuze" (R8).

2.6 Een netwerk vormt zich rond een amalgaam van nota's en acties

Terwijl *rocsa* het hoofd boven water trachtte te houden, vond het voornemen van de wijkregisseuse en de opbouwwerkers om afstand te nemen van de klankbordgroep en in te zoomen op de zaken waar bewoners echt van wakker lagen, zijn weerslag in talrijke rapporten en acties. Zo verscheen midden 2006 het zogenaamde 'wijkprogramma', dat een antwoord trachtte te bieden op de drie doelstellingen van gebiedsgerichte werking: het verhogen van de leefbaarheid, het versterken van de communicatie en de betrokkenheid in de wijken, en het zoeken naar een betere afstemming tussen diensten en met externe actoren (Dezeure et al., 2009). In dit programma werd op basis van reeds bestaande studies over Rabot (e.g. Opbouwwerk Steunpunt Gent, 1998a; De Visscher, 2003; Samenlevingsopbouw Gent, 2005a), een (beperkt) aantal bevestigingen bij bewoners, verenigingen en organisaties, en een wijkgesprek (25 november 2005) waarvoor het College van Burgemeester en Schepenen naar de wijk afzakte, enkele prioritaire werkpunten voor de komende jaren naar voor geschoven: van het streven naar betaalbare woningen, de zorg voor groen en het inperken van zwerfvuil en sluikstort, tot verkeersveiligheid, het creëren van werkgelegenheid, en het uitbouwen van een zorg- en dienstverlening op maat (Stad Gent, 2006d).

afbeeldingen 36-37: ontruiming van de *Biervlietstraat* (oktober 2006)
© Dimitri Vandenberghe

Ongeveer op hetzelfde moment organiseerde *Samenlevingsopbouw Gent* naar aanleiding van de lang aangekondigde onteigeningen rondom de *Biervlietstraat* en de

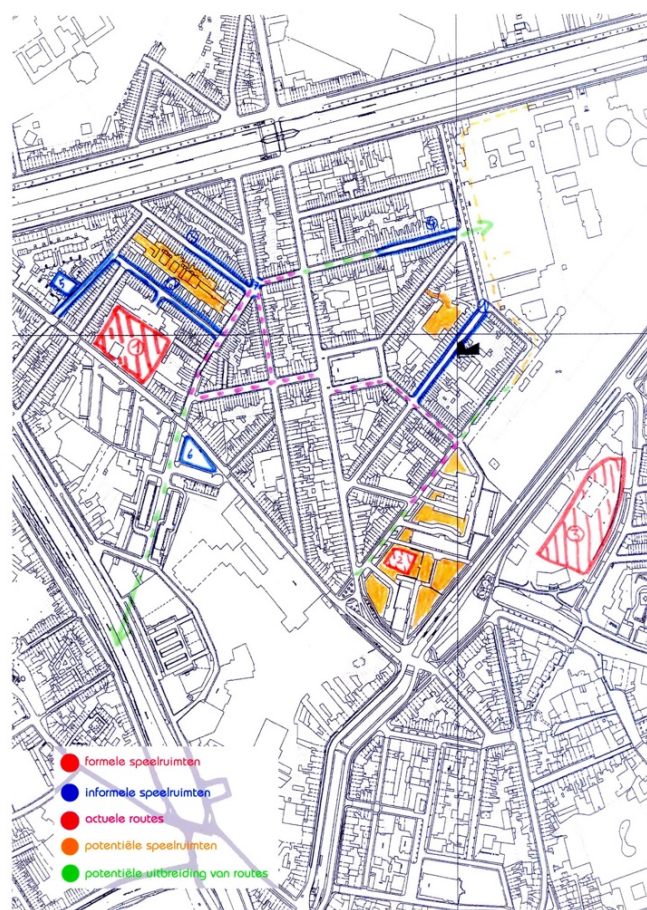
precaire situatie van enkele tientallen Slowaakse Roma die er de leegstaande huizen hadden gekraakt en het hele welzijnsapparaat van de wijk in werking hadden gezet (zie afbeeldingen 36 en 37), een rondetafelgesprek over de gevolgen van de stadsvernieuwingsprojecten op de woon- en huisvestingssituatie van kwetsbare groepen. Gebaseerd op gesprekken met bewoners en de ervaringen van de professionals zelf werd een nota voorbereid waarin meer algemene maatregelen en engagementen (het creëren van een sociaal reservefonds, het voorzien van een soepel en efficiënt herhuisvestingsbeleid, het tijdelijk gebruiken van leegstaande woningen, het installeren van een sociale stuurgroep die zich kon buigen over de sociale aspecten van stadsvernieuwing, ... (Samenlevingsopbouw Gent, 2006c)) werden gekoppeld aan een pleidooi om te ‘verluchten’ in plaats van te ‘verdichten’ in Rabot (R2).

Veel werk ging dat jaar ook naar het overleg met de plaatselijke dekenij en het zoeken naar creatieve manieren om de handel en economie in de *Wondelgemstraat*, die in feite niet echt deel uitmaakte van het stadsvernieuwingsproject, terug aan te zwengelen (Samenlevingsopbouw Gent, 2006b). Nadat eind 2005 verschillende organisaties de intentie hadden uitgesproken om samen te werken om de status van de handelsstraat op te krikken werden nu vanuit verschillende hoeken inventarissen opgemaakt; de *Dienst Economie* promootte speciale subsidies voor gevelrenovaties en het verfraaien van de panden; het initiatief *Gent Verwent* dat minder gekende winkels in de kijker plaatst, werd uitgebreid tot Rabot; *Samenlevingsopbouw Gent* bevroeg bewoners hoe ze het aanbod, het verkeer en de uitstraling van de straat beleefden (Samenlevingsopbouw Gent, 2006c); het dekenijfeest dat het jaar daarvoor niet was doorgedaan, werd opnieuw opgepikt en gelinkt aan het buurtfeest; en gedurende twee weekends in september werd tijdens de *Dag van de klant* en het evenement *Circuit Rabot*, “een soort opendeurdag van de wijk en van de deelprojecten met een stand van zaken” (R2), actiedagen gehouden met een curiosamarkt, een textielfestival, een expositie over het verleden van de buurt in de kerk³⁹, ... (zie afbeelding 38).

afbeelding 38: folder actiedagen *Wondelgemstraat*
© Stad Gent

³⁹ De expositie baseerde zich op Bart De Wildes historische studie van de buurt waarvoor hij in de loop van 2005 en 2006 erfgoedcollecties uitploos en documenten, foto's en getuigenissen van buurtbewoners verzamelde (De Wilde, 2007).

afbeelding 39: studie naar de manier waarop kinderen zich bewegen in/door Rabot
© Cel Speelruimtebeleid Stad Gent

In het najaar tenslotte werden, onder impuls van het basisoverleg, de *Dienst Kunsten*, de *Jeugd-* en *Groendienst*, en naar het voorbeeld van het document *Recreatieve Structuur* van Brugse Poort (Dienst Plantsoenen en Stedelijke Jeugddienst, s.d.), Blondeels studie (1999) *Waar ik woon, wil ik niet leven* (cf. hoofdstuk 2) en het eerdere onderzoek van de stedelijke *Cel Speelruimtebeleid* naar de manier waarop kinderen gebruik maken van hun omgeving (De Visscher, 2003) (zie afbeelding 39), van onder het stof gehaald en verder opengetrokken. Mede ingegeven vanuit eerdere werkvergaderingen over de herinrichting van de groene zone rondom de Rabottorens in het najaar van 2005 (RISO Gent, 2005)⁴⁰ en vanuit de vraag welke functies het

⁴⁰ De vraag om deze groene zone (her) in te richten, kwam er nadat er een reeks klachten waren binnengelopen over overlast van spelende kinderen. De zone werd echter, op enkele kleine spelelementen

toekomstige buurtpark zou kunnen herbergen (R4), werden de diverse wijkorganisaties aangespoord om de dagelijkse formele en informele sociaal-ruimtelijke praktijken van de Rabotiens 'van 0 tot 99 jaar' in kaart te brengen (Samenlevingsopbouw Gent, 2006a). Bedoeling was om in een nota de 'recreatieve structuur', de bestaande (publieke) spelen en ontmoetingsplekken in kaart te brengen, en 'van onderuit' niet alleen de vormgeving van het park (mee) te beïnvloeden, maar ook, via de nieuwe programmaregisseur⁴¹ Iris Van den Abeel (Dienst Stedelijke Vernieuwing) die in 2007 startte, een aantal andere (nog niet-voorziene) ruimtelijke-fysieke ingrepen (bij) te sturen (R5).⁴²

Cruciaal hierin was de rol van Dimitri's nieuwe (parttime) collega Gülcan Sari, die samen met hem

"naar de moskee ging om die mensen te bevragen, eigenlijk groepen die we voorheen nooit vasthadden. Plots was er een deurtje opengegaan, plots kregen we ingang. [...] Zeker, de taalbarrière en er was, dat is raar om te zeggen, een soort vertrouwenspersoon van eigen cultuur of van eigen origine. [...] [Gülcan stond] bijvoorbeeld aan de scholen [...] omdat de woensdagmiddag dan zie je als het school gedaan is om 12u dat die moeders daar eigenlijk al staan om halftwaalf, en het zijn die belangrijke momenten die je moet vastpakken. Dus dat was toen een beetje [haar] [...] opdracht [...]: infiltrer u in die informele netwerken om van daaruit die mensen mee te pakken, omdat we toen ook al doorhadden dat we die mensen niet rond de tafel kregen" (R2).

In de ogen van de wijkregisseur, de opbouw- en buurtwerkers vormde 2006 in die zin een belangrijk jaar: er vormde zich een steeds nauwer netwerk, dat er wel in slaagde om mensen te bereiken en dat zocht om

"op een of andere manier [...] een aantal zaken die niet in dat programma van *Bruggen naar Rabot* stonden, [...] wel een plaats [...] [te geven]: de speelstructuur, de woonnood die op een andere manier vertaald werd, de nood aan publieke ruimte, enzovoort" (R2).

na, nooit grondig aangepakt omdat de *Groendienst* het groen rond de blokken als 'kijkgroen' categoriseerde en niet als 'speelgroen' (R12). Het overleg hierover stierf dan ook een stille dood.

⁴¹ Een programmaregisseur heeft als opdracht om vanuit een neutrale positie "binnen een afgebakend gebied grotere projecten op elkaar te [...] af [te] stemmen en dat vanuit de drie pijlers: socio-economisch, socio-cultureel en ruimtelijk, en duurzaamheid natuurlijk een beetje als rode draad" (R5).

⁴² De nota *Recreatieve Structuur* (Stad Gent, 2009b) werd in maart 2009 afgerond en komt hierna, in hoofdstuk 6 over De Site als creatieve ontmoetingsplaats terug.

Tegelijk groeide “het besef [...] bij het beleid van we gaan hier dingen moeten aan toevoegen om [...] die dynamiek in die wijk te brengen, want eigenlijk het stadsvernieuwingsproject nu, dat is daar [...] de doelstelling niet van, hé” (R11).

3. De start van Bruggen naar Rabot als sleutelwerking

Tijdens de eerste drie jaren van *Bruggen naar Rabot* valt immers op dat, ondanks de convenanten met *Samenlevingsopbouw Gent en rocsa*, die beide op het eerste zicht vrij instrumenteel werden ingezet om de bewonersbetrokkenheid te organiseren en te begeleiden, vooral de fysiek-ruimtelijke, stedenbouwkundige ingrepen primeerden (Debruyne & Oosterlynck, 2009). Het opwaarderen van de leefomgeving, en niet de revitalisatie van het samenleven en de economische bedrijvigheid in de buurt, haalde de bovenhand. De Rabotiërs zelf zagen de inplanting van het justitiepaleis, de bouw van een trambrug, de aanleg van een buurtpark, ... ondertussen met lede ogen aan: het stadsvernieuwingsproject zou voor de meeste onder hen geen (onmiddellijke) verandering of verbetering met zich meebrengen, dachten ze. Eerder nog lagen ze wakker van hun grote en kleine ergernissen (sluikstort, straatlawaaier, vandalisme, ...) en van de schrijnende armoedesituaties in de wijk.

Het besef dat (de grote ‘stenen projecten’ van) *Bruggen naar Rabot* de bewoners nagenoeg onverschillig liet(en) en dat de dagelijkse besognes en samenlevingsissues in schril contrast stonden met de projectplannen voor de buurt, sijpelde bij de sociaal-culturele professionals maar geleidelijk aan door, liet ik in dit hoofdstuk zien. Het gedifferentieerd vergroten van het (eigen) bereik en het kenteren van het dominante defaitistische discours in en over Rabot, waren voor hen prioritair. Zo brak Dimitri met de traditie van zijn voorganger die zich beriep op een buurtraad met ‘steeds datzelfde handjevol vergadertijgers’ (R6), en trok hij de straat op om proactief de stem van de wijk te capteren; het *Kunst in de Stad*-team zette hun eerder succesvolle trajecten en methodieken, die de link tussen de wijk en de stad aanhaalden, verder vanuit het nieuwe buurtcentrum; en er werd druk geëxperimenteerd met creatieve formats om een divers(er) publiek ‘mee te krijgen’ in een positief (toekomst)verhaal: een kortfilm die de mooie kanten van de buurt belichtte, een zuiders dans- en eefestijn, een cultuurmiddag in de hogeschool voor studenten, een fotoshoot met de inwoners van *De Smetstraat*, actiedagen in de *Wondelgemstraat*, ...

Het ‘vindplaatsgericht’ mensen aanspreken en samen met hen dingen ‘doen’ vergrootte dan wel het bereik ‘op het terrein’, het ‘toeleiden’ naar de ‘klassieke’ sociaal-artistieke ateliers en meer formele bewoners- en klankbordgroepen stond nog steeds voorop en verliep minder van een leien dakje, gaf ik aan. Terwijl steeds weer werd

geteerd op eenzelfde, beperkt en weinig representatief clubje 'enthousiastelingen' ("We zitten hier in zo'n multiculturele wijk en ik had geen één Turk, ik had geen één Marokkaan, ik had geen één Iranee en ik bereikte ze ook niet" (R2)), werd de *rocsa*-medewerkers een te geringe visie op de kunsten aangewreven, en namen het ongenoegen, de kritiek en de desinteresse onder de Rabotiens, die in de eerste plaats de (eigen) problemen in de buurt het hoofd moesten bieden, toe.

Pas eind 2006 kwam het tot een (bescheiden) omslag in het participatief werken. Ik toonde hoe de inrichting van het park rondom het gerechtsgebouw diverse organisaties en stadsdiensten ertoe aanzette om de feitelijke interacties en de reële, alledaagse (publieke) plekken en sociaal-ruimtelijke trajecten van de bewoners en de gebruikers van Rabot te documenteren. In plaats van enkel te focussen op het verbreden van de eigen achterban en mensen te 'laten meedoen aan (het overleg over) stadsontwikkeling', onderzochten de sociaal-cultureel werkers op welke manier mensen hun buurt al dan niet toe-eigenden, hoe ze in de ruimte aanwezig konden, mochten en wilden zijn, en welke spanningen dit teweegbracht. Daarmee radicaliseerden ze de beweging naar de wijk zelf en naar die thema's die bewoners 'binnen de perimeter van hun voordeur' (R2) raakten. Of met andere woorden: participatie was niet langer enkel een compensatoir doel en/of een middel om de kloof tussen stadsvernieuwing en de leefwereld van de Rabotiens te overbruggen, de professionals dachten eveneens na over wie in het straatbeeld aanwezig was, en wie niet; welke mogelijkheden het weinige groen en de geringe (neutrale) ontmoetingsplekken (niet) boden; ... kortom, wat het gebrek en de nood aan ruimte voor de mensen in Rabot echt inhielden en betekenden, en welke ruimtelijke kwaliteit vereist was.

Door (het belang te zien van) het plaatsen van private bekommernissen op de publieke agenda (en niet omgekeerd) en door in dialoog te treden met diverse, betrokken partijen (bewoners, middenvelders, beleidsmakers, ...), zetten ze zo een belangrijke stap voorwaarts in het creëren van een actief, pluriform medezeggenschap dat *Bruggen naar Rabot* van een louter fysiek-ruimtelijke kwestie oprekte tot een project van stedelijk samenleven, dat in eerste instantie vooral aandacht besteedde aan het ontmoeten en het spelen. De eerste stap was gezet, er was echter nog een lange weg te gaan ...

HOOFDSTUK 5

rocsa singers

“Ne zanger is een groep da’ zing ek en da miên ek

een lieke zingde noêt of noêt alliênig

zonder al d’aender zou da ni’ gaan”

(Van de Velde, 1976: 1)

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
rocsa singers: rechtstreeks betrokkenen						
rocsa						
		Rik Debonne (artistiek leider)				
		Rudi Genbrugge (gastmuzikant)				
		Evelyne Deceur (productieleider)				
	Klaas Ruyschaert (communicatiemedewerker)					
rocsa singers: samenwerkingspartners						
<p>verspreid over de tijd: zangers; scenograaf en lichtontwerper Timme Afschrift (bij alle optredens), kunstenaars Pol Hoste en Lucien Posman (voor het componeren van een lied), muzikant Johan Derycke (voor ondersteuning bij enkele optredens); <i>bij' De Vieze Gasten</i> en <i>Victoria Deluxe</i> (als coproductiepartners vanaf 2012); <i>Rode Pomp</i>, <i>NTGent/Arca</i>, <i>Circa Gent</i>, Cultuurcentra van Ternat en Brugge, <i>Zinnema</i>, <i>Kopergietery</i>, <i>CAMPO</i>, ... (als presentatieplekken)</p>						

tabel 7: overzicht rechtstreeks betrokken praktijkwerkers en samenwerkingspartners bij de *rocsa singers*

Inleiding

Eind 2006 ‘erfde’ het nieuwe *rocsa*-team van haar voorgangers drie lopende projecten: het theaterinitiatief *Boulevard Rabot* en het schrijf- en fotografieatelier *rocsa reporters* die beide waren opgestart in september 2006, en het koor *rocsa singers* dat op dat moment iets meer dan een jaar repeteerde. In het voorgaande hoofdstuk gaf ik al aan dat deze drie allen met de nodige problemen kampten; het enthousiasme was gering, de fut was eruit en het aantal deelnemers bleef vrij beperkt. Het toenmalige *Beleidsplan 2008-2009* (*rocsa*, 2007b) weet deze moeilijkheden vooral aan de gebrekkige artistieke ondersteuning. Zo hadden de singers in een evaluatiegesprek aangegeven dat de begeleidende werking *Wisper* “eerder educatieve dan artistieke doelen [had]: de sessies [...] [hadden] een zwaar workshopgehalte, het artistieke aspect [was] [...] vaak niet sterk genoeg aanwezig” (ibid.: 41); bij de *rocsa reporters* viel dan weer het beperkte engagement en de weinig appellerende inhoudelijke visie van de coördinerende journalistes op; en over de creaties van *Boulevard Rabot* werd beweerd dat de anekdotiek nauwelijks werd overstegen, en dat de regisseur in de eerste plaats een vormingswerker was die geen artistieke ambities koesterde.

Het nieuwe team voelde zich in de eerste weken en maanden na zijn aanstelling dan ook genoodzaakt om orde op zaken te stellen. Door een aantal (toekomstige) activiteiten opnieuw te bekijken, te evalueren en een nieuw élan te geven of te schrappen, wilden de twee medewerkers de organisatie naar eigen zeggen (terug) ‘wakker schudden en op de sporen krijgen’ (*rocsa*, 2006). In overleg met hun Raad van Bestuur vervingen ze op korte termijn onder meer theatermaker Domien Van Der Meiren die *Eldorado* zou regisseren door Jan Steen⁴³; ze rondden het traject van de *rocsa reporters* af met een krant en een website (februari 2007)⁴⁴; besloten om na de *Boulevard Rabot*-producties *Geen plootse* (oktober 2006) en *Blok 4* (februari 2007) de samenwerking met Lucas Vandenbussche te beëindigen en de idee van instaptheater te verlaten; en voor de *rocsa singers* gingen ze vanaf januari verder met Rik Debonne (zie afbeelding 40), die eerder al de *Kunst in de Stad*-productie *Gentse Helden* en diverse

⁴³ *Eldorado* ging op 19 oktober 2007 in première. Aangezien de nieuwe artistieke lijn van *NTGent*, *rocsa* evenwel weinig garanties bood op een vervolgetraject en het team had besloten een andere weg in te slaan, werd het theaterluik on hold geplaatst en werd met het theatergezelschap *Compagnie Cecilia* een samenwerkingsovereenkomst gesloten inzake artistiek advies (*rocsa*, 2007b).

⁴⁴ Later, op *De Site* (zie hoofdstuk 6) werd nog geëxperimenteerd met reportages en literatuur, en in het najaar van 2007 werd *rocsa reporters* zelfs opengetrokken naar *rocsa writers*, waarvoor twee grote ‘verhaalborden’ door Oost-Vlaanderen reisden: één door Gent waarop Gerda Dendooven een eerste zin had geschreven, en één langs de N9 van Brugge over Eeklo en Gent tot in Aalst, waarop Peter Verhelst een eerste zin had geplaatst. De bedoeling was dat passanten meeschreven aan een verhaal, maar hoe verder het project van *rocsa* plaatsvond, hoe minder de animo was. Eind dat jaar werd het idee dan ook afgevoerd; alle aandacht ging vanaf dan naar de andere, meer succesvolle initiatieven dichterbij huis (*rocsa*, 2008c).

(muziek)theatergezelschappen (*Het Muziek Lod, tg Ceremonia, KVS, NTG, ...*) vocaal had gecoacht.

afbeelding 40: Rik Debonne
© Jan Caussyn

Terwijl *rocsa* in de jaren daarna hoe langer hoe meer afstand nam van de bühne en veeleer de mogelijkheden in de openbare ruimte en andere media verkende, bleven de *rocsa singers* als enig podiumspektakel wel overeind. Tussen 2007 en 2013 groeiden de zangers in aantal, in repertoire en in kwaliteit. Zelf bleef ik de groep al die tijd van nabij volgen als productieleider en manusje-van-alles.

In dit hoofdstuk vertel ik het verhaal van de *rocsa singers* van binnenuit. Ik reconstrueer een en ander chronologisch, ook van voor de personeelwissel, en heb het over het tonen en verbinden van verschillen, over het subtiel onderscheid tussen leiden en begeleiden, over het verwarrende van het artistieke, het fragiele en het kwetsbare van het publieke moment, en over het belang van verantwoordelijkheid en het soms moeilijke van verantwoording. Op het einde koppel ik terug naar het eerder geschetste referentiekader (cf. hoofdstuk 3).

1. Wat vooraf ging

De *rocsa singers* ontstonden in september 2005 op vraag van enkele ex-deelnemers en vrijwilligers van voorgaande *Kunst in de Stad*-projecten die hadden aangegeven dat, hoewel de meeste van hen geen noten konden lezen, ze toch graag wilden (leren) zingen in groep. *rocsa* besloot daarop om de kunsteducatieve werking *Wisper* onder de arm te nemen om een reeks repetities in het buurtcentrum Rabot in goede banen te leiden en nu en dan een klein optreden⁴⁵ te verzorgen. Zelf zou de sociaal-artistieke organisatie instaan voor de logistieke en sociale kant van het hele gebeuren: de repetitieplek, het zakelijke aspect, het promotiemateriaal en het verzamelen en opvolgen van de zangers.

Een oproep bij de eigen achterban en in het buurtkrantje lokte meteen heel wat geïnteresseerden: op de eerste samenkomst van de singers daagden zo'n 20 personen

⁴⁵ In 2006 traden de singers drie maal op: op de nieuwjaarsreceptie van de wijk op 20 januari, in de Sint-Jozefskerk in de *Wondelgemstraat* naar aanleiding van Circuit Rabot op 16 september en tijdens het armoede-event *Actie Rechttuit* op 20 september.

op: mannen en vrouwen, jongeren (de jongste was 14) en ouderen (de oudste was 75); “allemaal volksmensen die graag zongen” (S7). Het merendeel was afkomstig van Rabot of de buurten daarrond (Brugse Poort, Bloemekenswijk, Wondelgem, Muide-Meulestede, Sint-Elisabethbegijnhof, ...) en elk had zo zijn eigen redenen om mee te doen. Voor de een was het een deel van haar genezing van kanker (S5); een ander had een aantal pechjaren achter de rug, zat financieel volledig aan de grond en was op zoek naar activiteiten “die gratis waren, dingen die een keer leuk waren om te doen” (S3) waardoor ze buiten kon komen en (andere) mensen kon zien (S7); nog een ander wou altijd al zingen (S4) en haar schroom overwinnen om voor een publiek te staan (S10).

Al snel bleek evenwel dat slechts weinigen de aanpak van *Wisper* echt konden smaken. In de loop van 2006 haakten de deelnemers een voor een af. Volgens hen omdat “[d]ie [muzikanten] [...] dat eigenlijk niet serieus [deden] en die hadden nooit iets voorbereid. We stonden er dan en moesten onnozele liedjes zingen [...] We hebben er ook mee opgetreden en zijn helemaal de mist ingegaan” (S7).

“[Het was zo] precies [...] van ‘hou jullie maar bezig en als jullie je daar belachelijk staan te maken, whatever ...’ [...]. De liedjes bijvoorbeeld, op een bepaald moment moesten we *Alfred Jodocus Kwak* zingen [...], *Ik ben vandaag zo vrolijk*, dat moesten wij in die kerk zingen. [...] Ik weet nog, ik voelde me zo lullig. Mijn lief kwam dan kijken [...] van ‘zie, [...] waar ze de maandagavond altijd mee bezig [...] [is]’, met zo’n meewarig lachje” (S10).

Een dik jaar na de start schoten amper een handjevol ‘diehards’ over. De twee koorleiders, Bart Callebaut en Jan Cannaert, hadden vrijwel alle moed opgegeven. Zingen moest voor hen in de eerste plaats plezierig zijn en blijven, meer konden ze niet uit de *rocса singers* halen, vonden ze zelf (rocса, 2009h). Terwijl de twee nieuwe *rocса*-medewerkers het contract met *Wisper* in onderling overleg verbraken en de singers als ‘afscheidsgeschenk’ een opname meekregen van de laatste repetitie – een opname die “als ik dat nu hoor, [...] gewoon schaamtelijk [is]” (S3), aldus een ex-zanger – werd klassiek pianist en notenleerleerkracht Rik Debonne bereid gevonden om het geheel over te nemen. Rik had tot dan getourd met zijn caberetgezelschap *Jummoo* en had zowel in amateur- als professionele circuits een stevige reputatie opgebouwd met zijn workshops en coaching volgens het ‘sa-re-ga-principe’,

“een systeem van voor- en nazingen [waarbij] [...] niet vanuit partituren [wordt] vertrokken. Voorkennis is absoluut niet nodig. Je verkent je stem vanuit een Indiaas systeem van zingen op toontrappen. Op deze manier krijg je voeling met tonen en leer je liederen zingen in je eigen authentieke sfeer [...] Aangezien er vertrokken wordt vanuit één grondtoon krijg je

‘gelijkgestemde’ zielen: iedereen, of je nu ervaring hebt met zingen of niet, of je nu tonen kan lezen of niet, je zit van begin af aan op dezelfde golflengte (Debonne, geciteerd in rocsa, 2009h: 4).

Met Rik deelden de nieuwe medewerkers de overtuiging dat kwaliteit op sociaal en artistiek vlak voorop moest staan, “dat je niet op voorhand moe[s]t zeggen van ‘het zijn maar amateurs, dus meer moet ik niet doen’. Dat werkt niet, want het is juist zo dat je hen vernedert” (S1). Er moest niet ‘anders’ met hen worden gewerkt, meenden ze. Integendeel, de deelnemers moesten even au sérieux worden genomen als andere (professionele) performers – “het moment dat zij ten dienste staan van een artistiek product waarin ze zelf niet geloven en waaraan ze niets hebben, dan ben je als sociaal-artistiek project [...] je doel voorbijgeschoten” (ibid.). Er moest uitgaande van het plezier van het zingen, onderzocht worden hoe ‘het beste’ uit de mensen kon worden gehaald en hoe (h)erkenning en vernieuwing elkaar konden vinden in een uniek en ‘cultureel interessant’ proces en product.

Kort na nieuwjaar, een week voor de repetities met Rik begonnen, lichtten de *rocsa*-medewerkers hun partners in het buurtcentrum in en trossen ze diegenen op die in een ver of nabij verleden belangstelling hadden getoond voor het zingen. Ze polsten naar hun ervaringen en deden de toekomstplannen uit de doeken, waarna de tamtam zijn werk deed; op 15 januari 2007 namen 25 *singers* onder leiding van Rik Debonne een nieuwe start.

2. Reconstructie van de rocsa singers

Ik geef hierna het woord aan die *singers* en de muzikanten zelf en ga na hoe zij de repetities en optredens vanop de eerste rij beleefden: hoe verliep het project? Wat betekende het voor hen? En op welke manier werd gezocht naar een balans tussen hun vele stemmen en achtergronden, tussen engagement en experiment (Deceur et al., 2012) en tussen de intimiteit van de wekelijkse groepsessies in Rabot en het kwetsbare van het zingen voor een onbekend publiek? Doorheen een wirwar van kleine en grote anekdotes zoom ik zo in op de dynamiek achter en voor de schermen, en de rol van de sociaal-cultureel werkers en de muzikanten in het bijzonder.

2.1 “Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is, maar we zongen ...” (S7)

Op de eerste repetitie van ‘het nieuwe *rocsa*’ werd de zangers onmiddellijk duidelijk gemaakt dat het voortaan menens was: “Rik was een professionelen, hé [...]. Een groot verschil” (S5).

“We moesten plots allemaal in een kring gaan zitten [...] en hij nodigde ons uit om [...] een paar noten, een paar tonen te zingen in [...] groep. Elk van ons, [...] wij zakten gewoon [...] door de grond. Ik had iets van ‘dat meen je toch niet? Dat gaan ze ons toch niet aandoen?’ [...] Maar [Rik] [...] [haalde] ons over de streep om [...] toch minstens in groep te zingen, ook al was het maar een klein beetje, [...] om onze stemmen te leren kennen” (S3).

Voor Rik was dit zingen in koor echter maar een eerste stap:

“Het nadeel van een koor is dat je jezelf als zanger moet wegdenken in het geheel van de klank. Ik v[o]nd het in het kader van een sociaal-artistiek project net belangrijk dat mensen iets van zichzelf [...] [zouden kunnen] tonen. Ik [...] [wou] er een zanggroep van maken en alles wat van zingen mogelijk is naar voor brengen: solo’s, duetten, kleine groepjes, cabaret, ...” (S1).

Nadat hij een stevig, vertrouwd groepsgeluid had gevormd, probeerde hij dan ook de stemmogelijkheden en de eigenheid van ieder individu te ontdekken. Na enkele weken repeteren werd iedere deelnemer afzonderlijk gevraagd om een bepaalde toon na te zingen en “als je niet wou: ok, geen probleem, dan gaan we naar de volgende”

(S10). “Eén vrouw deed er een half jaar over om haar eigen klank te zingen, maar dit was ok, iedereen van de groep wist dat het ok was. Het uitgangspunt was [immers] dat iedereen gelijk was: met of zonder zangervaring” (S1). Er was geen selectie. Willen zingen volstond, en dus werd ook niets overhaast en werd er niemand gepusht (*rocsa*, 2009b).

Terugdenkend aan die eerste repetities (zie afbeelding 41) getuigt een singer dat Rik door te werken aan die basis, door constant bij te sturen, door geleidelijk aan de

afbeelding 41: repeteren in het buurtcentrum Rabot (voorjaar 2007)
© Kiem Setijoso

moeilijkheidsgraad van het voor- en nazingen op te drijven en door mensen zo te verleiden uit hun comfortzone te treden, hij elkeen,

“zonder dat [...] [die] het gewaar [...] [werd], [...] zijn grenzen [...] [liet] voelen in het durven en het kunnen artistiek naar buiten komen. Je [...] [werd] individueel benaderd en er [...] [werd] steeds benadrukt dat je zelf beslist[e] hoe ver je [wou] [...] gaan, niets moe[s]t, alles [...] [mocht]” (rocsa, 2009h: 7).

Cruciaal voor haar daarbij was “[h]et in zijn waarde laten van iedereen, het ‘evenwaardige’” (ibid.), een element dat ook door haar collega-zangers in de interviews volmondig werd beaamd: “Bij de singers werd er niet gekeken naar rang, stand, opleiding, ... [...]. Iedereen heeft wel iets waar je mee worstelt, maar [...] dat werd niet uitvergroet. Er werd geen verschil gemaakt. Iedereen mocht er zijn” (S8) “binnen zijn eigen kunnen” (S10). “Doordat je samen [...] [zong, viel] dat allemaal weg” (S6). Bovendien werd je “ook geapprecieerd en [...] [werd] het duidelijk gemaakt van ‘hé, dat heb je goed gedaan!’” (S8). Een deelnemer vat samen:

“We werden niet sociaal-artistiek behandeld. Ze gingen niet uit van de problematieken van mensen. Ik heb niet eerst mijn uitleg moeten komen doen over mijn man die dood is en hoe ik dan weende en blablabla en dat het niet ging. Er is geen kat die daarnaar gevraagd heeft. Ik heb het hier en daar weleens verteld [...] maar het [...] [was] geen vertrekpunt [...]. Je [...] [was] geen ‘sociaal geval’ bij de singers, dat [...] [waren] gewoon mensen die z[o]ngen” (S6).

De idee dat de broosheid of tristesse van de zangers zou worden uitvergroet of geëtaleerd, deed Rik en de *rocsa*-medewerkers zelfs gruwen. Ze rekruteerden dan wel uit de ‘armste buurt van Gent’, maar benadrukten dat ze weigerden de ‘zwakte’ van sommigen te gebruiken om een artistieke prestatie neer te zetten (rocsa, 2009h). Tegelijk wilden ze de ogen niet sluiten voor de soms penibele situatie van hun deelnemers. “Uiteraard hebben we aandacht voor de meest kwetsbaren, maar net die kwetsbaarheid is vaak zo moeilijk zichtbaar” (ibid.: 8), stelden ze zelf in een rapport van die tijd. Constant hielden ze de vinger aan de pols. Zo overlegden ze geregeld in team – “niet rond de tafel met verslagen en computers, nee, gewoon babbelen” (S1) – en waren ze op iedere repetitie steeds met z’n tweeën aanwezig: Rik dirigeerde en een *rocsa*-medewerker zat mee in de kring en ‘maakte dat de boel bleef draaien’.

Dat ‘ertussen zitten’ vonden verschillende singers essentieel aangezien op die manier de medewerker zich in hun ogen net als zichzelf kwetsbaar durfde op te stellen:

“Niet zo van ‘ik heb hier alle pedagogische modellen achter mij [...], doe maar hoor, maar ik ga me hier niet op hetzelfde glad ijs begeven als jullie.’ [...] [Z]e zong mee, ook al was dat haar ding niet. Dat is het toffe. Dat is deel van mee in het bad springen, maar nog altijd met haar hoofd erbij” (S10).

“Je bent een van de mensen. [...] Dat is de kracht, want ik ken ook de regeltjes hé. Ik heb nog andere dingen gedaan van wat afstand bewaren en si en la en toch niet te veel proberen ... Ik weet dat die regels daar zijn, maar je kunt ze misschien ook toepassen zonder de mensen het gevoel te geven dat die er zijn?” (S6).

Als er iemand wenend opstond of vroegtijdig afhaakte, was de medewerker steeds nabij en kon ze meteen te hulp schieten of een luisterend oor bieden. “Ze was bezorgd” (S5), vertelt een singer, “zonder betuttelend te zijn” (S6); “aan de ene kant een beetje een achtergrondfiguur, maar langs de andere kant toch altijd permanent aanwezig”, een “eerste hulp bij ongevallen” (S3) en “als het dan een keer té werd, dan wist je zo van tijdens de afwas of erachter of zo kon je een keer [...] praten” (S8). Maar daar bleef het niet bij: als iemand onaangekondigd wegbleef, contacteerde ze hen; ze regelde vervoer voor iemand die na een lange chemokuur de deur niet meer uitging; arrangeerde een babysit voor een jonge moeder die niet kon terugvallen op haar netwerk; hielp iemand verhuizen die halsoverkop uit haar appartement werd gezet; regelde voor iemand een afspraak met de collega’s van het *Centrum Algemeen Welzijnswerk (CAW)* om ze financieel en psychisch uit de nood te helpen; en depanneerde bij kleine en grote onzekerheden in de aanloop naar een optreden (van ‘ik heb de hele dag niet kunnen eten omdat ik te zenuwachtig was’ tot ‘ik ben te oud om de liedjesteksten te memoriseren’ en ‘ik durf niet op een podium zingen voor mijn familie’).

2.2 “Je kunt altijd voor je eigen zingen, maar het is leuk om te delen” (S1)

Na een klein jaar repeteren en het onderzoeken van eenieders potentieel was de groep immers klaar om de scène op te gaan, zo was dat najaar beslist. Rik beschrijft hoe hij de groep in november meedeelde van

“kijk mensen, we gaan binnen een paar maanden een optredentje proberen te geven, een eerste optredentje. Als er iemand is die solo wil zingen, laat het mij weten, denk erover na en zeg me dat volgende week.’ Ik had persoonlijk gedacht vier, vijf, en ik denk dat er 20 van de 27 waren [...]. Onvoorstelbaar hoe die gasten zich geroepen voelden om dat risico te nemen en ervoor te

gaan. Ik heb dat niet geforceerd, ik heb die kans gewoon gegeven [...] [en dat] betekende: kies zelf wat je wil zingen. [...] Ik ben daar technisch wel in tussengekomen, maar in keuzes [...] nooit. [D] e mensen [...] [kenden] zichzelf voldoende daarin” (S1).

Terwijl de wekelijkse repetities op maandagavond verdergingen en de groep nu en dan een concert- of theaterbezoek meepikte⁴⁶, druppelden de eerste voorstellen voor de solo’s binnen: ‘klassiekers’ zoals *De fanfare van honger en dorst* (Lieven Tavernier), ‘t *Vliegerke* (Walter De Buck) (zie afbeelding 42) en *Pour un flirt* (Michel Delpesch), maar evengoed het swingende *Fever* (Peggy Lee), het *Pocahontas*-lied *Colors of the wind* en het ingetogen *Cucurrucucú Paloma* (Caetano Veloso).

afbeelding 42: Rudi Genbrugge en Emmanuel repeteren ‘t *Vliegerke*
© Kiem Setijoso

In ervaren multi-instrumentalist, componist en geluidsproducer Rudi Genbrugge, die daarvoor al had samengewerkt met *Kunst in de Stad*, maar evenzeer met *KVS*, ‘t *Arsenaal*, *De Werf* en gekende namen zoals Dirk Brossé, Jo Lemaire, Guido Belcanto en Garland Jeffreys, werd een duizendpoot

gevonden die anderhalve maand voor de show de solonummers mee wou oefenen. Rudi was daar bovenop vrijwel volledig complementair aan Rik, in die zin dat hij “net niet dat klassieke” (S12) had. “Je gaf hem een cd’tje [...] samen met de tekst en die schreef dat dan helemaal uit met de instrumenten [...] die hij kon bespelen” (S4), legt een singer uit. Voor Rudi zelf was het zo

“een beetje aftasten van beide kanten, want [...] je komt ineens in een andere groep terecht, maar hetzelfde geldt andersom ook: die groep krijgt ineens ene die constant op scène komt zitten, die beweert dat hij het allemaal weet en dat moet ook klikken. [...] Ik denk dat ik toch probeer[de] van onderuit te

⁴⁶ Zo woonden de singers in 2007 *Singhet ende Weset Vro* (KVS) bij, waar Rik en Rudi in meespeelden (rocsa, 2008c); in 2008 gingen ze naar *Dialogue des Carmélites* (Vlaamse Opera), *The broken circle breakdown featuring the cover-ups of Alabama*, *Altijd Prijs* en *Trouwfeesten en processen enzovoorts* (Compagnie Cecilia) (rocsa, 2009j); en in 2009 stond de voorgenerale van *Samson en Delila* (Vlaamse Opera), *Vidi Vici* (Victoria Deluxe) en het concert *Young@heart* (Vooruit) op het programma (rocsa, 2010d).

komen: [...] luisteren, voelen, niet [...] poneren van ‘zo gaan we het doen’ omdat [...] iedereen heeft zo zijn eigen verhaal” (S12).

Rudi werkte op die manier op maat: het ritme of de melodie werd aangepast naar ieders wens en vermogen, pas in laatste instantie, en maar heel zelden werd een ander lied gesuggereerd. Ondertussen, nog voordat een zaal was vastgelegd en de hele promotiemachine van *rocsa* in gang was geschoten, had Rik zijn concept verder verfijnd en nagedacht over een zo nonchalant mogelijk ogende setting waardoor zowel de singers zich comfortabel zouden voelen als het publiek betrokken kon worden. Met een soort ‘café chantant’ (zie afbeeldingen 43 en 44) waarbij de groep, al van voor de toeschouwers de zaal inkwamen, verspreid aan tafeltjes geordend per stemgroep (sopraan, alt, tenor en bas) op het podium neerzat, wilde hij een ‘veilige sfeer en context’ creëren.

“Wanneer je elk om beurt naar voor [...] [moet komen], is de confrontatie groot om iets te moeten doen. Om dat te doorbreken heb ik gezegd: ‘jullie zijn allemaal vrienden op café.’ Zo krijg je een groep die elkaar helpt, en het publiek heeft niet liever. Dat was een win-win situatie. Je duwt het publiek in een rol dat ze mee in dat café zitten [...]. Wat we niet deden was ‘het licht gaat uit, het gordijn gaat dicht en opnieuw open’. We dw[o]ngen het publiek om te zwijgen door het feit dat er gezongen [...] [werd], en het installeer[de] niet van ‘nu moet je zwijgen want het theater gaat beginnen’. [...] [E]en accordeon begon te spelen en de mensen luister[d]en. Daarna ging het licht pas uit wanneer [...] [ze] vergeten waren dat er nog licht was” (S1).

afbeeldingen 43 en 44: optreden in *De Rode Pomp* (april 2008) en *NTGent/Arca* (mei 2009)
© Kiem Setijoso en rocsa

2.3 “Artistiek is iemand een stem geven, soms letterlijk” (S12)

Met meer dan 50 groepsrepetities op de teller en nadat iedere solozanger zijn/haar lied (slechts) zo’n drie keer afzonderlijk bij Rik en/of Rudi had ingeoeffend⁴⁷, gingen de *rocsa*

⁴⁷ Het feit dat een solonummer ‘maar’ drie keer werd gerepeteerd, had alles te maken met feit dat Rik ervan overtuigd was dat de zangers het best door de gezamenlijke oefeningen en zangsessies konden leren zingen.

singers officieel in première: op 4 april 2008 (zie afbeelding 45) stonden ze voor een uitverkochte *Rode Pomp*. De dagen daarvoor waren erg spannend geweest, aldus een van de zangers:

“We kenden dit en dat nog niet, en dat zat nog niet goed. We moesten nog teksten van buiten leren en we zagen dat niet zitten. Op het laatste zaten de meesten nog op hun papieren te kijken en ik keek rond en dacht dat het niet goed zou komen. Maar uiteindelijk kwam[en] de try-out en de grote doorloop [op 3 april] en dat lukte heel goed. [...] [B]lijkbaar waren we er dus wel klaar voor. Als het grote moment daar was, lukt[e] het” (S3).

Wat niet wilde zeggen dat op dat ‘grote moment’ alles ook feilloos verliep, maar het ongedwongene en het spontane van de groep en de setting werkten aanstekelijk. Als iemand plots vanuit het niets een choreografie te berde bracht, dan was daar de ruimte voor; als een ander het podium afliep omdat ze dringend moest plassen, dan dacht het publiek dat het geënceneerd was; en wanneer nog een ander voor de derde avond op rij zijn tekst vergat, ook al lag die voor zijn neus op een pupiter, dan sprong Rudi of een andere zanger gewoon bij en gierde de zaal het uit.

Het feit dat ze achter de schermen konden terugvallen op de *rocsa*-medewerkers voor al hun praktische en organisatorische besognes (van gratis tickets voor kennissen en familie, en het fonetisch uitschrijven van de liedjesteeksten voor wie moeilijk andere

afbeelding 45: flyer optreden (april 2008)

© rocsa

Die kennis moesten de deelnemers dan ‘toepassen’ op hun sololied. Te veel commentaar op hetzelfde lied zou hen blokkeren en hun vertrouwen in de weg staan, meende hij; de ziel en het enthousiasme waren belangrijker dan foutloos te zingen met stress.

talen kon lezen, tot een tas soep en boterhammen voor ieder optreden, schemaatjes van wie waar wanneer werd verwacht, ...) en voor de schermen konden rekenen op twee 'geduldige, diplomatische klassemuzikanten' (S4), nam een hoop stress weg, meenden alle zangers.

Zo herinnert een van hen zich hoe ze op een bepaald moment 'en plein publique'

"van de pure zenuwen [...] de volgende strofe [was] vergeten. Ik wist echt niet waar de volgende strofe begon. De begeleiding zette in en ik stond daar met mijn mond vol tanden. Er kwam niets uit. Dat is het ergste dat je kan tegenkomen. Dat is wat iedereen eigenlijk vreest. [...] Het was zodanig erg dat ik gevraagd heb aan Rudi om nog eens volledig te herbeginnen. Dan ging het heel goed. Dat was een opluchting. Dat mocht allemaal. [...] Ik heb [...] nog nooit zoveel applaus gekregen als dan" (S3).

Voor beide muzikanten was net dat hun opdracht: de singers zo goed mogelijk ondersteunen zodat "het publiek ervan k[o]n genieten, [...] [dat] de persoon zich goed voelde en [...] k[o]n schitteren" (S12). Wie liever op een stoel zat om zijn nummer te zingen, die kon dat; wie eerst de juiste toon moest horen vooraleer van wal te steken, werd die voorgespeeld of ingefluisterd; en naast wie moeite had met de hoge noten, werd een sopraan geplaatst. Tegelijk wilden ze, benadrukten Rik en Rudi met hun *rocса*-collega's in de interviews,

"nooit dingen op het podium [...] [kaderen] zo van ' [...] [die] heeft een beetje een moeilijke periode achter de rug, maar ze gaat toch vanavond haar best doen. Als je dat doet, [...] dan kan dat wel werken, maar dan ben je niet bezig met de mensen, maar als regisseur, met je eigen van 'ik ga hier eens iets doen met acteurs die geen geld kosten' ... Dat vind ik vies, maar dat wil niet zeggen dat het niet gebeurt. [...] Kijk, je kan artistiek zien op twee manieren: je [...] [hebt] artistiek van de creator, van de mastermind die met zijn poppetjes en daar en daar ..., en [je hebt] artistiek [...] [van] iemand een stem geven, soms letterlijk hé, [...] proberen zoveel mogelijk dingen opzij te zetten dat het eruit komt of kan uitkomen, en in die zin is artistiek voor mij sociaal" (S12).

Hoewel "er weinig mooier is dan [...] iemand die kwetsbaar op een podium staat, maar met een eigenwaarde, [...] [blijft het] een dubbeltje op zijn kant" (ibid.), wordt wel toegegeven. Het team wilde echter koste wat het kost vermijden dat het concert een freakshow werd; respect voor diegene die vooraan stond en voor zijn/haar vertolking enerzijds en 'de schoonheid tonen van het sjofele, het echte' anderzijds waren hun professionele verantwoordelijk, meenden ze. De zangers moesten iets persoonlijk

kunnen brengen op een kwaliteitsvolle, vrije en authentieke manier. “Want als je een orkest, allemaal goeie muzikanten daarachter zet” (S1), legt Rik uit,

“gaan [die] er vanuit van ‘wij redden dat sowieso’. En dat is wel waar, je moet ze [de zangers] ook ‘redden’, maar ze geven hen geen enkele kans om persoonlijk iets te brengen. Ze ondersteunen het zodanig dat ze er niet naast kunnen zitten. En dat vind ik voelbaar, dat ze ze niet durven op een piëdestal zetten en niet durven die kwetsbaarheid geven. [...] [Bij ons] was [het] echt een wisselwerking tussen de muzikant en de zanger. [...] Een keer dat ze iets br[acht]en, was het van hen en wij waren ten dienste van hen. [...] Ik heb hen natuurlijk ‘gered’, maar niet op een manier dat zij die vrijheid [...] niet meer kregen” (ibid.).

Volgens een recensent die de eerste voorstellingenreeks zag, leidde deze keuze alvast tot ‘straffe, ontroerende en gedurfde prestaties’ (Légat, 2008). Er werd gezongen

“met een enthousiasme zoals je zelden hoort tijdens reguliere koorconcerten. Blijft een traditioneel koorconcert normaal eerder hangen bij een programma dat ingestudeerd wordt onder leiding van een dirigent, dan getuigde dit optreden eerder van een aanpak die elke uitvoerder respecteerde vanuit zijn eigenheid. [...] Is dit project sociaal? Zeker, het bereikt een publiek dat nooit zou aansluiten bij het enge milieu van traditionele koren. Ook op artistiek vlak breekt het met de stereotypische benadering van samen zingen” (Friant, geciteerd in rocsa, 2009h: 6-7).

Een muziekdocent aan het Koninklijk Conservatorium (*School of Arts/HOGent*) stelt dat hij

“[d]e eerste maal [naar de singers] ging [...] uit mededogen [...] (weer een sociaal project), maar [dat hij achteraf] [...] zodanig opgetogen was dat [...] [hij] naar de volgende projecten [...] uitkeek. [...] Wat was er speciaal aan de *rocsa singers*? [...] [D]e individuele prestaties waren heel vaak ontroerend door de overtuiging en liefde waarmee [...] [ze] gebracht werd[en], in samenzang waren de stemmen zeer mooi gemend, de samenzang was vaak verbluffend overtuigend, [...] [en] ondanks het feit dat het allemaal echt ongeschoolde amateurs waren, bereikten ze met vereende kracht en door de professionele ondersteuning een hoog niveau dat [...] vaak aangrijpend was of vrolijk uitbundig” (Posman, 2017: 1).

2.4 “Het typische aan [...] onze groep was dat er geen typische was” (S1)

De drie optredens in 2008 waren zo'n overdonderend succes dat op de avonden zelf mensen uit het publiek al kwamen vragen of ze bij een eventueel vervolgtraject mochten meedoen, “geen mensen uit Rabot, geen kansarmen deze keer, [...] die zeiden gewoon: ‘bij die groep wil ik absoluut horen’” (S1). Eén iemand weet nog dat ze was

“gaan luisteren en [...] op slag verliefd [werd] . [...] Niet alleen het zingen, maar de energie die van die mensen afspatte op dat podium, het concept met die tafeltjes, ja, gans het geheel. Ik was zo overweldigd. [...] Ik ben het toen gewoon direct gaan vragen [...]: ‘Alstublieft, alstublieft, steek mij hiertussen!’ [...] Je kunt overal zingen, maar het is niet overal hetzelfde” (S6).

Daar waar tot dan de meerderheid van de zangers zich in de eerste plaats had geëngageerd vanuit “de behoefte ergens bij te zijn, soms bewust [...], [waren er nu plots] mensen die ‘maatschappelijk gesetteld waren’ en solliciteerden om te mogen meezingen” (S1), stelde Rik vast. Aangezien ook de 25 singers meermaals hadden aangegeven na hun performance in *De Rode Pomp* te willen blijven zingen, werd dat najaar de draad terug opgepikt en startten naast de 25 ‘anciens’, 15 nieuwe gezichten. Een tweetal uit Rabot, de rest uit Gent-centrum, Sint-Amandsberg, Merelbeke, Sluizeken-Tolhuis-Ham, Ledeberg, ... repeteerden eerst drie maand apart, na nieuwjaar werden de twee groepen samengevoegd.

Dat de verscheidenheid onder de *rocsa singers* zo toenam, juichten de deelnemers alleen maar toe:

“Allé, waar kom je nog ergens in contact met zo'n mix? [...] Die diversiteit op sociaal-economisch vlak is vandaag in onze samenleving weg [...] terwijl op egalitaire manier samen dingen doen, dat was het. [...] En het was gewoon zingen” (S10).

“rocsa werkt echt met een hele grote mix van mensen. Vaak zie je wat ik noem ‘doelgroepverzuiling’, maar dat is bij rocsa niet het geval. De kloof tussen afkomst en geestelijke gezondheid, leeftijd en ras [...] [viel] weg, want allen [...] [waren] betrokken in het creatief proces van expressie en samenwerken. Bij [...] [de rocsa singers bond] de liefde voor muziek [...] mensen met elkaar die anders langs elkaar heen zouden leven en lopen” (Geeraert, geciteerd in rocsa, 2009h: 9).

afbeeldingen 46-49: sfeerbeelden optreden *NTGent/Arca* (mei 2009)
© Lies Demeyer, Kiem Setijoso en rocsa

Het oeuvre van de singers groeide en de grenzen werden constant verlegd: van een naar twee-, drie- en vierstemmig; van eenvoudige Nederlands- en Engelstalige nummers naar Griekse, IJslandse, Italiaanse en Afrikaanse polyfonieën. “Ik kreeg er op den duur veel meer uit dan ik gehoopt had” (S1), bekent Rik. De tweede show (zie afbeeldingen 46-49) van de inmiddels 40 singers (première: 28 mei 2009) overtrof ruimschoots het kwaliteitsniveau van de eerste reeks (Légat, 2009), waardoor het vertrouwen in het project en binnen de groep opnieuw een boost kreeg. Een zanger die het jaar daarvoor amper haar familie had kunnen overtuigen om te komen kijken, vroeg om groepskorting; toen het bij de laatste voorstelling onverwachts instrumentaal helemaal misliep, werd gewoon doorgezongen ‘alsof het zo hoorde’; iemand die gezworen had nooit solo te zingen, kwam met een nummer aandragen voor het jaar daarna; en nog iemand anders vond dat de groep nu eindelijk wel toe was aan het instuderen van het *Slavenkoor* uit het *Nabucco* van *Verdi*.

2.5 “Als ik op een podium sta, dan bruis ik” (S5)

Het potentieel was allesbehalve uitgeput, daarover waren Rik, Rudi en de *rocsa*-medewerkers het na tweeënhalf jaar samenwerken eens, maar nogmaals uitbreiden ‘in de breedte’ leek hen weinig opportuun. Als ze het bescheiden, intiem en eerlijk wilden houden, dan waren 40 zangers het maximum. De ‘fond’ die ze hadden, bood volgens hen daarentegen wel voldoende kansen en mogelijkheden om het initiatief verder ‘in

de diepte' te verkennen en dus werden, naast het ineen boksen van een nieuw 'groot optreden' (première: 4 juni 2010), creatieve en andersoortige formules uitgedacht en coproducties op poten gezet. Zo experimenteerden ze in de loop van 2009-2010 met een 'los programma' *rocsamuze*, waarmee ze inspeelden op de vele vragen van sociale en culturele organisaties die de singers wilden boeken als 'side-kick' op hun event (première: 13 maart 2010), en lieten ze voor *Kunstenfestival Gent* datzelfde jaar, op vraag van het Gentse cultuurcentrum *Circa* het 'alternatieve klachtennummer' *'t Is overal iet*⁴⁸, schrijven (Pol Hoste) en componeren (Lucien Posman) (première: 22 april 2010).

afbeeldingen 50-53: sfeerbeelden repetitie *NTGent/Arca* (juni 2011)

© Laurent De Bie

Een evaluatie op het einde van het seizoen bracht echter snel aan het licht dat 'wie de singers echt waren' het best naar voor kwam in een 'grote show'; *rocsamuze* kon binnen de groep slechts op een beperkt enthousiasme rekenen. In 2010-2011 werd dan ook alles op alles gezet om de derde show te laten touren: van het *Cultuurcentrum Ternat* (naar aanleiding van het a capellaspektakel *Close*, 6 november 2010) en het *Cultuurcentrum Brugge* (in het kader van het sociaal-artistische festival *ENTER*, 13 november 2010) naar *bij' De Vieze Gasten* (voor het feestjaar 40/10, 15 januari 2011) en *Zinnema* (april 2011) (*rocsa*, 2011c). Terwijl zich binnen *rocsa* een personeelwissel

⁴⁸ Het nummer *'t Is overal iet* stak de draak met klachtenkoren en klaagde net aan dat er te veel geklaagd werd.

aandiende en het wachten was op een nieuwe medewerker om de toekomst van het project (mee) uit te tekenen, kon ook de vierde show van de *rocsa singers* (première: 10 juni 2011; zie afbeeldingen 50-53), die in de spiksplinternieuwe zaal *Kopergietery/Rabot* boven de doopvont werd gehouden, weer op een staande ovatie rekenen.

“Het leven ging ondertussen verder” (S4), merkte een singer tijdens de interviews op. In de loop van 2009-2011 vielen hier en daar een aantal deelnemers weg (door een verhuis, de geboorte van een kind, andere interesses, een job waardoor hij/zij zich niet meer kon vrijmaken op maandagavond, ...), en werden een vijftal nieuwe mensen aangeworven uit de contreien rondom Eeklo, waar Rik eerder dat jaar zijn ‘sa-re-ga’ workshop had gegeven. Op een uitzondering na⁴⁹, was er “soms een keer wrijving [onder de singers], maar nooit geen wrevel” (S8). Allen kijken vol trots terug op hun tournee langsheen enkele Vlaamse podia; de achtereenvolgende concerten waren voor hen ‘bijzonder’ (S9), ‘deugddoend’ (S5), ‘emotioneel’ (S4) een ‘overwinning om zichzelf te durven tonen’ en een “erkenning van ‘ik doe toch wel iets goed ook hé nu, ik kan iets” (S8). Sommigen spreken zelfs over een ‘bonus’ (S3),

“een cadeautje [...] in het leven [...] [dat] je anders van zijn leven niet zult hebben. Wie krijgt er een theater om op te zingen? [...] Er zijn ik-weet-niet-hoeveel koren die [dat] van zijn leven niet [...] kunnen, [...] je hebt mensen die professioneel kunnen zingen die nog nooit [...] ergens op een grote scène hebben gestaan” (S8).

“Gelukkig”, vult een ander aan, “werd het [evenwel] nooit een verplichting. Het is altijd binnen de mate van het mogelijke gebleven. Ik vond dat goed, want anders, als je het móét gaan doen ...” (S4).

2.6 “Schone liedjes duren niet lang” (S5)

De singers bleven niet stilzitten en broedden op nieuwe toekomstplannen. Met het nieuwe seizoen (2011-2012) voor de boeg en zonder een vaste *rocsa*-medewerker die het geheel van nabij overschouwde, werd theaterimpresariaat *XL Productions* aangezocht om de tournee van de vierde show verder vorm te geven en te ondersteunen. In het najaar werd een ‘best-of’ (december 2011) voor enkele cultuurprogrammatoren voorbereid, en vonden steeds meer externe partners hun weg naar de groep. Zo wou de Gentse editie van het *ENTER*-festival hen voor een optreden in maart 2012 boeken; vroeg de stadstentoonstelling *Track (SMAK)* of ze *The*

⁴⁹ Begin 2012, na heel wat ‘bemiddelingspogingen’, werd beslist om iemand uit de groep te zetten.

Postpetrolistic Internationale, een performance van Christina Hemauer en Roman Keller op de Gentse binnenwateren konden vertolken (mei – september 2012); had Nic Balthazar zijn oog laten vallen op de *rocsa singers* als ‘stootkoor’ voor zijn klimaatlied *Sing for the climate* (september 2012); en nam het *Festival van Vlaanderen* contact met Rik om hun zangfestijn *Sing in the city* te dirigeren (oktober 2012).

Zonder dat de singers of de muzikanten zich daar evenwel bewust van waren, ontplooiden de bestuursraad van *rocsa* en de nieuwe coördinator Ernst Maréchal tegelijkertijd heel andere plannen voor het project. De *rocsa singers* pasten niet langer in het sociaal-artistische plaatje zoals zij dat voor ogen hadden; wilde de organisatie vernieuwen en met een coherente visie omtrent de opgebouwde expertise op vlak van stedelijke, tijdelijke ingrepen (cf. *De Site* – zie hoofdstuk 6, *Made by Oya* - zie hoofdstuk 7, ...) voor de dag komen, dan moest het initiatief verzelfstandigen, meenden ze (*rocsa*, 2011a; Soete, 2011). Pas na nieuwjaar – het beleidsplan voor het Vlaamse *Kunstendecreet* voor 2013-2014 was al ingediend eind november – werd de groep ingelicht. Een deelnemer herinnert zich die samenkomst als

“een koude douche. Via een slinkse omweg [...] [werd gesproken] over de verzelfstandiging van de *rocsa singers*. Wij dachten ‘verzelfstandiging? Waarover heeft die gast [i.c. Ernst] het dan wel?’ Het kwam er uiteindelijk op neer dat ze ons gingen afstoten. [...] We wisten niet waar we stonden” (S3).

Ondanks het feit dat zich onder de deelnemers snel een kerngroepje vormde dat het gesprek met het nieuwe *rocsa*-team, de Stad Gent en enkele sociale en culturele partners wou aangaan om een regeling te treffen, bleek het toch “het begin van het einde” (*ibid.*). Een moeilijke periode brak aan, de structuur en ondersteuning waren weg, de onzekerheid knaagde en de groep reageerde verslagen en vol ongeloof. Aangezien geen eenduidige reden naar voor werd geschoven om de singers niet langer te ondersteunen en de communicatie daarover erg vaag bleef, zochten ze zelf naar redenen voor de ‘afwijzing’. De een stak het op het feit dat de groep te sterk oogde:

“Het is [...] [onze] ondergang geweest. Dat vind ik jammer. Want hadden we minder sterk moeten overkomen, hadden we misschien nog subsidies gehad. Want het is ... sorry hé, het is vaak ‘het in stand houden van’ je problematieken. [...] Want ze zeiden zelf: ‘Maar ja, jullie zijn toch eigenlijk geen sociaal-artistiek ding niet meer.’ Dat werd er dan gezegd. Waarom? Omdat je sterkere mensen creëert? Wie zegt dat? Als wij thuis zijn hé, zitten wij in zeer fragiele situaties, velen van ons. Maar daar kunnen we een keer gewoon zijn, en dan word je daarop afgerekend?” (S6)

Een ander weet het aan de losgeknipte link met de buurt en het kleine aantal resterende deelnemers uit Rabot (S7). Nog anderen kwamen met ‘creatieve oplossingen’: iemand stortte spontaan 500 euro en vroeg zijn bankier en verzekeringsmakelaar om te sponsoren, een ander klampte een aantal gemeenteraadsleden aan op buurtrecepties en schreef prompt een brief naar de burgemeester:

“Ik heb hem niet gezegd van ‘je moet ons geld geven, of wij willen geld’. Ik heb gewoon gezegd van wat het voor mij als mens betekend heeft, wat mijn afkomst was, hoe ik daar ben opgevangen. Gewoon als mens duidelijk gemaakt dat zo’n dingen noodzakelijk zijn voor onze maatschappij” (S8).

afbeelding 54: flyer laatste optreden *Just Singers* in *NTGent/Arca* (juni 2013)
© Just Singers

Na het optreden op het *ENTER*-festival besloten de singers *rocsa* uit hun naam te schrappen en lanceerden ze zichzelf als *Just Singers*. De *rocsa*-medewerker die daarvoor het project had geleid en de ontwikkelingen op een afstand had gevolgd, bood hulp

aan en schakelde haar netwerk in, waardoor de groep kort daarna weg kon uit het buurtcentrum Rabot en onderdak vond bij de collega's van *Victoria Deluxe*, die hen een (gratis) repetitieplek aanbood, en *bij' De Vieze Gasten*, die wilden instaan voor het zakelijke luik.

Het aanboren van alternatieve financieringsbronnen liep echter heel wat minder vlot. Toen duidelijk werd dat het *Creëer je wijk*-dossier (*Just Singers*, 2012) dat najaar op een 'njet' was gestoten bij het stadsbestuur, wegens te weinig buurtgebondenheid, en dat ook de *Aanvraag van een subsidie voor een sociaal-cultureel project* bij het Oost-Vlaamse provinciebestuur (*Just Singers*, 2013) niet zou worden weerhouden, omdat het

verzelfstandigingstraject te vaag bleef⁵⁰, trad “een soort singer-moeheid” (S10) op. Het geldpotje was nagenoeg leeg en de deelnemers “waren opgebrand” (S1); “[n]iet iedereen was nog [even] gemotiveerd om verder te doen, [...] om naar de repetities te komen” (S3). En ook Rik merkte dat de progressie die hij de jaren daarvoor had geboekt in het gedrang kwam.

Voordat de goesting helemaal weg was en de groep versplinterde, werd dan ook besloten om er na een laatste optredenreeks in juni 2013 (zie afbeelding 54) een streep onder te trekken. In januari 2013 deelde Rik de deelnemers mee van

“kijk, bereid je erop voor zodat die show niet een triestig moment is, maar dat het een hele schone show wordt als afsluiter. We zijn zes jaar samen. Veel andere groepen moeten ook stoppen voor andere redenen na zes jaar. Het is een hoogtepunt en geen laagtepunt” (S1).

2.7 “Je draagt dat mee voor de rest van je leven” (S4)

De *rocsa singers* konden op dat laatste optreden hun publiek uitzwaaien met opgeheven hoofd. Totaal onverwacht volgde in september nog een ‘extraatje’: naar aanleiding van de proclamatie voor de net-afgestudeerde (ortho)pedagogen en sociaal werkers werd de groep uitgenodigd om in het *Gentse Universiteitsforum (UFO)* op te treden voor “duizend man, de rector en de burgemeester” (S1). En “[d]at was effenaf blits” (S7), vertelt een singer: “Dat was zó geestig. [...] We hadden vijf minuten of zo per optreden. [...] Allé, dat was van al dat serieus gedoe, en dan hebben wij zo een heel gekke *Siyahamba* gezongen en de mensen deden bijna mee ...” (ibid.).

Een klein jaar na dit ‘blitse moment’ gaven de singers in de interviews aan weemoedig, maar voldaan terug te denken aan hun optreden in het *UFO*. Het was aan de ene kant ‘supergoed’ (S9), een ‘apothéose’ (S3), de ‘kers op de taart’ (S2), maar “[i]k ken mensen die wel in een dipje terecht zijn gekomen daarna” (S3), geeft een zanger toe.

“Er waren mensen die ook niets anders te doen hadden. Ik ben daar op dit moment één van. Als je dan je hoop richt op dat ene project waar je mee bezig bent en dat ene project valt dan weg, dan val je in een gat. Ik ken ook andere mensen, mensen die wel met van alles bezig waren en die desalniettemin ook een dip hebben gekregen” (S3).

⁵⁰ Officieel klonk het dat het Oost-Vlaamse provinciebestuur oordeelde dat de aanvraag “geen project maar een onderzoeksvraag” (Provincie Oost-Vlaanderen, 2013: 1) betrof.

Iemand die zich naar eigen zeggen “dood ging huilen” (S8), mist vooral de unieke, zorgzame vriendschapsband en het onderlinge respect van de groep. “Dat is een soort familie die wegvalt” (S10), duidt een ander. “Familie is een groot woord, maar je ziet je familie ook niet elke dag, en toch ben je met elkaar verbonden. [...] Het is een [...] gemeenschap die weggevallen is. [...] Je komt elkaar wel tegen in de stad, ‘hey’ en een goed klapke” (ibid.) en “[a]f en toe wordt er nog eens gebeld naar elkaar” (S5) of nodigt een singer alle anderen bij zich thuis uit voor een feest, “maar dat is bijlange hetzelfde niet meer” (S10).

Tegelijk is ieder van hen dankbaar deel te zijn geweest van het project; voor de een was het “in al die malchance die ik heb gehad, [...] de chance ertussen” (S3), voor anderen brachten de singers meer zelfvertrouwen (S6) en een meer genuanceerde kijk ten aanzien van zichzelf (S8) en anderen (10). Voor sommigen was het zelfs een opstap om nieuwe paden in te slaan en iets te doen wat ze voordien (misschien) minder snel hadden gedurfd: een percussieles, een cursus notenleer, een studie woordkunst, of zelfs een ingangsproof bij de Antwerpse *Jazzstudio*, een auditie bij *Muziektheater LOD* voor de voorstelling *Nachtevening* (Inne Goris) of bij *Compagnie Cecilia* voor de productie *De soldaat-facteur en Rachel*. En dat allemaal zonder dat ze noten kunnen lezen, stelt Rik geamuseerd vast; “die hebben gewoon het lef om te zeggen van ‘ja maar wij kunnen dat. Wij hebben dat gedaan bij de singers. We gaan hier zingen!’” (S1).

Het is die ‘grote moed en creativiteit’ en die ‘openheid’ (S12) van de deelnemers die de muzikanten overigens het langst zal bijblijven. Zij geven aan op hun beurt veel van de groep te hebben geleerd (S1) en latente talenten te hebben ontdekt (S12). Zo trok Rudi in de nasleep van de *rocsa singers* met een *EU Grundtvig* beurs naar het Ierse *Tallaght Community Arts Centre*, waar hij een cursus muziek, lichaam en beweging uitwerkte, en bleef Rik na 2013 naast professionele producties actief in sociaal-artistieke kringen. De singers blijven voor hen beide echter een unieke ervaring, en dat vooral omwille van de uitstraling van de zangers zelf, “zo van wauw die staan daar, die hebben zo veel energie. Dat heeft te maken met [...] hoe ze zelf zijn, met het risico dat ze n[a]men, met het concept dat we [...] [maakten] vanuit hun potenties en vanuit hun sterke kanten” (S1).

3. rocsa singers als sleutelwerking

In het vorige hoofdstuk *De start van Bruggen naar Rabot* wees ik op het schril contrast tussen de ambities van het stadsvernieuwingsproject dat de wijk fysiek, sociaal-cultureel en economisch wou opwaarderen enerzijds, en de dagelijkse bekommernissen van de Rabotiërs anderzijds. Ik gaf aan dat het besef van dit contrast geleidelijk aan doordrong tot de sociaal-culturele professionals, en dat ze vanuit dit

besef zochten naar nieuwe strategieën om ‘participatief te werken op het terrein’. Zo begonnen ze steeds meer te kijken naar, en trachtten ze aan te sluiten bij, de feitelijke interacties in de buurt: ze gingen na hoe bewoners en gebruikers de buurt toe-eigenden, hoe ze er aanwezig konden, mochten en wilden zijn, en welke spanningen dit tweewegbracht. Ik toonde dat op die manier een omslag werd gemaakt van (1) participatie als ‘mensen laten meedoen aan het overleg over stadsontwikkeling’, naar participatie als de realisatie van een ‘forum van medezeggenschap over het stedelijke samenleven’, en van (2) het ontwerp als ‘een na te streven realiteit’, naar het ontwerp als ‘een manier om private bekommernissen op de publieke agenda te plaatsen’.

Tegen deze achtergrond zijn de *rocsa singers* te typeren als een radicaal project met als grootste verdienste het doorbreken van dominante participatieopvattingen die het ‘toeleiden van non-participanten’ en het wegwerken van drempels vooropstellen. Voor Rik en de *rocsa*-medewerkers vormde participatie in de eerste plaats een uitgangspunt; het ging hen niet over wat een koor was en/of moest zijn, en over wie wel of niet kon en/of mocht zingen, integendeel. Volgens hen had iedereen het recht om te zingen, meer zelfs, iedereen kon zingen, beweerden ze ferm, en het was aan de professionals om deelnemers au sérieux te nemen, en elkeens creatief potentieel, verhaal en stem te onderzoeken en uit te dagen. De methode was daarbij ondergeschikt aan het samen zingen: bij de singers moest je geen noten kunnen lezen of conservatorium gevolgd hebben om mee te doen. Het ‘sa-re-ga-principe’ liet toe om vanuit eenzelfde toon als ‘gelijkgestemden’ te starten en nieuwe individuele en groepsmogelijkheden stap voor stap te ontdekken.

De interviews onthullen dat achter de schermen van dit hele gebeuren een proces schuilging van vallen en opstaan, van verbinden en verwarren, en van sturen en loslaten. Een proces ook dat een doorgedreven engagement en wil vergde om te blijven zoeken hoe het recht om te zingen, naast het besef dat mensen kunnen en willen zingen, effectief mogelijk kon worden gemaakt. Hoe kon de dialoog open worden gehouden? En hoe konden de talenten, ervaringen en ambities van elke zanger en van de singers als groep worden gekoppeld aan de beschikbare faciliteiten en de nodige tijd en ruimte?

Zelf wijzen de muzikanten en de *rocsa*-medewerkers in die zin op hun grote verantwoordelijk om correct om te springen met de oprechte openheid en de tegelijk vaak grote kwetsbaarheid van (enkele van) de leden. ‘Artistiek werken’ betekende voor hen in de eerste plaats zoeken naar het gepaste format en de ‘juiste plek’ waar de stemmen van mensen (letterlijk) mochten en konden klinken. Ze plaatsten de zangers bovendien expliciet op een piëdestal, maar weigerden hun kenmerken en/of private besognes, die niets met het zingen te maken hadden, uit te vergroten. Iedereen die

wilde zingen, 'mocht er zijn'. En net dat 'mogen' vormde een hefboom voor het 'kunnen' (zingen en optreden) en deed de (naderhand grote) sociaal-economische verschillen, onderscheiden leeftijden, overtuigingen en stemmen binnen de groep naar de achtergrond verdwijnen.

Hun geduldige aanpak waarin gelijkwaardigheid, vertrouwen en appreciatie voor ieders kunnen voorop stonden, maakte de *rocsa singers* niet tot een 'doorsnee koor' maar tot een zanggroep, waar het plezier van het samen zingen en het tonen van 'iets van zichzelf', zonder dat dat 'iets' vooraf bepaald werd, primair waren. De voorbeelden van Rik en Rudi's 'wederzijds aftasten' en hun 'ten dienste staan van de vertolker(s)' zijn op dat vlak sprekend. Maar ook de complementaire 'sociale deskundigheid' van de projectmedewerker die het overzicht behield, er altijd was en tussen de singers zat en meezong, maakte dat de gelijkheid van alle deelnemers kon samengaan met een betrokkenheid naar de diversiteit van situaties van waaruit mensen hun rol als zangers opnamen. Deze betrokkenheid ging voorbij sectorale grenzen; het ging om een 'kwaliteit van aanwezigheid' die een variëteit van activiteiten omvatte, van het ondersteunen van repetities en concert- en toneelbezoeken, tot het arrangeren van een babysit, vervoer of verhuishulp, en het doorverwijzen naar professionele hulpverlening. Niet alleen de voorstructurering van wat een koor is en/of moet zijn, werd aldus verbroken, ook wat sociaal-artistiek werk is en/of moet zijn, en wat sociaal-cultureel werk onderscheidt van bijvoorbeeld welzijnswerk, werd in het concrete handelen bijgesteld.

Als de singers werd gevraagd naar hun meest memorabele momenten dan verwezen ze zonder uitzondering naar hun performances; het zijn de publieke concerten die het meest expliciet de handelingsmogelijkheden van de deelnemers als zangers én als burgers verruimden. Ze konden er naar eigen zeggen tonen wat ze in hun mars hadden, dat ze de moed hadden om solo te zingen, dat ze durfden op een podium staan en daar hun tekst vergeten, dat ze mochten fier zijn op hun prestatie, ... Wat ze echter sinds hun stop in 2013 het meest missen, is de gemoedelijke, 'familiale' sfeer en samenhang in de groep. Mensen ontmoetten elkaar nu nog wel sporadisch, maar er is toch 'een gemeenschap weggevallen', vinden de zangers. Ambivalente, meer vluchtige contacten zijn in de plaats gekomen van de bestaande heterogene verbanden die het 'gewoon samen zingen' schiep.

Terugblikkend op het gehele project lijken dit gemeenschapsvormende karakter, evenals de radicale participatieve profilering en het engagement dat daarbij nodig was, weinig te zijn gethematiseerd als een hefboom naar een ruimere inzet op een andere benadering van Rabot en van de stadsvernieuwing in de buurt. Zo is de grote diversiteit van de singers tekenend voor de groep, maar bieden de werking en de interviews

weinig inzicht in de mogelijkheden tot het koppelen van het werken met deze diversiteit aan Rabot, ruimer dan een 'vindplaats' voor sociaal-artistiek werk. De validering van het 'aanwezige potentieel' ging vooral naar de diepte, naar de 'fond' binnen de groep terwijl 'het leven ondertussen verderging'. De singers werden op den duur een 'vaste klik' die op zichzelf kwam te staan, met minder relatie tot Rabot en steeds meer externe inbreng.

Ook het potentieel, besloten in het radicaal vernieuwende participatieve uitgangspunt van de *rocsa singers* werd in het project zelf weinig gethematiseerd en maakte het erg kwetsbaar voor de ontwikkeling naar de duiding als een 'sterke groep' zonder expliciete en/of de nodige verbinding met Rabot en/of sociaal-artistiek werk. Eind 2011 werd door de bestuursraad en de nieuwe coördinator van *rocsa* beslist om de singers af te stoten omdat ze niet langer in hun sociaal-artistieke toekomstplannen pasten en te weinig aansloten bij de ruimere werking van *rocsa* in Rabot (*De Site, Made by Oya, ...*). Midden 2012 verdwenen de singers helemaal uit Rabot en een jaar later werden ze definitief opgeheven, waardoor ook de mogelijkheden die in de *rocsa singers* besloten lagen tot uitdieping van de betekenis van dit soort dynamische experimenten voor een ruimer proces van stadsontwikkeling en stedelijk samenleven niet verder werden verkend.

HOOFDSTUK 6

De Site als creatieve ontmoetingsplaats

“Eens, zegt deze plek, eens

zij is een spoor en zo

kan zij gelezen worden

Een plek waar mensen

zijn geweest

raakt nooit meer leeg”

(Bernlef, 1985: z.n.).

2007	2008	2009	2010
De Site als creatieve ontmoetingsplaats: rechtstreeks betrokkenen			
<i>rocsa</i>			
Evelyne Deceur (coördinator)			
Klaas Ruyschaert (sociaal-artistiek medewerker)			
Kristof Vander Cruyssen (projectcoördinator De Site)			
Danny Timmermans (logistiek medewerker)			
Fares Chatha (logistiek medewerker)			
Muntasir Errieh Mukhtar (logistiek medewerker)			
<i>Samenlevingsopbouw Gent</i>			
Gülcan Sari (opbouwwerker)			
Dimitri Vandenberghe (opbouwwerker)			
<i>Gebiedsgerichte Werking Stad Gent</i>			
Stefaan Vervaeet (wijkregisseur)			
De Site als creatieve ontmoetingsplaats: samenwerkingspartners			
<p>verspreid over de tijd: bewoners; kabinet van de schepen van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen (voor het akkoord om een tijdelijke invulling te beginnen); <i>Buurtwerk</i>, vzw <i>Jong, Milieudienst, Dienst Feestelijkheden, Dienst Kunsten</i> en <i>Jeugdendienst</i> (als stuurgroepleden); kabinetten van de schepen voor Cultuur, Feesten en Toerisme en de schepen van Milieu en Sociale Zaken (om de 'go' en de eerste middelen voor <i>De Site</i> te krijgen); plaatselijke verenigingen en organisaties (<i>KAV</i>, moskee, parochie, scholen, ...) (als 'toeleiders' en voor het opzetten van activiteiten); <i>Dienst Werk</i> (om de logistiek medewerkers te subsidiëren en op te volgen); <i>Cel Programmamanagement</i> (voor de <i>EFRO</i>-aanvraag); <i>Dienst Stedenbouw</i> (voor vergunningen); veiligheidsdiensten (voor afspraken inzake beheer van het terrein); <i>Dienst Patrimonium</i> (voor de beheersovereenkomst); <i>Dienst Bruggen, Wegen en Waterlopen</i> (voor hand- en spandiensten bij de opstart van <i>De Site</i>); <i>Ivago</i> (om afval te ruimen); <i>Groendienst</i> (voor de aanplanting van de bloemborders); bedrijf <i>Vynckier</i> (voor sponsoring elektriciteitsleidingen); <i>Chiro Mengelmoesch</i> (als partners op het terrein); <i>AA Gent, Voetbal in de Stad</i> en <i>Homeless Cup</i> (voor de ondersteuning van de voetballers); <i>Velt</i> (voor workshops aan de tuiniers); <i>Stedelijke Openbare Bibliotheek Gent</i> (voor de wisselbibliotheek); artistieke organisaties zoals <i>Ambrosia's tafel, cirQ, Films des Fôrets, African Cultures en Sculptures</i>, ... (in het kader van kort- en langdurige projecten); muzikanten van <i>Mec Yec, Sindicato Sonico, Rauw en Onbesproken, Sous-couche, Jaune Toujours</i>, ... (voor optredens); <i>HOGent School of Arts</i> (voor de <i>Vuurfeesten</i>); ...</p>			

tabel 8: overzicht rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats

Inleiding

Ik toonde in het vierde hoofdstuk dat *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* in het opzetten van participatie-initiatieven stootten op de dagelijkse bezorgdheden van de Rabotiens, voor wie de plannen van *Bruggen naar Rabot* in hun beleving maar weinig verschil zouden maken. Pas eind 2006, toen het park rondom het justitiepaleis in het vizier kwam, begonnen de sociaal-cultureel werkers de sociaal-ruimtelijke praktijken van de bewoners en gebruikers van Rabot meer systematisch te onderzoeken. Terzelfdertijd schreed het stadsvernieuwingsproject voort: de terreinen van het voormalige telecombedrijf *Alcatel Bell* aan de *Gasmeterlaan* werden in de zomer van datzelfde jaar aangekocht door de Stad Gent. Vier jaar daarvoor had de fabriek zijn deuren gesloten en hadden alle 186 werknemers de vestiging verlaten. In de leeggehaalde loodsen en burelen hadden vervolgens tientallen krakers, die eerder in de Brugse Poort actie hadden gevoerd tegen de sociale verdringing en de ‘megalomane stadsvernieuwing’ (Galle, 2004), hun intrek genomen. Eind 2004 doopte deze groep *Alcatel* om tot *Alcahel* (zie afbeelding 55); in de gebouwen organiseerden ze niet alleen een volkskeuken, een weggeefwinkel en allerhande feestjes van/voor de Gentse underground scene, ze leidden ook het (beperkte) protest tegen onder meer de onteigeningen van de woningen rondom de *Biervlietstraat* (cf. hoofdstuk 4) (Cocquyt, 2006).

afbeeldingen 55-57: entree *Alcatel/Alcahel* aan de *Gasmeterlaan* (voorjaar 2005); afbraakwerken (zomer 2006) – op de achterkant: bouw justitiepaleis aan de *Opgeëistenlaan*; zicht op betonnen vloerplaat (voorjaar 2007)

© Stad Gent, rocsa

Kort nadat deze krakers, die in tegenstelling tot in de Brugse Poort in Rabot nooit echt op een grote aanhang konden rekenen⁵¹, uit de panden waren verdreven, werd alles gesloopt (zie afbeelding 56). Midden 2006 was het enige wat overbleef van *Alcatel/Alcahel* de oude, betonnen fabrieksvloer van zo’n drie hectare⁵² (zie afbeelding

⁵¹ Brugse Poort gold als het centrum van de Gentse anarchisten. Volgens een respondent was Rabot helemaal anders, “volker met minder ideologische groepen die er achter [...] [zaten]” (C4).

⁵² De *Alcatel*-site maakt in feite deel uit van een projectzone van zo’n 7 hectare (69.988 m²) waarop een nieuwe woonwijk is gepland (cf. hoofdstuk 2). In de zone van 7 hectare zitten ook de voormalige terreinen van de maalderij *De Nieuwe Molens* (8.471 m²), een perceel waarop de oude gashouders staan (5.402 m²),

57). De vrees dat deze 'brownfield', dit 'privaat terrein met publiek karakter' in afwachting van (de haalbaarheidsstudies over) de voorziene sanering en verkaveling (Maene, 2007), afval en vandalisme zou aantrekken, maakte dat al snel werd nagedacht over 'alternatieve oplossingen'. Zo opperden de projectleider van het stadsvernieuingsproject en medewerkers van de *Milieudienst, Samenlevingsopbouw Gent* en *Dienst Gebiedsgerichte Werking* op een vergadering midden september dat jaar de idee om "het terrein een nuttige invulling [...] [te geven] om overlast te voorkomen" (Stad Gent, 2006c: 1-2). "[D]e huidige afscherming met Heras-hekken [was immers] niet afdoende" (ibid.: 1), meenden ze.

Wat die 'nuttige invulling' moest zijn, was evenwel niet meteen duidelijk. De wijkregisseur, opbouw-, jeugd- en buurtwerkers dachten in eerste instantie aan een graffiti- en schilderen van een toekomstbeeld op de afstering, ... (Vandenbergh, 2006). "Enfin, te dwaas om los te lopen eigenlijk; er lag een gigantisch open terrein achter, maar we gingen het wegstoppen" (C11), blikt een van hen terug. Bovendien had niemand echt de tijd en de moed om het voortouw te nemen: de jaarplanningen waren opgemaakt, het 'rendement' van (de ontmoetingsruimte in) het nauwelijks drie jaar daarvoor geopende buurtcentrum moest dringend worden opgekrikt, en "de hoogdringendheid van het 'oplossen' van schrijnende armoedeproblemen vrat [zowat] alle energie van de [...] [professionals in de wijk] op" (Deceur, 2009: 39).

Tot begin december 2006; de nieuwe *rocsa*-ploeg, die van haar bestuur en subsidiënten de opdracht had gekregen om zich meer dan haar voorgangers in Rabot te verankeren, plaatste de invulling bij haar aantreden direct bovenaan haar prioriteitenlijst (*rocsa*, 2007b). Met nog een jaar subsidies voor de boeg zag de organisatie het project als haar 'carte blanche',

"ook al hebben we die officieel nooit gekregen, we hebben ze wel genomen. [...] Het idee van geen grenzen te hebben, van alles is mogelijk, [...] [en de kans om] buiten [te] werken natuurlijk, in het midden van de wijk, tussen Rabot en Blaisantvest, waar iedereen het ging zien" (C10),

gaven de doorslag. Bovendien hadden ze "niets te verliezen" (C2); "niets doen, dat was pas fout geweest" (C13). De eerste voorzichtige, informele gesprekken met de wijkregisseur en de opbouwwerkers die eveneens op zoek waren naar een 'andere

een gascabine (9 m²), het vroegere containerpark (4.738 m²) en een reeks gebouwen van de *Stad Gent* die tot begin 2013 de daklozenopvang, de *Dienst Feestelijkheden*, e.a. huisvestten (20.649 m²) (Maene, 2007). De bruikbare betonnen ondergrond van de *Alcatel*-site was in totaal 120 op 100 meter groot. De rest van de ruimte bestond uit struikgewas, aarden borders, opengebroken vloeren, ... die (potentieel) zwaar vervuild waren.

participatieve aanpak' (cf. hoofdstuk 4) breidden gauw uit: in het voorjaar van 2007 kwam een eerste stuurgroep samen en van dan af ging het razendsnel. Op stadsniveau werden in allerijl budgetten vrijgemaakt voor de 'opstart van een mobiel dorp' (Stad Gent, 2007a), in mei werd druk gewerkt op het terrein, en amper een paar weken later, op 9 juni 2007 werd de creatieve ontmoetingsplaats *De Site* feestelijk en onder grote belangstelling ingehuldigd. Daarmee was in iets meer dan een half jaar tijd 'wat elkeen onmogelijk achtte, toch mogelijk geworden' (C3).

Ik reconstrueer hieronder de activiteiten en discussies op en naast *De Site*, van voor de start midden 2007 tot eind 2010, het moment waarop de creatieve plek werd uitgezwaaid met een colloquium en een slotfeest. Vanuit de beleving van de betrokken sociaal-cultureel werkers beschrijf ik hoe ze naar eigen zeggen 'chargeerden' (C2) en gaandeweg iedereen, van bewoners en wijkpartners tot beleidsmakers en stadsdiensten (De Rynck & Dezeure, 2009) meekregen in een toonaangevend en inspirerend verhaal dat 'de moeilijk bereikbare doelgroepen' zichtbaar maakte (Vanleene et al., 2016) en de fysiek-ruimtelijke agenda van *Bruggen naar Rabot* 'op zijn kop' plaatste (Debruyne & Oosterlynck, 2009). Net als in de twee voorgaande hoofdstukken sluit ik het geheel af met commentaren en reflecties die teruggrijpen naar het in het derde hoofdstuk geschetste referentiekader.

1. Wat vooraf ging

Het voornemen om 'iets' met de vrijgekomen gronden van *Alcatel* te doen, werd pas concreet toen de wijkregisseur en een opbouwwerker in het najaar van 2006 met een 'stedelijke projectfiche' naar het kabinet van de schepen van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen stapten (Stad Gent, 2006c). Hoewel de fiche an sich slechts een zeer vaag 'plan van aanpak' bevatte om de piste van een tijdelijke invulling te onderzoeken, reageerde een van de medewerkers van schepen Temmerman meteen enthousiast. "Uiteraard" (C7), verklaarde hij zijn opgetogenheid achteraf,

"een overheid grijpt in, in een buurt omdat je politiek weet van er moeten daar dingen gebeuren, maar je kan niet verwachten dat iedereen daar voorstander van is. En dus kan je twee dingen doen: ofwel kan je daar gigantische propaganda voeren en dan ga je alles over je heen krijgen, maar je kan ook gewoon ruimte creëren dat mensen die veranderingen kunnen mee volgen, dat ze stap voor stap daar hun eigen plek in kunnen zoeken, dat je ze er ook de ruimte voor geeft om er hun eigen weg in te vinden. Want wat gaat er gebeuren? [...] [D]ie ruimte komt vrij, maar wat gebeurt er met die ruimte? Mogen de mensen daar iets mee doen? Kunnen ze die ruimte innemen? Of ga

je daar eerst zes jaar nietsdoen en dan, poef, iets kant-en-klaar achterlaten?” (ibid.).

Terwijl hij zijn schepen verder ‘masseerde’ (C2) – er was binnenskamers nu eenmaal schrik dat eenzelfde scenario als bij de *Groene Valleï*⁵³ zich zou herhalen, “dat er ergens een park ging groeien en dat je dan met je nieuwe bouwproject komt en dat de mensen zeggen van hé, ze gaan ons park toch niet afpakken en dat ze daarvoor beginnen te strijden” (C4) – gingen de wijkregisseur en opbouwwerker nog een stap verder. Aangezien het nieuw gelanceerde Gentse subsidieprogramma *Wijk aan Zet* waarbij bewoners tot 2.500 euro konden krijgen voor een creatieve actie in hun buurt⁵⁴, in Rabot niet echt van de grond kwam, namen ze het heft in eigen handen. Ze werkten zelf drie ideeën uit, die later, volgens hen, een plaats konden krijgen op het terrein.

“Eigenlijk helemaal indruisend tegen wat de *Wijk aan Zet* zou moeten zijn, maar we wisten wel wat er leefde bij bewoners⁵⁵, we hadden gewoon niet de tijd om die bewoners samen te zetten en met hen een dossiertje te schrijven om die centen te krijgen en vandaar iets te doen. We hebben [...] er dan drie dingen uitgeplukt [...]: dat verkeerspark, die volkstuintjes en die cinema” (C2).

Als ze niet zelf de pen hadden vastgehouden, dan “waren [...] [we] die 7.500 euro [...] zeker kwijt” (C11), verdedigen ze hun ‘eigengereide keuze’. De toenmalige buurtwerker was echter razend:

“Ik heb daar heel fel op gereageerd. [...] [Ik] had [...] zoiets van allé, je meent dat toch niet dat je een instrument creëert om van onderuit oproepen te krijgen van bewoners, dingen in handen te geven en te zeggen van je krijgt er geld voor en ze godverdomme zelf te schrijven en dan nog zo scrupuleus te zijn om ze te laten tekenen door bewoners. Dat kan je toch niet maken? Ik bedoel, dat druist zo hard in tegen het opzet, tegen alle bedoelingen” (ibid.).

⁵³ Toen de Gentse vlasspinnerij *La Lys* gelegen aan de rand van de Brugse Poort midden jaren 1960 tegen de vlakte ging, nam de natuur bezit van het gebied. Al snel kwamen de buurtbewoners in conflict met de vastgoedmakelaars en projectontwikkelaars die ook werden aangetrokken door de troeven van het terrein. Het decennialange buurtprotest tegen de bouwplannen leidde ertoe dat de Stad Gent in 2001 een compromis sloot waardoor 90% groen gevrijwaard bleef en slechts 10% van werd verkaveld.

⁵⁴ In 2006 verscheen een eerste *Wijk aan Zet*-oproep. Vanaf 2008 waren er twee oproepen per jaar, waarbij telkens 7.500 euro per wijk ter beschikking werd gesteld (Plas, 2016).

⁵⁵ Dat ‘weten wat er leeft bij de bewoners’ kwam voort uit de bevestigingen in het kader van het recreatieve structuur-onderzoek en de signalen die de sociaal-cultureel werkers eerder hadden opgevangen van bewoners tijdens activiteiten, door aanwezig te zijn in de buurt, ..., zo duiden de geïnterviewden (C2, C4, C11).

Zijn felle reactie was achteraf gezien bepalend voor zijn ‘passieve houding’ ten opzichte van de invulling van de Alcatelsite, geeft hij zelf toe:

“We hadden kritiek geleverd, maar in plaats van dan mee te gaan zoeken naar andere oplossingen, zijn we aan de kantlijn gaan staan. Dat was fout, [...] men had mij eigenlijk van bovenhand moeten zeggen: ‘[...], je hebt gelijk over de manier waarop dat het gegaan is, maar als je kijkt naar de doelstelling, dan kan je niet anders dan eraan meedoen’ [...] Want uiteindelijk: hoe kan je nu als buurtwerker ertegen zijn dat er extra middelen naar je wijk stromen?” (ibid.).

afbeeldingen 58-60: actie met kerstmannen (december 2006); Valentijnsballonnen aan het hekwerk (februari 2007); eerste vergaderingen op *De Site* (maart 2007)

© rocsa

Helemaal anders onthaalde het nieuwe *rocsa*-team de voorstellen van de wijkregisseur en opbouwwerker; “de marge, [...] de tijd en de goesting om ‘iets anders’ te doen” (C4) maakten dat de twee medewerkers vrijwel meteen besloten om de tijdelijke invulling verder op gang te trekken. Terwijl ze met ‘kleine ludieke acties’, zoals het plaatsen van kerstmannen op het terrein in de eindejaarsperiode en het ophangen van zo’n 1.000 rode hartjesballonnen op Valentijn (zie afbeeldingen 58 en 59), of door vergaderingen ter plekke te organiseren (zie afbeelding 60), de negatieve perceptie over de ‘brownfield’ trachtten te keren, riepen ze eind januari 2007, een kleine twee maanden nadat ze in de buurt aan de slag waren gegaan, een eerste stuurgroep samen.

De partners in deze stuurgroep waren niet toevallig gekozen. Naast de evidente buurtorganisaties (*Samenlevingsopbouw Gent*, *Dienst Gebiedsgerichte Werking*, *Buurtwerk* en *vzw Jong*, die de vele kinderen en jongeren van de wijk representeerde) zat de *Milieudienst* mee aan de tafel omdat zij de sanering en de publiek-private samenwerking leidde en haar goedkeuring moest geven om op de ‘vervuilde gronden’ te werken; de *Dienst Feestelijkheden*, die toen nog naast het terrein zat, werd gevraagd omwille van haar expertise op vlak van festivals en evenementen; en de *Dienst Kunsten* en *Jeugddienst* waren de eerste stedelijke aanspreekpunten voor respectievelijk *rocsa* en *vzw Jong*. Samen zetten ze de eerste krijtlijnen uit: het terrein moest een “ontmoetingsplek zonder dwingend karakter” (Stuurgroep *De Site*, 2008b: 5) worden.

“Het was op dat moment evenwel, herinnert een stuurgroep lid zich, nog een ‘wild idee’.
“Eigenlijk wisten we niet we precies gingen doen” (C6).

“We zijn toen zeer impulsief, naïef, maar toch op een zeer professionele manier te werk gegaan. [...] We zaten gewoon met een aantal zotte mensen rond de tafel, [...] die elkaar op een heel goede manier aanvoelden [...]; er [...] [was] iets dat ons b[on]d [...]. [Allemaal wilden we] inspelen op wat we gemerkt, gevoeld en ervaren [...] [hadden] in de voorbije periode en we wilden dat nog een keer op een creatieve, unieke manier doen ook” (C2).

En dus polsten zowel *rocsa*, *Samenlevingsopbouw Gent* als *Dienst Gebiedsgerichte Werking* via hun respectieve circuits naar de mogelijkheden en de gevoeligheden om het gebied voorlopig een andere bestemming te geven; achter de schermen draaide de ‘lobbymachine’ volop. De rol van de ‘interkabinettenwerkgroep’ (IKW) was hierin cruciaal. In deze werkgroep die een soort mediator is die de één-op-één relatie tussen kabinetten en departementen doorbreekt (Dezeure et al., 2009), zitten de ‘vertrouwelingen’ van de schepenen. Het is “daar waar het college wordt voorbereid en dat er afspraken worden gemaakt [...]. Dat is puur horizontaal, daar is het niet van ik ben de kabinetschef van ...” (C8). Begin 2007 zaten in deze IKW onder meer de toenmalige bestuursvoorzitter van *rocsa*, Eddie Beek en Bart Rondas voor de schepenen van Cultuur, Feesten en Toerisme, Lieven Decaluwé. Het zijn zij die de tijdelijke invulling op de agenda brachten en vrijwel onmiddellijk steun kregen van onder andere ex-opbouwwerker Koen Philippeth, op dat moment medewerker van schepenen van Milieu en Sociale Zaken, Tom Balthazar (C2).

Na het eerdere fiat van schepenen Temmerman, legt een betrokkene uit, was deze IKW

“de idee [om de stuurgroep een kans te geven] niet ongenegen” – [...] ze hadden die Alcatel site gekocht, die lag daar, ze hadden slechte ervaringen met zo’n sites, en dan [...] het besef van misschien gaan we daar ook op een andere manier mensen bij [*Bruggen naar Rabot*] kunnen betrekken” (C1).

Om het project “een kans te geven” (ibid.) – “we gingen het proberen, en werkte het [...] niet, wel dan hadden we het toch ten minste geprobeerd” (C4), zo redeneerden zowel beleidsmakers als stuurgroep leden – werden via ‘ophaalkracht’ extra middelen vrijgemaakt. Deze “ophaalkracht is” (C1), legde een van de geïnterviewden me uit,

“je hebt je beleidsplan Stedenfonds en je zegt van kijk, we hebben zoveel personeel dat we daarmee betalen, we doen die investeringen, we doen die subsidies naar die vzw’s, ... Maar je hebt altijd niet-gerealiseerde zaken,

bijvoorbeeld mensen die uit dienst gaan, zwangerschappen, [...] En vermenigvuldig dat met een aantal, dan krijg je jaarlijks een aantal miljoenen. En dan was er iedere keer beleidsruimte voor kabinetten om iets extra te gaan doen. En die tijdelijke invulling was een idee en men was dat genegen ook, maar we hadden daar eigenlijk geen budgetten voor en dan werd er gekeken naar ophaalkracht” (ibid.).

Voor *De Site* werd in eerste instantie, voor 2007 75.000 euro voorzien (Stad Gent, 2007a). Ondertussen kwamen in de buurt zelf “de vroeger knorrende, zagende, verzuurde middenveldorganisaties die [...] plots ook wel iets zagen in het terrein” (C2) met nieuwe suggesties aandragen. Op een buurtteam midden februari, “een van de meest dynamische buurtteams van in de voorbije periode” (C2), stelden ze, naast het verkeerspark, de buurttuin en de openluchtcinema, die inmiddels via *Wijk aan Zet* waren goedgekeurd (Stad Gent, 2006b) en de ruggengraat vormden van het initiatief, voor om onder meer een avontuurlijk speelplein, een strand met een barbecue⁵⁶, een voetbal-, basket- en tennisveld, en een amfitheater voor culturele activiteiten, aan te leggen (Buurtwerk Rabot-Blaisantvest, 2007).

2. Reconstructie van De Site als creatieve ontmoetingsplaats

Toen de Stad Gent begin maart 2007 aan de stuurgroep officieel groen licht gaf, kwam alles in een stroomversnelling terecht. De tijdelijke invulling kreeg de naam *De Site*⁵⁷ (zie afbeelding 61) en moest en zou nog voor de zomer, tijdens het buurtfeest op 9 juni openen, werd bepaald (Stuurgroep De Site, 2007a). Ik beschrijf hieronder de eerste hectische maanden en weken, de succesvolle aftrap, het experimenteren met ‘nieuwe formats’ (meters en peters, evenementen, ...) en het constant balanceren tussen individueel en collectief werken, tussen collectiviseren en profileren, tussen project en proces, ...

afbeelding 61: logo *De Site*
© rocса

⁵⁶ Voor de barbecue werd eind februari 2007 een vierde *Wijk aan Zet*-dossier voorbereid. Ook dit dossier kon rekenen op 2.500 euro subsidie.

⁵⁷ Er is expliciet nooit voor een verwijzing naar *Alcatel* of de (eerdere) gasfabriek gekozen omdat dit de verontreiniging van de gronden (potentieel) te veel in de kijker zou plaatsen.

2.1 rocsa pakt het aan

Met het ophaalkracht-budget voor de bouw van ‘een mobiel dorp’ (Stad Gent, 2007a) besliste de *De Site*-stuurgroep om te investeren in de nodige infrastructuur voor de *Wijk aan Zet*-initiatieven, de voorstellen die eerder uit het buurtteam waren gekomen, en voor “al die noden en behoeften die vanuit het onderzoek *Recreatieve Structuur*⁵⁸ [dat sinds het najaar van 2006 liep] voor een deel waren blootgelegd” (C2). Zo werd rekening houdend met de beperkingen en de mogelijkheden van de betonnen vloerplaat nagedacht hoe voor de volkstuinten grote bloembakken konden worden geconstrueerd met afgeschreven boordstenen van het stadsdepot van de technische diensten, geotextiel en teelaarde; hoe drie oude zeecontainers konden worden omgebouwd tot twee opslagruimtes en een bar; hoe voor de sportvelden voetbalgoals konden worden gelast en strepen worden geschilderd op de grond; welke speeltoestellen konden worden neergepoot; hoe een oneffen stuk grond een kinderboerderij kon worden; hoe en waar een barbecue kon worden gegoten; ... (Stad Gent, 2007c).

Om een en ander in goede banen te leiden, stelde de stuurgroep nog voor het eind van de maand een vacature voor een *De Site*-medewerker op. Tegelijk werd, zo lang de extra ophaalkracht-middelen niet op de rekening van *rocsa* waren overgemaakt, naar bijkomende financiële ondersteuning gezocht via de *Dienst Werk*, die mee een dossier *Lokale diensteneconomie in de centrumsteden* voorbereidde (*rocsa*, 2007f), en via de stedelijke cel *Programmamanagement*, die trachtte Europese subsidies in het kader van *EFRO-doelstelling 2 (Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling – in moeilijkheden verkerende stedelijke zone Gent)* te vergaren (*rocsa*, 2007a).⁵⁹

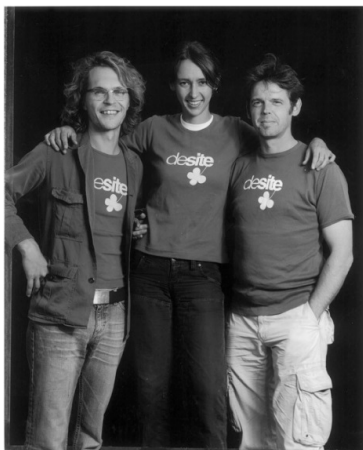
In april werden alle zakelijke aspecten (zo veel mogelijk) op punt gesteld: met de nodige creativiteit en als een soort ‘proefproject’ (C4) werd een beheersovereenkomst met de *Dienst Patrimonium* onderhandeld, er werden afspraken gemaakt met de *Dienst Stedenbouw* in verband met vergunningen⁶⁰, er werd bij de veiligheidsdiensten

⁵⁸ De nota *Recreatieve Structuur* (zie ook hoofdstuk 4) werd voorbereid door de *Jeugddienst*, de *Groendienst*, *Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning*, *Dienst Stedelijke Vernieuwing en Gebiedsgerichte Werking*, en *Samenlevingsopbouw Gent*. In de loop van het proces werden er ook vertegenwoordigers van de *Dienst Kunsten en Gent*, *Stad in Werking/Lokaal Werkgelegenheidsbureau* bij gevraagd. Op het buurtteam en de werkgroep jeugd werden algemene bevindingen wel voorgelegd en afgetoetst (Stad Gent, 2009b).

⁵⁹ In het najaar werd het *EFRO*-dossier goedgekeurd voor 161.477,35 euro bijkomende steun voor 2007-2008 (samengesteld uit 43.635,25 euro Europese, 101.007,50 euro Vlaamse en 16.834,60 euro provinciale middelen (*rocsa*, 2007a)).

⁶⁰ Voor tijdelijke invullingen was er op dat moment geen aparte regeling. Dat de containers tot de aanpassing van het *Ruimtelijk Uitvoeringsplan* in het voorjaar 2008, zonevreemd stonden, werd oogluikend en via een ‘gat in de regelgeving’ toegestaan.

(brandweer, politie, toezichters⁶¹, ...) om advies gevraagd, verzekeringen werden afgesloten, en de nieuwe *rocsa*-collega Kristof Vander Cruyssen werd gecontracteerd.⁶²

afbeelding 62: het *rocsa*-team bestond in het najaar 2007 uit (van links naar rechts) Klaas Ruysschaert, Evelyne Deceur en Kristof Vander Cruyssen
© Marc De Clercq

Volgens de betrokkenen was in deze fase vooral de directe aanpak van het *rocsa*-team (zie afbeelding 62), dat er onmiddellijk “een toonaangevend project van wou maken” (C4), “de dynamiek terug aanwakkerde” (C2), en zich weinig aantrok van de bestaande conventies, cruciaal. Een medewerker van de organisatie legt uit dat het bij aanvang nochtans leek alsof

“alles zo gevoelig lag [in Rabot]. Het was gelijk of dat we op een mijnenveld terecht kwamen [...] en we zeiden van wel, we doen onze bottines aan en we stappen. We zullen wel zien als we op een mijn lopen. En dan zijn anderen mee gestapt en bleek dat allemaal niet zo gevoelig te zijn, want we waren een jong, een nieuw *rocsa*, ... [...] [W]e negeerden de gevoeligheden, [...] we gingen

ervoor. Niet te veel zeveren! [...]. [V]oor ons [waren ook] zeer veel dingen logisch, dingen die voor andere mensen misschien niet zo direct logisch zijn of die misschien ook echt niet logisch zijn [...].

Ik denk dat wij de zaken nooit in vraag stelden en [...] [anderen] dat wel voortdurend deden. [...] Terwijl dat zij zoiets hebben van allé, gaan jullie twaalf camions zand laten leveren [voor de volkstuintjes]? Dat was direct zo van poeh, dat gaat niet. Mensen zeggen: ‘Dat gaat niet, je kunt [...] niet [op het terrein] rijden, dat gaat instorten, er zitten daar kelders onder en allemaal.’ En wij hadden zoiets van ja, maar we hebben eigenlijk al gebeld, ze komen morgen en als het instort, dat zien we dan wel weer. [...] Ja, ik denk dat we zo’n beetje de houding hadden van [...] ‘it’s better to apologize than to get a

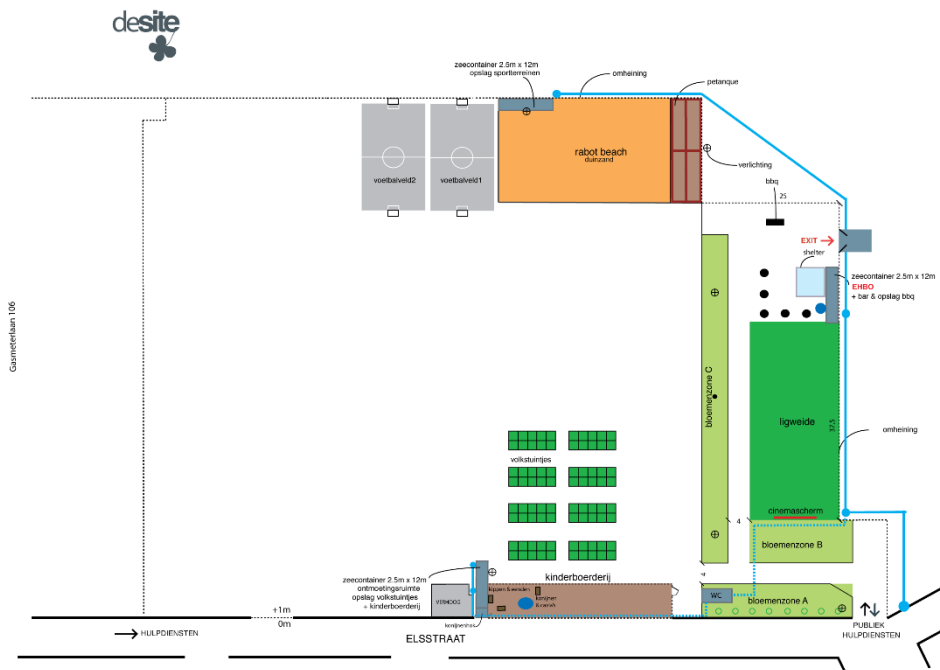
⁶¹ Er werd onder andere met de private firma *Ad Hoc* gesproken om het terrein te beveiligen met een toezicht-box, zes draadloze detectoren en twee handzenders. Omwille van de hoge kostprijs (ongeveer 20.000 euro/jaar = 10.400 euro/jaar excl. btw en excl. kosten voor de alarmopvolging à 17,5 euro/melding met een max. van twee meldingen/nacht) werd afgezien van het idee (*Ad Hoc*, 2007). Hetzelfde gold voor *Bekaert*. Deze onderneming, gespecialiseerd in stalen omheiningen, stelde voor om een draad rondom het terrein te plaatsen voor zo’n 30.000 euro (C2).

⁶² Kristof, die toen nog productie leider en programmator was bij *Trefpunt* (en onder meer verantwoordelijk was voor de optredens op het *Sint-Jacobsplein* tijdens de *Gentse Feesten*) werkte vanaf midden mei 2007 halftijds voor *rocsa*. Vanaf augustus ging hij voltijds aan de slag.

permission'. [...] Als het niet lukte dan gingen we het wel opkuisen. [...] We wilden vooral niet te veel tijd steken in het praktische, dat stond het inhoudelijke in de weg" (C10).

2.2 Met vereende krachten wordt een 'wild plan' werkelijkheid

Het feit dat "heel veel dingen mogelijk waren" (ibid.), dat de drive en de 'chemie tussen de verschillende partners' goed zaten (C4), maakte dat midden april een (eerste) ambitieus plan voor *De Site* werd opgesteld waarin zowat alle ideeën uit de eerdere bevestigingen en brainstormsessies vervat zaten (zie afbeelding 63).

afbeelding 63: plan *De Site* (mei 2007)

© rocsa

Datzelfde plan werd ook binnen en buiten Rabot verspreid. Zo ging opbouwwerkster Gülcan, die sinds haar aanstelling het jaar daarvoor heel wat vertrouwen genoot van de Turkse vrouwen (C12), van deur tot deur, informeerde de bewoners over het opzet van *De Site* en vroeg hen wie wou tuinieren in een van de acht aan te leggen bloembakken, waar telkens tien kleine tuintjes van zo'n 4 m² (twee meter op twee meter) waren voorzien; binnen de Stad werd het plan voorgelegd aan de verschillende diensten; en eind april volgde een persconferentie in het Gentse stadshuis. *rocsa*-medewerker Klaas had inmiddels radicaal komaf gemaakt met de slecht gelay-oute *Word Art*-affiches en

Comic Sans-flyers. Vormgeving was een belangrijk aandachtspunt voor de sociaal-artistieke organisatie: “Je moet mensen serieus nemen, ook in de manier waarop je naar hen communiceert” (C10), verduidelijkte hij en dus voorzag hij op zijn beurt “een mooi logo, er was een lettertype, er was toen zelfs een blog, allemaal dingen die de wijk nog nooit had gehad” (C2).

Daarnaast staken het *rocsa*-team, de opbouwwerkers en de wijkregisseur ook zelf de handen uit de mouwen op het terrein (C10). Nadat eind april duidelijk was geworden dat de tuinen, mede dankzij Gülcans enthousiasme, op heel wat bijval konden rekenen bij vooral de Turkse Rabotiens (Samenlevingsopbouw Gent, 2009b) – de tachtig tuinen waren “op één, twee, drie” (ibid.) weg, waardoor al snel een wachtlijst werd aangelegd (Stuurgroep De Site, 2007b) –, werden een aantal bewonerswerkdagen ingelast waarop ook enkele (stads)diensten meehielpen (zie afbeeldingen 64-69). Eerst werd de betonplaat ‘gebruiksklaar’ gemaakt: samen met de afvalintercommunale *Ivago* ruimden bewoners puin; met de *Dienst Bruggen, Wegen en Waterlopen* en met sponsoring van het nabijgelegen bedrijf *Vynckier* werden elektriciteits- en waterleidingen gelegd; met de *Groendienst* werden de bloemborders aangeplant; ... (Stuurgroep De Site, 2007b; 2007c).

De logistieke ondersteuning van deze diensten was in deze voorbereidingsfase⁶³ niet alleen noodzakelijk, maar ook ongezien, vindt een opbouwwerker. “We moesten maar drie telefoons doen en ze stonden hier” (C2). Aangestuurd door de *Dienst Kunsten* die haar achterban aansprak en de wijkregisseur die niet “achter zijn bureau bleef wachten” (C1), “ervoor ging” (C5) en “als een soort projectontwikkelaar op zijn manier” (C6) “achter de vodden” (C5) van zijn collega-ambtenaren aanzat, werd daar “voor de eerste keer in de geschiedenis van de Stad Gent op ambtenarenvlak [...] gerealiseerd [...] dat al die verschillende diensten samen aan iets [...] werk[t]en. Dat was nog nooit gebeurd” (C8). En dat was niet enkel omdat de politieke steun er al was, meent een ex-kabinetsmedewerker, het ging om ‘iets concreet’: “[O]p een terrein dingen doen, samen met bewoners, [...] meehelpen aan iets positief” (ibid.) overtuigde volgens hem velen om actief mee te werken. Bovendien kon *rocsa* “door haar structuur (vzw) en haar eigenheid (bruggen slaan tussen sociaal en artistiek, sociaal-artistiek en artistiek) kort op de bal spelen en [letterlijk] het ‘bindmiddel’ [zijn] tussen de verschillende [...] organisaties” (Stuurgroep De Site, 2008b: 6), waardoor

⁶³ De betrokken stedelijke diensten voor *De Site* in deze voorbereidingsfase waren: *Dienst Kunsten*, *Dienst Gebiedsgerichte Werking*, *Stedelijk Buurtwerk*, *Milieudienst*, *Jeugddienst*, *Dienst Feestelijkheden*, *Dienst Patrimonium*, *Juridische Dienst*, *Groendienst*, *Technische Dienst Bruggen, Wegen en Waterlopen*, *Sportdienst*, *Dienst Economie*, *Stedelijke Openbare Bibliotheek* en *Circa Cultuurcentrum* (Stad Gent, 2007c).

“op korte tijd verrassend veel [gebeurde] [...]. Terwijl normaal aan de Stad, [...] als je iets wil doen, [...] gewoon al met investeringen, om aan te kopen en zo, zijn er allerlei procedures die we moeten doorlopen. [...] [Toegegeven], ik was een beetje jaloers” (C3),

getuigt de projectleider.

afbeeldingen 64-69: sfeerbeelden bewonerswerkdagen (mei-juni 2007)

© rocsa

2.3 Ongeloof en enthousiasme

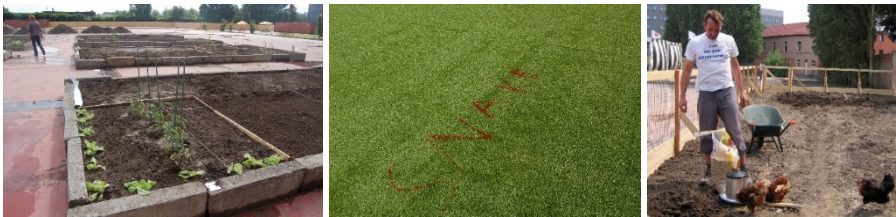
“Gelukkig voor ons was het op dat moment ook een heel zonnige en vroege zomer” (C2), vult een opbouwwerker aan,

“wat betekende dat we [...] [van eind april tot begin juni] bijna kampeerden op *De Site*, [...] daarmee bedoel ik: we waren er iedere dag, er werden jobs verdeeld, [...] er werd om materiaal gereden, ondertussen kwamen kinderen kijken, [...] Turkse vrouwen brachten ons eten, er werd gepicknickt op *De Site* [...], er werd gebabbeld en er werden vragen gesteld” (ibid.).

Ondanks het grote succes van de tuinen, waren de meeste bewoners immers erg terughoudend, stelde hij vast, “in die zin dat mensen zeiden van wat gaan jullie nu weer doen?” (ibid.) “Je bent zot zeker? Wat ga je hier steken? Kiekens en tuintjes? Dat gaat hier niet lang duren ...” (C4). Ook de veiligheidsdiensten waren op hun hoede. Zo had op een stuurgroepvergadering een politieagent wel wat vragen bij het niet omheinen van de tuinen (zie afbeelding 70), want “wat als er een tomaat werd gepakt?” (C2).

Nadat de kunstgras-ligweide van 600 m² welgeteld één dag was aangelegd, leken de sceptici zelfs even gelijk te krijgen (zie afbeelding 71):

“Een of ander klein grut had met een spuitbus ‘snake’ gespoten op dat tapijt [...]. Op de hoek van de *Jozef II-sstraat*, *Muishondstraat*, *Elsstraat* [...] woonde toen een jong [...] koppel met twee kinderen, en die zagen ons toekomen op *De Site* ’s morgens en de vader kwam direct naar ons van ik weet wie het is, ik weet wie het gedaan heeft. [...] Zeer raar, want [...] [een paar dagen daarvoor] was het nog van ja maar, wat ben je hier aan het doen, [...] [en nu was er] die betrokkenheid [...] zonder dat we dat eigenlijk gevraagd hadden. Ik had die gast nog nooit gezien zelfs ...” (C2).

afbeeldingen 70-72: de eerste acht bloembakken worden ingezaaid; ‘snake’ op de ligweide; de wijkregisseur voedert voor het eerst de kippen (eind mei 2007)

© rocsa

Ook de anekdote over de kippen is sprekend voor zowel het wantrouwen als het enthousiasme van de Rabotiens:

“[O]p een dag [eind mei] hadden we zeven kippen [op de kinderboerderij] gestoken (zie afbeelding 72) en waren er bewoners die aan de draad waren gaan staan van ja, en die kiekens die gaan morgen in de kookpot zitten en wat

denken jullie wel [...]. En die avond zat er een kiekeken meer! In plaats van dat die kiekens waren opgegeten, had iemand een kiekeken aan ons cadeau gedaan” (ibid.).

Het was evenwel pas op het openingsfeest op 9 juni (zie afbeeldingen 73-75) dat het ongelooft echt een fameuze deuk kreeg. De dag was tot in de puntjes voorbereid: speeches van de Burgemeester en de schepenen van Cultuur en Sociale Zaken⁶⁴ werden afgewisseld met een voetbaltoernooi, een kinderdorp, een fanfare, een Roma-bandje, een samba-optreden en de filmvertoning van *Dagen zonder lief*; de bar werd bemand door de plaatselijke carnavalsvereniging en de barbecue was in handen van een groep Turkse vrouwen die zo’n 250 pitabroodjes bereidden (rocsa, 2007d). Een van de geïnterviewden vertrouwde me toe:

“Ik dacht, ja dat wordt weer zo het opbouwwerk met tien man en ze zijn bezig en ze zijn goed bezig, maar beperkt, want wat is de uitstraling? Ik had nooit gedacht dat het meteen zo’n voltreffer zou zijn. [...] Er was veel volk en de schepenen verdr[o]ngen elkaar bijna” (C1).

afbeeldingen 73-75: sfeerbeelden opening *De Site* (9 juni 2007)
© rocsa

De Site was “fris en nieuw [...] en misschien [...] [ging] het fout gaan, misschien [...] [ging] het goed gaan, maar het was alleszins wel spannend en interessant, dus in dat opzicht [...] [wekte] dat bij velen interesse” (C4). “De mensen [waren] geprikkeld, ze hadden iets van allé, een cinema in onze wijk, een openluchtcinema dan nog. Die kinderen [...] waren sprakeloos dat dat kon in hun wijk” (C2). Daarenboven slaagde het buurfeest, dat traditioneel “een wit feest was [...] [er voor het eerst in] om zo veel verschillende

⁶⁴ Aangezien er op 10 juni verkiezingen waren gepland (voor de Kamer en de Senaat) en de verschillende stuurgroepleden elk onder een andere, politieke bevoegdheid vielen (rocsa onder cultuur, *Samenlevingsopbouw Gent* en *Buurtwerk* onder sociale zaken, *Dienst Gebiedsgerichte Werking* onder de algemene bevoegdheid van de Burgemeester, *vzw Jong* onder jeugd, ...) werd gewaakt over een ‘politiiek evenwicht’; iedere ‘bevoegde partij’ kreeg evenveel lof toegezwaaid, ‘spreekrecht’, ... De stuurgroep wou immers (dan en in de toekomst) vermijden dat een van de partijen *De Site* als haar verdienste zou beschouwen.

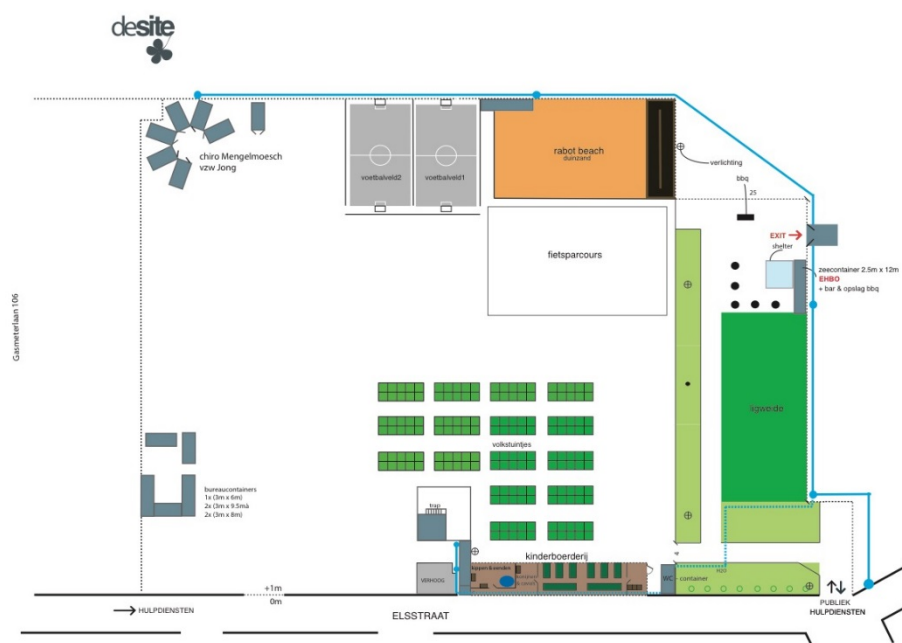
mensen [...] samen te krijgen op één terrein, en dan nog op een betonnen plateau, waar je bij wijze van spreken je voet kon breken” (ibid.).

2.4 Duurzame oplossingen zoeken

In de weken en maanden na de opening, terwijl *De Site* werd uitgebreid met een verkeerspark, tachtig extra tuinen, afvaltonnen, een vaste bar, speeltoestellen, zeecontainers voor onder meer *Chiro Mengelmoesch*, een bibliotheek en toiletten, ... (zie tabel 9 en afbeelding 76) kwamen steeds meer nieuwsgierigen langs: mensen die tot dan toe op geen enkele buurtactiviteit aanwezig waren geweest, maar evengoed enkele leden van de vroegere bewonersgroepen en klankbordgroep (cf. hoofdstuk 4).

2007	
begin mei	barbecue en houten omheining
midden mei	kunstgras-evenementenweide
eind mei	drie zeecontainers voor opslag en bar, en aarden strook voor kinderboerderij
begin juni	80 tuinen, <i>Rabot beach</i> , watertoevoer, picknickbanken, bloemborders, shelter, openluchtcinema en twee voetbalvelden
september	verkeerspark, inrichting vaste bar, acht grote tuinen voor de scholen <i>Mandala</i> en <i>Het Kompas</i> en composteerplek
december	vijf (bureel)containers van vzw <i>Artixocla</i> voor artist-in-residence Wouter Cox
2008	
januari	vier bureelcontainers voor onder meer <i>Transart</i> , bibliotheek, vergaderingen, ...
februari	80 extra tuinen en sanitaircontainer
juni	zeven containers voor <i>Chiro Mengelmoesch</i> en vzw <i>Jong</i>
2009	
februari	speelplein op <i>Rabot beach</i> (i.s.m. vzw <i>De Werf</i> , Centrum voor Deeltijdse Vorming en Persoonlijke Ontwikkelingstrajecten).

tabel 9: overzicht infrastructuurwerken op *De Site* van mei 2007 tot februari 2009; er kwam hierna geen infrastructuur meer bij (rocsa, 2009j)

afbeelding 76: plan *De Site* (februari 2009)
© rocса

De tuinen werden ingezaaid, de acht kippen kregen gezelschap van konijnen en cavia's die volgens de bewoners 'thuis anders zo zielig alleen in hun kooitje zaten'⁶⁵, kinderen bouwden kampen op het strand, er werd gebarbecued, gespeeld, gestudeerd, ... "En dan start[te] het, hé" (C2), stelt een opbouwwerker,

"dan moe[s]ten we terug een stukje kijken van ok, waarom hebben we dat nu weer gedaan en waarom zijn we gestopt met die bewonersgroepen, [...]? [...] [O]p dat moment werden *De Site*, de tuinen, de barbecue, het voetbalveld, ... [voor mij] een middel om nieuwe netwerken te organiseren, en niet meer zozeer een doel. [...] De vroegere bewonersgroep bestond niet meer, maar er waren wel nieuwe bewonersgroepen ontstaan [...]. [L]aat het me een basiswerking noemen, iets waar er toen een ongelofelijk gebrek aan was. [...] Ik ben wel een basiswerker, maar ik moest tot dan steeds inpikken op andere basiswerkingen: die open ontmoetingen, die wafelbak [die beide op donderdagmiddag in het buurtcentrum werden georganiseerd], die

⁶⁵ Het jaar daarop leidde dit 'schenken van dieren' overigens tot een heuse boom onder de beesten; 'de konijnen kweekten als konijnen'. Het feit dat de oorspronkelijke kippenboerderij niet voorzien was om die vele dieren op te vangen (waardoor ook enkele beesten stierven) maakte dat moest ingegrepen worden: de cavia's en enkele konijnen werden weggehaald en geschonken aan vrijwilligers. Enkel de kippen bleven over.

nieuwjaarsreceptie, dat buurtfeest, ... [...] Nu [...] [hadden] we dat eindelijk wel en [we] sla[a]g[d]en [...] erin om én kinderen én ouderen én Turken én niet-Turken én actieve gebruikers én gewoon passanten [te bereiken]. [...] [Voorheen] was er niet zo'n plek waar mensen een stuk zichzelf konden zijn. [Dat heel doe-gerichte] was een heel andere manier van mensen te laten participeren, mensen te betrekken [...] en mensen een mening te laten formuleren, maar ook de vragen te laten stellen waar ze mee worstel[d]en of waar ze mee z[a]ten. Die plek legde dat bloot. [En] dan kreeg je van alles, hé: je kreeg dakloze mensen, [...] mensen die vroeger heel veel drugs namen, [...] [maar ook mensen met vragen over] studietoelages, belastingsbrieven, vertalingen, ... [...] [We leidden] mensen [toe] naar het wijkgezondheidscentrum, [wezen hen] [...] erop dat ze zich [...] moe[s]ten inschrijven om in aanmerking te komen voor een sociale woning, ... [...] Een stukje dienstverlening" (ibid.).

Naast deze individuele diensten was het volgens hem echter vooral zaak om de vragen en bezorgdheden van deze groepen ook mee te nemen "in dat groter verhaal van *Bruggen naar Rabot*" (ibid.). In de visietekst van *De Site* klonk het dat de creatieve ontmoetingsplek niet alleen 'in dialoog' 'voor en met de buurt' moest worden vormgegeven, *De Site* moest bovenal een duurzaam groeiverhaal vormen. Er moest, aldus de stuurgroep, voortdurend worden gezocht naar langetermijnoplossingen op vlak van mobiele infrastructuur en expertise, en op vlak van noden en behoeften van de Rabotiens en de gebruikers van het terrein (Stuurgroep De Site, 2008b).

"En de vraag is dan van hoe doe je dat, hé? Dat kan je niet op voorhand zeggen, dat is iets dat je op je weg moet gaan organiseren, door de dingen die je tegenkomt, door het aantal keer dat je tegen de muur loopt, door de opportuniteiten die je ziet. [...] Als er op *De Site* bijvoorbeeld op een bepaald moment veel daklozen waren, [...] dan was het een kwestie van waar leg je dat probleem neer. [...] In dat geval bij het beleid van de nachtopvang [die vlak naast *De Site* lag], want [...] daar trokken ze kaartjes. Had je een groen kaartje, dan kon je overnachten; had je een rood kaartje, dan had je pech. En als je dan zes containers ziet leegstaan naast die opvang dan is het niet onlogisch dat die mensen die containers gingen kraken, ... [...] Er waren er zelfs die hun container behingen met behangpapier! [...] En natuurlijk ben je daar als veldwerker mee begaan want die mensen hebben kinderen en je wil niet dat die kinderen op straat slapen, dus wat doe je? Dat gedoog je even [...] [tot er een oplossing komt], dat plan je niet" (C2).

Naast structureel het gesprek aangaan met welzijnspartners, het doorverwijzen van mensen met hulpverleningsvragen naar de eigen netwerken en contacten – “je geeft hen een aantal kapstokken en laat ze zelf bepalen wat ze kiezen” (C12) – , of door gewoon aanwezig te zijn – “vaak kwamen mensen bij ons op bureau met tranen in de ogen, [...] om eens te ventileren; [...] we stonden altijd klaar om naar die verhalen te luisteren ; [...] ik nam altijd mijn telefoon op” (ibid.), betekende het zoeken naar duurzame oplossingen in de eerste plaats dat de sociaal-cultureel werkers

“bijvoorbeeld de mensen die op het *Witte Kaproenenplein* (zie afbeelding 77) wo[o]n[d]en [iets verderop in de wijk], op een appartement [...] [en die] al een stuk voor de studie *Recreatieve Structuur* [hadden] aan[ge]geven wat ze belangrijk v[o]nden, [en nu] [...] door op *De Site* te komen ook de vraag stel[d]en van ja maar ja, kan er niets gebeuren bij ons in de buurt, [...] [dat we] probeerden dat op een of andere agenda te krijgen” (C2) (cf. hoofdstuk 8).

De stuurgroepleden wilden “ervoor zorgen dat de projecten die goed liepen [op *De Site*], dat [...] die konden inschuiven in die definitieve ontwikkeling die er [...] aankwam” (ibid.) De wijkregisseur legt uit:

“Als wij dingen detecte[e]r[d]en die bl[e]ken te werken of aan te slaan en als daar ergens bepaalde nieuwe zaken [...] [waren] of bepaalde zaken die we graag wil[d]en behouden, dan moe[s]ten we daar om met onze collega-stadsdiensten over babbelen en hen zeggen van kijk, kunnen we dat meepakken? [...] Allé, er is altijd wel veel voorbehoud, maar als je al ergens k[o]n tonen dat het werkt[e], dan v[o]nd je gemakkelijk, relatief gemakkelijk ingang. [...] Je w[o]n vertrouwen” (C4).

afbeeldingen 77-78: herinrichting *Witte Kaproenenplein* (2011); barbecuevrouwen worden in de bloemetjes gezet (zomer 2008)

© Samenlevingsopbouw Gent; rocsa

Dit ‘inschuiven’ en/of ‘meepakken’ zag de stuurgroep op twee manieren voor: enerzijds fysiek-ruimtelijk, “[d]oor plekken te voorzien om die tuinen te realiseren, om iets voor skaters te maken, om grotere voetbalvelden te krijgen, ...” (C5) of door “bepaalde zaken

die daar succes leken te hebben ook in het uiteindelijke plan te verankeren” (C3); anderzijds door de bezoekers en gebruikers van *De Site*

“mee te krijgen in andere processen of in andere [...] [ruimtelijke ingrepen] die op stapel [stonden] [...]. [Zo was er] op een bepaald moment [...] de herontwikkeling van de vroegere parochiezaal *Toreken* [...] en [...] in deze wijk [...], los van de pitazaken en de frietkoten en de broodjeszaken, was er geen restaurant [...] en al zeker geen sociaal restaurant, terwijl er daar wel een hoge nood aan [was] [...]. Dus [...] [eens] de Stad [begon] na te denken over de organisatie van zo’n sociaal restaurant [...] [namen] wij onze barbecuemadammen (zie afbeelding 78) [...] [mee] in het traject om ze te laten mee [...] [reflecteren] over ja, zo’n restaurant, hoe moet dat eruitzien, wat kunnen we als groep daarin betekenen, wat moet de prijs zijn, wanneer moet het open zijn, wat moet er geserveerd worden, ...” (C2).⁶⁶

2.5 Verdeeld beheer

Met deze visie en constante zorg in het achterhoofd werden op een bijeenkomst van de stuurgroep de taken verdeeld: de *Dienst Gebiedsgerichte Werking* en de *Dienst Kunsten* engageerden zich om vanaf de tweede lijn de link naar *Bruggen naar Rabot*, de Stad en het Gentse cultuurbeleid te bewaken; *Buurtwerk* trok zich terug om naar eigen zeggen “veel flexibeler [te] kunnen inspelen op diverse vragen uit de hele wijk, [...] [wat] moeilijk [wordt] als je je vastklinkt aan permanente projecten, op die manier slibt je werking snel dicht” (Stuurgroep De Site, 2008a: 1); *Samenlevingsopbouw Gent* bouwde haar basiswerking met de tuiniers (Dult, 2009) en de Turkse ‘barbecuevrouwen’ uit en koppelde hun bezorgdheden geregeld terug op onder meer het intern groepsoverleg van het stadsvernieuwingsproject⁶⁷ of meer actief en rechtstreeks door een dialoog te organiseren tussen hun ‘nieuwe achterban’ en professionelen (onder meer naar aanleiding van de plannen voor een sociaal restaurant, of bij de studie *Recreatieve Structuur*, cf. supra); en *rocsa* ten slotte stampste naast het zakelijke en logistieke beheer, enkele sociaal-artistieke projecten uit de grond en leidde de programmatie,

⁶⁶ *Eetcafé Toreke* opende in september 2012 de deuren. Eén van de ‘barbecuedames’ ging er toen aan de slag als keukenmedewerkster.

⁶⁷ In deze tweemaandelijks projectgroep zaten verschillende afgevaardigden van diverse stadsdiensten. Er werd steeds een stand van zaken van *Bruggen naar Rabot* besproken.

waarvoor het met diverse organisaties en mensen samenwerkte (Stuurgroep De Site, 2008b).⁶⁸

Dit betekende in de feiten echter, nuanceert een *rocsa*-medewerker, dat de organisatie op bredere overlegplatforms (het Basisoverleg, de interne projectgroep *Bruggen naar Rabot*, ...) afwezig was en dat alles wat niet strikt te maken had met de tuinen, de barbecue of de bewonerswerkdagen, bij *rocsa* terecht kwam: het uitbaten van het verkeerspark (zie afbeelding 79), het opvolgen van de voetbalploegjes (eerst de kinderen en jongeren in 2008, voor wie *AA Gent* het peterschap opnam (zie afbeelding 80) en daarna ook de eerste Gentse delegatie van de *Homeless Cup* die onder begeleiding van het Gentse *OCMW* en *vzw Voetbal in de Stad*, in 2009 het voetbalveld van *De Site* als vaste uitvalsbasis koos); de wisselbibliotheek; ...

afbeeldingen 79-80: opening verkeerspark; jonge voetbalploeg onder peterschap van *AA Gent* (beide voorjaar 2008)

© rocsa

“We hadden misschien wel veel partners, maar weinig partners die echt meededen ... [...] waardoor wij [vanuit *rocsa* soms] 95% van onze tijd bezig waren [...] met infrastructuur, met allerlei soorten papieren⁶⁹, met vergaderingen en [...] met brandjes blussen” (C10).

Voor het toezien op het dagelijks gebruik en het onderhoud van die infrastructuur en van het terrein in het algemeen was in het najaar van 2007 nochtans een peter- en metergroep in het leven geroepen. Een groep van directe burens had zich toen spontaan aangeboden; “ze zagen dat er overdag heel veel beweging was, dat er een dynamiek in gang gezet was, er was *ambiance*, er werd gelachen, er werd gevoetbald, er werd gewerkt, ... en dat zoog mensen naar die plek” (C2), maar 's avonds wanneer de *rocsa*-

⁶⁸ Alle andere stuurgroepleden, *de Milieudienst*, *Dienst Feestelijkheden*, *de Jeugdendienst* en *vzw Jong*, waren al van bij de start van *De Site* ‘passief betrokken’: ze werden geïnformeerd via verslagen, mailverkeer, ..., maar namen slechts sporadisch deel aan de stuurgroep zelf.

⁶⁹ Vooral de verschillende dossiers vergden heel wat zakelijke opvolging (werkingsverslagen, financiële afrekeningen, ...).

medewerkers en de opbouwwerkers verdwenen waren, liep er al eens iets mis: er was nachtlawaai, de beesten werden lastiggevallen, auto's reden het terrein op, ... De meters en peters hielden een oogje in het zeil, brachten kleine kinderen naar huis, voerden kleine herstellingswerken uit, maakten dat de barbecue gedoofd en opgekuist werd, ... maar "heel snel evolueerde dat toch naar een soort burgerpatrouille, waarbij eigen waarden en normen opgedrongen werden" (ibid.), geeft een betrokkene toe. Zo was er

"een man die om de hoek woonde, [...], hij was [...] ongelofelijk gedreven [...], hij wilde heel veel dingen doen, hij was bijvoorbeeld bereid om elke avond [...] die tuinen water te geven, want die tuinen stonden op die beton en dat droogde heel snel uit. Hij wilde veel betekenen, maar hij [...] kon niet op een normale manier kinderen terechtwijzen als er iets gebeurde. Heel snel ging hij in confrontatie, in conflict, met als gevolg dat je ruzies krijgt [...]. Of hij sloot de toegangspoort want hij zei: 'Nu is het gedaan', maar dat was niet afgesproken. Pas op, vanuit een positieve bezorgdheid hé, maar het was [van onze kant] te weinig georganiseerd, we hadden er ook geen tijd voor om dat goed te doen, ... Het was spontaan gegroeid en we lieten het gebeuren" (ibid.).

In de daaropvolgende maanden werd de werking van de meters en peters uitgebreid met hen bekeken en geëvalueerd (Vanfleteren, 2008). Nadat alle problemen en mogelijke oplossingen in kaart waren gebracht, werd beslist om het initiatief op te heffen.⁷⁰

rocsa had immers ondertussen via het goedgekeurde dossier *Lokale diensteneconomie in de centrumsteden* twee logistiek medewerkers/ toezichters aangeworven (*rocsa*, 2007e) – één iemand uit de wijk, één iemand van buiten de wijk; één jongere, één oudere; één Belg, één iemand met een dubbele nationaliteit (zie afbeelding 81) – wat maakte dat "die surveillance [...] niet [langer] nodig [was]. We konden dat eigenlijk niet bij bewoners leggen [...] en je kon dat gigantische terrein ook niet afbakenen" (ibid.). Het druiste bovendien volledig in tegen de idee van een 'open ontmoetingsplaats', meent een *rocsa*-medewerker; een reglement ophangen, een poort sluiten of een afsluiting rondom de tuinen plaatsen, "dat is in feite zeggen: 'Blijf buiten!'" (C10).

⁷⁰ In de loop van 2008 en 2009 werd er wel nog een *Vrienden van De Site* en een *Bende van Donderdag* opgericht om zich over de algemene gang van zaken te buigen, maar beide groepen kwam nooit echt helemaal van de grond.

Geïnspireerd door het Rotterdamse project *Creatief Beheer* dat tijdelijk braakliggende ruimtes groen inrichtte, werd overgeschakeld naar de ‘wilgenmethodiek’, die “als baseline [heeft] ‘we buigen, maar barsten niet’” (C2), duidt een opbouwwerker:

“Het was een stukje beeldspraak van kijk, [...] we wisten dat er dingen gingen ge vandaliseerd worden, we moesten ook niet naïef zijn, maar laat ons gewoon heel snel die dingen herstellen zodanig dat we tonen van we buigen, maar we barsten niet. [...] En dat heeft gewerkt” (ibid.).

afbeelding 81: de vier klusjesmannen die *rocsa* doorheen de jaren aanwierf – van links naar rechts: Muntasir Errieh Mukhtar (in dienst van 19 mei 2007 tot 18 februari 2011), Fares Chatha (in dienst van 19 november 2007 tot 30 april 2008), Danny Timmermans (in dienst op 19 november 2007) en Dennis Vermaerke (in dienst op 1 maart 2011)
© rocsa

Bovendien zorgde de dagelijkse activiteit op het terrein ervoor dat het vandaliseprobleem zich gaandeweg steeds minder stelde; in de inmiddels 160 tuinen waren evenveel gezinnen aan de slag en iedereen die naar *De Site* kwam, kende wel iemand die een tuin had, een kind die er voetbalde, ..., “wat ervoor zorgde dat er een soort controle was, [...] een soort eigenaarschap van dit is van ons” (ibid.).

2.6 Bruggen op De Site

Dit (mede-)eigenaarschap werd versterkt door achter alle infrastructuur hard in te zetten op het uitbouwen van nieuwe netwerken. *Samenlevingsopbouw Gent* bijvoorbeeld verzamelde, zoals eerder gesteld, de dertig vrouwen, die op het openingsfeest hadden gebarbecued, in een cateringgroep, verspreidde een maandelijks *Groen Blaadje* (in het Nederlands en het Turks) onder tuiniers, organiseerde bewonerswerkdagen waarop werd geklust (zie afbeelding 82), en nam *Velt* (*Vereniging voor Ecologisch Leven en Tuinieren*) in de arm om workshops te geven over onder meer seizoensgebonden groenten, het gebruik van compost en het bestrijden van ongedierte (zie afbeelding 83).

afbeeldingen 82-83: bewonerswerkdag; Velt-workshop (beide voorjaar 2008)
© rocsa; Samenlevingsopbouw Gent

rocsa richtte zich ondertussen op hetgeen zij het sterkst in was: naast 'ad hoc' projecten zoals het maken van een kinderboekje *Het monster van de gashouders* (september 2009; samen met de *Dienst Kunsten*, kunstenares An Maes en fotografe Annemie De Vos) en het regisseren van een Braziliaans dansspektakel (zomer 2007; samen met de zelforganisatie *Oba Guiné* en buurtbewoonster Paula Silva), ontmoetten beeldende al dan niet professionele artiesten elkaar in het sociaal-artistiek kunstenaarscollectief *Transart* van waaruit individuele en collectieve tentoonstellingen vorm kregen⁷¹; en kwam de programmatie van de openluchtcinema⁷² in handen van *Cinéma Ideal*⁷³, een groep film liefhebbers die, af en toe met gastsprekers en/of op locatie in Rabot⁷⁴, samenkwam om films te bekijken en te bespreken, en in mei 2009 zelfs een eigen kortfilm maakte (samen met vzw *Jong, Films des Fôrets* en *Ambrosia's tafel*) (rocsa, 2008c; 2009j).

Volgens een aantal bezoekers en vrijwilligers van *De Site*, die studenten sociaal werk in het kader van een evaluatieonderzoek spraken, zorgden die verschillende netwerken en het verschillend gebruik van de plek (tuinieren, picknicken, voetballen, schilderen,

⁷¹ In 2008 bijvoorbeeld stelde *Transart* tentoon in twee nieuwbouwwoningen van het renovatie-immobiliënbedrijf *De Nieuwe Ruimte* dat in de wijk een opendeurdag hield; naar aanleiding van het buurtfeest richtten twaalf kunstenaars 1 m2 van *De Site* in met een eigen werk; Johanna Van Overmeir maakte op de houten afrastering van *De Site* een wandschildering *Contactafdruk* die geïnspireerd was op het bewegingspatroon van de bezoekers van het terrein; Katrien Baetslé en Sarah Preckler tekenden en naaiden met de leerlingen van buurtschool *Mandala*, de kinderwerking van vzw *Jong* en enkele vrouwen uit de buurt een grote Chinese carnavalsdraak die samen met de plaatselijke carnavalsgroep door de wijk trok; ... (rocsa, 2009j).

⁷² In de zomer van 2008 werden zes openluchtfilms getoond, van de Turkse kaskraker *Hokkabaz* en de animatiefilm *Azur en Asmar* (beide in samenwerking met filmhuis *Cinema Novo*) tot de Vlaamse feel-good-movie *Firmin* en de Boon-klassieker *Vergeten Straat* (in samenwerking met *Ambrosia's tafel* en *NTGent*) (rocsa, 2009j).

⁷³ *Idéal* is tevens de naam van de laatste, verdwenen bioscoop in de *Wondelgemstraat*.

⁷⁴ Zo zakte de filmclub in het voorjaar van 2008 onder andere af naar de assissenzaal van het nieuwe gerechtsgebouw en het Bulgaarse café *Galya* in de *Wondelgemstraat*.

maar evenzeer ook gewoon rondhangen, de hond uitlaten, ...) niet alleen voor een bonte mix, maar boden ze met name de mogelijkheid om sociale contacten uit te bouwen.

“Goh ja, die volkstuintjes, dat is symbolisch wel leuk: je hebt een tuin en je kan daarin krabben en doen, maar je kan ook met mensen babbelen. [...] Ik heb ze heel veel mensen leren kennen. [...] Dimitri van *Samenlevingsopbouw*, bijvoorbeeld ik kende die eigenlijk niet. [...] Ik heb zelfs iemand leren kennen die een paar jaar hoger dan mij studeerde en ik wist niet dat zij hier twee straten verder woonde met ook drie kinderen met dezelfde leeftijd als de onze. Nu kom je elkaar wel een keer tegen en kan je een keer een babbeltje slaan. Dat gebeurde anders niet. Die zag ik anders nooit” (Claeys Bouuaert et al., 2010: z.n.).

“Sadja, iemand die ik heb leren kennen op *De Site* heeft een zware alcoholverslaving, wordt momenteel begeleid, denk ik, door een zestal hulpverleners en dan nog een psycholoog of twee. Hij is ongelofelijk racistisch, en hij zei me onlangs nog van het is ongelofelijk hoe dat ik door hier mee te draaien mijn kijk naar anderen heb bijgesteld” (C2).

Een vaste vrijwilliger vertelde de studenten dat de ‘ontmoetingskracht’ van *De Site* net lag in het feit dat “iedereen er gelijk is. Er groeit hier niemand boven de andere” (Claeys Bouuaert et al., 2010: z.n.). Wederzijds respect, humor, wat gebarentaal en goeie wil zorgden voor fijne gesprekken, en natuurlijk waren er zaken waar hij zich aan ergerde (zwerfvuil, lawaai, vandalenstreken, af en toe hoogoplopende conflicten en ruzies, ...), maar er was tenminste ruimte: “*De Site* is een verademing, want het is hier zo druk bevolkt” (ibid.)

2.7 Bruggen naar De Site

Hetzelfde onderzoek wees op vlak van ontmoetingen eveneens op het belang van de sporadische evenementen, waar *rocса* in de eerste plaats voor verantwoordelijk was (Stuurgroep De Site, 2008b; Claeys Bouuaert et al., 2010). In de zomer van 2007 had zo’n eerste evenementenprogrammatie vorm gekregen: in juli waren het *Puppetbuskers*- en het *Internationaal Straattheaterfestival* neergestreken op het terrein; in augustus had het Gentse cultuurcentrum *Circa* drie muziekoptredens voorzien “en dat [laatste] was gigantisch mislukt” (C10), vertrouwde een *rocса*-medewerker me toe. Op die

“zeer ‘top down’ ideeën, in een volgens mij ook iets te festivalachtige setting [...] kwam maar twintig man af. [...] We hebben daar toen lang over

gediscussieerd: we wilden niet enkel de ‘culturo’s’ [...] [aantrekken], we wilden niet over de hoofden van de buurtbewoners gaan” (ibid.).

Er moest meer een evenwicht worden gezocht (C2). Begin september probeerde *rocса* het opnieuw; door een barbecue en een kinderprogramma met vertellers en een createlier slim te koppelen aan een reggae-optreden van *Cafe con Leche*, de mobiele fotostudio van Marc De Clercq, de openluchtfilm *De laatste zomer* en kunstinstallaties van *El Sol* en *Exposee Roulee* (Circa, 2007) ontving *De Site* ineens wel 750 man publiek van zowel Rabot als van daar buiten (rocса, 2007c). En ook de daaropvolgende *Vuurfeesten* (15 december 2007, 18 januari 2008, 12 december 2008, 10 december 2009 en 10 december 2010, steeds in samenwerking met *HOGent School of Arts*), het *Lentefeest* (22 maart 2008), de verjaardagsfeesten van *De Site* (6 tot en met 8 juni 2008, 6 en 7 juni 2009, en 5 en 6 juni 2010) en de *Afro Roots Festivals* (4 en 5 juli 2008, 28 tot en met 30 augustus 2009 en 4 september 2010, in handen van de zelforganisatie *African Cultures and Sculptures*) konden in de maanden en de jaren daarna door een mix van wijkgebonden en meer externe initiatieven rekenen op een grote bijval en curiositeit.

afbeelding 84: vuurvogel *Vuurfeest* (januari 2008)
© Marijke Respeel

“De plek trok nu eenmaal aan. Het was ‘never seen’ in Gent dat je in zo’n wijk, zo’n plek op zo’n korte tijd transformeerde tot iets dat tegemoetkwam aan een aantal behoeften en noden van de buurt, maar waar je tegelijkertijd buurtoverstijgende dingen deed [...]. Ik herinner me de vuurvogel [...] gemaakt uit sinaasappelkistjes van het KASK (zie afbeelding 84). Die

installatie op zich was al indrukwekkend, [...] mensen waren benieuwd [...]. *De Site* lag volledig onder het ijs, maar er waren overal vuurkorven, de Turkse madammen deden de barbecue, ...” (C2).

Dat het experimenteren met een programma dat zowel Rabotiens als niet-Rabotiens aansprak tevens leidde tot onverwachte, grappige wendingen, wordt goed geïllustreerd door het locatiegericht project *Plantage*, dat beeldend *Transart*-kunstenaar Berten Jaeckers plande (rocса, 2009d).

Plantage bestond uit een 500-tal betonnen voetjes waaruit ijzers loodrecht de lucht in wezen, en die volgens een bepaald ontwerp waren uitgezet op *De Site*. Een week nadat Bertin zijn werk op het *Lentefeest* had neergepoot, waren zowat alle 500 voetjes verplaatst: enkele kinderen hadden ze meegenomen om ze te gebruiken als voetbalpalen of om kampen mee te bouwen, maar veruit de meeste voetjes deden dienst als plantenklimrek in

afbeelding 85: betonijzers gebruikt om boontjes tegenaan te laten groeien (zomer 2008)
© rocса

de tuinen (zie afbeelding 85). Zijn 'industriële plantage' was op die manier deel van geworden een 'echte plantage' wat ook zijn publiek, dat naar zijn kunstwerk kwam kijken omwille van het kunstwerk zelf, zowel verwarde als verraste.

2008	2009	2010
- 18 jan: <i>Vuurfeest</i>	- 8 mei: <i>Dag van Europa</i>	- 10 apr: tuiniersfeest
- 22 mrt: <i>Lentefeest</i>	- 6-7 jun: <i>Verjaardag 2</i>	- 6 mei: trefdag <i>Vlaamse Vereniging voor Steden en Gemeenten</i>
- 13 apr: <i>Déjeuner sur l'herbe d'art</i>	- 20-21 jun: <i>Camping Nomade</i> en verkiezing <i>Schuunsten Hof</i>	- 8 mei: <i>Kutunkafestival</i>
- 6-8 jun: <i>Verjaardag 1</i>	- 17-21 aug: kinderbouwkamp <i>Speels Bouwen</i>	- 5-6 jun: <i>Verjaardag 3</i> en verkiezing <i>Schuunsten Hof</i>
- 28 jun: verkiezing <i>Schuunsten Hof</i>	- 28-30 aug: <i>Camping Nomade</i> en <i>Afro Roots Festival</i>	- 4 sept: <i>Afro Roots Festival</i>
- 4-5 jul: <i>Afro Roots Festival</i>	- 3 okt: Afrikaanse volkskeuken	- 24 -25 sept: studiedag <i>Zaaien op beton</i> en slotfeest
- 29-31 aug: <i>Jam'lt</i> en <i>Dag 448/449</i>	- 10 dec: <i>Vuurfeest</i>	- 10 dec: <i>Vuurfeest</i>
- 27 sept: schoolfeest <i>De Teunisbloem</i>		
- 16 nov: 't <i>Zuiden in de wijken</i>		
- 12 dec: <i>Vuurfeest</i>		

tabel 10: overzicht evenementen op *De Site* (2008-2010) (rocса, 2009j; 2010d; 2011c)

Dergelijke 'cross-over events' werden in 2008 vrijwel maandelijks gepland; in 2009 en 2010 zakte dat aantal echter terug tot zeven gebalde momenten (rocса, 2009j; 2010d, 2011c) (zie tabel 10). De weersafhankelijkheid speelde de programmatie parten: was

het mooi weer, dan liep *De Site* vol, regende het, dan bleef het volk weg. “We moesten bij alles wat we deden eigenlijk een grote tent zetten” (ibid.). “[V]erhoudingsgewijs naar output, kosten – baten vond ik dat je daar [...] op den duur te weinig uithaalde” (C10), repliceert de wijkregisseur. Nadat een aantal festiviteiten in 2008 letterlijk in het water waren gevallen, en omwille van het vele (logistieke) werk, het gebrek aan tijd⁷⁵ en *rocsa*'s financiële kopzorgen naar aanleiding van een mank gelopen zakelijke doorlichting, werden de evenementen dan maar geleidelijk aan teruggeschroefd.

afbeeldingen 86-87: bloembakken vullen op de *Dag van Europa* (mei 2009); rommelmarkt op het *Kutunkefestival* (mei 2010)

© rocsa

Een negatief eindadvies van de beoordelingscommissie sociaal-artistiek werk kort daarna, begin 2009 vormde de spreekwoordelijke druppel. De commissie vond dat de organisatie ‘te weinig bezig was met haar artistieke kernwaarden, ‘niet innovatief genoeg was’ en ‘geen voorbeeldfunctie had in het veld’ (rocsa, 2009f). *rocsa* verloor op slag haar Vlaamse structurele erkenning en subsidie.⁷⁶ In een poging zichzelf terug duidelijker op de sociaal-artistieke kaart te plaatsen, werd besloten om in het tweede werkjaar van *De Site Cinema Idéal* en *Transart* af te bouwen⁷⁷, waardoor nieuwe initiatieven naast de tijdelijke invulling mogelijk werden. Op het terrein zelf werd besloten om terug te vallen op een aantal ‘vaste, terugkerende waarden’, zoals het buurt/verjaardagsfeest, de *Vuurfeesten* en het *Afro Roots Festival*, en enkele

⁷⁵ In 2009 richtte *rocsa* zich naast enkele kleinere projecten onder meer op de *rocsa singers* (cf. hoofdstuk 5), *Made by Oya* (cf. hoofdstuk 7) en de *Torens van Pandora* over het leven in de hoogbouw van Rabot en Oostende (rocsa, 2010d).

⁷⁶ Door deze negatieve beoordeling verloor *rocsa* haar erkenning en subsidie als sociaal-artistieke werking vanuit het Vlaamse *Kunstendecreet*. Het ‘financiële gat’ werd deels dichtgereden door de Stad Gent die de organisatie, naast de structurele middelen van zo’n 99.024 euro/jaar vanuit het departement Cultuur (Stad Gent, 2009b), eveneens contracteerde in het kader van de tijdelijke invullingen in Rabot en in de wijk Muide-Meulestede-Afrikalaan voor de werkingsjaren 2009 en 2010 (184.000 euro/jaar) (Stad Gent, 2009d).

⁷⁷ Deze afbouw had ook te maken met een personeelwissel bij *rocsa*: Klaas Ruyschaert had inmiddels het team verlaten, maar bleef wel nog de vormgeving van het communicatiemateriaal doen, en Claire Cauwels die erbij was gekomen, had de handen vol met *Made by Oya*.

‘interessante opportuniteiten’: de *Dag van Europa* (8 mei 2009) bijvoorbeeld waarbij na een debat met politici in de voormiddag, bloembakken werden gevuld en uitgedeeld in de buurt (zie afbeelding 86); of het *Kutunkafestival* (8 mei 2010) waarop eco-workshops en een rommelmarkt werden gecombineerd met concerten van *Sindicato Sonico*, *Rauw en Onbesproken*, *Sous-couche* en *Jaune Toujours* (zie afbeelding 87).

2.8 Bruggen vanuit De Site

De Site moest immers bovenal positief in de kijker blijven, zeker toen midden 2009 duidelijk werd dat de publiek-private constructie die de sanering en verkaveling van de ‘brownfield’ zou aansturen op het eind van het daaropvolgende jaar zou beklonken worden (Stad Gent, 2009b). Een afbouwscenario werd voorbereid: aangezien 2010 het laatste jaar van *De Site* werd, zo bepaalden *rocса*, *Samenlevingsopbouw Gent* en *Dienst Gebiedsgerichte Werking*, wilden ze pas vanaf 2011 enkele infrastructurele elementen verhuizen; als de bouwkransen klaar stonden, dat mochten ook de laatste tuinen, containers en kippen verdwijnen, vonden ze; *De Site* was gestart in, voor en door de buurt en daar moest het ook stoppen.

afbeelding 88: affichebeeld Zaaien op beton (september 2010)
© rocса

Met een gepast slotfeest op *De Site* op 24 en 25 september 2010 werd met de nodige zwier afscheid genomen van het terrein. De ene dag was er een meer officieel programma met speeches, een colloquium dat de gepaste titel *Zaaien op beton* (zie afbeelding 88) kreeg en waarbij naast *De Site* de inspirerende praktijken *Hotel Transvaal* (Den Haag) en *Creatief Beheer* (Rotterdam) werden toegelicht, een debat,

rondleidingen, een barbecue en een optreden van *Ay Yildiz*. De dag nadien was er een feest voor de buurtbewoners met een huifkartocht door de wijk, een murgafanfare, een voetbaltornooi en optredens van onder meer *Tugrul Yucesan* en *Mec Yec* (rocса, 2011c).

Achter de schermen werd intussen de verhuis van enkele activiteiten naar onder meer het op dat moment nog vrij kale wijkpark aan het gerechtsgebouw en het grasveld rondom de Rabottorens in gereedheid gebracht. Een en ander paste in het plan *Recreatieve Structuur* dat inmiddels was afgerond (Stad Gent, 2009e) en waarvoor de

Groendienst een aanvraag voor een *Meesterproef 2010*⁷⁸ plande. Met deze *Meesterproef* werd enerzijds gemikt op een ‘rode draad’ die de publieke ruimtes in de buurt verbond, anderzijds werden een aantal gedurfde en frisse ontwerpen gevraagd voor vijf plekken in Rabot: langsheen de binnenring moest worden nagedacht over een modulair concept *Buurderij* waarbinnen onder meer de volkstuinten een plaats konden krijgen; aan het *Neuseplein* en in het *Rabotpark* moest de komst van een veilige en verantwoorde spel- en sportinfrastructuur worden onderzocht; de omgeving rondom de *Sint-Jozefkerk* in de *Wondelgemstraat* moest worden aangepakt; en ook *El Paso* was dringend aan een (ver)nieuw(d) jeugdhuis toe (Stad Gent, 2010).

Tegelijk overtuigden de opbouwwerkers en de wijkregisseur, hun collega’s van de interne projectgroep *Bruggen naar Rabot*⁷⁹ en de projectleider ervan dat in de overeenkomst met de toekomstige projectontwikkelaar de aandachtspunten die *De Site* had blootgelegd – de nood aan ruimte en groen, sport- en spelelementen, het verder en meer betrekken van de buurt in de publieke ruimte, ... – een plaats moesten krijgen. Het was evenwel wachten tot de definitieve toewijs van die ontwikkelaar om verder concreet te onderhandelen, en die toewijs liet op zich wachten. Pas in december 2011, ruim een jaar na het gevierde ‘einde van *De Site*’, keurde de gemeenteraad de privaat-publieke samenwerking⁸⁰ met *AB Project* (vanaf 2012: *Tondelier Development nv*) goed (Maene, 2012). *rocsa* was inmiddels van het terrein verdwenen en had haar zinnen op een andere tijdelijke invulling gezet, en *Samenlevingsopbouw Gent* probeerde zo goed- en zo kwaadschiks mogelijk met een beperkt budget de dynamiek levendig te houden ...

3. De creatieve ontmoetingsplaats *De Site* als sleutelwerking

Werd eind 2006 met de opmaak van de nota *Recreatieve Structuur* de participatiediscussie opengetrokken van overleggen en vergaderen, naar het onderzoeken van feitelijke interacties en praktijken van buurtbewoners en -gebruikers,

⁷⁸ Met de *Meesterproef* biedt de Vlaamse Bouwmeester (jonge) ontwerpers de kans om een eerste opdracht te realiseren voor een publieke opdrachtgever.

⁷⁹ In deze tweemaandelijks projectgroep zaten verschillende afgevaardigden van alle stadsdiensten. Er werd steeds een stand van zaken van *Bruggen naar Rabot* besproken.

⁸⁰ Een publiek-private samenwerking is een samenwerkingsverband waarbij de overheid samenwerkt met een of meerdere privébedrijven om een project te realiseren. Dergelijke samenwerking gaat verder dan een klassieke overheidsopdracht, gezien er sprake is van maar één aanbesteding, de risico’s anders worden verdeeld en de overheid in de rol treedt van regisseur in plaats van louter opdrachtgever (Vlaamse overheid, s.d.).

dan ging *De Site als creatieve ontmoetingsplaats* een stap verder. Eerder dan participatie te beschouwen als 'iets dat van de (kansarme) Rabotiens zelf moest komen' en/of bij hen moest worden bewerkstelligd, engageerden de bij *De Site* betrokken sociaal-cultureel werkers zich om datgene wat mensen bezighield en belangrijk achtten, actief naar voor te brengen en mee de realisatie ervan te ondersteunen, en dit al van voor *De Site* goed en wel uit de startblokken was geschoten. Zo besloten de wijkregisseur en opbouwwerkers kort na de afbraak van *Alcatel* de mogelijke overlast op de vrijgekomen gronden niet af te wachten, maar het gesprek met de *Milieudienst* en het kabinet van de schepen van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen aan te gaan. Met de drie zelf geschreven *Wijk aan Zet*-voorstellen legden ze vervolgens een basisstructuur vast voor de uitbouw van de tijdelijke invulling. En eens het nieuwe *rocsa*-team in de buurt was gearriveerd, werd bekeken op welke manier de diverse ideeën en bezorgdheden van zowel bewoners als professionals – gaande van het voorkomen van vandalisme, sluikstort en 'onveilige situaties' tot het creëren van een plaats voor sport, spel en groen – concreet vorm konden krijgen en in beeld konden worden gehouden op het terrein.

Ik liet zien hoe vanaf het voorjaar van 2007 een stuurgroep er vaart achter zette. In het streven om datgene wat 'onhaalbaar leek' en bij aanvang werd afgedaan als een 'wild plan' waar te maken, werd participatie verder opengetrokken van een methodisch principe om doelgroepen te bereiken naar participatie als een noodzakelijk uitgangspunt waarbij private en publieke actoren, private actoren onderling en publieke actoren onderling de handen in elkaar sloegen. De begrenzing van de eigen sectoren en procedures werd aldus overstegen en er werd ingezet op een breed samenwerkingsverband gericht op een project van 'stedelijk samenleven'. Volgens een ex-kabinetsmedewerker werd op die manier zelfs geschiedenis geschreven: voor het eerst in Gent lieten sociaal-cultureel werkers, bestuurders en stedelijke ambtenaren de beproefde methodes voor wat ze waren en werd samen met bewoners aan de slag gegaan rond een reeks doe-gerichte activiteiten.

Dit 'samen doen' en de pragmatische aanpak van de *rocsa*-medewerkers, opbouwwerkers en wijkregisseur, die niet te beroerd waren om de bloemborders mee aan te leggen, de picknickbanken ineen te knutselen of het houten hekwerk te timmeren, maakten dat de terughoudendheid van heel wat sceptici geleidelijk aan omsloeg in curiositeit en enthousiasme. Gülcans lijst van geïnteresseerde tuiniers groeide, kinderen kwamen een handje helpen, en enkele vrouwen brachten de teamleden eten en drinken. Toen de creatieve ontmoetingsplaats op 9 juni 2007 officieel opende, was de verbazing groot: niet alleen waren op minder dan een half jaar tijd op een daarvoor 'te verbergen' en '(potentieel) problematische brownfield' voetbalvelden, volkstuinten, een mini-kinderboerderij, een evenementenweide, een

strand en een bar verzezen, op de rode beton stond tevens een ongezien en divers gezelschap van bewoners, middenvelders, overheidsspelers en politici. Het beeld van Rabot en meer specifiek dat van de Alcatelsite was op korte termijn bijgesteld: van de 'onmogelijkheid om er iets te doen' werd het een 'plek die ertoe deed', een plek waar de buurt (letterlijk en figuurlijk) kon herademen.

In de maanden daarna, toonde ik, vormden zich achter die vele infrastructuur op *De Site*, die voor verschillende gebruiken dienstdeed (feesten, rondhangen, sporten, spelen, babbelen, ...), nieuwe netwerken. De opbouwwerkers verzamelden de tuiniers en de 'barbecuedames' in nieuwe bewonersgroepen, en *rocsa* richtte een filmclub en een kunstenaarscollectief in en zette geregeld een evenement op poten waarop gelijktijdig verscheiden programma's door elkaar liepen: een verkiezing van de mooiste tuin gekoppeld aan een try-out van jonge muzikanten; een openluchtfilm, een barbecue en een voetbaltornooi, ... *De Site* bood plaats aan verschillende ontmoetingen; ambivalent, homogeen en heterogeen. Bovenal moest iedereen, jong en oud, Rabotien en niet-Rabotien, sporadische bezoeker en vaste tuinier, er zich welkom voelen, vond de stuurgroep; het moest een 'publieke plek' zijn in alle betekenissen van het woord. Dat er daardoor sommige 'oudgedienden' van de vorige klankbordgroepen onherroepelijk van de radar waren verdwenen, leek bijkomstig. 'Anderen' werden nu bereikt; *De Site* had nieuwe participatiemogelijkheden gecreëerd, waarop heel wat Rabotiens werden aangesproken, soms met onverwachte uitkomsten die nu eens in de lijn lagen van de professionele inzet, zoals bij de kinderboerderij, dan weer, buiten de verwachtingen landden, zoals bij de peter- en metergroep.

Opvallend is dat als 'het fout liep' de participatieve benadering werd verlaten en de professionele inbreng werd versterkt vanuit de idee dat 'dit niet bij bewoners en/of de wijk kon worden gelegd'. Ik gaf aan dat dit op den duur zorgde voor heel wat werk, verhoudingsgewijs té veel werk voor slechts het handjevol professionals dat dagelijks op het terrein aan de slag was. De brede gedrevenheid en grote vindingrijkheid waarmee *De Site* in de voorbereidingsfase in 'no time' op de rails waren gezet, waren bovendien na de opening midden 2007 (deels) weggefallen, wat – onbedoeld en ongewenst – de sectorale begrenzings opnieuw zichtbaar maakte. De verantwoordelijkheid voor *De Site* werd op deze begrenzings verdeeld, en niet langer gedeeld. Als coördinator en trekker van het geheel kreeg *rocsa* de vele 'restactiviteiten' toegeschoven, van onderhouds- en herstellingswerken tot het blussen van brandjes, mensen helpen bij kleine en grote calamiteiten, en het bijhouden van ingewikkelde financiële afrekeningen; een opdracht die de capaciteit van de personeelsomkadering van *rocsa* ruim oversteeg, en die buiten de begrenzing als 'sociaal-artistiek project' viel. De organisatie zette zich zo eerst intern en later eveneens extern, toen de Vlaamse beoordelingscommissie sociaal-artistiek werk oordeelde dat ze te ver buiten het

kunstenkader was getreden en een erkenning en subsidiëring uitbleven, in een zeer kwetsbare positie. De financiële ondersteuning van de Stad Gent maakte het 'overleven' dan wel mogelijk, het afhankelijk zijn van die ene subsidiënt was geen houdbaar scenario en voedde de kritiek dat de werking werd geïnstrumentaliseerd, haar autonomie en (potentieel) 'subversief vermogen' te grabbel gooide.

De stuurgroep bleef ondertussen wel hameren op het nadenken over de toekomst van *De Site* en de vraag hoe de condities voor het verankeren van 'succesvolle initiatieven' in *Bruggen naar Rabot* mee opgenomen konden worden. De visietekst verwees in die zin naar het 'duurzaam groeien op vlak van infrastructuur, expertise en noden en behoeften'. Terwijl op het terrein kleine en grote moeilijkheden bleven opduiken en *rocsa* vocht om (zakelijk) te overleven, werd echter, zo stelde ik, vooral nagedacht over het 'inpassen' van een aantal activiteiten binnen het groter verhaal van *Bruggen naar Rabot* en over het 'inbreken' op (zeker) de plannen op de gronden van *De Site* zelf. Signalen en indrukken werden op andere overlegmomenten besproken: onder professionals op onder meer de interne projectgroep, de werkgroep jeugd, het welzijns- en buurtteam, of met bewoners tijdens besprekingen zoals die over de renovatie van *De Kring* en de bouw van een sociaal restaurant. Aangezien de onderhandelingen over de nakende publiek-private constructie die de sanering en verkaveling zou leiden, binnenskamers werden gevoerd (omwille van de juridische gevoeligheden), moest daarnaast worden vertrouwd op de projectleider van *Bruggen naar Rabot* om de laboratoriumfunctie van het project en hetgeen de Rabotiërs aanbelangde, in het bestek te vermelden.

Eind 2010, toen *De Site* haar sluiting aankondigde, was nog niets beslist over die toekomstige plannen en toch werden enkele containers al een na een verhuisd; de uitbouw van het nieuwe project leek de afbouw van de tijdelijke invulling te impliceren. Terzelfdertijd werd vergeten om het verhaal dat doorheen de jaren vorm had gekregen, op een goede manier door te geven. De professionele expertise die was opgebouwd zowel op vlak van participatie, het accommoderen van gemeenschapsvorming, en het omzetten van private bekommernissen naar publieke kwesties, was nauwelijks gedocumenteerd en/of geregistreerd. En ook de omslag van de participatieve inzet van een methodisch principe naar een samenwerkingsverband gericht op het genereren van nieuwe kennis en mogelijkheden met betrekking tot het stedelijk samenleven werd amper gethematiseerd. De studiedag *Zaaien op beton* en de nota *Recreatieve Structuur* waren op dat vlak niet meer dan een pleister op de wonde. Er leek voornamelijk te worden vertrouwd op allerhande 'externen' die de tijdelijke invulling in eerste instantie vatten in termen van een 'nieuwe methodiek om kwetsbare doelgroepen te bereiken', waardoor opnieuw, net als bij de *rocsa singers*, het 'bredere plaatje' wegviel

HOOFDSTUK 7

Made by Oya

“Ambachtelijkheid, dat is het permanente geworstel met het onbekende.

Daar bevindt zich de kern van het ware artistieke onderzoek [...].

En voor dat [...] onderzoek is continuïteit, duur, traagheid nodig [...].

Echt onderzoek, dat is de uitzonderlijke gave om in het hier en nu
steeds opnieuw zijn eigen praktijk opnieuw uit te vinden”

(Vanhaesebrouck, 2011: z.n.).

2008	2009	2010	2011	2012	2013
Made by Oya: rechtstreeks betrokkenen					
<i>rocsa</i>					
	Claire Cauwels (projectcoördinator)				
	Catherine Van Laake (textielkunstenaar)				
	Katrien Baetslé (textielkunstenaar naaiatelier)				
	Sofie De Ville (textielkunstenaar weefatelier)				
	Julie Maesele (textielkunstenaar brei- en haakatelier)				
	Ine Vacquier (textielkunstenaar naaiatelier)				
	Esra Arslantas (sociaal-artistiek medewerker)				
	Elles De Koe (textielkunstenaar brei- en haakatelier)				
	Chris Rotsaert (projectcoördinator)				
Samenlevingsopbouw Gent					
	Gülcan Sari (deels vervangen door Düdü Balci) (opbouwwerker)				
Made by Oya: samenwerkingspartners					
<p>verspreid over de tijd: deelnemers; <i>Integratiedienst, Dienst Gebiedsgerichte Werking, OCMW Gent en Federatie van Zelforganisaties Vlaanderen</i> (als stuurgroepleden); <i>AGORA</i>-partnerschap (voor de eerste subsidies); kunstwerken en -organisaties <i>KANT, Museum over Industrie, Arbeid en Textiel, Huis van Alijn, tapis plein, Vooruit, Quartier Bricolé, Cultuurcentrum Ronse, ...</i> (als presentatieplekken en voor co-productieprojecten); <i>Dienst Kunsten, Dienst Economie, Lokaal Werkgelegenheidsbureau</i> en expertisecentrum <i>De Punt</i> (voor werkgroep sociale economie); dekenij (voor acties in de <i>Wondelgemstraat</i>); plaatselijke verenigingen en organisaties (<i>KAV, moskee, parochie, scholen, ...</i>) (als 'toeleiders' activiteiten); <i>Centrum voor Ondernemen</i> (voor opmaak businessplan); <i>Syntra</i> (voor sessies ter voorbereiding van de verkoop); kunstenaars zoals Sara Vrugt, Annelien Vermeir, Claire Stragier, Laura Caroen en Daniela Dossi (voor artistieke initiatieven); ...</p>					

tabel 11: overzicht rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *Made by Oya*

Inleiding

In het vorige hoofdstuk gaf ik aan op welke manier vanuit *De Site*, een 'brownfield' die in afwachting van sanering en verkaveling tijdelijk werd ingericht als een creatieve ontmoetingsplaats, nieuwe netwerken en initiatieven ontstonden: mensen die elkaar nooit eerder hadden opgemerkt, troffen elkaar rondom de tuintjes, de bar, de voetbalvelden of tijdens een van de vele evenementen. Een ongezien en tot dan toe onzichtbaar potentieel werd aangeboord, waardoor het beeld van Rabot en dat van het terrein zelf geleidelijk aan wijzigde van de 'onmogelijkheid om er iets te doen' naar ook een 'plek die ertoe deed', en van *De Site* als een 'te verbergen overlast' naar een publieke ruimte.

Tegelijk, duidde ik, werden de sociaal-cultureel werkers er overspoeld door vragen die verband hielden met zowel dienstverlening, kleine en grote ergernissen, als de lopende stadsvernieuwingsplannen. Ik toonde hoe deze vele vragen werden meegenomen in een 'duurzaam groeiscenario' (Stuurgroep *De Site*, 2008b), dat concreet neerkwam op (het vergaderen over en voorbereiden van) voornamelijk fysiek-ruimtelijke ingrepen: het voorzien van sportvoorzieningen, spelelementen, extra (functioneel) groen, ... in de toekomstige ontwikkeling en in de nabije omgeving (Stad Gent, 2009b).

Een belangrijke, andersoortige uitloper van dit duurzaam scenario is het *Made by Oya*-project, dat voortkwam uit de vaststelling dat heel wat Turkse vrouwen op en naast *De Site* zelfgemaakte sjaals, mutsen en 'patikler', een soort korte slofjes die vooral in huis worden gedragen, verhandelden (zie afbeelding 89). De vingervlugge vaardigheden van deze vrouwen waren opmerkelijk. Zo demonstreerden ze maar al te graag hun oya-techniek, een soort fijn kantwerk dat wordt gemaakt met naald en draad, van regio tot regio verschilt en dat wordt aangeleerd van moeder op dochter en van generatie op generatie.

rocса besloot om het niet bij deze vaststelling alleen te laten, en het 'textielambacht als gemeenschappelijke taal' verder te verkennen. Nadat een navraag in de buurt bij enkele bewoners en partnerorganisaties uitwees dat de interesse was geprikkeld, werden de grote lijnen van *Made by Oya* (toen nog: *Bind-weefsel*, daarna: *Filatuur*) uitgezet: vanuit het aanwezige talent van de groep vrouwen wilden de medewerkers de brug slaan met de rijke nijverheidsgeschiedenis van Rabot, het eigen

afbeelding 89: buurtbewoonster Fadime Cetinkaya was van bij het begin bij *Made by Oya* betrokken
© rocса

sociaal-artistieke programma en het onderzoek naar economische spin-offs (rocsa, 2009e; 2009g).

In oktober 2008, minder dan een half jaar nadat de koop en verkoop van de handwerkjes voor het eerst waren opgemerkt, startten de eerste weef-, brei- en haakateliers waar deelnemers, sociaal-cultureel werkers en kunstenaars, kennis en kunde konden uitwisselen, uitdagen en verfijnen (Denaert, 2009; rocsa, 2009i).

In wat volgt, ga ik na op welke manier, soms met horten en stoten, binnen en buiten deze ateliers werd getracht het verleden, het heden en de toekomst van de wijk en haar bewoners te verknopen.⁸¹ Ik sta uitgebreid stil bij de rol en positie van de betrokken professionals die, nog explicieter dan bij *De Site*, in hun denken en werken in verbanden – en niet in structuren –, een vernieuwing beoogden die breed en diep raakte en grenzen tussen mensen en sectoren aftastte en overschreed. Steeds nadrukkelijker echter, stel ik, zorgde dit delen voorbij de eigen groep, buurt en discipline voor een moeilijke evenwichtsoefening tussen onder meer de inbreng van de kunstenaars en de ervaringen en expertises die in de praktijk besloten lagen, tussen tijd en ruimte laten voor het onverwachte en de noodzaak op gekende mogelijkheden en methodieken in te tekenen, en tussen een heldere profilering en informeel samenwerken (Deceur et al., 2015).

1. Wat vooraf ging

Midden 2008, vlak na de ontdekking van ‘het kleinschalig textielhandeltje’ op *De Site*, klopte buurtbewoonster, *Transart*-lid en tevens medewerkster van de Gentse *Integratiedienst*, Rebecca Vangestel bij *rocsa* aan met een voorstel voor een textielproject. Rebecca had eerder vanuit haar dienst een aantal initiatieven opgezet en ondersteund om etnisch-culturele minderheden anders in de kijker te plaatsen, zoals *Van mond tot mond* (2001) dat inzoomde op het gebruik van taal en meertaligheid, en *Gentse Gasten* (2008) over de eerste generatie Marokkaanse gastarbeiders. Daarnaast was Rebecca contactpersoon voor *AGORA*, een Gents partnerschap⁸² dat waakte over

⁸¹ In overeenstemming met het onderzoeksopzet (zie hoofdstuk 3) analyseer ik de werking van *Made by Oya* tot eind 2013 in de diepte. Aangezien het atelier anno 2017 evenwel nog steeds actief is, bespreek ik meer recente evoluties beknopt.

⁸² In dit partnerschap zaten het stadsbestuur, *Intercultureel Netwerk Gent*, *OCMW Gent*, *Samenlevingsopbouw Gent* en de vier erkende Gentse sociaal-culturele migrantenverenigingen: *Vereniging voor Ontwikkeling en Emancipatie van Moslims (VOEM)*, *Federatie van Marokkaanse Verenigingen (FMV)*, *Federatie van Zelforganisaties in Vlaanderen (FZO-VL)* en de *Federatie voor Vooruitstrevende Verenigingen (CDF)*.

de participatie en inspraak van Gentenaars met een migratieachtergrond en daarvoor onder andere subsidies toekeende. Vanuit die laatste hoedanigheid was ze via-via in contact gekomen met Catherine van Laake, een Amerikaanse textielkunstenaar die in Portland (Oregon) verantwoordelijk was geweest voor de educatieve agenda van de plaatselijke handweversgilde en ervaring had met spinnen, weven, haken, breien, het kaarden van wol en het verven met natuurlijke grondstoffen (van Laake, 2017). Catherine wou, nu ze naar België was geëmigreerd, haar handwerk opnieuw professioneel oppakken. Ze had een dossier geschreven waarin ze de contouren van een reeks textielworkshops uit de doeken deed waarmee ze “validatie en zeggenschap [...] [wou] geven aan de culturele, historische, creatieve, intellectuele en technische kennis die vrouwen [...] hebben” (van Laake, 2008: 5).

Het *rocса*-team zag onmiddellijk de ongelofelijke opportuniteit en besloot Catherine te koppelen aan de Turkse vrouwen, om op die manier hun ambacht te valoriseren en vanuit het samen werken nieuwe gedeelde banden en betekenissen bloot te leggen (*rocса*, 2008a).

afbeelding 90: rocса-medewerker Claire Cauwels bij een van de weefgetouwen (voorjaar 2009)
© rocса

Ingegeven door de ervaringen bij *De Site* riep *rocса* kort na de zomer een stuurgroep in het leven, waarin naast Catherine, Rebecca en het eigen team, dat inmiddels een extra projectmedewerker Claire Cauwels⁸³ telde (zie afbeelding 90), eveneens opbouwwerkers Gülcan Sari en Dimitri Vandenberghe, wijkregisseur Stefaan Vervaeke (*Dienst Gebiedsgerichte Werking*), stafmedewerker

interculturaliteit Frank Schoofs (*OCMW Gent*) en educatief medewerksters Lieselotte

⁸³ Claire Cauwels kwam eigenlijk in de plaats van Jorgen Van Kan, die van november 2007 tot en met mei 2008 halftijds bij *rocса* filmclub *Idéal* en de ad hoc projecten had opgenomen. Met Claire die op 1 september 2008 aan de slag ging, koos de organisatie voor een voltijdse werkracht die ervaring had in het werken met diverse groepen (eerst als participatiedeskundige bij *Kom-pas Gent*, later bij het Vlaamse *Kennisknooppunt Interculturaliseren*), eerder had meegedaan aan *Gentse Helden* (zie hoofdstuk 4) en zelf “even in de textiel had gezeten” (M2) als medewerkster van de klantendienst van textielbedrijf *Andres NV* (*rocса*, 2010b).

Coessens en Valerie Demaecker (*Federatie van Zelforganisaties Vlaanderen*) zetelden.⁸⁴ Op basis van Catherines initiële voorstel en Rebecca's aanwijzingen werd een nieuw dossier voorbereid dat eind september als 'netwerkproject' bij AGORA⁸⁵ werd ingediend.

Onder de noemer *Bind-weefsel* (zie afbeelding 91) werd hierin de idee geopperd om een

“vruchtbare werkruimte [te creëren, waar] [...] (allochtone en kansarme) vrouwen in groepen [...] bij elkaar [konden worden gebracht] [...] om textielcultuur, geschiedenissen en kennis, in functie van henzelf en anderen, uit te wisselen, [...] [om] cross-culturele waarden via het proces van het maken van [...] textielkunst [gezamenlijk te beleven]; en [om] [...] een 'communicatie-weefsel' [te creëren dat] het begrip [...] tussen [de] vrouwen [kon bevorderen]” (rocsa, 2008b: 6).

In functie van een eerste startmoment op 7 oktober 2008 spraken de verschillende stuurgroepleden hun achterban aan en werden er flyers in het Nederlands, Frans, Engels en Turks binnen en buiten de buurt verspreid. Het mond-tot-mond circuit deed zijn werk en zo'n veertig vrouwen daagden op; jong en oud, “vooral Turkse [...] en een aantal Bulgaarse ook” (M2).

afbeelding 91: logo *Bind-weefsel*
© rocsa

De vroegere vergaderruimte van *El Ele*⁸⁶ in *De Pannestraat*, die de vaste uitvalsbasis zou worden van *Bind-weefsel* tot er een meer geschikte plek was gevonden, bleek al gauw te klein. Er was “massa's volk” (M2), herinnert zich een betrokkene.

“We hebben toen uitgelegd wat de bedoeling was en [...] ook wel de vraag gesteld aan de vrouwen van kijk, wie voelt zich geroepen om aan die workshops deel te nemen. Direct waren er positieve reacties van ik kom, en ik kom ook. Aangezien het sociaal-artistiek was en omdat het op termijn

⁸⁴ OCMW Gent en FZO-VL waren in de eerste plaats passieve leden; hun aandeel in de stuurgroep ging niet verder dan op de hoogte blijven van de gang van zaken en het communiceren binnen hun respectieve organisaties.

⁸⁵ Voor zo'n netwerkproject kon maximum 25.000 euro worden aangevraagd (rocsa, 2008b).

⁸⁶ Eind 2008 hing het lokaal integratiecentrum *El Ele* (zie ook hoofdstuk 2) een faillissement boven het hoofd. In februari 2009 werd de vzw definitief ontbonden (El Ele, 2009).

misschien wel een eigen vzw ging worden waar ook een economisch luik aan gekoppeld was, sprak het meteen een aantal vrouwen aan” (M5).

Contactgegevens werden genoteerd en op basis van individuele gesprekken waarin werd gepolst naar ervaringen en interesse werden vier groepen gemaakt, die Catherine artistiek zou aansturen: een weefgroep (dinsdagvoormiddag) en een decoratiegroep (woensdagvoormiddag) met telkens vijf deelnemers, en twee brei- en haakgroepen, één met twaalf ‘gevorderden’ en één met acht ‘beginners’ (op respectievelijk donderdagvoor- en donderdagnamiddag). Vrouwen die zich later meldden of niet op een van de vooropgestelde tijdstippen aanwezig konden zijn, werden voorlopig op een wachtlijst geplaatst (rocsa, 2009e).

afbeelding 92: Fadime Sögüt demonstreert de oya-techniek (najaar 2008)
© rocsa

Ondertussen werd het onderzoek naar ieders affiniteiten en behoeften voortgezet. Op de eerste samenkomsten haalde Catherine staaltjes, patronen en proeflapjes boven, waarna al vrij snel bleek, geeft een opbouwwerker aan, dat sommige vrouwen over een veel vlottere en an sich professionelere techniek beschikten dan zijzelf. Zeker in het brei- en haakatelier voor gevorderden (zie afbeelding 92); “zij was altijd bezig met die boekjes, en tegen dat ze de uitleg had gegeven, waren de vrouwen al lang begonnen” (M5). En toch, vult een collega aan, stak ze de deelnemers wel voortdurend “in dat kotje van je kan niets en we

moeten jou helpen” (M2). De vrouwen waren in Catherines ogen “grote sukkelaars” (ibid.) en vanuit die positie stelde ze zich erg dominant op:

“Zij zette zich altijd op de positie van ik ben hier de lesgever en jullie zijn de deelnemers en er wordt geluisterd naar mij. Het was geen verhaal van wij bepalen gezamenlijk de inhoud of de thema’s, integendeel. Daar was absoluut geen sprake van” (M5).

“Het was [...] van ik heb hier de macht om u te helpen of niet te helpen, [...] ik bepaal hier wat we doen en hoe dat we dat doen en ik geef jullie dan mini-detailtaakjes om uit te voeren [...]. Ik dacht ook dat dat in workshops ging gegoten worden, [...] [m]aar we botsten al heel vlug op het feit dat ze haar eigen kennis [over haar specialiteiten: natuurlijk kleuren en weven] eigenlijk helemaal niet wou delen, want ja, dan zei ze dat ze veel moeite had moeten doen om die kennis zelf te verzamelen en dat ze haar geheimen niet wou

prijsgiven. Dus dat werd dan op den duur wel wat raar en wij begonnen te denken van ah ja, zij is hier op zoek naar uitvoerders die met haar schone kleurstoffen en haar schone materialen top-notch dingen gaan maken voor designers of zo, wat ook had gekund hé, maar [dat was toch niet het opzet, dacht ik]" (M2).

Het taalprobleem en het 'verschil tussen de Amerikaanse en Belgische mentaliteit' (ibid.) bleek, volgens de sociaal-cultureel werkers, alles bij elkaar genomen nog de grootste boosdoeners. Alle andere professionals mochten dan al behoorlijk Engels spreken, het bleek onvoldoende om bepaalde zaken te nuanceren en te expliciteren (rocsa, 2009e; Samenlevingsopbouw Gent, 2009a), waardoor het onderling wantrouwen groeide. Zo sprak Catherine tijdens de ateliermomenten eerst in het Engels, Claire vertaalde naar het Nederlands waarna Gülcan overschakelde naar het Turks en "ja" (M5), geeft die toe,

"ik negeerde bepaalde zaken in mijn vertaling [...]. Catherine beklemtoonde dat ze kansarm waren, [...] maar dat is wel een etiket plakken op hun voorhoofd. [...] De vrouwen voelden dat ook. Haar blik, haar visueel contact sprak boekdelen [...]. De vrouwen die wel wat Nederlands spraken, zeiden op den duur zelf ook van wat is dat hier? Ik ben geen kansarme!" (ibid.).

Het bleek bijvoorbeeld zeer moeilijk uit te leggen dat in het gezamenlijke dossier dan wel stond dat Rabot en het merendeel van de vrouwen als 'kansarm' konden worden bestempeld, maar dat in de werking juist de nadruk werd gelegd op datgene dat de bewoonsters in hun mars hadden. In Catherines ogen getuigde dat van een fundamentele oneerlijkheid tegenover de deelnemers 'want dat was niet hoe er over hen naar de buitenwereld werd gecommuniceerd'.

Ondanks de vele teamgesprekken en aparte babbels om de verschillen in visie over de aanpak en de doelstellingen te duiden en te overbruggen, nam het onderscheid in denken en doen tussen Catherine enerzijds en het *Made by oya*-team en de stuurgroep anderzijds, zienderogen toe. Ook al had het project de vlucht vooruit genomen en was er na de jaarwissel met de goedgekeurde AGORA-middelen een winkelpand gehuurd in de *Wondelgemstraat* om de sociaal-economische component in de verf te zetten (rocsa, 2009g), eind januari werd alsnog beslist om een streep onder *Bind-weefsel* te trekken. Op aandringen van Catherine en in afwachting van een definitieve naam werd tijdelijk voor *Filatuur* gekozen.

2. Reconstructie van Made by Oya

Het *rocsa*-team besloot om niet bij de pakken te blijven zitten. De workshops werden opgeschort en via de opleidingen beeldende kunsten, textielontwerp van de twee Gentse kunsthogescholen (*KASK – School of Arts Ghent* en *Sint-Lucas*) ging Claire op zoek naar (een) artistiek medewerker(s) die het geheel kon(den) overnemen en meer creatief het ambacht van de vrouwen kon(den) prikkelen. In maart 2009 werden er drie jonge ‘vervangsters’ aangesteld: het weven kwam in handen van Sofie De Ville die al eerder had gewerkt in het Tilburgse *Textielmuseum* (2006-2007) en de wedstrijd *Portfolio* (2007) had gewonnen; Julie Maesele die stage had gelopen bij modeontwerpster Kaat Tilley (2008) en onder meer had geëxposeerd tijdens de *Dutch Design Week* (2008) begeleidde voortaan het breien en haken; en Katrien Baetslé die een juwelen- en accessoireslijn voor schilderes Isabelle de Borchgrave had opgezet en zelf tal van multimediale installaties had ineengebokst (zoals *Minella Spirella*, een caravan die door het land reisde, herinneringen achterliet en verhalen meenam, en *Walk up, look down*, een toeristische wandeling op de Brusselse daken (2005)), was vanaf dan verantwoordelijk voor een naaigroep, die op vraag van de vrouwen uit Rabot op zaterdagvoormiddag plaatsvond (Deceur, 2009).

Onder impuls van Sofie, Julie, Katrien, Claire en Gülcan nam de werking in de maanden daarna een vlucht. Tegen de zomer hadden ze de winkelruimte in de *Wondelgemstraat* volledig heringericht en een nieuwe naam en baseline gelanceerd: *Made by Oya – social textile design* (zie afbeelding 94).⁸⁷

Ik toon hierna hoe dit nieuwe projectteam vanuit verschillende thema’s en ieders verscheiden specialiteiten en disciplines experimenteerde met diverse materialen en kleuren. Samen met de veertig deelnemers droomden de medewerkers, geïnspireerd door de bezoeken aan allerhande musea en tentoonstellingen, over een eerste eigen expositie. Terzelfdertijd

afbeelding 93: etalage *Made by Oya* klaar voor de showcase (voorjaar 2010)
© rocsa

⁸⁷ *Made by Oya* verwijst zowel naar de traditionele handwerktechniek van de ‘deelnemers van het eerste uur’, als naar de godin Oya, het symbool voor verandering, creatie en leiderschap; met *social textile design* wordt geduid op het engagement, de solidariteit en de drang naar innovatie (rocsa, 2009c).

exploreerden ze het sociaal-economische luik; ondersteund door collega's van de *Dienst Economie*, het *Lokaal Werkgelegenheidsbureau* en het expertisecentrum voor ondernemen *De Punt* werd de eerste *Made by Oya*-collectie gestyled en verkocht op een show case (zie afbeelding 93), in een pop-up-store en tijdens beurzen in Gent en Brugge.

afbeelding 94: logo *Made by Oya*

© rocsa

Gaandeweg, geef ik aan, geraakte dit vervlochten sociale, artistieke en economische traject echter volledig uit balans; het engagement ten aanzien van de vraag van de deelnemers om hun

bijverdienste uit te bouwen, de gedifferentieerde participatieve inzet en de drang naar innovatie en andersoortige kwaliteiten dreef *rocsa* steeds meer buiten de gekende kaders, waardoor ze zichzelf helemaal buitenspel dreigde te plaatsen.

In het najaar van 2011 werd *Made by Oya* opnieuw bijgestuurd: het commerciële element werd losgelaten en een meer 'werkbaar compromis' werd vooropgesteld.

2.1 Creëren en delen in het atelier

De nieuwe aanpak van Sofie, Julie en Katrien, die anders dan hun voorganger zochten naar manieren om de onderling verscheiden perspectieven van de deelnemers en henzelf samen te brengen, te leren van elkaar en een hedendaagse kijk op het traditionele handwerk te ontwikkelen (M7), maakte dat het aantal geïnteresseerden bleef stijgen. In de weken na hun komst meldden zich maar liefst 60 nieuwe kandidaten (*rocsa*, 2009g). "Er was gewoon wreed veel energie" (M2), blikt een van hen terug; iedereen voelde zich erg betrokken en wou een sterk project neerzetten (M6). Minimum tweewekelijks zaten ze dan ook met Claire en Gülcan samen om de voorbije activiteiten te evalueren en na te denken over verdere toekomstplannen en over een overkoepelend programma dat de vier ateliers en de verschillende begeleiders en vrouwen kon binden.

afbeeldingen 95-97: experimenteren met naaipatronen, met haken en met een weefgetouw (voorjaar 2009)

© rocsa

Vooral het nagaan hoe de deelnemers konden worden overtuigd en gemotiveerd om “eens andere zaken te proberen” (M7), “hun grenzen te verleggen [...] [en] voorzichtig hun blikveld te verruimen” (M3) hield de professionals de eerste maanden bezig. De weef- en naaigroep (zie afbeelding 95), die voor het grootste deel bestonden uit beginners, moest echter startten bij het aanleren van de techniek, en dat was niet evident, niet voor de vrouwen en niet voor de begeleidsters.

“Zo was er [een kunstenaar] die heel theoretisch begon, dat was echt zo met een potlood of met stiften beginnen kleuren op papier, waarna we er haar attent op maakten dat er mensen waren die analfabeet waren en ze niet moest afkomen met patronen en cijfertjes [...]. Er moesten manuele dingen gebeuren, echt tastbare zaken. We hebben dan gevlochten (zie afbeelding 96), en dat ging wel, waarna de vrouwen uitkeken om met het weefgetouw te werken (zie afbeelding 97) [...]. En dan was het eerst experimenteren met proeflapjes, tot een aantal van de vrouwen terug neigden af te haken, want wat doe je met die lapjes? Dan hebben we er handtassen van genaaid en portefeuilles en iedereen vond dat schoon” (M5).

Bij de brei- en haakdames, die de techniek wel beheersten, kon meteen worden geëxperimenteerd met “nieuwe kleuren, mooiere, meer kwalitatieve materialen” (M6) en met ‘scrapbooks’ en ‘moodboards’ die de sfeer en de stijl van de creaties aanstuurden (rocsa, 2009g). De artistiek medewerkers trachtten zo stap voor stap de verbeelding van de groep aan te spreken en te verbreden. Tot dan “waren de vrouwen [immers] gewoon geweest de dingen te maken die ze maakten” (M7), legt een van hen uit. Nu werd alles gedegen voorbereid en werd een structuur aangehouden:

“Niet zo van beginnen, want zij doen dat hé, ze beginnen en zien dan waar dat ze uitkomen. Ook heel tof, maar ik had zoiets van ok, dit is het materiaal, [...] we hadden één opdracht, [...] zodanig dat er een beetje een coherent geheel ontstond. Om een voorbeeld te geven, ik zei van dit is een blad papier, zet daar gewoon punten op en dan mag je die punten verbinden, en zo hadden ze [...] eigenlijk helemaal zelf een halsketting ontworpen, zonder dat ze het doorhadden. Want ze zeiden eerst van ja, maar wij kunnen niet tekenen, we zijn niet naar school geweest ... Maar als ik dan zei van kijk, je hebt nu wel net een juweel ontworpen [...] dan waren ze super fier” (M3).

Het voorleggen van beeldmateriaal was in die zin een must, “want we konden elkaar niet begrijpen” (M7). Er werd dan wel, zeker voor de ‘donderdagmiddaggroep’, die op een uitzondering na, uit oudere, Turkse, veelal analfabete vrouwen bestond, vaak een beroep gedaan op Gülcan en haar collega Düdü Balci die tweetalig waren, in de praktijk werd in eerste instantie gecommuniceerd met tekeningen (zie afbeelding 98), met allerlei voorbeelden en met ‘tarzança’, een soort gebarentaal met hier en daar wat losse woorden in het Nederlands en het Turks (M5) – “Ik heb dan zo’n app geïnstalleerd, *Google Translate*, zij moesten dan lachen, maar het hielp me wel” (M3).

Bovendien werd alles altijd traag uiteengezet en als iemand, een deelnemer of een van de begeleiders, iets niet begrepen had, dan kon die terugvallen op iemand die wel wist hoe en wat (rocsa, 2009g).

Vanuit die wil en de goesting om elkaar te verstaan, groeide stilaan een groot wederzijds respect, geeft een van de kunstenaars aan:

“In het atelier kreeg iedereen de kans om met mensen die ze anders gewoon voorbij passeerden en wel nieuwsgierig naar waren, [...] tijd door te brengen en kennis te delen, al was het met gebaren of met de dingen we maakten” (M7).

afbeelding 98: Sofie De Ville legt een en ander uit (voorjaar 2009)
© rocsa

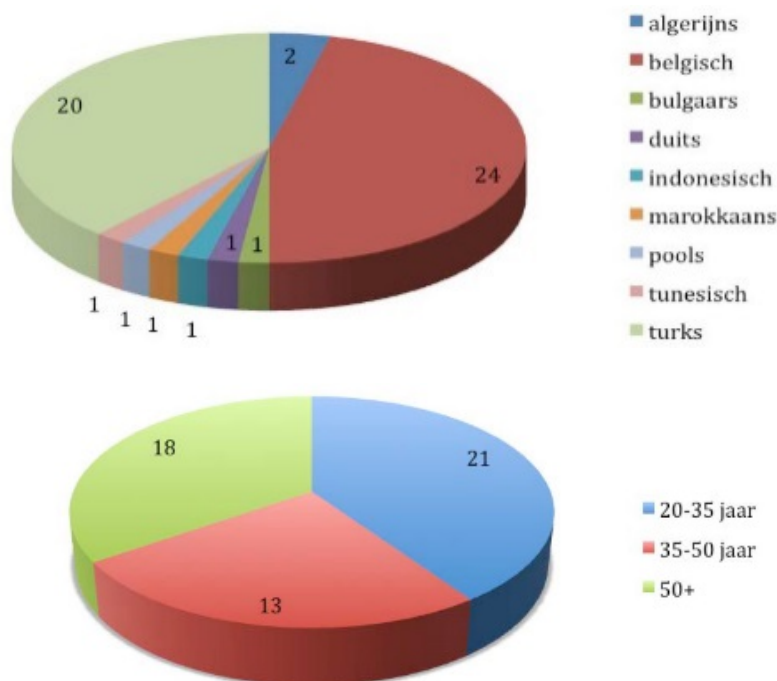

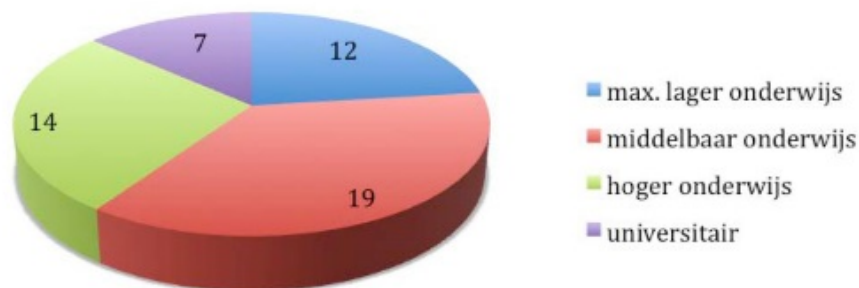
afbeelding 99: de breiers en hakers op donderdagmiddag (voorjaar 2009)
© rocsa

“En net dat was de bredere missie achter het project” (M2), meent een rocsa-medewerker,

“van mensen met mekaar te doen overeenkomen en van mekaar te zien van hé, ik zie hier altijd die Turkse vrouwen, die gesluierde vrouwen en ik heb er nooit bij stilgestaan dat die misschien wel schone dingen kunnen breien en haken” (ibid.).

Vandaar dat ook bewust werd gestreefd naar een ‘mix’, naar ‘een diversiteit binnen de vier groepen’, wat met uitzondering van de groep breiers en hakers, die op donderdagmiddag kwam, (zie afbeelding 99) wonderwel lukte (zie figuren 4-6). De naaigroep bijvoorbeeld had zowel Belgische, Turkse als Maghrebijnse deelnemers van verschillende leeftijden, en in de kleine weefgroep zaten twee oudere Turkse dames, die “de harde kern van *Made by Oya*” (M6) vormden, een Vlaamse vrouw die wekelijks meer dan 40 kilometer reed naar Rabot om er de techniek te leren, een psychiatrisch patiënte en haar buddy, en een jong koppel dat net in de buurt was komen wonen.

figuren 4-6: verdeling *Made by Oya*-deelnemers naargelang herkomst, leeftijd en opleidingsniveau (rocsa, 2011d)⁸⁸

Aanvankelijk zorgden die vele verschillen weleens voor kleine spanningen en scheve blikken, geeft een van de begeleidsters toe, maar nooit was er een groot conflict:

“Dan zaten ze te zagen over mekaar aan dezelfde tafel [...] [maar dan] reageerde ik daar wel op van mensen, kijk, zeg hierbuiten wat je niet laten kunt, maar we zitten hier wel samen en het gaat hier over textiel” (M2).

We waren “open naar iedereen, naar alles, maar [...] [we] eiste[n] ook echt dat zij dat [waren]” (M1). In het atelier was iedereen welkom. De deelnemers konden enerzijds op de sociaal-cultureel werkers terugvallen voor kleine en grote problemen en ongerustheden, van administratieve strubbelingen en het zoeken naar een babysit of een crèche, tot het helpen bij een verhuis, bellen naar een energieleverancier of het inschrijven bij een sociale woonmaatschappij. Anderzijds “vond ik” (M3), stelt een van hen, “dat ze hier in de eerste plaats tot rust moesten kunnen komen” (ibid.), en als ze problemen hadden, dan

“moe[s]ten ze absoluut niet zeggen wat hun probleem [was]. Zo was er hier eens een vrouw die zei tegen mij: ‘Ik ben hier maanden geweest en je hebt gezien dat er iets scheelde met mij en ik heb hier soms geweend, ik ben hier soms apart gaan zitten, maar je hebt nooit iets gevraagd.’ [...] Overal waar ik

⁸⁸ Deze gedetailleerde cijfers over de samenstelling van de groepen konden enkel worden teruggevonden voor het werkjaar 2010. Van de andere jaren is er enkel zicht op de migratieachtergronden van de vrouwen (wat wellicht heeft te maken met de verantwoording ten aanzien van AGORA en het *Participatiedecreet*, die beide aandacht vroegen voor ‘het werken met kansengroepen’). Zo is er in een voortgangsrapport van begin 2010 (rocsa, 2010c) sprake van een ‘grotere diversifiëring’; daar waar bij de opstart de meerderheid van de deelnemers van Turkse origine waren (27 van de 35), was dit eind december 2009 al verschoven naar 18 Turkse, 13 Belgische en 4 Maghrebijnse vrouwen.

kom, moet ik heel mijn verhaal doen [...], ik moet mezelf altijd verantwoorden, [...]. Hier kan ik gewoon zijn” (M1).

2.2 Creëren en delen vanuit het atelier

Naast het verbinden van de deelnemers onderling, deelnemers en professionals, en technieken binnen de muren van het atelier, werd onder de noemer *Made by Oya* eveneens gezocht naar externe uitwisselingen en verknoppingen. Zo kwamen studenten, middenveldorganisaties, beleidsmakers en (mode)ontwerpers (Marie Mees, Eva Pannecoucke, Elles de Koe, ...) geregeld langs in het pand in de *Wondelgemstraat*; er werden opendeurdagen gehouden (een eerste naar aanleiding van de dekenijfeesten in Rabot op 14 juni 2009, zie afbeelding 100); en de vrouwen gingen op bezoek bij aanverwante projecten en werkingen (zie afbeeldingen 101-102) (zie tabel 12).

2009	
8 jan	bezoek aan de tentoonstelling <i>Vlaamse wandtapijten</i> in de <i>Kunsthof Sint-Pietersabdij</i> (Gent)
2 april	bezoek aan de tentoonstelling <i>Lingerie, zo zacht als zij</i> in het <i>Museum over Industrie, Arbeid en Textiel</i> (Gent)
16 jun	bezoek aan het sociaal textielatelier <i>KANT</i> (Tilburg)
4 okt	bezoek aan <i>Quartier Bricolé</i> (Brugge)
17 nov	thematische rondleiding 'het huwelijk' in het <i>Huis van Alijn</i> (Gent)
3 dec	bezoek aan het Huis van <i>KANT</i> , atelier <i>KANT</i> en <i>Audax Textielmuseum</i> (Tilburg)
2010	
6 mrt	bezoek aan tentoonstelling Isabelle de Borchgrave in <i>Jubelparkmuseum</i> (Brussel)
22 jun	bezoek aan de weefexpositie van de cursisten <i>Henry Story</i> in het <i>Museum over Industrie, Arbeid en Textiel</i> (Gent)
24 jun	bezoek aan <i>Breimuseum</i> (Sint-Niklaas)
28 okt	bezoek aan de tentoonstelling Stephen Jones in <i>Modemuseum</i> (Antwerpen)
2 dec	bezoek aan de weefschool <i>Henri Story</i> (Gent)

tabel 12: overzicht bezoeken van de *Made by Oya*-groep (2009-2010) (rocsa, 2009g; 2010d; 2011d)

Vanuit die vele bezoeken en terwijl de atelierwerking deels werd herschikt (in september 2009 werd het naaien verplaatst van de zaterdagmorgen naar de maandagavond, en dinsdagmiddag werd een open ateliermoment ingelast waarop iedereen welkom was), ontstond gaandeweg de idee om niet enkel gebruiksvoorwerpen (kussens, portefeuilles, juwelen, ...) te maken, maar gezamenlijk een multidisciplinaire artistieke installatie te maken. Rond het thema 'bruidsschat', een idee van Julie, werd in het najaar een groep van tien deelnemers verzameld, die wekelijks op woensdagvoormiddag filosofeerden, schilderden en borduurden en zo een

eigen interpretatie van het concept trachtten neer te zetten (rocsa, 2010a). “Die dynamiek was [evenwel van meet af aan] helemaal anders dan in de workshops” (M6), vindt een van de artistiek medewerkers:

“Heel veel Turkse vrouwen haakten af. Die waren allemaal wel begonnen, maar dat was voor hen, in hun hoofd, denk ik, te abstract. Het andere verhaal was duidelijker van we gaan dat maken en we gaan dat verkopen, dat was klaar en simpel. Maar om dan in een groep te vertellen over huwelijk en over de verstandhouding tussen man en vrouw en om dan iets te creëren, ... [D]at was, denk ik, toen [...] te bruusk of zo” (ibid.).

afbeeldingen 100-102: paalsjaals tonen de weg naar het atelier tijdens de Dekenijfeesten (juni 2009); Gönül Altintas en Zübeyde Balci op bezoek in het Tilburgse *Huis van Kant* (december 2009); bezoek aan *Quartier Bricolé* in Brugge (oktober 2009)

© rocsa

“Dat was zeker niet evident” (M7), vult haar collega aan, “want voor ons was het ook een zoeken, het was niet dat wij de almachtige waarheid hadden van dat moet hier dat gaan worden, [...] er was veel onzekerheid” (ibid.).

afbeelding 103: *Love Fabric* te gast in Brugge (oktober 2010)

© rocsa

“We schreven een nieuw verhaal met een nieuwe groep” (M6) en daar was tijd en ruimte voor nodig, hoewel, wordt aangegeven in de interviews, de druk van een nakend publieksmoment in het Gentse *Museum voor Industrie, Arbeid en Textiel* (MIAT) evenzeer nodig was om “niet onder de eigen kerktoren te blijven” (ibid.). In januari werd beslist om geborduurde dekens en mini-bruidsschatjes te maken en op 20 juni 2010, in aanwezigheid van

museumdirecteur Ann Van Nieuwenhuysse en cultuurschepen Lieven De Caluwé, opende *Made by Oya* haar eerste expositie onder de naam *Love Fabric – Tissu d’Amour – Liefdesweefsel* (zie afbeelding 103).

2.3 Een sociaal-economisch experiment

Parallel aan dit sociaal-artistieke luik werd ondertussen, op vraag van enkele dames, het (potentiële) sociaal-economische aspect van *Made by Oya* verkend. Al op 19 maart 2009 werd een eerste werkgroep geïnstalleerd met vertegenwoordigers van *rocsa*, *Samenlevingsopbouw Gent*, *AGORA – Integratiedienst*, *Dienst Kunsten*, *Gebiedsgerichte Werking*, *Dienst Economie*, het *Lokaal Werkgelegenheidsbureau* en expertisecentrum *De Punt* (*rocsa*, 2010c). Nog voor de zomer lag er een inventaris van wijkinitiatieven, organisatievormen en ‘good practices’⁸⁹, was er gesproken met de deken van de *Wondelgemstraat* (*rocsa*, 2009g) en had een studente sociaal beleid (*Artevelde Hogeschool*) bij de deelnemers gepeild naar hun verscheiden ambities op dat vlak (Denaert, 2009).

Omdat geen van de partners in de werkgroep echter goed wist op welke manier *Made by Oya* de bescheiden privé-bijverdiensten kon uitbouwen tot een volwaardige en duurzame sociale en economische activiteit, werd in het najaar het *Centrum voor Ondernemen* in de arm genomen, dat zes studenten handelswetenschappen (*Hogeschool Gent*) de opdracht gaf een businessplan op te maken en een antwoord te zoeken op de vraag naar rendabiliteit, vergoedingsmogelijkheden⁹⁰, afzetmarkten en ondersteuningsmaatregelen en

afbeeldingen 104-106:
showcaseproducten (februari 2010)
© rocsa

⁸⁹ Een van de terugkerende voorbeelden in de gesprekken over *Made by Oya's* sociaal-economische troeven was het Assyrische weefatelier *Betet Skara* (Antwerpen, 1999-2006) dat eind 2006 noodgedwongen moest stoppen, naar eigen zeggen omdat “het uitbouwen van een klein ambachtelijk weefatelier gecombineerd met sterke socio-culturele waarden en modern design een onhaalbare opdracht [...] [was] gebleken” (Belga, 2006: 60).

⁹⁰ Het vergoeden met een complementaire munt (die in Rabot in 2011 zou worden ingevoerd, zie hoofdstuk 8) werd toen ook genoemd als een mogelijkheid, maar aangezien dat geen ‘duurzame economische oplossing’ was, werd die piste van tafel geveegd.

-fondsen (rocsa, 2009a). Hoewel uit deze studie al snel bleek dat de commerciële overlevingskans van het atelier vrijwel nihil was (Poisson et al., 2010), gaf het *rocsa*-team niet op.

Toen de medewerkers in het voorjaar van 2010 extra middelen van het *Participatiedecreet*⁹¹ vergaarden, schakelden ze een versnelling hoger (rocsa, 2009i). Op 24 en 25 februari legden ze de tot dan toe gemaakte creaties voor aan textielkenners, sociale, culturele en economische partners tijdens een showcase (zie afbeeldingen 104-106), waarna ze, op basis van hun reacties en beoordelingen, een eerste collectie samenstelden en een beperkte oplage in productie zetten. Tegelijk dachten ze met tiental deelnemers en onder begeleiding van *Syntra* in een reeks sessies na over de juiste prijs, de verpakking en de presentatie, en bekeken ze met een boekhouder hoe een en ander kon worden uitbetaald.

afbeeldingen 107-109: verkoopsstand op *Quartier Bricolé* (mei 2010); Nele Coolen legt de laatste hand aan een plaid voor ontwerpster Elles de Koe; Esra Arslantas legt op *Café Bricolé* de oya-techniek uit aan een geïnteresseerde

© rocsa

In mei en juni werden de eerste *Made by Oya*-producten al verkocht op designmarktjes in Brugge en Gent (onder meer tijdens *Quartier Bricolé*, zie afbeelding 107 en *Kunstsuperette*) en aangezien “die eerste verkoop toch wel wat succes kende” (M2), werd het economisch experiment voortgezet en verruimd. In het najaar bijvoorbeeld stonden twee ‘customise momenten’ op de agenda waarop de vrouwen vanuit een mobiele studio kledij van aanwezigen transformeerden in unieke stuks; ze naaiden plaids (zie afbeelding 108) en tafelkleedjes, en haakten mutsen en broches in opdracht van modeontwerpster Elles de Koe en enkele particulieren; er liepen steeds meer vragen binnen om op allerhande events en festivals (tegen betaling) de werking te presenteren en workshops te geven⁹² (zie afbeelding 109); en op 17 december werd

⁹¹ Nadat *rocsa* naast de meerjarige structurele erkenning als sociaal-artistieke organisatie had gegrepen (zie hoofdstuk 6) was het team op zoek gegaan naar extra middelen. Hun participatiedossier voor *Made by Oya* werd eind 2009 goedgekeurd voor drie jaar: voor 2010 kon de werking rekenen op 43.545 euro, voor 2011 en 2012 was telkens 30.900 euro voorzien.

⁹² Voorbeelden zijn het geven van workshops oyahaken op *Café Bricolé* in Brugge (17 en 24 oktober 2010), presentaties op de trefdag *Design met Wortels* in Brussel (8 december 2010) en het event *C202* van *Syntra*

een heuse veiling georganiseerd waarop alle ‘overtollige stock’ de deur uitging (rocsa, 2011d).

2.4 Balanceren tussen sociale, artistieke en economische ambities

En toch, licht een sociaal-cultureel werker toe, niettegenstaande *rocsa* zich vastbeet in het economische traject, heerste er binnenskamers een gevoel van “onmacht en onkunde” (M2). De werkgroepleden zagen geen oplossingen en waren vanaf eind 2009 vooral bezig met de opstart van een nieuw sociaal restaurant in de vroegere parochiezaal *De Kring*, waardoor het aantal samenkomsten kelderde en meer ad hoc werd samengekomen. En de bestaande en gekende socio-economische structuren bleken in de eerste plaats een opstap te bieden naar een (reguliere) job, terwijl de vraag van de eerste deelnemers niet was om arbeidsplaatsen⁹³ te creëren, wel om een bijverdienste op te schalen.

“Het idee was nog van een collectief of zo, een coöperatieve, dingen onder één label en op die manier verkopen, maar hoe moest dat er dan uitzien? Want de droom was in feite om dat volledig door de vrouwen te laten runnen en dan dachten we ja, sommige vrouwen kunnen dan een cursus boekhouden volgen, dat ze heel hun bazaar zelf kunnen runnen. En welke vorm dat dan moest hebben, dat kon niemand zeggen. Iedereen zei van ah, je moet een keer met die babbelen en je moet een keer met die, en dat daar laten onderzoeken ... En uiteindelijk, [...] dat was eigenlijk van nee, we hebben het niet gevonden, nee, dat zal niet gaan, maar wat ging dan wel? Niemand wist het. [...] Ik vond dat heel frustrerend, want ik wist het zelf ook niet en ik dacht van ok, [...] ik heb daar geen achtergrond in, maar andere mensen zullen het wel weten en dat bleek dan niet zo te zijn” (ibid.).

Met name het (geldelijk) vergoeden van de vrouwen zorgde voor heel wat vragen. Aan alle creaties hing immers een kaartje “zodat je wist wie het gemaakt had, dat er een verhaal aan zat, dat het sociaal verantwoord was, dat het geen massaproduct was, ...” (M6). Afgesproken was dat na de verkoop een deel van de opbrengst terugvloeyde naar het atelier en een kleine 30% in de vorm van een vrijwilligersvergoeding of een commissienota naar de maakster in kwestie ging, maar al gauw bleek dat de ene creatie

Vlaanderen in Gent (10 december), en de deelnames aan de *Participatiemarkt Inburgering* in Gent op 26 februari en 3 december 2010 en de *Gentse Win-winbeurs* Gent op 30 november 2010 (rocsa, 2011d).

⁹³ Toen in juni 2010 de ondersteuning vanuit *Samenlevingsopbouw Gent* wegviel, kon *Made by Oya* wel via een artikel 60-erkenning een langdurig werkloze vrouw uit Rabot tewerkstellen: in september 2010 vervoege Esra Arslantas het team.

meer geliefd was dan de andere. Wat deed je dan met diegene die nooit iets verdienden? Hoe kon je hun inspanningen honoreren? “Het was heel, heel gevoelige materie” (M7), stelt een van de kunstenaressen. “Ik heb dat gemerkt: de ene deed alleen maar mee als ze uitbetaald werd, voor de andere was dat minder belangrijk, en dan kan je jezelf de vraag stellen:” (ibid.) Kwamen de vrouwen nog vanuit

“de juiste overtuiging of kwamen ze puur om geld te verdienen? Verwachtten ze dat ze hier honderden euro’s maandelijks gingen binnenhalen? Of kwamen ze naar hier omwille van het gezelschap, van bezig te zijn, van buiten te komen, van een keer met andere mensen te spreken, ...?” (M6).

Voor de sociaal-artistische organisatie was het een moeilijk evenwicht, te meer daar ze vaststelden dat zeker in het weef- en naaiatelier, dat sinds 2010 werd begeleid door freelance designer Ine Vacquier (zie afbeelding 110), de afwerking nog te vaak te wensen overliet, waardoor de waren niet konden worden verkocht. Er gold dan ook een andere kwaliteitsregel, meent een betrokkene: “Onder de noemer ‘artistiek’ geraakten we meer kwijt [...], dat was een veel subjectievere kwaliteit, [...] terwijl een kussen mocht geen uitstulping hebben en een plaid geen haken erin en zo van die dingen, want het moest kunnen dienen” (M2).

afbeelding 110: Ine Vacquier legt uit hoe de creaties netjes kunnen worden afgewerkt (voorjaar 2010)
© rocsa

Voor de ‘gevorderde brei- en haakgroep’ stelde dat probleem zich veel minder. Daar was het eerder uitkijken dat het verkopen op locatie meer was dan enkel een ‘ingehuurde attractie’:

“Vrouwen met een hoofddoek achter een kraam, ja, dat hadden veel mensen gezien [...]. En ja, dat was leuk om te doen, [...] maar je zag zo van dat is hier vooral goed voor [...] [de organisator zelf]. Ze kunnen dat dan in hun dossiers vermelden dat ze zo veel allochtonen over de vloer hebben gekregen. [...] Daar waren we wat allergisch voor” (ibid.).

Bovendien waren net die vrouwen het minst gewonnen om achter zo’n stand plaats te nemen; zij hadden eerder zoets van “wij maken het en verkoop jij het dan maar” (ibid.).

2.5 Ontwerpen en moduleren

In de loop van 2011 werd, na de personeelwissel bij *rocsa*⁹⁴, het sociaal-economische spoor opnieuw versterkt. Het weef- en naaiatelier werden na de zomer stopgezet (*rocsa*, 2011d) en modeontwerpster Elles de Koe⁹⁵ werd gevraagd om vanuit het breien en haken de verkoop nieuw leven in te blazen, eerst enkel op donderdag en na een tijdje, toen de groep in aantal toenam – “Er was daar de donderdag doorlopend twintig man [...] van ’s morgens tot ’s avonds, ik was bekaf achteraf” (M3) – ook op vrijdag. Door, net zoals Julie dat twee jaar eerder had gedaan, originele ontwerpen voor te leggen en de vrouwen te prikkelen met een hoop beeldmateriaal en tastbare voorbeelden, wou ze een eigentijdse collectie uit de grond stampen (zie afbeelding 111) en de deelnemers wijzen op hun verantwoordelijkheid om ‘perfecte producten af te leveren’ voor onder meer de designmarkten *Kunstsuperette* (juni 2011) en *Eco Urban Crafts Market* (mei 2012), de eigen winkel (22 december 2011), een pop-up store in het Gentse centrum (kerstperiode 2012) en/of allerhande opdrachtgevers.

Zelf was Elles, die eerder al eigen opdrachten had uitbesteed aan de vrouwen (cf. supra), overtuigd van de slaagkansen van het project:

“Ik vond dat een prachtig verhaal [...]. Ik had zoiets van we gaan hele mooie producten maken die we voor een goeie prijs kunnen verkopen [...]. [D]ie vrouwen [...] hebben zo veel techniek, zo veel spontaneïteit [...] in hun werk, en ik dacht met mijn visie vanuit de mode- en interieurwereld en doordat ook wel weet hoe je iets een beetje marketinggewijs moet aanpakken, [...] konden we onszelf zeker op de kaart plaatsen. [...] En we moesten niet op een markt gaan staan, hé; we konden ook een webshop beginnen, of een eigen winkeltje of via een andere winkel proberen of ... We konden verschillende dingen doen” (ibid.).

afbeelding 111: Duygu Demirkaya toont haar zomersjaal (zomer 2012)
© Manoeuvre

Terzelfdertijd, los van Elles’ ateliers op donderdag en vrijdag, werd het sociaal-artistieke luik van *Made by Oya* voortgezet en uitgebreid onder de vorm van modules. Aparte kunstenaars kregen daarbij de opdracht om samen met diverse deelnemers kleinere en

⁹⁴ Evelyne Deceur werd begin juli 2011 vervangen door Maarten Soete, die in september voor de *Vooruit* ging werken. In het najaar werd Ernst Maréchal aangesteld als nieuwe coördinator.

⁹⁵ Julie Maesele was ondertussen naar het buitenland vertrokken.

grotere installaties te maken die trachtten de link te leggen tussen de werking in Rabot en de andere projecten van rocsa.

afbeelding 112: in *De Expeditie* wordt samen gewerkt aan de installatie *Aan de lopende band* (maart 2012)

© Manoeuvre

Zo werkte textiel- en tapijontwerpster Geertje van Genechten aan de opvolger van *Love Fabric*, *Onder Moeders Rok* dat het thema 'de vrouw' centraal stelde (vernissage in *MIAT* in maart 2012); naar aanleiding van het sociaal-artistiek festival *ENTER* maakte Nederlands designer Sara Vrugt *Aan de lopende band*, een feeëriek en mysterieus

dradenlabyrint (toon- en maakmoment in *De Expeditie* in maart 2012) (zie afbeelding 112); en beeldend kunstenaar Chris Rotsaert, die eind 2012 Claire Cauwels zou opvolgen als projectcoördinator, maakte van het graffitiwerk van *Bué the Warrior* een geborduurde interpretatie (najaar 2012) (*Vrienden van het Rabot*, s.d.).

"Ik had [toen] allemaal stukken van [...] een graffiti muur gefotografeerd, details eigenlijk. En de mensen moesten dat omzetten in borduurwerk, maar alleen de outline, ... Ze wisten niet dat het van de muur kwam. Dan hadden ze al die borduursels gemaakt in andere kleuren, maar wel hetzelfde formaat, in detail. En de laatste dag zijn we samen met de tram met de groep naar daar geweest, naar die muur en hebben ze die details gezocht op de plek. [...] Ik vond dat een ander vorm van tonen, dat zoeken en dan ook die ontdekking van ah, ik heb hier een detail van een graffiti muur gemaakt en verwerkt en geïnterpreteerd [...]. [D]iezelfde werkjes hebben we dan later ook nog getoond in het *MIAT*" (M1).

2.6 Een artistieke werkplaats

Deze modules waren, volgens de betrokkenen, meer tijdelijk en vluchtiger van aard (M6) en werkten (initieel) de scheiding tussen de gevorderde "conservatievere groep" [...] in dat brei- en haakatelier [...] en een ander publiek, een meer middenklasse, blank publiek, [...] die dan naar die andere ateliers kwam" (M2) in de hand; niettemin meenden de nieuwe coördinator, Ernst Maréchal en de *rocsa*-bestuursraad dat deze nieuwe manier van werken de enige mogelijkheid vormden om terug aansluiting te vinden bij het Vlaamse *Kunstendecreet* (M4). Geleidelijk (en stilzwijgend) werd de

klemtoon verlegd en werd het meer commerciële luik ontmanteld, tot groot ongenoegen van de begeleidend kunstenaars:

“Het lag zogezegd aan de subsidies en altijd maar van alles verzinnen ... [...]. Daar is het dus helemaal fout gelopen: die visie die bepaald was in het begin, [...] dat kende een hele ommezwaai en ik zat nog in dat oude idee en zij [Ernst en de bestuursraad] hadden een nieuw idee en dat strookte niet met elkaar [...]. Zij wilden meer projecten doen en het moest allemaal artistiek en leuk zijn. Terwijl dat ik zoiets had van [...] je moet vanuit de vrouwen vertrekken; wat willen zij? [...] [Zij wilden] mooie producten [...] maken dat ze konden verkopen [...]. Dat was de insteek en ik heb geprobeerd om dat wat te verbreden en [...] hun producten werden ook altijd maar beter en beter. We hebben toen echt mooie dingen gemaakt” (M3).

Begin 2013, nadat Chris de fakkel van Claire had overgenomen, werd het sociaal-economische verhaal al doende hertaald. In plaats van te denken in termen van een ‘collectie’ of van ‘handeldrijven’, zouden de vrouwen voortaan worden vergoed voor hun artistieke bijdrage; “een klein bedrag [...] dat uiteraard nooit kon tippen aan alle handenarbeid dat ze erin staken” (M7). Tegelijk werden nieuwe artistieke horizonten verkend.

afbeelding 113: netzakken maken in de Vooruit (mei-juni 2013)
© Manoeuvre

Als de deelnemers bijvoorbeeld midden 2013 werden gevraagd om voor het honderdjarig jubileum van kunstencentrum *Vooruit* een week lang ‘artists in residence’ te worden, dan werden ter plekke netzakken gehaakt, waarvoor ze een vrijwilligersvergoeding ontvingen (zie afbeelding 113). “Mensen konden daar leren met onze vrouwen netzakken maken. Maar dat was enkel het functionele gedeelte [...]. [O]ndertussen bouwden we ook iets anders op, een performance met [geluidskunstenaars Annelien Vermeir en Claire Stragier] [...]. [Zij] hadden hun werk hier [in het atelier] getoond [...] [en] we hebben dan beelden zitten uitwisselen van in welke culturen en hoe het spinnen van wol allemaal kan (zie afbeelding 114). Ze hebben dan dat geluid opgenomen van het spinnen en [...] dan hebben we beslist van een heel grote [...] tafel [te maken], die kon worden omgezet in een soort rek.

afbeelding 114: Zübeyde Balci en Saniye Göktepe spinnen (juni 2013)

© Manoeuvre

En dus zaten we in de namiddag in de *Vooruit* aan die tafel te werken en de netzakken te maken en dan 's avonds gebruikten we diezelfde installatie als een soort performance met loop; de netzakken werden gebruikt om wol te draaien, sladraaiers dienden om wol te drogen, ... [...]. We hebben toen echt die interactie [tussen het toegepaste en het meer creatief artistieke] opgezocht. [...] En het was ook heel leerrijk om te zien hoe dat ze in de *Vooruit* daarop reageerden, [...] ... Onze vrouwen moesten dan bijvoorbeeld bidden en we kregen dan een ruimte. [...] Uiteindelijk weten die dat daar wel, maar om het ook echt te beleven daar, [...] dat was op zich al erg interessant" (M1).

Chris sprak ondertussen haar netwerk aan en trachtte op die manier het geheel stap voor stap open te breken.

"Ik zocht kunstenaars, die ik kende vanuit mijn kring, [...] mensen die niet uit het textiel kwamen: [...] videokunstenaars, mensen uit de grafische sector, ... [...] en jonge kunstenaars die ik vroeg van breng je vrienden mee, breng anderen mee, ze kunnen er ook leren. [...] Mannen ook. [...] [Het ging bij mij] vooral over uitwisseling. Ik heb heel veel gewerkt om bijvoorbeeld hetgeen dat wordt gemaakt dat echt te tonen en hier in het atelier op te hangen, zodanig dat dan anderen zoiets hadden van tiens, wat is dat nu weer? [...]. We probeerden [...] te tonen van dat dat eigenlijk heel normaal is zo'n workshop, dat dat eigenlijk wreed tof is, iets artistiek maken. En anderzijds toonden we ook aan de mensen die soms een beetje elitair denken in het artistieke milieu, van gewone mensen vinden dat ook heel fijn en mensen die niet bezig zijn met kunst, werken daar eigenlijk ook heel graag aan mee en nemen daar graag deel aan" (ibid.)

Ze heeft het in die zin liever over *Made by Oya* als een co-creatieve artistieke plek:

"Ik zeg altijd wij zijn hier één kunstenaar: oya samen met de kunstenaar, samen met de begeleider, [...] allemaal werken wij aan één kunstwerk. Maar dat is niet altijd zo, soms is het aandeel van de kunstenaar groter of wordt het groter, omdat mensen dat ook vinden, omdat ze zeggen van ja, eigenlijk vinden we dat waardevol. Of plots is het niet zo en wordt de kunstenaar minder waard en de groep meer. Dat evenwicht is niet altijd gelijk" (ibid.).

Dit ‘gedifferentieerd participatief werken’, “het vertrekken vanuit ambachtelijke competenties, in dialoog met kunstenaars die vanuit die competenties en die mensen een verhaal en een concept uittekenen” (M4), bleek voor *rocsa* achteraf gezien een voorbeeld, of beter “een blauwdruk” (ibid.), benadrukt de coördinator. Anno 2017 wordt dan ook op hetzelfde élan verdergegaan en worden nieuwe pistes onderzocht. Zo worden de modules en de ateliermomenten waarop wordt gewerkt aan allerhande opdrachten (zoals het haken van een zonnewering voor het park naast het gerechtsgebouw met textielkunstenaar Laura Caroen (voorjaar 2014) en het maken van een atlas van hoofddeksels onder begeleiding van social designer Daniela Dossi (sinds najaar 2014)) verbonden aan meer harde materialen, waarvoor een atelier in het voorjaar van 2015 werd geïnstalleerd; er zijn stedelijke interventies, onder meer op *De Site* (zie afbeelding 115) en aan het Gentse *Station Dampoort* tijdens autoloze zondag (zie afbeelding 116); en er wordt geëxposeerd (in de Gentse ABVV-gebouwen bijvoorbeeld (januari 2015) of in *Cultuurcentrum De Ververij* in Ronse (september 2015) (zie afbeelding 117)) (Manoeuvre, s.d.).

afbeeldingen 115-117: installatie *Land of Plenty* met Shane Waltener op *De Site* (juni 2015); knoop- en vlechtwerk *Land in zicht* aan *Dampoortstation* (september 2015); opening expositie *Mano Factum* in Ronse (september 2015)

© Manoeuvre

3. Made by Oya als sleutelwerking

Net zoals bij de *rocsa singers* en *De Site als creatieve ontmoetingsplaats* start het verhaal van *Made by Oya* bij de tussenkomst van enkele sociaal-culturele professionals, die aan de slag gaan met wat opborrelt in de buurt maar tot dan toe veelal verborgen bleef en dreigde te verdwijnen. Concreet zien de *rocsa*-medewerkers in het handwerken en in de van generatie op generatie doorgegeven oya-techniek een opportuniteit om andere podia en fora te verkennen, en op die manier een brug te slaan tussen de geschiedenis van Rabot, het onderzoek naar mogelijke sociaal-economische spin-offs en het eigen sociaal-artistieke programma. Vanaf eind 2008 richtten ze brei-, haak-, weef- en naaiateliers in waarop ze deelnemers uitnodigen om textielcultuur, -kennis en -kunde uit te wisselen, en dit voorbij de eigen groep, de eigen traditie en de grenzen van de wijk.

De analyse leert dat deze uitwisseling in de eerste plaats gebeurde (en gebeurt) in functie van gezamenlijke beleving en communicatie; de nadruk van het project lag (en ligt) met name op het samenbrengen van verscheiden perspectieven om van daaruit een 'hedendaagse kijk op een traditioneel ambacht' te ontwikkelen, de vrouwen creatief te prikkelen en artistiek uit te dagen, en hun talenten en vaardigheden aan een breed publiek te tonen. Ik gaf aan hoe in de loop van het project de professionals in die zin vanuit 'textiel als gemeenschappelijke taal' de focus verlegden van het verbinden van de geschiedenis van Rabot met de hier-en-nu aanwezige creativiteit, naar het 'integreren' van (de oya-techniek van de) 'deelnemers van het eerste uur' met een meer eigentijdse visie op textielkunst. Daarbij gingen ze pragmatisch om met kleine en grote problemen, en zagen ze de stedelijke diversiteit als zuurstof voor creatieprocessen. Voortdurend tastten ze grenzen af: van een groep "allochtone en kansarme vrouwen" (rocsa, 2008b: 6) streefden ze naar 'een mix' binnen en buiten de groepen, eerst op vlak van achtergronden, leeftijden en opvattingen, later ook op vlak van gender; van het breien van sokjes en sjaals werd de stap gezet naar het zelf ontwerpen van onder meer juwelen en een bruidsschat; en na gegidste bezoeken aan tentoonstellingen in onder andere Gent, Antwerpen en Tilburg volgde het zelf geven van workshops op *Quartier Bricolé* in Brugge en de trefdag *Design met Wortels* in Brussel. Gaandeweg, duidde ik, werden zo naast meer 'toegepaste zaken' tevens multidisciplinaire installaties opgezet en werd de aanwezigheid in het straatbeeld van Rabot uitgebreid met de presentatie van individuele en collectieve werken op designmarkten, in musea of tijdens openbare (kunst)events.

Tegelijk, liet ik zien, worstelden de sociaal-cultureel werkers en kunstenaars in het zoeken om dit 'delen en creëren binnen en buiten het atelier' te maximaliseren, steeds meer met de interne en externe positionering van *Made by Oya*. Wilden ze voor iedereen de deur openzetten? In hoeverre konden hun 'abstracte plannen' de kwetsbare bewoners (van Rabot) boeien? Welke plekken, vormen en ritmes van overleg en samenwerking konden de vele betrokkenen binden? Hoe konden ze het sociale en het artistieke in evenwicht houden (Neyrinck, 2011)? En moesten ze net wel of net niet aansluiten bij bestaande en gekende evidenties en methodes? Het scherpst komt deze 'worsteling' naar voor bij de vertaling en radicalisering van de wens van de deelnemers om 'iets bij te verdienen' in een eigenzinnig economisch, commercieel en (zelfstandig) ondernemerstraject. Nieuwe vragen inzake gelijkwaardigheid, verantwoordelijkheid, kwaliteit en motivatie doken op. Hoe kon elkeen als gelijke worden beschouwd als er wel verschillend werd vergoed? Hoe vermeed je dat de vrouwen een 'ingehuurde attractie' werden? Welke inzet mocht van wie worden verwacht? En welke (verkeerde) verwachtingen werden al dan niet gecreëerd en in stand gehouden?

Ik beschreef hoe de subsidiestrubbelingen uiteindelijk de doorslag gaven. Eerder dan dat het samen breien, haken, naaien en weven een drager werd voor het opbouwen van gedeelde referentiekaders, profileerde *Made by Oya* zich na 2011 almaar prominenter als een sociaal-artistische praktijk, waarbij de rol van Rabot en het stadsvernieuwingsproject beperkt bleef (en blijft) tot die van katalysator (rocsa, 2012) en de professional instond (en instaat) voor de 'kwaliteit van het product' enerzijds en waakte (en waakt) over de link met andere kunsttechnieken, ambachten en initiatieven van *rocsa* anderzijds.

De betekenis van het textielverleden van de buurt en de bewoners, en de wijze waarop dat verleden het (samen)leven bepaalde (en bepaalt), leek (en lijkt) daarmee volledig op de achtergrond te zijn verdwenen. Nochtans lagen (en liggen) in het (h)erkennen en het valoriseren van het informeel vakmanschap van de deelnemers, aanknopingspunten om de geschiedenis meer expliciet mee te nemen en het beeld van Rabot bij te stellen van een (cultuur)arme naar een aankomstwijk, en van een plaats 'waar niets kan' naar een ruimte waar het koesteren van nieuwe tradities zich ent op reeds vertrouwde paden, en waar uiteenlopende ervaringen en expertises, over sectoren, logica's en agenda's heen, inspirerende en andersoortige handelings- en toekomstmogelijkheden biedt.

HOOFDSTUK 8

De Site als stadslandbouwproject

“If we wait for the governments, it'll be [...] too late;

if we act as individuals, it'll be too little;

but if we act as communities, it might just be enough, just in time”

(Hopkins, 2011: 17).

2012	2013
De Site als stadslandbouwproject: rechtstreeks betrokkenen	
<i>Samenlevingsopbouw Gent</i>	
	Wannes Degelin (projectcoördinator)
	Gülcan Sari (opbouwwerker)
	Dimitri Vandenberghe (opbouwwerker)
	Ace Coppieters (logistiek medewerker)
	Emil Vano (logistiek medewerker)
<i>rocsa</i>	
Danny Timmermans (logistiek medewerker)	
Dennis Vermaerke (logistiek medewerker)	
<i>Gebiedsgerichte Werking Stad Gent</i>	
	Stefaan Vervaet (wijkregisseur)
De Site als stadslandbouwproject: samenwerkingspartners	
<p>verspreid over de tijd: bewoners en bewonersgroepen (onder andere <i>Plezante Doeners</i>, plaatselijke <i>Transitiegroep</i>, het locale <i>Voedselteam</i>, ...); <i>Netwerk Vlaanderen/Fairfin</i> (voor de <i>Torekes</i>); <i>Tondelier Development</i> (als sponsor van onder meer de teelaarde en als gesprekspartner inzake de toekomst van <i>De Site</i>); sociaal-artistische organisatie <i>Fou de Coudre</i> (voor activiteiten op het terrein); sociale kruidenier en <i>Eetcafé Toreke</i> (voor <i>Rabot op je bord</i> en aanleveringen vanuit stadsakker); ...</p>	

tabel 13: overzicht rechtstreeks betrokken werkingen en praktijkwerkers, en samenwerkingspartners bij *De Site* als stadslandbouwproject

Inleiding

Op het einde van het zesde hoofdstuk beschreef ik hoe na het slotfeest en -colloquium van *De Site als creatieve ontmoetingsplaats* het terrein geleidelijk aan werd ontruimd en plannen werden gemaakt om onder meer de tuinen en de spel- en sportelementen te verhuizen naar andere plekken in Rabot. Ik gaf aan dat ontwerpers in navolging van de nota *Recreatieve Structuur* (Stad Gent, 2009b) en in het kader van de *Meesterproef 2010* nadachten over het gebruik van de omgeving van de *Sint-Jozefskerk*, het *Rabotpark*, *El Paso* en de *as Opgeëistenlaan-Blaisantvest-Neuseplein* (Stad Gent, 2010), en dat achter de schermen druk werd gezocht naar een projectontwikkelaar die bereid was mee te stappen in de publiek-private constructie die Stad Gent voor ogen had en waarin het verder betrekken van de bewoners werd beklemtoond (Stad Gent, 2009a).⁹⁶ Tegelijk, stelde ik, legde *rocsa* zich toe op een nieuwe tijdelijke invulling in de buurt Muide-Meulestede-Afrikalaan en kwam het beheer van de ontmoetingsplaats in handen van *Samenlevingsopbouw Gent* te liggen, die *De Site* na 2012 richting stadslandbouw ‘volgens het korte-keten principe’ uitbouwde.

afbeelding 118: logo *Torekes*
© www.torekes.be

In deze uitbouw van *De Site* als stadslandbouwproject bleek het proefproject rond complementaire munten, die onder impuls van *Netwerk Vlaanderen* (het huidige *FairFin*)⁹⁷ en in opdracht van de Vlaamse minister van Werk en Sociale Economie eind 2010

werden geïntroduceerd in Rabot (zie afbeeldingen 118 en 119) (Van Thillo & Dutry, 2011)⁹⁸, van groot belang.

De keuze om de werking van dergelijke munten net in Rabot ‘uit te testen’, was, aldus *Netwerk Vlaanderen* (2010a: z.n.), ingegeven door het daar aanwezige “groot potentieel aan inzetbare mensen, [het feit dat] er [...] heel wat lokale organisaties actief [waren] op verschillende domeinen en er [...] kansen [lagen] om het sociaal kapitaal van

⁹⁶ De projectdefinitie sprak van permanente inspraak, maar duidde ook het belang van tijdelijke invullingen en buurtbeheer in de definitieve ontwikkeling.

⁹⁷ *FairFin* heeft als opdracht het stimuleren van banken en individuen om op een verantwoorde en duurzame manier met geld om te springen.

⁹⁸ Op hetzelfde moment werd in het Gentse *Atheneum Wispelberg* de leermunt *wispo* ingevoerd, die de uitval van ‘zwakkere’ leerlingen (leerlingen met leermoeilijkheden, met een taalachterstand, ...) in de eerste graad moest beperken door extra leerbegeleiding te voorzien voor Frans en wiskunde, door in te spelen op hun motivatie en door de informele relaties tussen ‘sterkere’ en ‘zwakkere’ leerlingen te bevorderen (*Netwerk Vlaanderen*, 2010a).

de wijk verder aan te boren.” “*De Site* draaide nu [eenmaal] al een paar jaar” (L2), verduidelijkt een sociaal-cultureel werker, “en *De Site*, die draaide op de bewoners. Dat betekent dat als er moest gewerkt of geknutseld worden, dan deden mensen dat, [...] dat gebeurde. En plots kreeg je een munt die dat nog meer stimuleerde” (ibid.).

Met die nieuwe munt, die de toepasselijke naam *Toreke* kreeg, was het de bedoeling om een aantal ‘sociale en milieugebonden taken’, zoals het verzorgen van de tuinen, het aanmoedigen van verfraaiing, en het onderhouden van pleinen en straten, te waarderen en zo “de mogelijkheden voor buurt-, burens- en milieuzorg [...] [te] verbreden, de inzet en participatie van bewoners [...] [te] vergroten en de fierheid en solidariteit in de wijk [...] [te] beïnvloeden op een interessante en doenbare manier” (Netwerk Vlaanderen, 2010b: 2).

afbeelding 119: *Torekes*-biljetten
© www.torekes.be

Wie bijvoorbeeld een bloembak plaatste of een geveltuintje had, of wie deelnam aan een actie gericht op ‘een aangenamere en nettere buurt’ kon met de *Torekes* die hij/zij daarvoor ontving, ‘duurzame producten’ (groenten en fruit, spaarlampen, tweedehandskledij, ...) kopen in het *Torekes*loket of bij lokale handelaars, die op hun beurt het equivalent in euro’s – tien *Torekes* hadden de waarde van één euro – kregen (Schoupe, 2010).

Het enthousiasme in de wijk was aanvankelijk evenwel beperkt; de kritieken op de *Torekes* varieerden van het ‘uithollen van het traditionele (gratis) vrijwilligerswerk’ en ‘de geringe slaagkans van het motiveren van mensen met *Monopoly*geld’ tot het aanklagen van ‘de absurditeit om nu huurgeld voor de kleine *De Site*-tuinen die tot dan gratis waren geweest’.⁹⁹ Een van de betrokkenen van het eerste uur vertelt hoe hij zelf na een eerste gesprek met *Netwerk Vlaanderen* zeer sceptisch reageerde:

“Ik dacht dat dat nooit ging marcheren [...]. Ik dacht echt van wie heeft dit nu weer bedacht? Is Rabot een excuus omdat hier nu toevallig heel veel sociaal werk actief is om een idee van een paar mensen uit te proberen? [...] Zo van

⁹⁹ De idee om voor de volkstuintjes op *De Site* voortaan huurgeld in de vorm van 150 *Torekes* te vragen, was om de ‘gratiscultuur’ tegen te gaan, “zonder de armsten uit te sluiten. Een groot aantal mensen in de wijk Rabot-Blaisantvest hebben [immers] een gebrek aan euro’s maar hebben wel tijd. Door hun engagement voor de wijk verwerven ze waardevolle goederen en/of diensten” (Stad Gent, 2011b: 2).

‘kijk, Rabot, de armste wijk van Vlaanderen, we gaan dat daar doen. En dan kunnen ze niet zeggen dat we het niet geprobeerd hebben’” (L1).

Desalniettemin, toon ik in dit hoofdstuk, slaagden de opbouwwerkers erin om het alternatieve muntsysteem in de daaropvolgende jaren als hefboom te gebruiken om het vrijwilligersbestand van de wijk zowel in aantal als in samenstelling gevoelig uit te breiden, en andersoortige trajecten op vlak van arbeid en economie aan te boren.

Startend bij de bespreking van de werking op en rondom *De Site* vanaf 2011¹⁰⁰ analyseer ik deze nieuwe trajecten en beschrijf ik hoe na een ‘slecht jaar’, op vraag van de tuiniers en enkele middenveldorganisaties in de buurt, naast de reeds bestaande tuinen, voetbalvelden en boerderij met een 20-tal kippen, 3000 m2 stadsakkers, serres, houtovens en een speelterrein verzezen. Vanuit een specifieke gerichtheid op de meest kwetsbare bewoners van de wijk eisten de aanwezige professionals steeds meer een stem op in de inrichting en het gebruik van de openbare ruimte, en ijverden ze voor het verbeteren van de precaire sociale en economische situatie van ‘hun doelgroep’. Geleidelijk aan evenwel werd hun pleidooi voor een perspectief van doorgedreven eigenaarschap en solidariteit (Debruyne & Dutry, 2013; Depraetere & Van Bouchaute, 2015; Van Bouchaute et al., 2015) (buiten hun wil om) versmald tot een methodisch gekleurd verhaal dat het wel had over ‘doen’, ‘samen’ en ‘betrekken’, maar waarin terzelfdertijd achterliggende logica’s en politieke agenda’s werden genegeerd.

Voor dit deel verschuift niet alleen mijn positie als onderzoeker van medebetrokkenheid als (ex-)praktijkwerker naar de positie van externe observator, ook *De Site* wordt conceptueel verder opengetrokken van een sociaal-culturele, en meer specifiek een sociaal-artistieke invalshoek, naar een sociaal-economische framing via de inzet op arbeid en integraal buurtbeheer. Aangezien het stadslandbouwverhaal evenwel nog volop in ontwikkeling is, liggen de vragen op welke manier deze inzet op arbeid en buurtbeheer zich tot elkaar verhouden, hoe radicaal dit opentrekken naar een sociaal-economische benadering is, en wat de betekenis hiervan is voor sociaal-cultureel werk vooralsnog open. In wat volgt, zet ik dan ook net dat zoekproces onderliggend aan deze vragen centraal.

¹⁰⁰ In overeenstemming met het onderzoeksopzet (zie hoofdstuk 3) analyseer ik net als bij *Made by Oya* de werking van *De Site als stadslandbouwproject* tot eind 2013 in de diepte. Meer recente evoluties (tot het slotfeest in september 2017) bespreek ik beknopt.

1. Wat vooraf ging

Nadat in de wintermaanden een aantal containers van *De Site* waren overgeheveld naar de nieuwe tijdelijke invulling *DOK*¹⁰¹ in de oude haven van Gent, en gezien (de fasering van) de projectontwikkelaar op zich liet wachten, werd het personeelsbestand teruggeschroefd naar amper één halftijdse opbouwwerker, die als opdracht kreeg ‘de boel een beetje in leven te houden’. Mede daardoor werd het “een heel slecht jaar met vernielingen, waterpunten die afgebroken werden, de luifel aan de barcontainer die volledig platlag (zie afbeelding 120), brandstichtingen, ...” (L2), herinnert een collega zich.

afbeelding 120: de vernielde luifel
© Samenlevingsopbouw Gent

“Hoe dat komt? [...] Tja, mensen vroegen van wanneer beginnen ze te bouwen? Normaal gezien was dat 1 januari 2011, maar dat werd dan een jaar uitgesteld. Met die parttime die we kregen, konden we enkel brandjes blussen, we konden geen activiteiten meer organiseren. De werking lag [op de werkdagen en de verkiezing van de *Schuunsten Hof* tijdens het buurtfeest na] volledig op zijn gat omdat er geen financiële middelen waren, we de professionele

krachten niet hadden om het te organiseren en [...] omdat we zelf niet eens wisten wat de toekomst zou brengen” (ibid.).

De Site was bovendien niet langer prioritair: *rocsa* was met andere projecten bezig en had na het aanstellen van een nieuwe coördinator haar koers gewijzigd (cf. hoofdstukken 5 en 7), en de opbouwwerkers hadden inmiddels de *Torekes* onder hun hoede genomen, ze hadden in Rabot een sociale kruidenier geïnstalleerd¹⁰² en hun

¹⁰¹ *rocsa* bereidde onder de noemer *Assurance Ambiance*, het tijdelijk invullingsproject dat ze samen met *cirQ* vzw runden in Muide-Meulestede-Afrikalaan, de uitbouw van *DOK* mee voor. Toen evenwel duidelijk werd dat het sociaal-artistische luik in *DOK* dreigde onder te sneeuwen en gezien het vele werk dat het beheer van *De Site* in het verleden met zich had meegebracht, besloot de bestuursraad van *rocsa* niet mee in de vzw-structuur van *DOK* te stappen, maar wel een ‘coproductiepartner’ te worden, wat de organisatie, naar eigen zeggen, de mogelijkheid gaf om zich terug meer op ‘haar corebusiness te concentreren’ (*rocsa*, 2011b).

¹⁰² De sociale kruidenier kwam er begin 2010 nadat de voedselbedeling van het ter ziele gegane *El Ele* (cf. hoofdstuk 7) verdween. Met de kruidenier wordt ‘noodhulp onder protest’ geboden: noodhulp wordt er gezien als een noodzakelijk kwaad, niet als een goede vorm van armoedebestrijding, aangezien er enkel wordt gewerkt aan de gevolgen en niet aan de structurele oorzaken en/of rechten van mensen in armoede. De sociale kruidenier in Rabot is tegelijk een ontmoetingsplek en een buurtwinkel waar klanten bij het voorleggen van een kaart die ze na een sociaal onderzoek kunnen krijgen, voedings-, onderhouds-

zinnen gezet op ‘het sociaal en ruimtelijk verduurzamen van de 160 tuinen’, waarvoor ze al midden 2010 gesprekken met bewoners, *Transitiegroep Rabot* en *Velt* (cf. hoofdstuk 6) voerden.¹⁰³

Hoewel voor de verduurzaming van die tuinen in de *Meesterproef* een grasstrook aan *Blaisantvest* (zie afbeelding 121) was vooropgesteld, keken ze op dat moment vooral naar mogelijkheden binnen de wijk zelf. De voorziene zone was naar eigen zeggen immers “helemaal niet wenselijk, maar er was op dat moment geen speld tussen te krijgen [...]”; het zat in de nota *Recreatieve Structuur*, maar het was een moeilijke plek [...], naar oversteekbaarheid bijvoorbeeld was dat in feite zeer gevaarlijk” (L2). Daarnaast waren de ontwerpen die uit de *Meesterproef* voor dat gebied waren voortgekomen wel “tof, maar nauwelijks uitvoerbaar” (ibid.) (Samenlevingsopbouw Gent, 2011a).

afbeelding 121: zicht op *Blaisantvest*
© Stad Gent

Omdat de tijd om ‘ergens te landen met de tuinen nu *De Site* verdween’, begon te dringen, stelde een opbouwwerker op een overleg met de *Groendienst* en de *Dienst Gebiedsgerichte Werking* voor om dan maar zelf een aanbesteding uit te schrijven en met een architect in zee te gaan. Het werd een primeur voor de Stad in die zin dat “voor de eerste keer een organisatie mocht inbreken in de publieke ruimte door zelf met een voorstel voor de dag te komen” (ibid.).¹⁰⁴

In het voorjaar van 2011 nam *Samenlevingsopbouw Gent* de landschapsbureaus *Studio Basta* en *Wagon Landscaping* in de arm en viel de keuze op het *Witte Kaproenenplein* waar midden 2010 al was onderzocht in hoeverre ‘buurtbeheer’, een idee die rechtstreeks voortkwam uit de ervaringen op *De Site* en werd begrepen als ‘het toe-eigenen, uitdenken, realiseren en onderhouden van (een deel van) de publieke ruimte

verzorgingsproducten kunnen aankopen voor een bedrag dat 30% onder de marktwaarde ligt (De Wulf & Van Hulle, 2011).

¹⁰³ De personeelsinzet voor Rabot was zo enorm toegenomen: naast Dimitri Vandenberghe, Wannes Degelin, Gülcan Sari en Tom Dutry van wie eerder sprake, waren Rudy Roelandt (voor de sociale hoogbouw sinds 2006), Nele De Wulf (voor de sociale kruidenier sinds 2010) en Wouter Van Thillo (voor *De Site* en de *Torekes* sinds 2011) in de wijk actief.

¹⁰⁴ De inrichting van het *Witte Kaproenenplein* paste uiteindelijk in een ruimer convenant inzake buurtbeheer, waarvoor *Samenlevingsopbouw Gent* van de Stad Gent 45.000 euro voor de periode september 2010 – september 2011 ontving (Samenlevingsopbouw Gent, 2011e).

door de wijk zelf' (Muylle, 2009; Samenlevingsopbouw Gent, 2011b, 2015; Stad Gent, 2009b), mogelijk was. Vanuit een appartement in de sociale woonblokken op het plein gingen de architecten in april, mei en juni in gesprek met de bewoners, peilden ze naar hun behoeften en noden en kwamen ze tot een plan (zie afbeelding 122), dat ze vanaf de zomer gefaseerd met de mensen ter plekke (die daarvoor *Torekes* ontvingen) uitvoerden en zo voortdurend bijstuurden. In het najaar richtten ze het plein in, het jaar nadien werden de terrassen en tuinen aangepakt (zie afbeelding 123-125).

afbeelding 122: plan Witte Kaproenenplein (gebied tussen Aloïs Joosstraat en Cornelis Sneyssonestraat)
© Studio Basta en Wagon Landscaping

Vrijwel gelijktijdig met de aanleg van het plein werd aan het *AB-consortium*¹⁰⁵ (vanaf eind 2011: *Tondelier Development*¹⁰⁶) de sanering en de verkaveling van de *Gasmetersite* (zie afbeelding 126) gegund. Dit consortium voorzag in plaats van de 800 woningen die ingetekend waren in het *Bruggen naar Rabot+-plan* (Ontwerpteam Johan Van Reeth, 2005) (cf. hoofdstukken 2 en 4), 'slechts' 530 (passief- en laag energie-

¹⁰⁵ In het *AB-consortium* zitten/zaten de firma's *Aclagro* (nu *Oryx*), *Breevast* (die er later uitstapte) en *Koramic Real Estate*. De samenwerking met de Stad Gent werd op 19 december 2011 beklonken, de PPS-overeenkomst werd op 26 maart 2012 getekend.

¹⁰⁶ De naam 'tondelier' verwijst naar het verleden van de plek. De gasfabriek die er vroeger stond produceerde onder meer verlichtingsgas, dat lange tijd de energiebron vormde voor de stadsverlichting in Gent. De verschillende gaslantaarns in de stad werden dagelijks ontstoken door een (gas)lantaarnaansteker, die in de volksmond 'tondelier' werd genoemd (Aclagro, 2011).

)woningen.¹⁰⁷ Daarnaast sprak het in een eerste masterplan¹⁰⁸ over 20.000 m² park, sport-, handels- en dienstenfaciliteiten, kantoren, horeca, een crèche en een jeugdcentrum (Devolder, 2012), en werd duidelijk dat dat het pas ten vroegste eind 2016¹⁰⁹ aan het gebied van *De Site* zou beginnen.

afbeeldingen 123-126: sfeerbeelden aanleg *Witte Kaproenenplein*; overzicht projectgebied *Tondelier*
© Samenlevingsopbouw Gent, Studio Basta; www.tondelier.be

Onmiddellijk werd dan ook nagegaan, mede op vraag van het consortium, of de tijdelijke invulling kon worden gecontinueerd, dit, aldus Stad Gent (2012a: 2), vanuit een dubbele motivatie: “Enerzijds het vermijden van overlast en vandalisme, anderzijds het blijvend inzetten op een reeks van succesvolle praktijken.”

2. Reconstructie van De Site als stadslandbouwproject

In oktober 2011 riep *Samenlevingsopbouw Gent* enkele buurtpartners en de tuiniers van *De Site* samen rond de tafel om na te denken over *De Site 2.0*. Na deze twee overlegmomenten werd beslist om daar waar voorheen de focus meer had gelegen

¹⁰⁷ Zoals bepaald door Stad Gent is van die 530 woningen 20% voorzien voor sociale huisvesting en 20% voor budgetwoningen, 60% is bestemd voor de ‘vrije markt’.

¹⁰⁸ Het definitieve inplantingsplan en de simulatiebeelden van de nieuwe Tondelierwijk werden pas eind februari 2014 aan het brede publiek voorgesteld.

¹⁰⁹ Dat werd later bijgesteld naar eind 2017.

op cultuur en op het vormgeven van die zaken die mensen deelden en betekenisvol achtten, nu duurzaamheid in termen van ‘het verkleinen van de voedselketen’ en ‘interculturele ontmoetingen tussen jong en oud’ (Samenlevingsopbouw Gent, 2011c) naar voor te schuiven als onderlegger van de verschillende deelprojecten op het terrein. “Want dat was toen toch wel de teneur” (L1), meent een van de verslaggevers, “dat Rabot een ander imago kreeg [...]. Rabot was eigenlijk, zeiden ze [enkele buurtpartners en tuiniers], qua imago al verbeterd, maar er was nog veel werk” (ibid.).

Voortbordurend op het succes van de tuinen werd concreet vertrouwd op kleinschalige en lokaal ingebedde stadslandbouw en de complementaire munt *Toreke* om de sociale, ecologische en ruimtelijke dynamiek op *De Site* en in Rabot verder aan te zwengelen (Samenlevingsopbouw, 2011d; Vandenberghe et al., 2013). Volgens het convenant dat met de Stad Gent begin 2012 werd onderhandeld¹¹⁰ moest *Samenlevingsopbouw Gent* zich over drie zaken ontfermen: (1) de algemene coördinatie en de afstemming met andere wijkinitiatieven; (2) de realisatie van een stadsboerderij met individuele tuinen, een akker, een bijenhotel, nestkastjes voor pimpelmezen en een toegankelijke kippenren; en (3) het voorzien van ‘infrastructuur in functie van ontmoetingen’, zoals een buurtbarbecue, voetbalvelden en een zandbak met avontuurlijke speeltoestellen, een BMX-parcours, tunnels, klim- en klautergelegenheden, ... (Stad Gent, 2012b).

Op 1 maart 2012 werd Wannes Degelin die daarvoor meer dan acht jaar in de sociale hoogbouw van Rabot had gewerkt, coördinator van *De Site*.¹¹¹ Ik toon hierna hoe de samenwerking tussen *Samenlevingsopbouw Gent* en het sociaal-artistieke *Fou de Coudre* dat eveneens een opdracht op het terrein kreeg, al snel spaak liep op de spanning tussen het zoeken naar een ‘ander buurtimago’ en het meenemen van de participatieve benadering zoals die op *De Site* ontwikkeld was. Vanaf 2013 trokken de opbouwwerkers steeds explicieter de kaart van collectieve voedselproductie en het complementaire muntensysteem. Van daaruit zochten ze dan aansluiting bij onder meer de sociale kruidenier en *Eetcafé Toreke* dat midden 2012 was gestart.

¹¹⁰ Het convenant liep van 1 maart 2012 tot en met 31 december 2012 en voorzag 100.000 euro voor personeel- en werkingskosten (Stad Gent, 2012b).

¹¹¹ Aangezien België op dat moment enkel een ‘regering van lopende zaken’ had, stonden de contracten die onder het strategisch veiligheids- en preventiebeleid vielen (een bevoegdheid van Binnenlandse Zaken) en waarmee ook Wannes’ loon werd vergoed, op de wip. Wannes stond toen al 18 maanden in vooropzeg. Hij koos uiteindelijk het zekere voor het onzekere, en stapte over naar *De Site* om “op die manier in de wijk te kunnen blijven” (L1).

2.1 Interne strubbelingen

Nog voor het convenant tussen de Stad Gent en *Samenlevingsopbouw Gent* was getekend, liepen de gemoederen tussen de opbouwwerkers en de wijkregisseur hoog op. “Na de oefening die we gemaakt hadden met bewoners en organisaties waren we tot de consensus gekomen dat we op landbouw moesten inzetten” (L2), vertelt een van hen, “en daarvoor hadden we volgens de Stad iemand nodig met groene vingers, iemand met landbouwskills. [...] *Samenlevingsopbouw* moest een boer in dienst nemen, daar kwam het op neer, [...] geen opbouwwerker” (ibid.). Toen de organisatie haar been toch stijf hield, werd ‘achter de rug om’ een overeenkomst gesloten met *Fou de Coudre*¹¹², dat in Gent wel wat naam en faam maakte met hun reeks stadspicknicks *Boer’nBrood*.

Deze ‘valse start’ maakte dat tussen de opbouwwerkers en de medewerkers van *Fou de Coudre* van meet af aan een groot wederzijds wantrouwen heerste; “we hadden het gevoel dat ze een deel van onze convenant hadden afgesnoept” (L1), meent een opbouwwerker. Daarbovenop hadden ze volgens hem een totaal andere manier van werken en toonden ze weinig affiniteit met Rabot.

“En toch hadden ze echt zoiets over zich van wij gaan eens tonen hoe dat hier echt moet [...]. Bijvoorbeeld, ze hadden een architect [...] die een hele dome ging bouwen, die zou hier constructies maken met hangende tuinen, maar wat was de nood voor de buurt? Als je een dome bouwt, kunnen gasten hier niet meer fietsen, want dan is dat allemaal dichtgebouwd en ingepalmd. Elke week werden dat andere plannen, dat was om horendol van te worden [...]. Ze zeiden ook van jullie moeten zorgen dat die Turkse mensen naar onze werking komen, maar zo werkt het toch niet” (ibid.).

Die ‘toeleidingsrol’ stak wellicht nog het meest. “Het waren allemaal wel leuke voorstellen, hoor” (L2), treedt een collega hem bij,

“maar waar zaten de bewoners die meedachten en meededen? [...] Uiteindelijk hebben ze dan een zeer fotogenieke serre gebouwd op een van de containers (zie afbeelding 127) en enkele nestkastjes, maar dat is een timmerman die dat gemaakt heeft. Er is geen enkele bewoner die maar één nagel in een plank heeft geslagen, [...] en het liep daar vol met bewoners op *De Site*, je had ze maar vast te pakken [...].

¹¹² *Fou de Coudre* kreeg voor 2012 50.000 euro om haar werking op *De Site* te enten (Stuurgroep *De Site*, 2012).

Want eerlijk, wie is er nu tegen een serre en tegen een dome? Ik ben daar niet tegen, maar zet je daar dan op een bankje met een tas koffie erbij, [...] vraag aan de mensen van hoe zij dat zien ... [...]. Het leek alsof ze vooral een eigen agenda hadden; zij [de medewerkers van *Fou de Coudre*] wilden vanuit hun organisatie leuke,

afbeelding 127: serre
© Samenlevingsopbouw Gent

creatieve dingen doen en daar is niets op tegen, ze hebben ook toffe dingen gedaan, maar dat soort top down projecten had de wijk niet meer nodig op dat moment. [...] Akkoord, bij de start van *De Site* zijn we ook gewoon begonnen, maar in 2012 waren we toch al een aantal stappen verder, hé” (ibid.).

Ondertussen was in maart afgesproken met *rocsa*, dat zelf had aangegeven dat het zich met andere projecten wou bezighouden, maar nog steeds twee logistiek medewerkers had die geregeld en tot de zomer op *De Site* kwamen klussen¹¹³, dat zij “het houtwerk, zoals banken en tafels maken, wat multifunctionele infrastructuur voorzien” (L1) voor hun rekening zouden nemen (Samenlevingsopbouw Gent, 2012a; 2012b).

“Maar daar is uiteindelijk ook niets van in huis gekomen. [...] We hebben in juli zelf banken besteld omdat we zoiets hadden van het wordt nu zomer, we gaan die gewoon kopen, we gaan er niet meer op wachten [...]. Veel later is wel een of ander ding gebouwd wat ‘zitkunst’ werd genoemd: [...] een soort bankje dat leek op een ramp voor skaters maar met hoeken, en dat was dan een zitelement voor Turkse vrouwen, ze konden daarop zonnen en zo. [...]. *rocsa* is het daar ineens komen plaatsen en een maand later hebben we dat bij de kiekens gezet omdat die het wel gebruikten” (L1).

2.2 Alle spots op Tondelier

Een stuk vlotter liepen de onderhandelingen met de projectontwikkelaar. Aangezien die

¹¹³ Na de zomer zocht en vond *Samenlevingsopbouw Gent* vervanging voor Danny en Dennis: twee nieuwe logistiek medewerkers, Ace Coppieters en Emil Vano (respectievelijk tewerkgesteld binnen de lokale diensteneconomie en artikel 60) kwamen klussen op het terrein.

“op termijn een stuk park moest aanleggen en ze ‘propere aarde’ zouden moeten aanvoeren, zijn we hen toen [begin 2012] gaan vragen van kijk, kunnen we die teelaarde niet nu al krijgen, we kunnen die gebruiken in functie van de stadslandbouwprojecten en later kan die aarde weer gerecupereerd worden in dat park. [...] Dat paste ook perfect in de duurzaamheidsmeter [een lijst maatregelen vooropgesteld door Stad Gent waaraan de ontwikkelaar moest beantwoorden om de sanering en verkaveling zo duurzaam mogelijk te laten verlopen, onder meer door aandacht te hebben voor energiezuinigheid, bereikbaarheid, het zorgzaam omspringen met natuurlijke hulpbronnen, ... (Stad Gent, 2011a)]” (L2).

afbeeldingen 128-130: vullen van zandzakjes; en het leveren van teelaarde (maart 2012)
© Samenlevingsopbouw Gent

afbeelding 131: banner
Tondelier
© www.communicatiehuis.be

Nog voor de zomer werden honderden zandzakjes om de akker af te bakken, gevuld (zie afbeelding 128) en werden zoals beloofd 55 containers teelaarde geleverd (zie afbeeldingen 129-130). Tegelijk werden nieuwe containers geplaatst, werd een broodoven gefabriceerd, kreeg het voetbalveld een facelift, werd de kippenboerderij ingericht, zorgde de Transitiegroep van de wijk voor bijenkorven, en kwam er (opnieuw) een avontuurlijk speelplein voor jong en oud.

Deze ‘heropleving van *De Site*’ ‘paste volledig in het plaatje van *Tondelier Development*’ (L1), die dat jaar alle zeilen bijzette om de brownfield positief onder de aandacht te brengen. Zo lanceerde het datzelfde

voorjaar niet alleen een grootschalige communicatiecampagne (zie afbeelding 131) en maakte het de terreinen toegankelijk(er), ook het *Stedelijk Museum voor Actuele Kunst Gent* (*S.M.A.K.*) werd ‘zwaar gesponsord’ (L3) om de *Gasmetersite* mee als cluster op te

nemen in de stadstentoonstelling *Track* (12 mei 2012 tot en met 16 september 2012)¹¹⁴ (zie afbeelding 132), net zoals restaurant *M with a view* dat begin november op het dak van de *Nieuwe Molens* neerstreek.

Dergelijke investeringen van de projectontwikkelaar “waren ook echt nodig” (L3), meent de projectleider van de *Gasmetersite*, die verbonden was aan de stedelijke *Milieudienst*,

“want zo’n ontwikkelaar bekijkt dat anders, hé. De Stad en de organisaties bekijken dat vanuit de idee dat het goed is om iets voor de buurt te gaan organiseren. De ontwikkelaar vindt dat zeker belangrijk; je moet de buurt mee hebben, want de dag dat de buurt zich tegen je kant, ja dan kan je het ook wel schudden of het kost je veel geld en tijd

om het allemaal weer recht te trekken. Dus de buurt meehebben, is sowieso een noodzaak. Maar vooral: op het einde van de rit moet je ook kunnen verkopen. Dus die plek met een slechte naam moet een goede naam krijgen en moet bekend worden bij mensen, bij potentiële kopers. Vandaar dat een ontwikkelaar initiatieven neemt, [...] dat die eigenlijk bewust zaken organiseert waar er potentieel kooppubliek naartoe komt dat moet gecharmeerd geraken door die plek. En die plek krijgt ook wel charme, als we¹¹⁵ presentaties geven, dan zitten daar ook foto’s tussen van *De Site* bijvoorbeeld. [...] Dat is geen puur commerciële praat; we nemen dat mee van kijk, er wordt hier geleefd. Het is hier geen vuile, achtergelaten plek” (ibid.).

afbeelding 132: het werk *Mesa y dos bancos* van Teresa Margolles op de Gasmetersite gedurende *Track*
© Samenlevingsopbouw Gent

¹¹⁴ In het kader van *Track* vonden, naast het meetingpoint *Vivavanilla* dat in de oude bokszaak *Golden Gloves* op de Gasmetersite werd ondergebracht, vijf kunstenaars hun weg naar de buurt: Lara Almargecui (met haar werk *De betonberg*), Peter Buggenhout (met zijn werk *detitled*), Pascale Marthine Tayou (met zijn werk *Le Défi*), Teresa Margolles (met haar werk *Mesa y dos bancos*) en Benjamin Verdonck (met zijn werk *abc*) (Ampe, 2013).

¹¹⁵ De projectleider van de *Gasmetersite* die, zoals eerder gesteld, verbonden was aan de stedelijke *Milieudienst* ging midden 2012 voor projectontwikkelaar *Aclagro*, deel van het *AB-consortium*, werken waardoor hij in het interview van ‘we/wij’ spreekt.

2.3 Stadslandbouw en korte-keten

In die zin is het, volgens zowel de projectleider als de opbouwwerkers, steeds zoeken naar ‘een evenwicht tussen geven en nemen’ (L3). Als na de eerste stadsakker *Samenlevingsopbouw Gent* opnieuw aanklopte bij *Tondelier Development* voor een volgende lading teelaarde bijvoorbeeld, dan moest de wijkregisseur al zijn gewicht in de schaal leggen om de ontwikkelaar hiervan te overtuigen. “En voor mij was dat het moment dat de maskers afvielen” (L1), getuigt een sociaal-cultureel werker.

“Die eerste akker, voor hen [*Tondelier Development*] was dat een schot in de roos. Die hele marketing rond *Tondelier* moest toen nog echt beginnen en toen kwamen wij af met een hoop buurtbewoners die een grote tuin aanlegden, gratis eigenlijk, want dat kostte hen enkel de teelaarde die ze nadien toch nog nodig hadden [...]. Maar voor de tweede akker lag dat anders. Eigenlijk was die eerste voor hen voldoende. [...] Waarom een tweede akker, dachten ze, jullie doen toch al aan stadslandbouw?” (ibid.).

afbeeldingen 133-135: werken en oogsten op de stadsakker en leveren aan *Eetcafé Toreke* (juli 2012)
© Samenlevingsopbouw Gent

Voor de opbouwwerkers en de bewoners hield het stadslandbouwverhaal duidelijk ‘meer in dan enkel marketing of ‘ontmoetingen’ stimuleren’, aldus een betrokkene (L2). In de voorbereidende gesprekken eind 2011 was al geopperd om het geheel open te trekken “naar ook voedselproductie, [...] en naar een engagement en een partnership met de sociale kruidenier en *Eetcafé Toreke*” (ibid.). Toen in de zomer van 2012 de eerste experimenten met dergelijk korte-ketenprincipe – de idee dat de groenten en het fruit vanop *De Site* hun weg vinden binnen de wijk zelf, zonder het gebruik van grote transportmiddelen of koelkasten (zie afbeeldingen 133-135) – positief werden geëvalueerd (Degelin, 2012), werd luidop gedroomd over “op een andere manier aan voedselvoorziening te werken” (L1). Het groen in Rabot moest meer zijn “dan een plek om je hond te laten loslopen, om kinderen te laten spelen of om je auto te parkeren” (L3). *Samenlevingsopbouw Gent* zag naar eigen zeggen

“kansen om gezinnen hun voedselbehoefte meer zelf in handen te geven, om extra inkomen uit stadslandbouw te genereren, de lokale afzet te promoten, ... Kortom, [...] [om in te zetten op] een buurtbeheer dat de wijk ‘rijker’ maakt [...] [met] stadslandbouw [als] instrument” (Degelin & Vandenbergh, 2014: 4).

Terwijl in het voorjaar van 2013 samen met *Velt* (cf. hoofdstuk 6) de bedrijvigheid rondom de 160 tuinen werd verdergezet en met de tweede stadsakker de oppervlakte landbouwgrond verdubbelde naar 3000 m², werd een strak plantschema aangehouden en werden nieuwe formats bedacht zoals *Rabot op je bord* (zie afbeelding 136), een samenwerking met de *Sociale Kruidenier* die samen haar klanten, vrijwilligers en buurtbewoners, de oogst en overschotten van op *De Site* verwerkte tot onder andere pesto's, confituren, soepen en compotes, om ze dan daarna aan een 'solidair tarief' – een deel wordt verkocht aan de marktprijs, een ander deel aan een lagere prijs voor mensen met een beperkt inkomen – in de eigen winkel, aan de lokale *Voedselteam*-afdeling¹¹⁶ en in de wijk aan te bieden.¹¹⁷

Terzelfdertijd werd op initiatief van een buurtbewoonster gestart met een maandelijkse *Weggeefwinkel*, gaf een vrijwilliger op woensdagmiddag (terug) voetbaltraining aan kinderen en jongeren, en werd alles in gereedheid gebracht om in samenwerking met *vzw Jong* en het wijkgezondheidscentrum een fietsherstelplaats te openen en fietslessen aan te bieden.

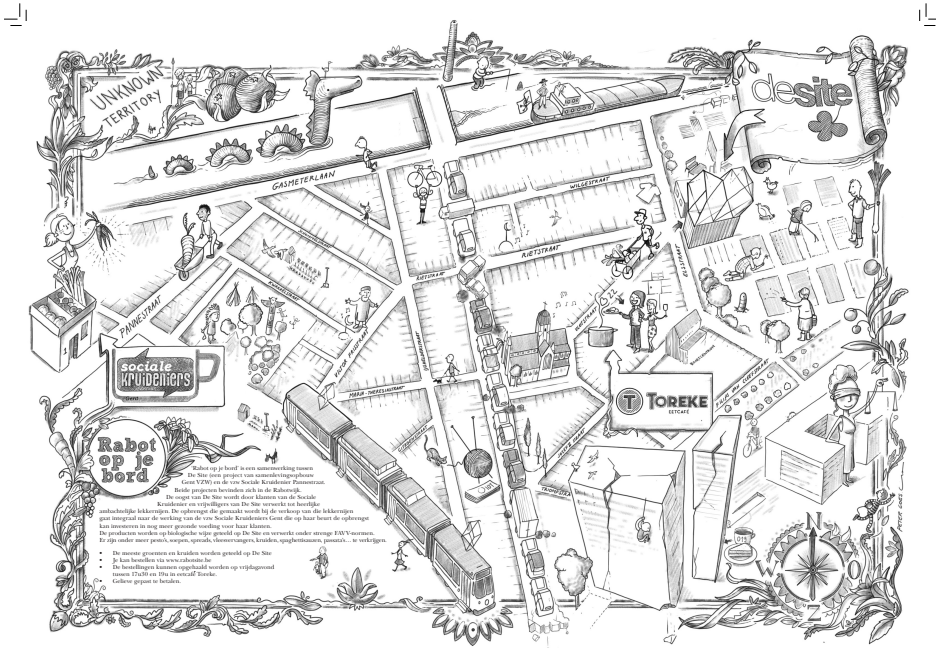
In het kader van de overeenkomst met de Stad Gent (2012c), waarin naast het beheer van *De Site* tevens de ondersteuning van (toekomstige) tijdelijke invullingen was opgenomen¹¹⁸, werd ondertussen in de wijk de buurttuin op het *Witte Kaproenenplein* afgewerkt, gingen de opbouwwerkers in gesprek met de bewonersgroep *De Plezante Doeners* van *Blaisantvest* om het binnengebied van de *Maria Goretti*-kerk aan te pakken, en bekeken ze met de omwonenden van *Schommelstraat*, *Kwakkelstraat*, *Pannestraat* en *Victor Frisstraat* in hoeverre ze de 80-tal bouwvallige garageboxen waar

¹¹⁶ *Voedselteams* is een *vzw*, die vanuit een netwerk van lokale teams, boeren, producenten, vrijwilligers en betaalde medewerkers de korte-keten in Vlaanderen behartigt en in de praktijk brengt door onder meer voedselpakketten aan te bieden.

¹¹⁷ *Rabot op je bord* heeft op veel vlakken te maken met regelgeving die uitgaat van de federale overheid (BTW, voedselveiligheid, e.d.). Deze worden door *Samenlevingsopbouw Gent* als eerder hinderlijk ervaren (De Rynck, et al., 2017). Een doorgedreven analyse hiervan zou ons echter te ver leiden.

¹¹⁸ In de overeenkomst was er concreet sprake van de omgeving van de woontorens, de *Maria Goretti*-kerk aan *Blaisantvest* en *Kwakkelstraat*. Aangezien deze opdracht groter was dan die uit de overeenkomst van 2012 werd het bedrag opgetrokken; *Samenlevingsopbouw Gent* ontving voor *De Site* en de buurtbeheertrajecten 140.000 euro voor 2013.

ze op uitkeken, in afwachting van de definitieve bestemming, konden omturnen in *Boerenhof*, een groene, rustige plek voor de buurt.¹¹⁹

afbeelding 136: placemat met de korte keten van *Rabot op je bord* (2013)
© Samenlevingsopbouw Gent

2.4 Het succes van de Torekes

De opbouwwerkers hadden zo hun handen meer dan vol, maar “gelukkig konden we op gigantisch veel vrijwilligers rekenen” (L2), blikt een van hen terug: van de akker aanleggen, telen en oogsten, tot het ruimen van zwerfvuil, het voederen en verzorgen van de kippen en het distribueren van flyers en affiches. “En ik ben ervan overtuigd dat

¹¹⁹ Begin 2011 werden Stad Gent en het zelfstandig autonoom gemeentebestrijf *SOgent* eigenaar van dit gebied: *SOgent* verwierf een terrein aan de *Pannestraat* waar het woonkavels kon realiseren, Stad Gent werd eigenaar van het binnengebied zelf, waar ze een combinatie van tuinuitbreiding en parkeerplaatsen plande. De omringende bewoners vochten deze plannen echter juridisch aan en richtten in 2012 en meer doorgedreven, na de afbraak van de garages midden 2013 en aangemoedigd door ‘het succes van *De Site*’, het gebied tijdelijk in als groene plek. In juni 2014 schroefde de Stad onder druk van de buurt haar plannen terug: de 80 geplande parkeerplaatsen werden er eerst 50, dan 24 om vervolgens te landen bij 2 of 4 plekken voor autodelen (Rutten, 2014; Van Reusel, 2014), een 60-tal private tuinuitbreidingen en een grote gemeenschappelijke buurttuin die, met ondersteuning van de wijkregisseur, de opbouwwerkers en medewerkers van de *Groendienst*, midden 2015 werd getekend en aangelegd

de *Torekes* daar een belangrijke rol in speelden. Die kleine financiële waardering bleek voor veel mensen toch enorm belangrijk” (ibid.).

Dat eerste jaar, ‘toen er altijd wel iets moest gebeuren’, bestond de harde kern vrijwilligers vooral uit “tuiniers die al een tuintje hadden en door het verdienen van *Torekes* hun individueel tuintje konden huren, maar er was ook een grote groep daklozen” (L1), vertelt een collega,

“omdat op dat moment de nachtopvang nog op de hoek van de *Gasmeterlaan* zat. Ze kwamen daar ’s morgens buiten, kwamen op *De Site* terecht, werkten er een paar uur om daar dan bijvoorbeeld een warme maaltijd mee te gaan eten in het eetcafé [...] om dan ’s avonds terug te keren” (ibid.).

afbeelding 137: lokale handelaars waar *Torekes* kunnen worden geruild

© Samenlevingsopbouw Gent

“Het feit dat de *Torekes* inkomensverhogend zijn, maakte ze cruciaal voor wie het financieel zeer moeilijk heeft” (L2).

Bovendien kon je met de *Torekes* niet enkel een tuintje huren, mensen konden ook bij lokale handelaars (zie afbeelding 137) terecht, of “ze konden er cinema- of *De Lijn*-tickets

mee kopen [...] Mensen konden zelf hun gedrag sturen of ze nu warm eten of een broodje wilden, of hun vrienden trakteerden op restaurant” (L1).

Iedereen kon meedoen, “elk op zijn of haar eigen tempo [...]. En net dat is de sterkte, [...]: “het feit dat je, [...] een ander soort inspanning moet leveren dan geld te betalen om iets te verkrijgen” (ibid.), meent een betrokkene.

“We zeiden nooit van kijk, jij hebt maar vier stenen verlegd en jij hebt er tien verlegd, jij krijgt voor je tien stenen tien *Torekes* en jij krijgt voor je vier stenen maar vier *Torekes*. [...] We hebben altijd gecommuniceerd naar de mensen toe van dit blijft een plek waar je vrijwilligerswerk kan doen vanuit je eigen engagement, vanuit je eigen goesting, vanuit je eigen interesse [...]. Ze werden nooit verplicht om een taak uit te voeren, dat werd altijd in samenspraak bepaald” (L2).

“Dat is de kracht ervan, dat je zoekt naar welke skills mensen hebben, hoe groot of klein die ook zijn, en wat die kunnen betekenen voor de buurt [...]. Daarbij heb je als opbouwwerker vooral een andere kijk nodig; je moet dat strakke idee van ‘*Torekes* verdienen je door burenzorg, buurtzorg, milieuzorg’ durven los te laten. Het is meer dan dat” (L1).

Bij meer dan 120 vrijwilligers polsen naar dat ‘meer dan dat’, bleek evenwel snel heel wat werk met zich mee te brengen, waardoor de opbouwwerkers, na enkele maanden en nadat de meeste klussen waren geklaard, opteerden om het geheel wat meer gestructureerd aan te pakken¹²⁰; in plaats van iedere dag, werd een winter- en zomerregime ingevoerd, dan konden er enkel nog in de namiddag en later enkel nog op woensdag *Torekes* worden verdiend. Het aantal *Torekes* in omloop en uren vrijwilligerswerk bleven evenwel gevoelig stijgen. “Uiteindelijk moesten we constant bijsturen omwille van het feit dat we te veel mensen hadden die daarvoor niet voor *De Site* kwamen hé, die kwamen voor de *Torekes*” (L2).

Zeker vanaf 2013 werd immers duidelijk dat de munt een vaak zeer kwetsbaar publiek lokte, dat met tal van kleine en grote problemen kampte. Het takenpakket van de professionals breidde algauw uit: van hand- en spandiensten (papieren invullen, contact opnemen met *OCMW* en de sociale woningmaatschappij, ...) tot zelfs het huisvesten van een dakloze man gedurende enkele maanden in een van de containers. “Het was”, zo geeft een van de opbouwwerkers aan,

“ongelofelijk om te zien wat mensen bereid waren te doen om een beter leven te kunnen leiden, om brood op de plank te krijgen, en dat voor ‘begot een handvol *Torekes*’. [...] Komt dat ten goede van de wijk? Enigszins wel, want het ligt hier proper, het is goed voor de handelaars van de *Wondelgemstraat*, maar is dat een structurele oplossing? Nee. [...] En toch, die *Torekes* hebben wel heel veel andere dingen zichtbaar gemaakt waar we nu mee aan de slag kunnen. [...] Wat ik bijvoorbeeld vaak hoorde van mensen die *De Site* kwamen bezoeken, [...] en ook de *VDAB*¹²¹ zegt zo’n dingen: ‘je hebt een bepaald segment in de bevolking waar je niets mee kan doen, die kan je niet toeleiden

¹²⁰ De cijfers zijn illustratief: in 2011 werden ongeveer 50.000 *Torekes* verdiend, waarvan een goeie 41.000 onder de noemer buurtzorg (1.664 uren vrijwilligerswerk), in 2012 was dit al opgelopen tot 105.000 *Torekes* en 100.000 voor buurtzorg (3.982 uren vrijwilligerswerk) (Van Bouchaute et al., 2015). In 2015, nadat het systeem begin 2014 ook online was gegaan, telde *Samenlevingsopbouw Gent* 237.260 *Torekes* in omloop, gepresteerd door 415 unieke vrijwilligers (Laureyns, 2016).

¹²¹ *VDAB* staat voor Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding. *VDAB* is een Vlaamse overheidsdienst die vraag en aanbod op de arbeidsmarkt samenbrengt en onder meer als taak heeft werkzoekenden te bemiddelen en te begeleiden naar werk.

naar werk' en wij zagen net het compleet tegenovergestelde. Mensen kwamen van Zelzate, Ledeborg, Nieuw Gent, ... om iets te betekenen, om enerzijds *Torekes* te verdienen, anderzijds, dat zeiden ze, om 'zinnvol bezig te zijn', om 'niet in hun zetel te blijven zitten', [...] omdat ze 'iets wilden doen'. De *Torekes* hebben dat getoond en dan hebben we dat vastgepakt en zijn we bij de mensen nagegaan van 'hoe komt het dat jij niet aan werk geraakt', 'hoe komt het dat niet lukt', ... (L2).

2.5 Nieuwe sporen na De Site

Eind 2013 begon het accent zo langzamerhand te verschuiven: tot 2011 hadden vooral het 'zoeken naar ruimte waar de succesvolle initiatieven van *De Site* konden worden gecontinueerd' en 'het hertekenen van de plannen' centraal

afbeelding 138: plan van de nieuwe Tondelierwijk (voorjaar 2014)
© www.tondelier.be

gestaan, nu ging het steeds meer over 'hoe kan je blijven werken met de bewoners' (L5), en dit op twee, elkaar aanvullende manieren. Aan de ene kant werd vanuit *Samenlevingsopbouw Gent*, vanuit bovenstaande vaststelling dat heel wat zogenaamde 'moeilijk of niet te activeren groepen' zich net zeer 'werkwillig' toonden, nagedacht over hoe "met *De Site*-projecten, met een complementaire munt, opstappen konden worden gecreëerd naar andere vormen van arbeid" (L2) en hoe "een rechtenverwerving dat [...] bijvoorbeeld ook de inzet van mensen in de gemeenschap waardeert" (L1) vorm kon krijgen. Daarmee zetten de opbouwwerkers in op a door de bewoners ervaren werd als nood. Aan de andere kant schoof *Stad Gent* de idee van 'integraal buurtbeheer' naar voor als instrument om op de herontwikkeling van *Tondelier* (zie afbeelding 138) en de buurt in haar totaliteit te wegen. In het kader van dit integraal buurtbeheer werd in 2013 zelfs een dossier voor het stadsvernieuwingsfonds voorbereid. Hierin stelde de Stad dat ze naast een co-productieve projectrealisatie streefde naar "een betrokkenheid en activering van buurtbewoners, [...] vormen van medebeheer en zelfbestuur, [...] [en] "een veralgemeenbare methodiekontwikkeling [...] die ook elders [...] inzetbaar zou zijn" (Stadsvernieuwingsjury, 2013: 2).

De ambitie lag daarmee hoog: opdat de nieuwe *Tondelier*wijk geen in zichzelf besloten enclave zou worden, wilde de Stad bruggen slaan tussen nieuwe en aanwezige bewoners, en tussen een kwaliteitsvol infrastructureel kader en sociale en economische doeleinden. Concreet mikte ze op het ondersteunen van het engagement van de buurt van bij de plannen en de uitvoer tot het runnen en het evalueren van de (nieuwe) publieke ruimtes en de gemeenschappelijke voorzieningen (de sporthal, crèche, groene plekken, ...) in de drie wijken: *Rabot*, *Blaisantvest* en *Tondelier*.

Anno 2017 is het te vroeg om bovenstaande sporen te evalueren; het onderzoek loopt nog. Zo stelde Stad Gent pas midden 2015 een 'projectleider buurtbeheer'¹²² aan en organiseert ze sinds dan 'een lerend netwerk'. *Samenlevingsopbouw Gent* trok op haar beurt pas vanaf 2016 de kaart van arbeid volop.¹²³ "En toch" (L2), meent een van de betrokkenen,

"is het 'experiment *De Site*' de afgelopen vijf jaar zowat overal opgepikt. [...] Je moet maar een keer kijken in hoeveel wijken dat er nu dergelijke projecten zijn opgestart en hoeveel tijdelijke invullingen er momenteel lopende zijn¹²⁴ en hoeveel studiedagen dat ze daarover organiseren. Eigenlijk zijn tijdelijke invullingen een volledig nieuw thema geworden in het lokaal beleid" (L2).

Getuige daarvan zijn onder andere het *Fonds voor tijdelijke invullingen* dat midden 2014 door de Gentse gemeenteraad in het leven werd geroepen en dat organisatoren wil "stimuleren om tijdelijk in onbruik zijnde plekken (braakliggende sites, verlaten gebouwen, pleinen, ...) te benutten" (Stad Gent, 2014: 1)¹²⁵, alsook *REFILL*, een Europees project over 'the reuse of vacant spaces' dat ervaringen van tien steden bundelt (september 2015 - maart 2018) (Stad Gent, 2015).

De professionals die actief zijn op en naast *De Site* juichen deze groeiende aandacht toe, maar hebben eveneens hun bedenkingen. Voor hen zijn de 'tijdelijke invulling' en

¹²² Deze projectleider werd Stefaan Vervaet, die tot dan wijkregisseur van Rabot-Blaisantvest was geweest.

¹²³ Hiervoor gaat *Samenlevingsopbouw Gent* onder meer op tour met de documentaire *Insite-Outsite* die begin 2016 werd gemaakt als uitloper van de *Diversiteit en Gemeenschapsvormingsstudie* (Universiteit Antwerpen, KU Leuven, Hogeschool Gent, Universiteit Gent, LUCA School of Arts, 2013-2016), waarin de *Torekes* een van de 32 cases vormde, en die opvattingen over arbeid aan de kaak stelt.

¹²⁴ Eind 2016 waren er 26 gekende Gentse tijdelijke invullingen: 18 lopende projecten, 7 afgelopen projecten en eentje die 'on hold' stond om verder te onderzoeken (Vervaet, 2016).

¹²⁵ Dit *Fonds* stelde in eerste instantie voor 2014 120.000 euro ter beschikking, voor 2015 was er 180.000 euro voorzien.

het 'stadslandbouwverhaal' "een manier geweest om mensen samen te brengen [...] en anders te kijken naar ruimtegebruik" (L1).

"Ik heb nogal het gevoel dat er op een zeer gemakkelijke manier gekeken wordt, in die zin dat het een copy-paste verhaal wordt waar ik helemaal niet in geloof [...]. Gisteren bijvoorbeeld kreeg ik telefoon van [...] [iemand] die zou starten met tuinieren in zijn buurt. [...] En ik vraag hem: 'Waarom ga je beginnen met tuintjes?' 'Ja ja, je weet wel, dat brengt mensen samen.' Maar ik zeg: 'Heb je de mensen al eens bevraagd over die tuintjes? Is er daar een nood aan?' [...]. Men ziet het succes van zo'n plek in zo'n wijk, maar het succes van zo'n plek in een andere wijk kan bijvoorbeeld geen succes zijn. Ik vind dat niet ok. [...]. Wat je vooral moet doen, is je wijk lezen, je moet weten wie er waar zit, waarom ze daar zitten, en waarom ze daar al lang zitten of waarom ze daar nog niet lang zitten, en hoe ze zich tot elkaar verhouden, en waar er spanningen zitten, waar er opportuniteiten zijn, ... En dat is volgens mij uniek aan elke wijk. Elke wijk is anders. Vanuit die bril kan je een tijdelijke invulling organiseren, maar zo maar een plek nemen en zeggen we gaan nog een keer tuintjes organiseren, omdat dat op een andere plek ook werkt, dat gaat niet" (L2).

3. Het stadslandbouwproject De Site als sleutelwerking

In het zesde hoofdstuk toonde ik hoe *De Site* tussen 2007 en 2010 uitgroeide tot een 'creatieve ontmoetingsplaats'. Ik gaf aan dat de 'uitnodigende infrastructuur' en de programmatie waarin zowel buurtgebonden als buurtoverstijgende initiatieven aan bod kwamen, de discussie openden over het gebruik van een '(voorlopig) in onbruik zijnde plek' (Stad Gent, 2014), en dat bewoners en professionals uit het middenveld en beleid vanuit de opgemerkte noden en wensen gaandeweg trachtten in te breken op de plannen van *Bruggen naar Rabot* en ruimte opeisten voor de tuinen, de barbecue, de voetbalvelden, het publieke groen, ... (Dutry, 2009).

Het nieuws dat de nieuwe projectontwikkelaar *Tondelier Development* een derde minder woningen en een dubbel zo groot park voorzag dan bepaald in de oorspronkelijke *Bruggen naar Rabot+*-studie, werd in het najaar van 2011 dan ook op gejuich onthaald. Volgens de geïnterviewden had met name de participatieve insteek van *De Site* geloond: het imago van de wijk was erop vooruitgegaan en er waren nieuwe netwerken ontstaan tussen Rabotiens en niet-Rabotiens. Als in afwachting van de werken, de tijdelijke invulling bovendien een tweede leven kon krijgen, dan was dat, duidde ik, voor alle partijen een goeie zaak. Niet alleen konden zo het vandalisme en

mogelijke overlast worden ingedijkt en een potentieel kooppubliek worden gecharmeerd, Stad Gent (2012a) en *Samenlevingsopbouw Gent* (s.d.: z.n.) meenden met *De Site 2.0* eveneens “de resultaten en effecten [van het project verder] [...] te [kunnen] verankeren in de wijk en in de bestaande (of toekomstige) buurtorganisaties en -werkingen”.

Waar tot dan vooral op ontmoeting en kunst was gemikt, liet ik zien, werd het cultuurbegrip begin 2012 verder opgerekt; *Samenlevingsopbouw Gent* schoof, gesteund door hun ervaringen inzake buurtbeheer op het *Witte Kaproenenplein* en de Stad en op vraag van de tuiniers en enkele organisaties uit Rabot, duurzaamheid en meer specifiek voedselvoorziening en (later ook) arbeid naar voor als globaal kader om de dynamiek op en rondom *De Site* te verdiepen. Met de twee stadsackers en de vele vrijwilligers die voor een handvol *Torekes* op het terrein kwamen klussen, nam de dagelijkse bedrijvigheid op het terrein in de maanden daarna toe. Tegelijk, terwijl de aandacht van de professionals volledig werd opgeëist door een steeds kwetsbaarder publiek en ze, net als voorheen vanaf de start van *De Site*, individuele hulpverleningsvragen concreet aanpakten, schetste ik, liepen samenwerkingen met *rocsa* en *Fou de Coudre* op een sisser af. Volgens de opbouwwerkers omdat hun sociaal-artistieke collega's overwegend gericht waren op de eigen agenda en nauwelijks connectie maakten met wat ter plekke gebeurde; ‘aan dat soort top down projecten had de buurt geen nood meer’, werd in de interviews ferm betoogd. En dus werd ook met de projectontwikkelaar naar aanleiding van de aanleg van de tweede akker stevig gebakkeleid: ‘de maskers vielen af, want voor hen draaide het enkel maar om marketing ...’

Het spaak lopen van deze samenwerkingen en het weren van die zaken die zich niet of te weinig entten op de buurt zorgde, zo stel ik vast, op *De Site*, in Rabot en binnen het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* paradoxaal genoeg voor nieuwe grenzen en opdelingen. Of nog: het vasthouden aan de eigen aanpak en met name het gebrek aan een ‘gemeenschappelijk verhaal’ en dialoog tussen diverse standpunten maakte dat hoe langer hoe meer naast in plaats van met elkaar gewerkt. Het gesprek tussen de kunstenaar die voor de stadsbrede tentoonstelling *Track* het werk *De betonberg* op het terrein neerpootte en de tuiniers die de bergen teelaarde daarnaast geduldig verwerkten bijvoorbeeld bleef uit. Tussen de ‘beter bemiddelde restaurantbezoeker’ van *M with a view* en de Turkse vrouwen die brood bakten in een zelf gefabriceerde oven op *De Site* lag de link voorhanden, maar werd geen toenadering gezocht. En de afstand tussen de gebruikers van de blauwe, ietwat sjofele container van *Samenlevingsopbouw Gent* en de kandidaat-kopers die tien meter verderop het chique, witte infopunt van *Tondelier Development* binnenliepen (cf. afbeelding 139), bleek vrijwel onoverbrugbaar.

afbeelding 139: blauwe en witte container op *De Site*
© www.lumacsigns.be

Ook voor de *Torekes* gold (geldt) eenzelfde risico: ook al wordt de complementaire munt als hefboom geroemd in ‘het aanboren van het potentieel van/in de wijk’ (mensen, goederen, diensten, ...), het zijn in de eerste plaats de meest kwetsbare burgers (daklozen, vluchtelingen, ...) die nergens anders gewaardeerd worden voor hun actieve inzet, die op het systeem afkwamen (afkomen).

In het creëren van zo’n ‘apart circuit’, waarin de complementaire munt dan nog eens binnen de buurt zelf moet worden gespenseerd, is de kans groot dat de groep *Torekes*-gebruikers verder wordt verbijzonderd en dus verder uitgesloten.

Hoewel deze kritische bedenkingen terecht zijn, doen ze ook afbreuk aan de veel complexere, meerduidige realiteit die zich vanaf 2012 op *De Site* ontplooit. Zo weegt voor de opbouwwerkers het argument dat de *Torekes* voor de meeste deelnemers een belangrijk (aanvullend) inkomen vormen en dat ze op termijn de discussie openen over rechtenverwerving, arbeidsstructuren en de betekenis van werken, meer door dan het bezwaar dat ze ‘nieuwe minderheden genereren’. Gelijkheid kan, vinden ze, pas worden bereikt in zoverre ongelijkheden worden (h)erkend en aan de kaak gesteld. Met andere activiteiten zoals *Rabot op je bord*, waarin ze creatief de problematiek van voedseloverschotten aanpakken, trekken ze dit overigens weer open en richten ze zich niet enkel categoriaal naar de ‘eigen doelgroep’, maar solidair, naar verschillende publieken; en ook *De Site*, benadrukken ze samen de wijkregisseur, gaat in se over toe-eigening en mede-eigenaarschap van, met, voor en door de wijk, en over het opzetten van een basiswerking die de collectieve stem van alle bewoners en gebruikers

meeneemt in huidige en toekomstige sociaal-ruimtelijke en -economische ontwikkelingen.

De Site als stadslandbouwproject toont op die manier de cruciale, en tegelijk erg zoekende rol van sociaal-cultureel werkers. In het zich vastbijten in 'kleinschalige initiatieven' streven ze naar verandering en 'reframen' ze bestaande situaties. Ze laten zien en 'verbeelden' hoe het 'anders kan' en hoe ze (onverwachte) aanknopingspunten vinden, die telkens opnieuw de vraag oproepen naar een besef van humaniteit en sociale rechtvaardigheid. Daarbij gaan ze voorbij aan 'good/best practices' of 'innovatieve methodieken en technieken om moeilijk bereikbare groepen aan te spreken'. Als ze worden geconfronteerd met dergelijke "te simplistische veralgemeningen" (L2) blijkt hoezeer hun handelen en de reflectie op dit handelen (toch) met elkaar verbonden zijn (Coussée, 2006). Zelf hebben ze het liever over een engagement dat voortkomt uit sociale kennis (het 'lezen van je wijk'), dat appelleert op een samen experimenteren, en op het verbinden van achtergronden en ervaringen met grotere politieke thema's zoals herverdeling, structureel armoedebeleid en economische realiteiten.

Dit slaan van bruggen tussen concrete leefsituaties en die verhalen en gebruiken die zichtbaar zijn gemaakt en ondersteund worden door zij het een munt, een akker, een voetbalploegje, ... enerzijds en het ombuigen van ongelijke sociale verhoudingen naar meer gelijkheid anderzijds, vergt een belangrijk besef van de ambivalentie waarmee sociale verandering gepaard gaat. In de erkenning van deze ambivalentie ligt de basis voor een kritisch, constructief en breed gedragen debat over wat belangrijk is voor een stedelijk beleid dat participatie als uitgangspunt centraal stelt. De analyse van het stadslandbouwproject laat in dit licht zien dat de verbinding met een 'rechtenbenadering' onvoldoende is als deze rechten louter individualistisch ingezet worden (of uitwerking krijgen) als vooral een hefboom inzake armoedebestrijding. In dergelijke inzet of uitwerking ontbreekt een collectieve dimensie, zoals bijvoorbeeld potentieel aanwezig in de samenwerking tussen de stadsakker en de *Voedselteams*, waarin de vraag hoe om te gaan met (in dit geval voedselvoorziening en arbeid als) stedelijke vraagstukken kan worden opgeworpen. In de praktijk tekent zich tussen deze collectieve lezing – 'het aanboren van het potentieel van/in de wijk' – en het bereiken van in de eerste plaats (ook) kansarme burgers een spanning af, waardoor de 'besloten, marginale positie' van Rabot dreigt te worden bevestigd en bepaalde kwesties onderbelicht blijven.

BESLUIT

**Sociaal-cultureel werk als participatieve,
democratische en stedelijke arena**

“Stadsprojecten stellen willens nillens kwesties aan de orde

die er in het huidige maatschappelijke bestel toe doen.

Ze zijn reëel en potentieel.

Zij betreffen de feitelijke realisatie van de stad.

Zij illustreren zowel de noodzaak als de mogelijkheid

om te werken aan de stedelijke ruimte,

aan het stedelijke functioneren en aan het stedelijke beleid.

Als dusdanig moeten zij niet worden uitgevonden maar wel ontgonnen”

(Loeckx, geciteerd in Boudry et al., 2006: 21).

Inleiding

De titel van dit doctoraat, 'Sociaal-cultureel werk als democratische arena. De inzet van participatieve praktijken in stedelijke contexten', weerspiegelt de bekommernis van waaruit ik deze studie opzette: een bekommernis om een taal te vinden waarmee een participatieve en een als 'vernieuwend' geduide sociaal-culturele praktijk, ingezet in een stadsvernieuwingsproject, scherper kon worden omschreven en geïnterpreteerd. Het participatieve element was daarbij het vertrekpunt, evenals het streven bij te dragen tot het creëren van een democratische samenleving. Nu, bij de afronding van dit doctoraatstraject, zou ik de ondertitel wellicht herdefiniëren; ik zou het hebben over 'de inzet van participatieve praktijken op stedelijke vraagstukken'. Immers, in de loop van het onderzoek werd de spanning tussen de benadering van de stad als een context waarin sociaal-cultureel werkers ingrijpen enerzijds, en de benadering van een stad als een opgave voor sociaal-cultureel werk anderzijds, steeds duidelijker.

De stad louter benaderen als een context plaatst sociaal-cultureel werkers als het ware 'buiten' het stedelijk gebeuren. Het negeert de kern van participatie: mensen een stem geven, waardoor ze niet langer herleid worden tot toeschouwers over de eigen situatie, maar er actief mee vorm aan kunnen geven (Bouverne-De Bie, 2009). De sociaal-culturele inzet in een stadsvernieuwingsproject kan niet beperkt worden tot de realisatie van een maatschappelijk draagvlak van een vooropgestelde verandering; het moet integendeel gericht zijn op het realiseren van een plek waar stadsvernieuwing wordt gezien op de verbinding met ruimere stedelijke ontwikkelingen en de vraag naar het democratisch karakter hiervan. Een sociaal-culturele invalshoek op stadsvernieuwing staat met andere woorden voor de vormgeving aan een streven tot het 'verstaan' van stedelijke kwesties, voor het nagaan hoe stadsvernieuwing hierop tussenkomt, en voor het – samen met private en publieke actoren – verifiëren of in deze tussenkomst(en) een toekomstperspectief van grotere gelijkheid besloten ligt, dan wel of bestaande ongelijkheden bevestigd en/of versterkt worden.

In dit besluit ga ik hier dieper op in. Startend bij de probleemstelling, de twee centrale onderzoeksvragen en mijn rol als ex-praktijkwerker, actief betrokken in de sociaal-artistische organisatie *rocса*, wijs ik op het belang van 'practice-led research' (Goodley et al., 2004) en 'ervaringsinductief werken' (Van Hove, 1992). Ik geef aan hoe het combineren van een insiders- en outsidersblik leidde tot het besef van de noodzaak om een sociaal-culturele en ruimtelijke invalshoek in stadsvernieuwing samen te houden, en om in de eerste historische deelstudie de (eigen) gebondenheid aan zowel een 'sociaal-culturele' als een 'Rabot-logica' in kaart te brengen en te ontleden. Vervolgens zoom ik in op de voornaamste bevindingen van deze eerste deelstudie: het samengaan

van sociaal-culturele initiatieven en de natiestaat, de dominantie van het categoriaal, ontwerpgericht denken en handelen, en de 'uitbraakpogingen' en verscheiden manieren waarop mensen, in veranderende omstandigheden, zich verbinden met een plek en met elkaar. Ik bekijk hoe deze tendensen zich in Rabot vertaalden en hoe de beslotenheid van de wijk de aanwezige sociaal-culturele spelers beïnvloedde en vice versa.

Daarna licht ik het referentiekader toe dat mede vanuit deze historische deelstudie werd opgebouwd en bestaat uit drie pijlers – participatie, democratie en stedelijkheid – en drie 'sensitizing concepts' (Blumer, 1954) – 'participatie als uitgangspunt', 'becoming public' en de 'inzet op stedelijk samenleven'. In de tweede deelstudie analyseer ik, vanuit deze drie pijlers en drie sensitizing concepts, welke nieuwe mogelijkheden zich voordeden in vijf 'sleutelwerkingen' die in de schoot van *Bruggen naar Rabot* werden ontvouwd. Daarbij sta ik uitgebreid stil bij de ambivalente rol van de professionals in (1) het ondersteunen van feitelijke interacties en het 'onderbreken van de bestaande orde', (2) het verruimen van het handelingsmogelijkheden en de ontplooiingskansen van burgers, en het voorzien van de nodige voorwaarden opdat private bekommernissen naar publieke (lees: collectief gedragen en gedeelde) vraagstukken kunnen worden omgezet, en (3) het creëren van tijd en ruimte voor het verbeelden van wat stedelijk samenleven kan inhouden en betekenen. Ik duid verder op het moeilijke evenwicht tussen praktijkontwikkeling, professionele ambities en sectorale vereisten, die sociaal-cultureel werkers (opnieuw) richting 'sedimentering' en 'vermethodisering' dreigen te duwen, en sluit het geheel af met een pleidooi voor het (her)waarderen van sociaal-cultureel werk en sociaal-cultureel onderzoek dat in het koppelen van verschillende realiteiten, het ombuigen van participatie naar zeggenschap en verantwoordelijkheid, en het oprekken van bereik naar toe-eigening en ontmoeting, de democratische, stedelijke arena actief (mee) vormgeeft.

1. Stedelijke participatie voorbij de fuzz en de buzz

Vandaag is het debat over participatie en stedelijk engagement zeer actueel, zowel binnen als buiten Vlaanderen (e.g. Roberts & Sykes, 2000; Fung & Wright, 2003; Mayer, 2003; Blanc & Beaumont, 2005). In de afgelopen jaren bogen heel wat wetenschappers, bestuurders en praktijkwerkers zich over de vraag hoe ze de 'civil society' konden betrekken (e.g. Carley, et al., 2001) en hoe ze op lokaal niveau 'vitale coalities' met de markt en de overheid konden aangaan (e.g. van de Wijdeven et al., 2006; Trienekens et al., 2011). Daarbij keken ze steeds vaker in de richting van middenveldorganisaties (e.g. Derynck, 2012) en sociaal-culturele spelers (e.g. De Visscher et al., 2013), die over de nodige expertise beschikken om maatschappelijk kwetsbare groepen te mobiliseren

(e.g. Debruyne et al., 2008; Spierts, 2014; Van den Eeckhaut, 2014) en actief zijn in die buurten waar stadsontwikkelingsprojecten plaatsvinden (e.g. Duyvendak & Uitermark, 2005).

Samen met deze stijgende aandacht voor (andere) mogelijke relaties tussen markt, overheid en burgers, groeide echter ook de kritiek. Anno 2017, toonde ik in het inleidend hoofdstuk van dit doctoraat, rijzen steeds meer vragen over wat participatieve praktijken waarom doen, en welke betekenis en maatschappelijke meerwaarde ze voor wie hebben (e.g. White, 1996; Cooke & Kothari, 2001; Corijn, 2003; Jones, 2003; Hickey & Mohan, 2004; Dehaene, 2005; Masschelein & Quaghebeur, 2005; Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008; Silver et al., 2010)? De hele participatiediscussie lijkt nu in de eerste plaats methodisch te kleuren: de nadruk ligt op hoe participatie kan worden ondersteund en georganiseerd, en welk aanbod tot meer of minder participatie kan leiden. Participatieve activiteiten en bij uitbreiding sociaal-culturele praktijken profileren zich en worden op die manier geprofileerd als een soort 'emancipatorische machines'; door mee te doen aan het participatieve, sociaal-culturele aanbod zou onder meer burgerzin worden gestimuleerd, sociaal kapitaal worden opgebouwd, en effectievere en efficiëntere acties worden bekomen.

Dergelijke utilitaire, lineaire kijk, meen ik, is niet alleen problematisch, ze is tevens erg paradoxaal. Participatie en sociaal-cultureel werk worden zo gereduceerd tot 'hun output' en 'hun meerwaarde' in het streven naar sociale mobiliteit en het 'oplossen' van sociale probleemsituaties. Vragen over bijvoorbeeld de betekenisverlening van de deelnemers, en de ambiguïteit en onvoorspelbaarheid eigen aan deze initiatieven verdwijnen naar de achtergrond. Bovendien lijkt een 'regiem' te worden geïnstalleerd waarbij mensen worden gedwongen zich te onderwerpen aan de bestaande machtsverhoudingen, en beheersing eerder dan analyse en aanpak voorop staan (e.g. Michielse, 1977; Hartman, 1998; Bouverne-De Bie, 2008; Nussbaum, 2006). Alles samengenomen, stelde ik, roept dit het beeld op van een (deels) 'gesedimenteerde' sector (Mouffe, 2005) die de eigen geschiedenis benadert als een geschiedenis op zich, en die verwijst naar wat gedaan is en nog moet gedaan worden. Vanuit die optiek presenteert sociaal-cultureel werk zich als 'iets vanzelfsprekends' en als 'iets goeds', terwijl het de verbinding met de onderliggende probleemdefinities waarvan het een reflectie is of waarop het antwoord moet zoeken, is kwijtgeraakt.

Recent evenwel, merken ook critici op, dienen zich in de dialoog tussen de bezorgdheden van diverse stedelingen enerzijds en de besluitvorming over economische, ruimtelijke en sociale perspectieven anderzijds, enkele innovatieve, vaak sterk thematische en tijdelijke werkingen aan, die nieuwe, lokale dynamieken ontplooiën en de ambitie hebben om ver buiten de grenzen van het gekende sociaal-

culturele landschap te treden. De verwachtingen ten aanzien van die 'broedplekken', 'tussenruimtes' of 'vrijhavens' zoals ze graag worden genoemd, zijn hooggespannen. Tegelijk lijkt de taal om hun moeilijke 'zoeken achter de schermen' en hun betekenis in het stedelijke veld te duiden, te ontbreken. Zo zag ik vanuit mijn eigen ervaring bij de sociaal-artistieke organisatie *rocsa* dat veel van onze initiatieven zoals de creatieve ontmoetingsplaats *De Site*, de zanggroep *rocsa singers* en het textielproject *Made by Oya* die in het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* werden ontplooid, gretig werden opgepikt als 'success stories', maar dat de teksten en de verhalen die wijzelf en anderen hierover optekenden en verspreidden, meestal bleven steken in anekdotes, beleidsmatige verantwoording en nieuwe(rwetse) concepten en containerbegrippen zoals 'transversaal werken', 'politiseren' en 'sociale stijging'. De 'vernieuwing' was nauwelijks gedocumenteerd en weinig gethematiseerd, en de voortdurende afweging tussen al dan niet aandacht hebben voor bepaalde doelgroepen of diversifiëren, tijdelijk prikkelen of kiezen voor duurzame processen, samenwerken of de eigen werking centraal stellen, aansluiten of verruimen van leefwerelden, ... bleek voor veel (ex-)collega's zeer herkenbaar, maar werd, zeker binnen de eigen rangen, veelal verborgen en gepercipieerd als onzekerheid en een gebrek aan daadkracht.

2. Onderzoek om te begrijpen

Het zijn deze afwegingen en bedenkingen die de voedingsbodem vormden voor de twee centrale onderzoeksvragen van dit doctoraat:

(1) Wat is de rol van sociaal-cultureel werkers in/voor stedelijke kwesties en stadsvernieuwing? Waarom en op welke manier vormt participatie voor sociaal-cultureel werkers een centrale opdracht? Waartoe draagt het bij?

(2) Op welke wijze draagt een als 'vernieuwend' geduide sociaal-culturele praktijk bij tot een stadsvernieuwingsproject? Welke sociaal-culturele bouwstenen voor stadsvernieuwing en voor de rol van de sociaal-culturele professional kunnen hierin worden aangereikt?

Het zoeken naar antwoorden op deze twee vragen resulteerde, zoals eerder aangegeven, in twee deelstudies.

Voor de eerste onderzoeksvraag naar de rol en de betekenis van stedelijke sociaal-culturele initiatieven analyseerde ik de historische ontwikkeling van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen (cf. hoofdstuk 1) en Rabot (cf. hoofdstuk 2) aan de hand van

wetenschappelijke overzichtsstudies en al dan niet geordend archiefmateriaal. De keuze om Rabot als case naar voor te schuiven, lag voor de hand: niet alleen was ik er zelf vijf jaar aan de slag, de buurt is eveneens exemplarisch voor vele andere Westerse buurten waar armoedeproblemen, de-industrialisatie en een toenemende diversiteit samenkomen. Daarenboven werd Rabot in 2004 erkend als stadsvernieuwingsgebied, en besloot het Gentse stadsbestuur, dat kan bogen op een lange traditie op vlak van inspraak en bewonersbetrokkenheid (Dezeure et al., 2009), om er naast fysiek-ruimtelijke en sociaal-economische ingrepen, ook sociaal-culturele initiatieven te plannen. Het zijn deze initiatieven die uiteindelijk, aldus Debruyne en Oosterlynck (2009), de hele stadsontwikkeling 'op haar kop plaatsten'. De keuze voor een historische invalshoek kwam voort uit het feit dat ik als betrokken sociaal-cultureel werker en onderzoeker deel was van de praktijken die ik bestudeerde, en ik wilde nagaan op welke manier bepaalde meningen, logica's en agenda's geworteld zijn in vaak impliciete waarden en normen, en hoe achterliggende, soms vergeten opvattingen en vertogen actueel doorwerken, ook in mijn eigen retoriek en redeneringen.

Het referentiekader (cf. hoofdstuk 3) dat uit dit historisch onderzoek voortspoot, gebruikte ik nadien, in de tweede deelstudie, de studie van 'als vernieuwend geduide praktijken', als een 'bril' om vijf 'sleutelwerkingen' die in de periode 2004-2013 in Rabot op touw werden gezet (cf. hoofdstukken 4 tot en met 8), onder de loep te nemen. Met de notie 'sleutelwerking' verwijs ik naar bepaalde momenten en gebeurtenissen die volgens verschillende betrokkenen kenmerkend zijn/waren voor het 'participatieve zoeken'. Het zijn werkingen die ambivalent zijn, op verschillende wijzen kunnen worden begrepen en ook naar verschillende richtingen kunnen 'kantelen'. Het feit dat ik aan drie van de vijf sleutelwerkingen zeer nauw was gelieerd, gold in deze als een voordeel. Het retrospectief, kritisch reflecteren over (een deel van) mijn eigen praktijkervaring, legde ik uit, zag ik als een soort radicale vorm van 'practice-led research' (Goodley et al., 2004). Van Hove (1992) spreekt in die zin over 'ervaringsinductief werken': door zowel een insider te zijn als ex-praktijkwerker, als de rol van 'outsider', van 'afstandnemend onderzoeker' aan te nemen, kon ik zonder al te veel bedreiging de fragiliteit van 'innovatieve, zich nog ontwikkelende' werkingen van zeer nabij bestuderen.

Diverse methoden zorgden ervoor dat ik in de afgelopen jaren een berg uiteenlopende data verzamelde; van nota's in werkschriftjes, agenda's en mailverkeer tot verslagen van vergaderingen, beleidsnota's en allerhande overeenkomsten. Om de betrouwbaarheid en validiteit van de data te bewaken en om de eigenheid, achtergrond en bijdrage van elke sleutelwerking te doorgronden, hanteerde ik een iteratief-parallel onderzoeksoptzet. In dergelijk onderzoeksoptzet loopt het interviewen, transcriberen, confronteren en interpreteren constant door elkaar. Dit stelde mij niet alleen in staat

om over diverse lezingen en perspectieven na te denken, ik kon mijn bevindingen op die manier eveneens telkens opnieuw controleren op volledigheid en in samenspraak met ex-collega's, collega-onderzoekers, promotor, copromotor en leden van de begeleidingscommissie, bijstellen waar nodig.

De data zelf werden verwerkt aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse; op basis van drie reeksen 'sensitizing questions' die een concretisering vormden van het referentiekader werd het vele materiaal gecodeerd en gecategoriseerd: (1) Welke activiteiten worden/werden waarom ontwikkeld? Waar? Waartoe dienen/dienden deze activiteiten? (2) Wie wordt/werd op welke manier, waarom en waar betrokken? Op welke dominante probleemdefinities werd/wordt waarom en waar 'ingebroken'? (3) Wat wordt/werd door/ten aanzien van wie, waarom en waar belangrijk gevonden? Welke ruimtes worden/werden gecreëerd? En welke relaties worden/werden in deze ruimtes mogelijk?

3. De sociale, stedelijke en culturele kwestie

Vertrekkend vanuit de stedelijke ontwikkelingen in België en Vlaanderen in het bijzonder, ging ik in het eerste hoofdstuk na op welke manier sociaal-cultureel werkers de stad doorheen de tijd zowel ruimtelijk, sociaal als economisch bekeken en vormgaven. Ik kwam op die manier tot drie historische ontwikkelingslijnen, die ook in de geschiedenis van Rabot, die in het tweede hoofdstuk centraal stond, ruimtelijk tot uitdrukking kwamen.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw, op het moment dat de industrialisering en verstedelijking van Vlaanderen op gang werden getrokken, kreeg een eerste ontwikkelingslijn vorm: 'de sociale kwestie als een culturele en een stedelijke kwestie'. Binnen deze lijn, toonde ik, overheerste een burgerlijk model van samenleven dat uitging van een 'nationale ruimte', een imaginaire sfeer binnen de grenzen van de natiestaat. Dit model berustte op een blindheid voor de feitelijke interafhankelijkheid van mensen, en de noodgedwongen solidariteit die ermee gepaard ging. Vraagstukken van samenlevingsopbouw die buiten die nationale ruimte vielen, werden gedepolitiseerd. Ik gaf aan hoe naast elkaar drie (complementaire) ideeën over volksopvoeding groeiden: een katholieke overtuiging die de kaart trok van cultuurspreiding, een liberaal gedachtegoed dat inzette op strategieën van talentontwikkeling, en een socialistische filosofie die de nadruk legde op de ontvoogding van de arbeidersklasse. Hoewel ze alle drie mogelijkheden boden tot individuele ontplooiing, was het bijbrengen van arbeidsbereidheid en burgerzin om de bestaande (culturele) orde en de stabiele vooruitgang van de samenleving te vrijwaren,

primair (Raes, 2003). In Rabot bijvoorbeeld organiseerde zich in diezelfde periode een rijk verzuild verenigingsleven rondom de textiel fabrieken. Ik illustreerde hoe hier langsheen strikte ideologische en categoriale scheidingslijnen gelijklopende (vrijtijds)initiatieven werden uitgebouwd, en hoe vakbonden, toneel-, zang-, lees- en sportkringen, coöperatieven en mutualiteiten allen het proletariaat materieel en geestelijk trachtten te verheffen, de politieke strijd probeerden te pacificeren en de productiemachine in stand hielden. Ondertussen, terwijl bewoners elkaar troffen rond een gedeeld gevoel van achterstelling en isolement en een Rabotien-gevoel ontstond, ontpopte de buurt zich tot 'een stad in miniatuur' (De Wilde, 2007), een buitenwijk die quasi geen connectie had met de omliggende gebieden en volledig op zichzelf betrokken was.

Pas vanaf de jaren 1950-1960 werd het monopolie van dit verzuilde verenigingsleven (deels) doorbroken. Met 'de sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat' traden nieuwe, kritische bewegingen op de voorgrond. Ze hadden oog voor andere 'minderheids-' en 'kansarme' groepen, die 'onderdrukt' waren (e.g. (zie Freire, 1973; Negt, 1975) en die, na de uittocht van de industrie en 'maatschappelijk sterkere groepen' die naar de stadsrand waren getrokken, in wijken zoals Rabot achterbleven. Ondanks het feit dat deze bewegingen de sociale probleemanalyse van welvaart en de strijd om politiek burgerschap verbreedden naar (ook) welzijn en de uitbouw van een samenleving waarin iedere burger werd gehoord en kon meebeslissen, nam tegelijk het risico op polarisering en stigmatisering toe. In de steden en in Rabot in het bijzonder zette de neerwaartse spiraal zich onverbiddelijk verder: publieke ontmoetingsplekken en basisvoorzieningen verdwenen een na een, arme gastarbeiders trokken in de verlaten huizen en winkelpanden, en op leegstaande terreinen kwamen sociale appartementen en commerciële gebouwen die de bestaande breuklijnen zowel ruimtelijk als sociaal zichtbaar maakten. De aanwezige sociaal-cultureel werkers versterkten deze sociale en ruimtelijke achterstelling en uitsluiting door categoriale projecten op te zetten, die zich weinig entten op de bestaande netwerken en de bestaande diversiteit nauwelijks thematiseerden.

Na de millenniumwisseling onderscheidde ik een derde lijn, 'de nood aan een herontdekking van de sociale kwestie' (Lorenz, 2016). Ik liet zien dat in de laatste tien, vijftien jaar, naast de vele sociaal-culturele instituties en programma's die van overheidswege werden erkend en gehonoreerd, (particuliere en publieke) werkingen actief werden die vanuit en met het maatschappelijk middenveld eerder focusten op kennis- en meningsvorming en alternatieve handelingsperspectieven. Met name in de steden, die eindelijk de nodige herwaardering, financiële middelen en slagkracht kregen, zag een reeks nieuwe sociaal-culturele experimenten het levenslicht, waaronder sociaal-artistiek werk. Deze nieuwe praktijken trachtten het culturele

democratiseringsprincipe te radicaliseren en probeerden met tijdelijke, stedelijke projecten het diversiteitsgegeven te verbinden met het democratisch en duurzaamheidsvraagstuk. Concreet in Rabot, toonde ik, lanceerde het Gentse stadsbestuur het programma *Bruggen naar Rabot*, waarbinnen de fysiek-ruimtelijke en sociaal-economische revitalisatie van de wijk werd gekoppeld aan de vraag tot erkenning van de aanwezige signalen en potenties van bewoners. Voor deze ‘participatieve opdracht’ sloot de Stad een convenant af met *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa*, twee sociaal-culturele spelers die als opdracht kregen oog te hebben voor de ‘minderheidsgroepen’ van de wijk, hen te informeren en zo ‘in te leiden’ in het stadsvernieuwingsgebeuren en ‘toe te leiden’ tot de geplande inspraak- en informatieactiviteiten.

4. Uit de behoudsgezinde, anti-stedelijke logica breken

Het dominante beeld dat uit deze eerste deelstudie naar voren komt, is dat van sociaal-cultureel werk als een behoudsgezind, anti-stedelijk instrument: binnen de contouren van de natiestaat probeerde het iedereen ‘zo veel mogelijk op zijn plaats te houden’ en een ‘betere’ positie te laten verwerven, probleemgedrag te corrigeren en het sociaal weefsel te organiseren. In Rabot verscherpte dit zelfs vanaf de jaren 1970, op het moment dat de eerste (voornamelijk) Turkse bewoners arriveerden. Terwijl het discours over de buurt onder invloed van een categoriale insteek, waarbij ‘nieuwkomers’ en ‘Rabotiens’ als onderscheiden, homogene groepen werden benaderd, wijzigde van een ‘achtergestelde ruimte’ naar een plek waar ‘kansarme bewoners’ huisden, ‘verwelzijnsde’ de wijk totaal. Gespecialiseerde hulpverleners en migrantenwerkers deden hun intrede en zorgden ervoor dat de buurt in haar totaliteit uitgesloten raakte.

Participatie gold al die tijd als de norm; nu eens vanuit een paternalistische bril, dan weer vanuit ‘moreel leiderschap’ of vanuit de idee van sociale actie, werd ‘het deelnemen aan het sociaal-culturele aanbod’ beschouwd als een middel eerst om arbeiders te organiseren en hen materieel en cultureel te verheffen, later om politieke discussies te beslechten, actie en tegenspraak te genereren en de bevolking ‘uit haar apathie te wekken’ (Van Den Broeke, 1983). En ook vandaag wordt participatie onmisbaar geacht, zowel voor individuele als sociale emancipatie, als voor het herdenken van de bestaande codes en het vormgeven van een vernieuwde democratie die bruggen slaat tussen markt, overheid en burgers.

Niettemin, benadrukte ik in het derde hoofdstuk, zijn doorheen deze ontwikkeling ook enkele interessante ‘uitbraakbewegingen’ te ontwaren. Zo profileerde sociaal-cultureel

werk zich onder invloed van het mensenrechtendiscours (1948), het *Learning to be*-rapport (1972) en het opnemen van de sociale grondrechten, waaronder 'het recht op sociale en culturele ontplooiing' (het zogenaamde 'artikel 23') in de Belgische Grondwet (1994), niet langer enkel als een burgerlijk project dat een soort vooropgestelde burgerzin stimuleerde. Sociaal-cultureel werk toonde zich tevens een actor die vanuit de sociale realiteit het verbeteren van concrete situaties en het creëren van de nodige voorwaarden opdat private bekommernissen naar gedeelde vraagstukken konden worden omgezet, voorstond. Met de term 'becoming public' die ik aan Biesta (2012) ontleende, schetste ik dat het vanuit deze uitbraakbewegingen veeleer ging om 'burger-zijn' en om het verruimen van het handelingsrepertoire van burgers. Ik koppelde dit aan het concept 'participatie als uitgangspunt' (Bouverne-De Bie & De Visscher, 2008), dat de overtuiging dat 'iedereen participeert maar ongelijk en op ongelijke wijze' centraal stelt, en aan de notie 'desire for democracy' (Biesta, 2011b), begrepen als 'het verlangen naar gelijke mogelijkheden voor eenieder om zijn/haar recht tot sociale en culturele ontplooiing te realiseren'. De drie begrippen samen – 'becoming public', 'participatie als uitgangspunt' en 'desire for democracy' – leggen zo, poneerde ik, de klemtoon op de democratische condities van sociaal-cultureel werk zelf, en meer specifiek op het in overleg met diverse betrokkenen nagaan van (1) hoe feitelijke interacties in het stedelijk samenleven ingrijpen, (2) hoe betekenissen die in deze interacties worden gevonden en het creatief potentieel van individuen, netwerken en samenlevingsverbanden kunnen worden aangescherpt, en (3) op welke manier interventies zich hiertegenover verhouden en verantwoorden.

De inzet op sociale integratie, gemeenschapsvorming en ruimtelijke kwaliteit, duidde ik, is hier nauw aan gelinkt. Het stedelijk samenleven dat wordt gekenmerkt door verknopingen en tegenstellingen en door 'het feitelijk verplicht zijn om met elkaar ruimtes te delen en om met elkaar om te gaan' (Corijn, 2006a) impliceert dat sociaal-cultureel werkers in hun activiteiten de spanning tussen wat burgers kunnen en willen, moeten overbruggen door stil te staan bij wat burgers mogen. Of nog: tussen het ondersteunen van de deelname aan 'nuttige activiteiten' (werk, onderwijs, e.a.) (cf. het functionele, het kunnen) en het mogelijk maken dat verhalen en ervaringen worden verbeeld en dat mensen hiervoor worden (h)erkend (cf. het expressieve, het willen), moet worden nagegaan welke maatschappelijke normen leidend zijn en welke grenzen worden ervaren (cf. het morele, het mogen) (De Visscher, 2008; Engbersen & Gabriëls, 2009). Soenens (2006) studie over omgangsvormen en het gebruik van verscheiden ruimten in de stad geeft in dat verband aan dat in de stad naast 'dikke' relaties, ook heterogene en meer mobiele, vluchtige relaties nodig zijn, en dat net plekken zonder duidelijke identiteit, zogenaamde 'nog-niet-stadsprojecten' (Corijn, 2006b), dynamische, andersoortige en meervoudige gemeenschappen kunnen stimuleren.

5. Vijf sleutelwerkingen als uitbraakbewegingen

Deze uitbraakbewegingen en meer bepaald de noties ‘becoming public’, ‘participatie als uitgangspunt’ en de ‘inzet op stedelijk samenleven’, die overeenstemmen met de karakterisering van sociaal-cultureel werk als een tegelijk democratisch, participatief en stedelijk gegeven, gebruikte ik in de tweede deelstudie als ‘sensitizing concepts’ (Blumer, 1954). Dergelijke concepten zijn richtinggevend, maar kunnen pas op grond van empirische data verder worden verfijnd en verruimd. Aan de hand van een aantal overeenstemmende ‘sensitizing questions’, die ik hierboven uiteenzette, bekeek ik in hoofdstuk 4 tot en met 8 op welke manier de reconstructies van ‘de start van *Bruggen naar Rabot*’, ‘*rocsa singers*’, ‘*De Site* als creatieve ontmoetingsplaats’, ‘*Made by Oya*’ en ‘*De Site* als stadslandbouwproject’ extra informatie en nuance toevoegden.

Ik bespreek in wat volgt de belangrijkste vaststellingen per pijler. Ik vertrek daarbij van de participatie-agenda, aangezien die feitelijk de aanleiding vormde voor de Stad Gent om *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* in 2004 in het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* te contracteren, en omdat uit de bevindingen blijkt dat vooral deze agenda de sociaal-culturele werking stuurde.

5.1 Vijf sleutelwerkingen als participatief gegeven

In het vierde hoofdstuk beschreef ik uitgebreid hoe de vele goedbedoelde initiatieven van *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocsa* in de eerste drie jaren van hun aanstelling op weinig animo konden rekenen. Hoewel werd gebroken met het louter vergaderen, kon het ‘doen’ in meer creatievere formats (het maken van een kortfilm, het schrijven van een krant, een fotoshoot, ...), de bewoners maar matig enthousiasmeren mee na te denken over waar de wijk in de toekomst naar toe moest. Veel meer ergerden de Rabotiens zich luidop aan het lawaai en het afval in hun straat en aan de schrijnende, alomtegenwoordige armoede, waar *Bruggen naar Rabot* als een in de eerste plaats ‘stedenbouwkundig project’ nauwelijks een antwoord op bood.

Pas eind 2006 kwam het tot een (bescheiden) omslag in het participatief werken. Naar aanleiding van discussies over de inrichting van het park rondom het gerechtsgebouw werd voor het eerst nagedacht wat het gebrek en de nood aan (meer) ruimte voor (jonge) Rabotiens echt betekenden en welke ruimtelijke kwaliteit vereist was. Er werd een nota *Recreatieve Structuur* (Stad Gent, 2009b) voorbereid waarin de interacties, de alledaagse trajecten en het formeel en informeel gebruik van de publieke ruimtes van de wijk in kaart werden gebracht. Terzelfdertijd streek een nieuw *rocsa*-team neer in de wijk, dat genoodzaakt door subsidieperikelen, resoluut zowat alle lopende activiteiten van de organisatie opschortte. Op korte termijn lanceerde het enkele

nieuwe en bijgestuurde initiatieven, waaronder de zanggroep *rocsa singers* die uitging van het feit dat iedereen kon zingen, en dat de methode ondergeschikt was aan het doel, het 'samen zingen'. De idee van 'participatie als uitgangspunt' betekende zo dat met de heersende, historische logica van eenzijdige socialisering waarin 'de sociaal-cultureel werker toont wat gedaan kan en moet worden', werd gebroken. De veiligheid van een voorgestructureerde setting werd verlaten (De Vos, 2015). In plaats daarvan sloegen deelnemers en professionals de handen in elkaar en werd de nodige ruimte gecreëerd om verschillende perspectieven samen te brengen en om elkeens creatief potentieel, verhaal en stem te onderzoeken en uit te dagen.

Met eenzelfde élan, gaf ik aan in het zesde hoofdstuk, zetten de *rocsa*-medewerkers samen met de wijkregisseur en de opbouwwerkers in het voorjaar van 2007 hun schouders onder de tijdelijke invulling *De Site*. Op slechts enkele maanden tijd werd een 'te verbergen brownfield' een publieke ruimte. Het beeld van Rabot verschoof navenant: van de 'onmogelijkheid om er iets te doen' werd actief ingezet op diverse vormen van samenwerking om datgene wat mensen bezighield en belangrijk achtten zichtbaar te realiseren. Het participatiebegrip werd aldus verbreed: van een proces dat bewerkstelligd of ondersteund moest worden ten aanzien van '(een) doelgroep(en)' kwam de klemtoon te liggen op het gelijkwaardige partnerschap tussen private en publieke actoren (sociaal-cultureel werk, stadsbestuur en stedelijke administratie), tussen private actoren onderling en tussen publieke actoren onderling om de 'dromen van de buurt' waar te maken.

Ik toonde dat in deze samenwerkingen een belangrijke socialiserende kracht lag waardoor niet alleen de begrenzing van de eigen sectoren en procedures werd overstegen, een diverse groep bewoners kreeg ook (letterlijk en figuurlijk) plaats om te herademen en nieuwe netwerken en coalities aan te gaan. In het najaar van 2008 ontstond zo onder meer het textielproject *Made by Oya*, dat sociaal-artistieke en economische ambities combineerde. Net zoals bij de singers en *De Site* startte *Made by Oya* eveneens vanuit hetgeen in de wijk was opgeborreld, maar tot dan toe veelal was verborgen gebleven. En opnieuw was participatie hier niet enkel en/of overwegend gericht op het stimuleren van individuele capaciteiten; eerder ging het om het collectief opbouwen van een capaciteit tot samenwerken tussen professionals en deelnemers, tussen professionals onderling en deelnemers onderling, in interactie met elkaar (Loeckx, 2017). De vaststelling dat het project evolueerde van de erkenning van de opportuniteit die lag in 'een hedendaagse kijk op handwerk' naar een 'sociaal-artistieke blik' geeft aan hoe sterk de logica van een eenzijdige socialisering blijft doorwerken, en hoe belangrijk het is de vraag naar de meerwaarde van het initiatief voor en samen met de deelnemers te blijven stellen.

Met *De Site als stadslandbouwproject* werd de benadering van participatie als uitgangspunt verder geradicaliseerd. Het waren de gebruikers van het terrein zelf die bepaalden dat er stadsakkers moesten komen en dat moest worden geëxperimenteerd met korte-ketenstrategieën. Daardoor, gaf ik aan, plooide *De Site* zich echter hoe langer hoe meer op een eigen publiek terug en werd gaandeweg meer naast, in plaats van met elkaar gewerkt. De tegenstelling tussen participanten en non-participanten in het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* bleef op die manier bestaan, maar kreeg een andere lading: daar waar tot tien jaar daarvoor de klankbordavonden het exclusieve domein waren geweest van een oudere, blanke groep, trok/trekt de complementaire munt *Torekes* nu vooral kwetsbare bewoners (daklozen, vluchtelingen, ... van binnen en van buiten Rabot) die nergens anders voor hun inzet werden/worden gewaardeerd. En daar waar *De Site als creatieve ontmoetingsplaats* lokale en bovenlokale dynamieken had trachten te verbinden, werd nu beslist om vanuit de ongelijkheid op één plek verandering na te streven en nieuwe sporen uit te tekenen.

In die zin zijn zowel de *rocsa singers*, *Made by Oya* als *De Site* te zien als 'onderbrekingen van de bestaande orde in naam van de gelijkheid' (Biesta, 2013b); sociaal-cultureel werkers kwamen tussen in een poging om de situatie te 'reframen' en de gang van zaken bij te stellen zonder vooraf te weten waar ze gingen uitkomen. De analyse van wat zich ondertussen 'achter de schermen' van de drie werkingen afspeelde, geeft aan dat dit tussenkomen gepaard ging met vallen en opstaan en dat continu moest worden gereflecteerd, afgestemd en dus opnieuw onderbroken (ibid.). De voorbeelden van zangers die konden rekenen op een altijd aanwezige productiemedewerker, het afschaffen van de meter- en petergroep die geleidelijk aan evolueerde naar een burgerpatrouille, en het uitvlooien in hoeverre het streven om gebreide en gehaakte kledij en gebruiksvoorwerpen te verkopen stretchte, zijn op dat vlak sprekend.

5.2 Vijf sleutelwerkingen als democratisch gegeven

Een opvallende bevinding is dat het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* het kader vormde voor de sociaal-culturele werking en dat tegelijk de uitgangspunten en het opzet van de stadsontwikkeling weinig sturend waren voor de sociaal-culturele werkingen als dusdanig. Een sterk voorgestructureerde planning werd verlaten en er werd ingezet op het soepel en flexibel inspelen op zich voordoeende opportuniteiten. Zo kwam eerder dan sociaal-cultureel *werk* (met de professional als uitvoerder), de sociaal-cultureel *werker*, zijn/haar vereiste capaciteit tot persoonlijk handelen en het publiek verantwoordend van dit handelen, centraal te staan.

Dit persoonlijk handelen vertaalde zich in de inzet om naast de beleidsambities bij het stadsvernieuwingsproject, niet enkel de vraag te stellen naar de aspiraties van de bewoners en de deelnemers van de activiteiten, maar zich ook concreet te engagement om na te gaan hoe deze diverse aspiraties geleidelijk aan gestalte konden krijgen. Zo was in het geval van de *rocsa singers* het feit dat enkele Rabotiëns wilden zingen, voldoende aanleiding om een zanggroep samen te stellen. Na maanden repeteren in het buurtcentrum en na een gestage zoektocht naar wat de vele verscheiden zangers in hun mars hadden, waren de concerten stuk voor stuk 'straffe hoogtepunten'. Volgens de zangcoach en een van de muzikanten net omdat ze heel bewust de clichés van een klassiek koor omzeilden; door de gekende strakke structuur te verlaten, hielden ze de spanning tussen (h)erkenning en vernieuwing in evenwicht. Het kwetsbare en fragiele van de solo- en groepsnummers maakten dat tijdens de performances iedereen, zangers en publiek, op het puntje van zijn stoel zat.

In de aanloop naar *De Site* gingen de sociaal-cultureel werkers in de eerste plaats op zoek naar manieren om de individuele besognes van bewoners naar een collectieve aanpak om te zetten. Om datgene waar de bewoners 'van wakker lagen' een plek te geven, staken ze uiteindelijk zelf de handen uit de mouwen: in het voorjaar van 2007 verschenen op de rode beton tuinen, voetbalvelden, barbecues, kippen, ..., die enerzijds de noodzaak duiden om op de plannen van *Bruggen naar Rabot* en *Tondelier* in het bijzonder 'in te breken', en anderzijds ook de voortdurende vraag naar wat de Rabotiëns en de gebruikers van het terrein aanbelangde, in beeld hielden. Met succes, schetste ik: mede door *De Site* en door het brede en doortastende netwerk dat achter *De Site* schuilging, wijzigde de inrichting van de ruimte in Rabot en werd een voorzet gegeven voor een nieuwe relatie tussen burgers, instituties en overheden in het samen maken van de stad. Concreet werd zo onder meer in 2011 het aantal voorziene woningen naar beneden gehaald (van 800 naar 530), er ontstonden nieuwe tijdelijke invullingen die andersoortige discussies over ruimtegebruik en eigenaarschap openden, en op het terrein zelf werd het cultuurbegrip – aanvankelijk vooral begrepen als creatieve ontmoeting –, op aangeven van de Rabotiëns en gebruikers van *De Site*, opengetrokken naar collectieve voedselvoorziening en arbeid als stedelijke vraagstukken.

In de reconstructie van *Made by Oya* en met name in het au sérieux nemen van de wens om een bijverdienste artistiek en economisch op te schalen, toonde ik dat er eveneens grenzen waren aan het structureel en meer fundamenteel wegen op de publieke agenda. Hoewel rondom dit textielproject, net zoals bij *De Site*, een breed en ruim samenwerkingsverband werd geconstrueerd, en hoewel tal van pogingen werden ondernomen om onder andere samen met een variëteit aan partners meer commerciële wegen in te slaan, werd steeds explicieter de sociaal-artistieke kaart

getrokken. Ingegeven door een (Vlaams) subsidiebeleid dat de krijtlijnen van haar sector trachtte te bewaren, werden de betrokken sociaal-cultureel werkers en kunstenaars na 2011 hoe langer hoe meer een 'dam tegen vernieuwing'; hun rol werd gereduceerd tot het toezien op de 'kwaliteit van het product' en het bewaken van de link met andere kunsttechnieken, ambachten en initiatieven van *rocса*.

Voor de singers stelde ik overigens een gelijkaardige evolutie vast. Opvallend hier was dat het aanwezige potentieel van de groep in de loop van het initiatief met name werd uitgediept op sociaal en artistiek vlak, en dat van daaruit een ander perspectief en andere verhoudingen werden onderzocht. Net zoals in de andere sociaal-culturele praktijken in het stadsvernieuwingsproject werd echter weinig gedocumenteerd. De communicatie over de werkingen werd vooral aangestuurd door professionals en kreeg vorm vanuit praktische en functionele overwegingen; de onderliggende probleemdefinities, visies en de inzet van het overgrote deel van de initiatieven waren onzichtbaar en ongekend. Dit tekort aan publieke verantwoording maakt dat de betekenis van de projecten voor een ruimere en andere benadering van Rabot en van de stadsvernieuwing (in de buurt) finaal al bij al beperkt bleef.

5.3 Vijf sleutelwerkingen als stedelijk gegeven

Het erkennen van de diversiteit, eigen aan het stedelijke samenleven, was, zoals ik al aangaf, een zorg die ook in de opdracht van de Stad Gent aan *Samenlevingsopbouw Gent* en *rocса* was opgenomen (Stad Gent, 2004a; 2004b). Ik gaf aan dat dit, net zoals de 'sociaal-culturele traditie' dat voorschrijft, initieel vooral werd gezien in termen van het vergroten van het bereik en het voorzien van een aanbod op maat van bepaalde doelgroepen. Gaandeweg evenwel gingen steeds meer stemmen op om eerst de 'wijk te lezen' en na te gaan hoe bewoners hun wijk feitelijk toe-eigenden, hoe ze er aanwezig konden, mochten en wilden zijn, en welke spanningen dit teweegbracht. 'De Site als creatieve ontmoetingsplaats' is daarbij wellicht het meest uitgesproken voorbeeld: door letterlijk een ruimte te creëren, door bruggen te bouwen op, naar en vanuit het project, en door zowel groepjes te vormen rondom de barbecue, de openluchtcinema, het voetbalveld en de tuinen, als door evenementen te organiseren waar sporadische bezoekers en de 'harde vrijwilligerskern' elkaar troffen, bood *De Site* letterlijk en figuurlijk plaats aan verschillende en uiteenlopende ontmoetingen; ambivalent, homogeen en heterogeen. Het terrein was bovenal een 'publieke plek' in alle betekenissen van het woord. Iedereen (jong, oud, Rabotien, niet-Rabotien, ...) was er welkom; het was een 'herkenbare plek' die een heterogeniteit van activiteiten en ontmoetingen mogelijk maakte. Terzelfdertijd werd ook geëxperimenteerd met nieuwe samenlevingscodes. Zo waren de 'peters en meters' die de toegankelijkheid van het terrein moesten vrijwaren geen lang leven beschoren. Het nemen van

verantwoordelijkheid op die momenten waarop projecten 'schuren' tegen onbedoelde en ongewenste effecten is nochtans essentieel (Heyting, 1998). Het feit dat werd teruggeplooid op een vertrouwde, professionele inbreng, hield in deze een afgrenzing in; een ontgrenzing zou impliceren dat de vraag zou zijn gesteld naar de mogelijke betekenissen van deze onverwachte en onvoorziene effecten. Of de nieuwe inzet op 'buurtbeheer' hier verandering in zal brengen, zal de toekomst moeten uitwijzen.

Ook de *rocsa singers* profileerden zich hoofdzakelijk op hun gemeenschapsvormende dimensie. Van bij de start werd 'de doelgroep' als uitgangspunt verlaten; niet de kenmerken, de miserie en levensomstandigheden van de zangers, maar de relaties binnen het project en de gedeelde goesting om (samen) te zingen stonden centraal; en niet de 'dikke verbanden', maar het er 'gewoon mogen zijn' werd beklemtoond. Ik liet zien hoe de geduldige aanpak van de muzikanten en de *rocsa*-medewerkers, en hun vertrouwen en appreciatie voor elkeens kunnen, maakten dat de (naderhand grote) sociaal-economische verschillen, onderscheiden leeftijden en overtuigingen naar de achtergrond verdwenen. Een van de singers sprak in dat verband zelfs over 'familie', want, vond ze, 'ook familieleden zie je niet elke dag en toch ben je met elkaar verbonden' (S9).

In *Made by Oya* werd vanuit de wens om een verscheiden groep van (kansarme) vrouwen (met een migratie-achtergrond) in groep samen te brengen, voornamelijk gefocust op textielcultuur, geschiedenis en brei- en haakvaardigheden. Het ging in eerste instantie om het leren omgaan met diversiteit vanuit een gedeelde plek, in dit geval een atelier. Waar het project was begonnen vanuit 'textiel als gemeenschappelijke taal' en zo de belofte had ingehouden aan te knopen bij ook de wijzen waarop textiel het leven en het samenleven in Rabot historisch en actueel mee had gevormd, verschoof de aandacht niettemin naar meer abstracte, 'artistieke' doelstellingen, en werd een spanning zichtbaar tussen 'het artistieke' en 'het sociale'. Deze verschuiving wijst niet alleen op de cruciale rol van de professional in het aansturen van een werking, het duidt ook het belang van een referentiekader, een 'taal' ten aanzien waarvan die professional zich kan oriënteren. Het gemis aan zo'n taal, toont het voorbeeld van *Made by Oya*, kan nadelig werken op een vanuit democratisch oogpunt kwalitatieve praktijk. Tegelijk wordt een pijnpunt in de projectwerking zichtbaar: het onderscheid tussen het beleid over een situatie, wat een kader en een ruimte tot verandering veronderstelt, en het beheer over een situatie wat gericht is op het draaiende houden van een gekende activiteit, op het terugvallen op bekende uitgangspunten en methodes zonder de vraag te stellen naar hun meerwaarde voor de mensen met wie gewerkt wordt (Redig, 2000).

Op die manier lijkt in het kader van *Bruggen naar Rabot* vooral het ‘expressieve luik van sociale integratie’ (Engbersen & Gabriëls, 2009) te zijn benadrukt. De focus lag met name op het voldoende ruimte geven en laten voor verschillende meningen, oordelen en verlangens, en op het mensen in staat stellen om een individuele en collectieve identiteit te ontwikkelen en te verbeelden op basis van hun zijn en kunnen, eerder dan hun (nog) niet-zijn en (nog) niet-kunnen. De hele beweging rond de *Torekes*, het korte ketenprincipe en de voedselvoorziening en de discussie over arbeid en rechtenverwerving in *De Site* als stadslandbouwproject toont dat er op termijn ook functionele kwesties en meer normatief getinte vragen kwamen boven drijven. Echter, hoewel deze beweging en discussie in het teken staan van het stimuleren van het buurtgebruik en het tegengaan van marktafhankelijkheid als stedelijke conditie, bleek/blijkt in de concrete uitwerking tot nu toe juist de aandacht voor, en het bereik van, een kansarm publiek te zijn versterkt. Een heterogene groep binnen een homogene, kwetsbare groep werd/wordt aangesproken. De vraag of effectief een duurzame bijdrage werd geleverd tot het doorbreken van de ongelijke sociale verhoudingen in Rabot en tot het transformeren van het stadsvernieuwingsproject opdat die vragen en initiatieven die een grotere gelijkheid nastreven en/of in zich dragen worden ondersteund, zal de toekomst en/of verdere studies moeten uitwijzen.

6. Het ‘vernieuwen’ van sociaal-culturele praktijken

De vraag naar de duurzame bijdrage van sociaal-cultureel werk tot het stedelijk samenleven en stedelijke kwesties is cruciaal, maar dreigt ondergesneeuwd te geraken nu de beschreven sleutelwerkingen (en gelijkaardige initiatieven) steeds meer worden opgepikt als ‘innovatieve modellen’ om ‘moeilijk bereikbare doelgroepen’ aan te spreken en om ‘het werken in aandachtsgebieden’ te faciliteren, zo geven de betrokken professionals in de interviews aan. De eigen logica’s en perspectieven, en de kwetsbaarheid van het (soms zeer moeizame) zoeken naar manieren om in aansluiting met lokale vertogen en praktijken, participatie naar zeggenschap en verantwoordelijkheid om te buigen, en bereik naar toe-eigening en ontmoeting op te rekken, worden slechts moeizaam gethematiseerd, en aldus weinig vatbaar gemaakt voor publieke verantwoording. Terzelfdertijd neemt ook de kritiek toe. Gezien sociaal-cultureel werkers (voor het merendeel) door de overheid worden gesubsidieerd en ‘georkestreerd’, wordt hen verweten zich ten dienste te stellen van een macht die grotere, meer structurele problematieken mee in stand houdt en ‘ongewenste ideeën’ een plek gunt om ze alzo onschadelijk te maken (Gielen, 2012). Bovendien zou het projectmatig, tijdelijk werken hen dwingen te focussen op het hier-en-nu, op hetgeen onmiddellijk kan worden gedaan binnen de perken van het haalbare en het praktisch uitvoerbare, waardoor ze meer omvattende stedelijke vraagstukken zoals armoede,

sociale uitsluiting, woon- en economische issues weinig aan de kaak (kunnen) stellen (BAVO, 2007).

Met dit doctoraatsonderzoek toon ik dat de realiteit van sociaal-cultureel werk op zijn minst een stuk complexer en meer ambigu is dan wat algemeen en doorsnee wordt aangenomen. De historische deelstudie geeft op dat vlak aan dat het bewaren van de sociale orde en het tegemoetkomen aan (individuele) tekorten om de desintegratie van de natiestaat tegen te gaan eigen is aan het werkveld, maar dat er ook diverse 'uitbraakpogingen' zijn te vinden. Deze pogingen profileren zich door een andere opstelling ten aanzien van burgers en het samenleven: van het 'beheersen' en 'meedoen' naar het 'ruimte bieden om samen te produceren en een plek te verwerven in de structuur', van het 'categoriseren' en 'sectoraliseren' naar het 'koppelen van verschillende realiteiten', en van het 'tegemoetkomen aan individuele tekorten' naar het 'zich sociaal en politiek engageren ten aanzien van die vragen die ertoe doen'. Het feit dat heel wat sociaal-cultureel werkers daar zitten 'waar het schuurt', maakt dat ze vanuit die positie ook een en ander in beweging kunnen krijgen (Oosterlynck, 2017). Daarvoor is evenwel nodig dat de vraag naar de legitimiteit van hun praktijken, naar de publieke verantwoording van 'die kwesties die moeten gearticuleerd worden', nadrukkelijker wordt gesteld.

Het 'vernieuwende' van de initiatieven die in het kader van *Bruggen naar Rabot* werden opgezet, beschreef ik in de analyse, zit dan ook niet zozeer in het 'bottom up' proces, de 'doe-democratie' en/of 'de sociale en/of politieke strijd'. Eerder ging/gaat het om een zowel pragmatische, als kritische en gezamenlijke eigenzinnigheid van verschillende betrokkenen – bewoners, organisaties en een stadsbestuur – om de vastgelopen geschiedenis en het stigma van de wijk te doorbreken, en om vanuit een gedeelde bekommernis het eigen werk te herijken, een plek te herwaarderen en zo de sociale en ruimtelijke kwaliteit te verhogen.

Teruggrijpend naar het referentiekader dat ik in het derde hoofdstuk toelichtte, betekende dit concreet dat wat participatie betreft de 'vermethodisering' en de idee van het voorgestructureerd 'empoweren' van 'kwetsbare doelgroepen' resoluut moeten worden verlaten. De sleutelwerkingen tonen dat de participatieverhoging in termen van 'meer' en van een ander bereik mogelijk is, tegelijk roepen ze de vraag op of een doorgedreven inzet op bereik geen te lineaire benadering is. De benadering van participatie als een doel en middel tot democratie en gemeenschapsvorming gaat immers, zoals ik eerder al uiteenzette, uit van een grotere sociale gelijkheid als doel, en van sociaal-cultureel werk als een van de instrumenten om dit doel te bereiken. Hiermee wordt het 'sociale' echter buiten de menselijke interactie geplaatst, en buiten de ruimere maatschappelijke ontwikkelingen die deze interactie en de ervaringen van

mensen hierin mee vorm geven. Het 'sociale' in het sociaal-cultureel werk wordt aldus vertechniseerd en het 'culturele' wordt gedecontextualiseerd tot een begrip dat vooral naar zichzelf verwijst, ingesloten in de 'historische evidentie'. Het 'sociaal-culturele' is dan niet langer een uitdrukking van hoe mensen zich tot elkaar 'kunnen, mogen en willen' (De Visscher, 2008) verhouden en van de ethische keuzes die hierin besloten liggen (Coussée, 2006).

Het accent, zo toonde ik doorheen de tweede deelstudie, moet niet zozeer liggen op het ondersteunen van 'non-participanten' en/of het verhogen van individuele competenties'; het accent moet liggen op het opbouwen van sociale kennis door de sociaal-cultureel werker: op het 'lezen van een wijk' en op het creëren van settings waarin onderlinge verhoudingen zichtbaar en 'interpelleerbaar' worden (De Vos, 2015). Het gaat met andere woorden over het permanent creëren van een ruimte, niet noodzakelijk begrepen als iets fysiek, maar als iets wat ontstaat in het handelen tussen mensen; een ruimte waarin evidenties en voorgestructureerde zekerheden bespreekbaar worden gesteld en waarin in dialoog en in (inter)actie met verschillende betrokkenen een transformatie van onevenredige en onrechtvaardige relaties kan worden beoogd.

Wat me brengt bij het democratisch streven. Democratie is, zo betuigt Biesta (2014), inherent een open gebeuren. Hij spreekt zelf over 'the experiment of democracy', dat niet enkel gaat over 'meer' of 'minder' democratie, maar evenzeer over de constructie van democratie als een voortdurend gebeuren, waarin een besef van democratie ontwikkeld wordt. Het democratisch gebeuren is een sociaal-cultureel, een pedagogisch proces: een recursief, non-lineair en cumulatief leren dat zich richt op het transformeren van de publieke sfeer, vanuit een engagement dat samen met anderen opgenomen wordt. De 'publieke sfeer' is hierbij niet te herleiden tot een vooraf bepaald beeld van de 'openbare ruimte'; de publieke sfeer vormt een dimensie van het sociale leven: het gaat om het realiseren van een arena, van ruimtes die oproepen tot democratisch leren en dit leren mogelijk maken. Dit leren vergt een meenemen van de geschiedenis; het steeds opnieuw tegen het licht houden van de eigen uitgangspunten, tegen de achtergrond van de vraag op welke wijze sociaal-culturele praktijken ingrijpen op de handelingsperspectieven van individuen en gemeenschappen, waarom ze ingrijpen, of dit ingrijpen wenselijk is, en op welke gronden dit al dan niet gesteld kan worden (de Winter, 2017).

Vanuit dit opzicht situeren de bestudeerde initiatieven zich op de spanning tussen het 'ontwerpen' van een grotere sociale gelijkheid als doel enerzijds en het streven naar een grotere gelijkheid als een kwaliteit van interactie (Freire, 1972) anderzijds. Deze spanning moet worden gezien in relatie tot de contexten waarop ingegrepen wordt, en

tot de vraag welke bijdrage sociaal-cultureel werk kan en moet leveren tot realisatie van de voorwaarden waaronder kinderen, jongeren en volwassenen maatschappelijk geconstrueerde breuklijnen en evidenties kunnen overstijgen. In se gaat het dan om het geleidelijk opbouwen van een gedeeld verhaal rondom gezamenlijk gedragen bezorgdheden, om een gedeelde verantwoordelijkheid van verschillende actoren ten aanzien van hedendaagse 'sociale kwesties', dit met de ambitie om nieuwe individuele en collectieve handelingsperspectieven mogelijk te maken.

In *Bruggen naar Rabot*, zo gaf ik meermaals aan, werd dit streven naar nieuwe handelingsperspectieven, ondanks de duur van het stadsvernieuwingsproject – dat officieel startte in 2004 en anno 2017 nog steeds loopt – en de experimenteeruimte die werd genomen en geboden, amper gedocumenteerd. Naast het vele 'vallen en opstaan' werd nauwelijks stil gestaan bij het eigen onderbreken en bij de vraag op welke wijze het aan de kaak stellen van vooroordelen en impulsieve handelingspatronen verandering in, en optimisme voor Rabot teweegbrachten. Niet dat de opgedane inzichten en ervaringen uiteindelijk niet ruimer werden geïntegreerd – zoals ik al schreef, heeft *De Site* bijvoorbeeld wel degelijk een verandering teweeggebracht voor bewoners, de buurt, voor de sociaal-cultureel werkers en bestuurders –, toch liggen hier een aantal gemiste kansen om het belang van wat binnen de 'experimenten' gebeurde te verbinden met ruimtelijke en economische besognes en met het debat over stedelijke kwesties, zoals die zich actueel stellen. Zo blijven ook meer recente discussies over stadsvernieuwing, sociaal-cultureel werk en opbouwwerk nog te veel hangen bij een zekere techniciteit en bij de raakpunten tussen de lokale overheid en het middenveld. Het gaat dan over kritische succesfactoren, wet- en regelgeving, beoordelingskaders, administratie, autonomie en planningsprocessen (Kenniscentrum Vlaamse Steden, 2016). De link met wat dit voor bewoners zelf betekent, welke collectiviteit vereist is en hoe, los van bevlogen praktijkwerkers, ambtenaren en beleidsmakers, steeds opnieuw gedifferentieerd kan worden ingezet op een proces van democratisering, op het realiseren van gelijke mogelijkheden voor diegene die nu uitgesloten worden, blijft vaag.

De feitelijke stedelijke densiteit en diversiteit ten slotte vereisen dat vanuit herkenbaarheid, voorspelbaarheid en lotsverbondenheid voortdurend oog is voor zowel homogene als ambivalente ontmoetingen, voor zowel consensus als tegenstelling. Deze vermenging en verscheidenheid lijken nu in de eerste plaats te worden verbeeld, wijst deze studie uit. Veel minder wordt vandaag de brug geslagen naar meer functionele, 'harde' thema's en naar morele vragen die verband houden met de opgave om wat belangrijk wordt gevonden om 'samen' te kunnen leven te onderzoeken. Daarmee bevestigen sociaal-cultureel werkers (ongewild) het beeld dat ze 'in de marge' handelen en blijft de erkenning van wat ze doen als partners in het

‘samen bouwen aan een stad’ uit. Net in de brug echter tussen ‘zachte’ en ‘harde’ materies tekenen zich inspirerende perspectieven af van wat een rijke mix van kleinschalige, vaak organisch gegroeide sociaal-culturele praktijken voor stedelijke vernieuwing (nog meer) vermogen.

Ik meen vanuit de bestudeerde sleutelwerkingen te kunnen stellen dat de stedelijke ruimte heel wat mogelijkheden herbergt om net datgene wat er al is, maar vergeten of onzichtbaar is, (opnieuw) onder de aandacht te brengen en van daaruit verbindingen te leggen, tussen bewoners en professionals, tussen formele en informele netwerken en tussen verscheiden domeinen. Stadsvernieuwing gaat dan niet zozeer om het louter volgen van een integraal masterplan, maar is ook plek geven aan initiatief, aan slim omgaan met veranderende omstandigheden en aan tijdelijkheid als hefboom voor een andersoortige duurzame sociale, ruimtelijke en bestuurlijke ontwikkeling.

7. Een agenda voor bijkomend onderzoek naar stedelijke sociaal-culturele praktijken

Voor de komende jaren dient zich op het kruispunt tussen sociaal-cultureel werk en stedelijkheid heel wat interessant onderzoek aan, en dit voor verschillende vakgebieden, zoals ruimtelijke ordening, stedenbouw, sociaal werk en bestuurskunde. Hoe zullen de ‘uitbraakbewegingen’ die vandaag nog maar ontluiken zich verhouden tot de actuele ontwikkelingen? Zullen ze ook op langere termijn doorwerken? En als ze doorwerken, welke veranderingen zullen ze teweegbrengen? Worden ze ingekapseld in een ‘systeem’? Of dragen ze daadwerkelijk een transformatieve kracht in zich? Welke is deze dan? Deze en andere vragen vergen verdere studie, en dit niet alleen interdisciplinair en comparatief-internationaal, maar ook met aandacht voor de perspectieven van verscheiden professionals en burgers. Ik suggereer een aantal thema’s die in de toekomst kunnen verkend worden.

Een eerste thema sluit aan bij de bevinding van een gemis aan publieke verantwoording in sociaal-culturele praktijken. Deze bevinding sluit aan bij ook andere studies, zowel in het jeugdwerk (Coussée, 2006), als in de hulpverlening (De Vos, 2015). Zo geeft recent onderzoek naar de ontwikkeling van het sociaal-cultureel verenigingsleven (Oosterlinck, 2017) aan hoe sterk ruimere maatschappelijke ontwikkelingen zowel de participatie aan, als de werking van sociaal-cultureel werk mee richting geven. Sociaal-cultureel werkers blijken deze invloed vooral reactief en defensief te benaderen. In aansluiting met de logica binnen de eigen ‘sector’ wordt het debat over nieuwe ontwikkelingen – waaronder een afname in deelnemersparticipatie – dominant aangestuurd vanuit een evidente aanname van de meerwaarde van de vooropgezette

werking voor de deelnemers enerzijds, en vanuit de evidente aanname van de meerwaarde van sociaal-cultureel werk vergeleken met andere praktijken anderzijds. Dergelijke logica maakt vernieuwing en samenwerking moeilijk. Ruimer historisch-pedagogisch onderzoek naar de ontwikkeling van de brede waaier van sociaal-culturele praktijken kan bijdragen tot meer inzicht in vergelijkbare discussies ‘binnen’ en overheen ‘de’ sociaal-culturele sector. Dergelijk onderzoek moet dan gericht zijn op de vraag naar de betekenis van zowel het ‘sociale’ als het ‘culturele’ in sociaal-cultureel werk: worden participanten benaderd als medeburgers, of veeleer geïnstrumentaliseerd en/of tot ‘objecten van interventie’ herleid? Van waaruit wordt het samenspel tussen overheid, onderzoek en professionals aangestuurd, en hoe ziet dit proces eruit? Welke sociale probleemdefinities en culturele referentiepunten worden op hun vanzelfsprekendheid bevestigd?

Een tweede thema omvat onderzoek naar de rol van sociaal-cultureel werkers. De noodzaak tot persoonlijk handelen en tot publieke verantwoording van dit handelen veronderstelt een ‘zorgzame’ sociaal-culturele praktijk en een ‘zorgzaam’ beleid, die de professionals kritisch (blijven) bevragen, en tegelijk ook ruimte en ondersteuning bieden. Effectiviteits- en efficiëntiecriteria moeten in dit licht herijkt worden, uitgaande van de democratische opdracht van sociaal-cultureel werk. (Actie-)onderzoek met sociaal-cultureel werkers in stadsvernieuwingsprojecten kunnen hiertoe een uitgelezen experimentele setting bieden, gezien de langere duur van deze projecten, de veelheid van actoren die erin betrokken zijn, en de complexe problematiek waar ze een antwoord op (moeten) bieden. Historisch onderzoek naar grondconcepten van het werkveld, zoals burgerschap, emancipatie, inclusie en agency, en naar “waarom getoond en gedaan wordt wat getoond en gedaan wordt op de manier waarop dat gebeurt” (Peters et al., 2010, geciteerd in De Vos, 2015: 504) is daarbij cruciaal om de retoriek van de (vaak verborgen) agenda’s en logica’s van de werkers zelf bloot te leggen.

Een derde thema gaat over de integratie van de sociaal-culturele invalshoek in stadsvernieuwing met de ruimtelijke, economische en bestuurskundige benadering. Deze integratie werd reeds met het *Witboek Stedenbeleid* (Boudry et al., 2003) vooropgesteld; de hierin vervatte gedachtegang vergt actualisering en verdieping op grond van vergelijkend onderzoek tussen verschillende sociaal-culturele praktijken in relatie tot het stadsvernieuwingsproject waar zij deel van uitmaken. Een interessante vraag hierbij is deze naar de positie van sociaal-culturele praktijken in relatie tot zowel de ‘publieke sector’ als de markt, en ten aanzien van de hausse aan private burgerinitiatieven en nieuwe collectieven en commons, die in het laatste decennium opgang maakten. Hoe staan deze vier – overheid, markt, civiele organisaties en burgers – tegenover elkaar? Welke leerprocessen worden waar mogelijk gemaakt? Hoe en in

welke richting beïnvloedt de toegenomen aandacht voor wat nu genoegzaam ‘bottom-up’ activiteiten wordt genoemd de handelingsmogelijkheden van individuen en gemeenschappen? Wat blijft ‘buiten beeld’? Wat kan de rol van stadsvernieuwing in deze zijn? En op welke manier worden sociale en stedelijke kwesties voorgesteld en aangepakt?

Meer specifiek op vlak van participatie blijven de vragen welke participatieprocessen werden/worden opgezet en hoe mensen hier zelf naar kijken, overeind. Wordt segregatie overschreden of worden in en via sociaal-cultureel werk evenzeer gentrificatietrajecten ontwikkeld? Op welke manier? Waarom? Dit doctoraat vertrok vanuit de bekommernis van (een) professional(s) en sloot nauw aan bij theoretische concepten ontwikkeld in de (sociale) pedagogiek, met name het werk van Gert Biesta, de sociologie en de antropologie. Niettemin, ook de bevindingen van dit onderzoek vereisen een verdere analyse van de betekenis van sociaal-culturele praktijken in stadsvernieuwingsprojecten vanuit het perspectief van betrokken bewoners en stedelijke actoren, en ten aanzien van de vraag hoe deze sociaal-culturele praktijken ingrijpen in hun levenssituaties en handelingsmogelijkheden. Onderzoek dat ook aan deze betekenis een ‘stem’ en een ‘taal’ geeft, is een prioriteit, tot ook verdere theoretische verdieping van sociaal-cultureel werk als een participatieve, democratische en stedelijke opgave.

Epiloog

Enkele jaren terug – ik was op dat moment nog volop aan het sleutelen aan het referentiekader van dit doctoraat – presenteerde ik op een congres de werking van *De Site*. Na mijn uiteenzetting stelde een gerenommeerd professor ferm dat ‘dit soort projecten wel plezant ogen, maar dat ze an sich kleinschalig zijn en dat ook vooral moeten blijven omdat ze weinig structurele waarde hebben’. Ik was kwaad, niet alleen omdat de taal me toen ontbrak om hem gefundeerd tegen te spreken, maar vooral en in de eerste plaats omdat ik overtuigd was van zijn ongelijk. Dat *De Site* was ontstaan vanuit de behoefte om in Rabot de discussie over stadsvernieuwing, zeggenschap en eigenaarschap concreet aan te pakken, zonder op de geijkte paden te vertrouwen of op vaste ‘outcomes’ te mikken, was volgens mij net de meerwaarde, maar tegelijk, zo had ik eerder als coördinator bij *rocса* gemerkt, maakte het dat ook erg kwetsbaar.

Met ‘participatie als uitgangspunt’, ‘becoming public’ en de ‘inzet op stedelijk samenleven’ licht ik in deze studie alvast een tipje van de sluier van wat projecten zoals de *rocса singers*, *De Site* en *Made by Oya* op vlak van sociale, democratische en ruimtelijke innovatie vermogen. Achter ieder initiatief, toonde ik, schuilt een groot

engagement van professionals en bewoners, een engagement dat niet zozeer wordt gekenmerkt door activisme of zelforganisatie, maar eerder gaat om een gedeelde en collectieve verantwoordelijkheid ten aanzien van hedendaagse 'sociale kwesties', en om de ambitie om blijvend en gedifferentieerd in te zetten op het realiseren van gelijke mogelijkheden voor diegene die nu uitgesloten worden, hier en nu en op lange termijn. Zo openen ze gaandeweg, met vallen en opstaan en met oog voor diverse opvattingen en achtergronden, de discussie over andere vormen van ruimtegebruik, stadsvernieuwing en relaties tussen burgers, overheid, middenveld en markt, en dit (ver) voorbij de fysieke setting waarin ze tussenkomen.

Het belang en de betekenis van deze projecten en van een lezing die niet enkel blijft hangen in een methodisch gekleurd debat of het bepalen van 'globale randvoorwaarden en spelregels', bleek al snel toen ik eerder dit jaar opnieuw de overstap maakte 'naar de praktijk'. Binnen mijn nieuwe job bij de *Dienst Beleidsparticipatie* van de Stad Gent, waar ik onder meer instaat voor de opvolging van het *Burgerbudget*, werd me duidelijk dat vandaag heel wat energie kruipt in wat Soeterbroek (2013) ooit de 'Bermudadriehoek van verkokerde raadpleging (allerhande buurtoverlegmomenten), reactieve inspraak (informatieavonden, e.a.) en incidentele participatiehappenings (genre wijkbeurzen en wijkdebatten)' noemde. In deze driehoek verdwijnt volgens hem heel wat vertrouwen: de betrokkenheid van de stadsbewoner is er te marginaal en te versnipperd, het is allemaal te veel bedacht vanuit het doel het bestuur van legitimiteit te voorzien en is zo dodelijk voor de spontaneïteit van het stedelijk gebeuren.

Het *Burgerbudget* wil hier duidelijk van afwijken – meteen ook de reden waarom ik voor de job solliciteerde; de bedoeling is om 'samen aan de stad te bouwen' (Stad Gent, 2016). Het bestuur en het ambtelijk apparaat krijgen hierbij de rol van 'ondersteuner van de aanwezige dynamiek'. En die dynamiek is groot in Gent (e.g. Bauwens & Onzia, 2017). Zo nam in de afgelopen tien jaar het aantal tijdelijke invullingen, stadslandbouwers en culturele hubs pijlsnel toe. Een korte analyse van waarom, waartoe, met en voor wie deze activiteiten worden opgezet, leert echter gauw dat ze veelal uitgaan van en gericht zijn op een 'creatieve klasse' die makkelijker dan andere groepen zich een weg weet te banen doorheen het labyrint van subsidieprocedures en -dossiers. Het risico op het vergroten van de sociale ongelijkheid is zo reëel, bevestigt ook Nederlands onderzoek (Uitermark, 2012). De crux van het *Burgerbudget* ligt dan ook daar: hoe kan het zowel het zichtbare als onzichtbare potentieel in de stad aanboren? Op welke manier kan het de goesting van verscheiden actoren samenbrengen en van daaruit nieuwe, duurzame verbindingen leggen?

Uiteraard is het nu nog te vroeg om daarop een antwoord te geven. De indieners sturen momenteel hun inhoudelijke en financiële plannen nog volop bij, dit najaar wordt de definitieve selectie van het Gentse *Burgerbudget* bekend gemaakt. Ondertussen wordt achter de schermen echter niet stilgezeten. Naast de gesprekken met de grote groep initiatiefnemers zelf lokt de hele co-creatie-gedachte immers heel wat reactie uit. Zo verbaast het me zelf nauwelijks dat naar aanleiding van het voorstel van een jeugdorganisatie, die een ‘grauw plein’ in de binnenstad wil omtoveren in een ‘aangename ontmoetingsplaats’, buren in hun pen kruipen om te wijzen op de (nog grotere) overlast van spelende, hangende ‘probleemkinderen en -jongeren’ voor hun deur. Of zoals een van de bewoners het zei: “Er staan nu auto’s. Dat is niet mooi, maar wel rustiger, want ze zijn geparkeerd”. Het wijst voor mij enkel maar op de noodzaak om de discussie over wie kan, wil en mag aanwezig zijn in de stad te blijven voeren. Bovendien moeten innovatieve burgerinitiatieven schuren!

Lastiger heb ik het met het soms moeizaam slaan van een brug tussen Stad en ‘ondernemende Gentenaars’. Nu ik voor het eerst vanuit een stedelijk bestuur ‘participatief werk’, valt me bijvoorbeeld op hoeveel mensen vasthouden aan het clichébeeld van ambtenaren die nooit vanachter hun bureau komen en nauwelijks weten wat er ‘op straat leeft’. Uiteraard staan zaken zoals het prikkloksysteem, de administratieve verkaveling en partijpolitieke logica’s haaks op burgerinitiatieven. De collega’s van wie ik het meest leer, zijn diegene die hier het ‘creatiefst mee omgaan’, actief, respectvol en vol vertrouwen de dialoog opzoeken en wijzen op de experimenteerterruimte in de regelgeving en bureaucratie. Maar ik zie ook anderen, gelukkig een minderheid, die in een kramp schieten op het moment dat bewoners op ‘hun terrein’ komen. Plots wordt dan gezwaaid met onder meer juridische bezwaren en bevoegdheden.

Ondanks duidelijke afspraken vooraf blijkt pas als zaken concreet worden, hoe diep het water tussen bestuur en bewoners op sommige plaatsen (nog) is en hoe belangrijk het is om te blijven investeren in stedelijke sociaal-culturele praktijken zoals de *rocsa singers*, *Made by Oya* en *De Site*. Het zijn in dergelijke initiatieven dat het denken over burgers als ‘objecten van interventie’ of ‘consumenten’ kan worden gecounterd, dat private en publieke partners pragmatisch en constructief de krachten en hun beider energie kunnen bundelen, kortom dat vanzelfsprekendheden kunnen worden geïnterpelleerd en gereframed, en nieuwe vluchtwegen van ‘hoe het anders kan’ samen kunnen worden uitgestippeld.

Voor wie het zich nog zou afvragen: ik zie de toekomst van het *Burgerbudget* allerm minst negatief in. Het wordt vast nog spannend, dat wel. De uitdaging zal zijn om, zonder risico’s, verrassingen en mislukkingen te schuwen, en via verschillende wegen en met

verschillende snelheden, perspectieven en netwerken te verknopen, te focussen op kansen op verandering eerder dan op problemen, en zo stap voor stap tegemoet te komen aan heersende stedelijke vraagstukken.

REFERENTIES

- Absillis, K. & Jacobs, K. (eds.) (2007). *Van Hugo Claus tot hoelahoep. Vlaanderen in beweging 1950-1960*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Aclagro (2011, 22 december). *Project Gasmetersite wordt Tondelier gedoopt* [nieuwsbericht]. Geraadpleegd op 11 april 2017 via <http://www.aclagro.be/nl/nieuws/project-gasmetersite-wordt-tondelier-gedoopt>.
- Ad Hoc (2007). *Offerte Jozef II laan* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Aernouts, N. & Ryckewaert, M. (2013). *Evaluatie van de territoriale selectieve maatregelen in het woonbeleid*. Leuven: Steunpunt Wonen.
- Akkermans, P. (1983). *Gaat het om stenen of mensen? Sociale stads- en dorpsvernieuwing in Vlaanderen*. Brussel: Kabinet Gemeenschapsminister van Ruimtelijke Ordening, Landinrichting en Natuurbehoud.
- Albrow, M. (1997). *The global age. State and society beyond modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Allemeersch, S., Capelle, B., Degelin, W., Hillaert, W. & Maeyens, E. (2014). *Rabot 4-358*. Gent: Sintjoris.
- Ampe, S. (2013, 19 augustus). *Track eindrapport*. Gent: S.M.A.K.
- Amsenga, J. (2005). *Het beschavingsoffensief van de negentiende eeuw* [artikel]. Geraadpleegd op 28 december 2015 via <http://www.historischnieuwsblad.nl/artikel/6623/het-beschavingsoffensief-van-de-negentiende-eeuw.html>.
- Baarda, D.B., de Goede, M.P.M. & Teunissen, J. (2009). *Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Baekeland, L. & Vanderslycke, D. (1987). *El Paso-Stad Gent. 4 jaar stratego. Een kleine sociale geschiedenis van Jeugdcentrum El Paso*. Gent: Jeugdcentrum El Paso.
- Baelus, J. (1996). De wijk, ruimte bij uitstek voor (stads)ontwikkeling. In: De Decker, P., Hubeau, B. & Nieuwinckel, S. (eds.), *In de ban van stad en wijk*. Antwerpen: EPO, 63-78.
- Baert, H. (1984). Samenlevingsopbouw in Vlaanderen: begrip en onbegrip. Een kritische benadering van begrippen en beleid. In: Boey, J. (ed.), *Gids sociaal-cultureel werk*. Deventer: Van Loghum Slaterus, A.1.4.
- Baert, H. (2013). *Visie- en theorievorming bloeit. Van ideologische bewogenheid naar kennisgedreven praktijk* [artikel]. Geraadpleegd op 22 februari 2016 via http://www.canonsociaalwerk.eu/be_scw/details.php?cps=9&canon_id=339.
- Baert, H., De Bie, M., Desmet, A., Van Elslander, M. & Verbeke, L. (eds.) (2003). *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure.

- Baert, H., Ketelslegers, B. & De Vriendt, J. (2003b). *Wat is een sociaal-culturele methodiek?* Brussel: Socius.
- Baert, H. & Verbeke, L. (2008). Decretaal erkende samenlevingsopbouw: de opbouwwerksector in het middenveld. In: Desmet, A., Baert, H., Bouverne-De Bie, M. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 313-336.
- Bahrtdt, H. P. (1972). *Een leefbare stad*. Utrecht: Spectrum.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauwens, M. & Onzia, Y. (2017). *Commons Transitie Plan voor de Stad Gent*. Geraadpleegd op 23 juni 2017 via <https://stad.gent/sites/default/files/article/documents/Commons%20Transitie%20Plan%20Gent.pdf>.
- BAVO (2007). *Cultural activism today. The art of over-identification*. Rotterdam: Episode Publishers.
- BCC-Geuzenberg (1990). *Een buurt-contact-comité als instrument voor daadwerkelijk intercultureel samenleven in de wijk* [ongepubliceerde nota]. Gent: Buurtcontactcomité Geuzenberg.
- Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beek, E. (2005, 27 april). *Kunst in de Stad – Gent. Statutenwijziging – ontslagen en benoemingen* [intern document rocsa]. Geraadpleegd op 11 november 2016 via <http://www.ejustice.just.fgov.be>.
- Belga (2006, 16 november). Internationaal bekend weefhuis kan niet overleven in modestad. *De Standaard*, 60.
- Belgisch Textielinstituut (1947). *Belgisch Textielinstituut*. Aalst: A. Van den Broeck-De Boey.
- Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society: a venture in social forecasting*. London: Penguin.
- Bernef, J. (2013 [1985]). *Wolftoon gedichten*. Amsterdam/Antwerpen: Em. Querido's Uitgeverij BV.
- Berwouts, N. (1947). *Een Gentsche katoenspinnerij en de toestand van haar werklieden*. Gent: Vormingscentrum voor Maatschappelijk Dienstbetoon.
- Biesta, G. (1998). Say you want a revolution ... Suggestions for the impossible future of critical pedagogy. *Educational Theory*, 48 (4), 499-510.
- Biesta, G. (2006). What's the point of lifelong learning if lifelong learning has no point?

- On the democratic deficit of policies for lifelong learning. *European Educational Research Journal*, 5 (3/4), 169-180.
- Biesta, G.J.J. (2010). *Good education in an age of measurement: Ethics, politics, democracy*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Biesta, G. (2011a). Het beeld van de leraar. Over wijsheid en virtuositeit in onderwijs en onderwijzen. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders (VELON/VELOV)*, 32 (3), 4-11.
- Biesta, G. (2011b). The ignorant citizen: Mouffe, Rancière, and the subject of democratic education. *Studies in Philosophy and Education*, 30, 141-153.
- Biesta, G. (2012). Becoming public: public pedagogy, citizenship and the public sphere. *Social and Cultural Geography*, 13 (7), 683-697.
- Biesta, G. (2013a). *Het verlangen naar democratie. Over democratische professionaliteit en de vorming van de democratische professional* [lezing]. Gent: Colloquium Sociaal Werk & Democratie.
- Biesta, G.J.J. (2013b). *The beautiful risk of education*. Boulder, London: Paradigm Publishers.
- Biesta, G. (2014). Learning in public places: civic learning for the twenty-first century. In: Biesta, G., De Bie, M. & Wildemeersch, D. (eds.), *Civic learning, democratic citizenship and the public sphere*. Dordrecht/Heidelberg/New York/London: Springer, 1-11.
- Biesta, G. & Lawy, R. (2006). From teaching citizenship to learning democracy: overcoming individualism in research, policy and practice. *Cambridge Journal of Education*, 36 (1), 63-79.
- Bilcke, J. (2009). Daar en dan. Gedachten rond sociaal-artistiek werk en het kunstencentrum. In: Kerremans, J. (ed.), *S(O)AP. Spanningsvelden in de sociaal-artistieke praktijk*. Brussel: DEMOS.
- Billiet, J. (ed.) (1988). *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers.
- Blanc, M. & Beaumont, J. (2005). Local democracy within European urban development programmes. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 96 (4), 409-420.
- Blondeel, P. (1999). *Waar ik woon, wil ik niet leven. Omgangsvormen van een kansarm genoemde wijk met een veranderende stad*. Heverlee: onderzoeksgroep stad en architectuur.
- Blondeel, P. (2012). Groene hefbomen in oude stadswijken. In: Holemans D. (ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. Berchem: EPO, 308-315.

- Blumer, H. (1954). What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19 (1), 3-10.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: perspective and method*. Engelwood Cliffs: Prentice Hall.
- Bogdan, R.C. & Biklen, S.K. (2007). *Qualitative research for education: an introduction to theory and methods (5th ed.)*. Boston: Pearson Education.
- Bollaerts, L. (1975). *Buurtwerk in kansarme buurten*. Brussel: Federatie Buurtwerk.
- Boone, M. & Deneckere, G. (2010). *Gent, stad van alle tijden*. Mercatorfonds/STAM: Brussel/Gent.
- Borret, K. & Notteboom, B. (2000). Onderzoek. Project. Ping. Ping/Lokaas voor stadsverlaters. Vier stadsontwerpen voor de 19de-eeuwse gordel in Gent. *Ruimte & Planning*, 20 (4), 271-294.
- Bosmans-Hermans, A. (1979). Van 'nationaal werk voor den vrijen tijd voor den arbeider' tot 'hoge raad van de volksopleiding. Facetten van het sociaal-cultureel vormingswerk in Vlaanderen. *Pedagogisch Tijdschrift* [speciaal cahier: Vijftig jaar Hoge Raad voor de Volksontwikkeling], 9-23.
- Bots, M., Van Velthoven, H., Deprez, A., Pareyn, L., Daelman, J. & Dewilde, J. (1993). *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*. Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen.
- Boudry, L., Cabus P., Corijn E., De Rynck, P., Kesteloot, C. & Loeckx, A. (2003). *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Witboek. Brugge: die Keure.
- Boudry, L., Loeckx, A., Van de Broeck, J., Coppens, T., Patteeuw, V. & Schruers, J. (2006). *Inzet / Opzet / Voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bouverne-De Bie, M. (1983). Waardering van welzijnswerk in het huidige welzijnsbeleid. *Panopticon*, 2, 117-123.
- Bouverne-De Bie, M. (1988). *De zorg voor het jeugd welzijn, als overheidsopdracht. Een studie naar de aard van de geïnstitutionaliseerde jeugd welzijnsinterventie*. Gent: Universiteit Gent.
- Bouverne-De Bie, M. (1991). De pedagogisering van sociale problemen. Historische ontwikkelingen in de jeugd welzijnszorg in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 36 (1), 1-15.
- Bouverne-De Bie, M. (1992). Commentaren bij de basistekst. In: Wildemeersch, D. & Goubin, J. (eds.), *Sociaal-cultureel werk en overheidsbeleid vandaag. Deel 1. VCVO-*

project Nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk. Mechelen: VCVO.

- Bouverne-De Bie, M. (1997). De moderne nomade en het recht op vorming. De opkomst van een nieuw maatschappij- en menstype en de gevolgen voor vorming en educatie. In: Michielse, H. & Vertegaal, H. (eds.), *De moderne nomade en zijn bagage. Vormingswerk in een geïndividualiseerde samenleving*. Amsterdam: Nivon, 31-57.
- Bouverne-De Bie, M. (2003a). Een rechtenbenadering als referentiekader. In: Bouverne-De Bie, M., Claeys, A., De Cock, A. & Vanhee, J. (eds.), *Armoede en participatie*. Gent: Academia Press, 1-20.
- Bouverne-De Bie, M. (2003b). Participatie: een kenmerkend perspectief op samenlevingsopbouw. In: Baert, H., De Bie, M., Desmet, A., Van Elslander, M. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 41-55.
- Bouverne-De Bie, M. (2008). Opbouwwerk, stedelijk burgerschap en participatie. *Ter Zake*, 6, 51-56.
- Bouverne-De Bie, M. (2009). Studieondersteuning ... een hefboom tot armoedebestrijding? *TJK*, 3, 238-243.
- Bouverne-De Bie, M. (2014). Levenslang leren: van sociaal grondrecht naar burgerplicht? In: VLOR (eds.), *Blijven leren: de toekomst! Volwassenen stimuleren om te leren*. Leuven/Amersfoort: Acco, 29-40.
- Bouverne-De Bie, M. (2015). *Sociale agogiek: een sociaal-pedagogisch perspectief op sociaal werk*. Gent: Academia Press.
- Bouverne-De Bie, M., De Droogh, L. & Verschelden, G. (2006). Sociaal-cultureel werk: van burgerdeugd naar realisatie van burgerschap. In: Socius, *Wisselwerkcahier*. Brussel: Socius, 122-135.
- Bouverne-De Bie, M. & De Visscher, S. (2008). Participatie: een sleutelbegrip in de samenlevingsopbouw. In: Desmet, A., Baert, H., Bouverne-De Bie, M. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 41-53.
- Bouverne-De Bie, M., Roose, R., Coussée, F. Bradt, L. (2014). Learning democracy in social work. In: Biesta, G., De Bie, M. & Wildemeersch, D. (eds.). *Civic learning, democratic citizenship and the public sphere*. Dordrecht Heidelberg New York London: Springer, 43-54.
- Boyer, R. & Durand, J.-P. (1998). *L'après-fordisme*. Paris: Syros.
- Braeckman, A. (2009, 29 mei). Rocsa singers Rabot zingen al twee jaar de sterren van de hemel. Buren tussen 14 en 74 jaar verenigd in zanggroep. *De Standaard/Het*

Nieuwsblad, 62.

- Braet, S. (2014). *Sociaal-artistieke praktijken, ruimtes voor participeren? Een onderzoek bij de rocsa singers*. Gent: Universiteit Gent [ongepubliceerde masterproef].
- Braster, J.F.A. (2000). *De kern van casestudy's*. Assen: Van Gorcum.
- Brenner, N. (2000). The urban question as a scale question. Reflections on Henri Lefebvre, urban theory and the politics of scale. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (2), 361-378.
- Brepoels, J. (2015). *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? De geschiedenis van de Belgische arbeidersbeweging. 1830-2015*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- Buijs, X. (2011). *Stadsvernieuwingsprojecten*. Brussel: Vereniging van Vlaamse steden en gemeenten vzw.
- Burghgraeve, P., Corijn, E. & Verbraeken, P. (2000). *Vlaanderen, wat we zelf doen, doen we beter niet. Een discussietekst* [artikel]. Geraadpleegd op 14 oktober 2015 via <http://www.charta91.be/index.html?url=/Vlaanderen/ZelfBeterNiet.htm>.
- Buurtwerk Rabot-Blaisantvest (2005). *Analyse Wondelgemstraat. Buurtwerk Team Projecten* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Buurtwerk Rabot-Blaisantvest (2007, 12 februari). *Verslag buurtteam* [intern document Buurtwerk Rabot-Blaisantvest].
- Buysse, C. (1974). 'n Leeuw van Vlaanderen. In: van Elslander, A. & Musschoot, A. (eds.), *Cyriel Buysse. Verzameld werk. Deel 1*. Brussel: Manteau, 899-1078.
- Cantillon, B., Andries, M., Meulemans, B. & Tan, B. (1996). *Twintig jaar armoede en beleid inzake armoedebestrijding*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleek.
- Cantillon, B. & Marx, I. (1995). De nieuwe sociale kwestie. *Samenleving en Politiek*, 2 (7), 28-34.
- Capiteyn, A., Decavele, J., Van Coile, C. & Vanderlinden, H. (1983). *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*. Gent: Dienst voor Culturele Zaken.
- Carley, M., Jenkins, P. & Smith, H. (eds.) (2001). *Urban development and civil society. The role of communities in sustainable cities*. Abingdon/New York: Earth Scan.
- Caron, B. (2011). *Niet de kers op de taart. Waarom kunst- en cultuurbeleid geen luxe is*. Kamthout: Pelckmans.
- Carspecken, P.F. (1996). *Critical ethnography in educational research: a theoretical and practical guide*. New York and London: Routledge.

- Castells, M. (1977). *The urban question: a marxist approach*. London: Edward Arnold.
- Castells, M. (1983). *The city and the grassroots: a cross-cultural theory of urban social movements*. Berkeley: University of California Press.
- Castells, M. (1996). *The information age: economy, society and culture. Volume 1: The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2002). Conclusion. Urban sociology in the twenty-first century. In: Susser, I. (ed.), *The Castells reader on cities and social theory*. Malden, MA: Blackwell Publishers Inc., 390-406
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. West-Sussex: Wiley & Blackwell.
- Charmaz, K. (2003). Grounded theory: objectivist and constructivist methods. In: Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.), *Strategies for qualitative inquiry*. Thousand Oaks: Sage, 249-291.
- Chevalier, L. (1958). *Classes laborieuses et classes dangereuses pendant la première moitié du XIXe siècle*. Paris: Plon.
- Circa (2007). *Het eerste weekend van september* [persbericht] [intern document rocsa].
- Claeys Bouuaert, M., Dhaenens, P., Jacobs, A., Puylaert, B. & Sierens, R. (2010). *Major 3 'Beleidschasus' en toegepaste onderzoeksmethoden. Eindrapport: De Site/rocsa vzw*. Gent: Arteveldehogeschool.
- Claeys, E. (1948). *De ontwikkeling van de woningbouw, de krottenplaag, en het woningprobleem te Gent*. Gent: Stad Gent.
- Cleaver, F. (2001). Institutions, agency and the limitations of participatory approaches to development. In: Cooke, B. & Kothari, U. (eds.), *Participation: the new tyranny?* New York: Palgrave, 36-55.
- Cockx, F. (2010). *De functie(s) van sociaal-cultureel werk. Resultaten van een visieontwikkelingstraject met, door en voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk in Vlaanderen*. Brussel: Socius.
- Cocquyt, B. (2006, 14 januari). Krakkers plunderen Alcatel-gebouw leeg. *Het Laatste Nieuws*, 37.
- Coene, A. (2008). Beïnvloeden langetermijngolven de stedenbouwkundige productie? Een excurs in de rapportage over stedenbouwkundige wedstrijden tijdens de jaren 1965-1980. *Ruimte en Planning*, 28 (4), 9- 28.
- Coene, A. & De Raedt, M. (2012). *Kaarten van Gent. Plannen voor Gent. 1534-2011*. Gent: Snoeck Publishers.

- Cooke, B. & Kothari, U. (eds.) (2001). *Participation: the new tyranny?* New York: Palgrave.
- Coosemans, D. (2004, 19 februari). "We wachten tot we geroosterd worden." *Het Laatste Nieuws*, 9.
- Corijn, E. (2003). Cultuur als zeggenschap, dan pas als participatie. In: Vos, I. (ed.), *Cultuurparticipatie en maatschappelijk kwetsbare groepen*. Brussel: Cultuur en Democratie/Cultuurnet Vlaanderen, 46-61.
- Corijn, E. (2006a). Culturele participatie en maatschappelijke integratie sporen niet noodzakelijk samen. In: Leye, M. (ed.), *Over (cultuur-)participatie*. Brussel: EPO, 177-212
- Corijn, E. (2006b). Kan de stad de wereld redden? *Oikos*, 36 (1), 6-13
- Corijn, E. (2008). De stad als geheugen van de toekomst. In: Hertmans, S. (ed.), *Het vergeten van het geheugen*. Gent: Academia Press, 23-31.
- Corijn, E. (2009a). Het verknopen van verschillen. Cultuurparticipatie in de ongrijpbare stedelijkheid. In: Bultynck, M. (ed.), *360° participatie*. Brussel: Demos, 52-69.
- Corijn, E. (2009b). Urbanity as a political project: towards post-national European cities. In: Kong, L. & O'Connor, J. (eds.), *Creative economies, creative cities. Asian-European perspectives*. Dordrecht/Heidelberg/New York/Londen: Springer, 197-206.
- Corijn, E. (2010). Stedelijkheid als duurzaam project. In: Bertels, I., De Munck, H. & Van Goethem, H. (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad*. Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Manteau, 309-325.
- Corijn, E. & Lemmens, S. (eds.) (2007). *Het sociale van cultuur*. Brussel: Cultuur Lokaal.
- Coussée F. (2005). De theebuiltjespedagogiek van het jeugdwerk. Een kroniek van 100 jaar ontoegankelijk jeugdwerk. In: Pelleriaux, K. (ed.), *Beter samen? Denk- en doepistes voor een toegankelijk jeugdwerk in Vlaanderen, Brussel en Wallonië*. Leuven/Voorburg: Acco, 93-113.
- Coussée, F. (2006). *De pedagogiek van het jeugdwerk*. Gent: Academia Press.
- Creve, P. (2014). Cherchez la femme. Het archief van El Ele. *Brood & Rozen*, 1, 62-65.
- Crevits, H. (2014.) *Beleidsnota 2014-2019. Onderwijs*. Brussel: Vlaamse Regering.
- D'Aes, C., Chabert, J. & Bollaerts, L. (1973). *Bijzondere volksoontwikkeling door buurtwerk in Vlaanderen: een analyse van vraag en aanbod*. Brussel: Ministerie van Nederlandse Cultuur/Bestuur voor Volksoontwikkeling en Openbare Lectoraatvoorziening.
- De Backer, K. & Van Efferterre, E. (2001). Ooievaars en bloemkolen. Historisch-

- pedagogische schets. In: van Bouchaute, B., Van de Walle, I. & Verbist, D. (eds.), *Strax. Jeugdwerk verkent de toekomst*. Leuven-Apeldoorn: Garant, 11-21.
- De Backer-Van Ocken, R. (1977). *Beleidsnota. Naar een overheidsbeleid voor de Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brussel: Ministerie van Nederlandse Cultuur en van Vlaamse Aangelegenheden.
- De Baere, P. (1996). *Van broodkar tot tankwagen. Coöperatieve Het Volk in Gent 1896-1996*. Gent: C.V. Het Volk.
- De Bie, M., Oosterlynck, S. & De Blust, S. (2012). Participatie, ontwerp en toe-eigening in een democratische stadsvernieuwing. In: Vervloesem, E., De Meulder, B. & Loecx, A. (eds.), *Stadsvernieuwingprojecten in Vlaanderen – (2002-2011). Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, 29-33.
- De Bie, M. & Roose, R. (2009). *De zorg om de jeugd en het eeuwige opvoedingstekort* [artikel]. Geraadpleegd op 15 januari 2016 via <http://www.canonsociaalwerk.be/essays/Maria%20de%20Bie%20Rudi%20Roose%20%20Zorg%20om%20de%20jeugd%20en%20het%20eeuwige%20opvoedingstekort.pdf>.
- De bisschop, A. (2009). *Community arts als discursieve constructie*. Gent: Universiteit Gent.
- De Blende, H. & Dhont, F. (2005). Sociaal-culturele praktijken. In: Larock, Y., Cockx, F., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G., Vanwing, T. & Verschelden, G. (eds.), *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent/Brussel: Academia Press/Socius, 3-27.
- Debo, R. (2014). *Spinnen en weven in de stad. Een chronologische en geografische reconstructie van de Gentse textielindustrie 1900-2000* [ongepubliceerde masterproef]. Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, vakgroep Geschiedenis.
- De Bock, G. (1986). Democratisering van de cultuur als richtlijn voor sociaal-cultureel werk. *Gids sociaal-cultureel werk*, VII.1 (16), 1-18.
- De Bock, J. & Caestecker, F. (2013). *We have made our whole lives here: immigration, settlement and integration processes of Mediterranean immigrants in Ghent, 1960-1980*. Gent: Universiteit Gent/vakgroep Geschiedenis.
- de Boer, N. & van der Lans, J. (2013). *Burgerkracht in de wijk. Sociale wijkteams en de lokalisering van de verzorgingsstaat*. Rotterdam: Platform 31.
- de Boer, N. & van der Lans, J. (2014). *Decentraal. De stad als sociaal laboratorium*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- De Bruyn, J. & Van Acker, M. (eds.) (2011). *Zaaien op beton en 106 andere recepten voor de stad*. Brussel: Thuis in de stad.

- De Bruyn, J. & Vermeulen, S. (2012). *Duurzame en creatieve steden. De stad als motor van de samenleving. Verslagboek ViA-rondetafel stedenbeleid*. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur. Beleid Steden, Brussel en Vlaamse Rand.
- Debruyne, P. & Dutry, T. (2013). Van 'knooppunten van solidariteit' tot 'netwerken van sociale stijging'. *Frank*, 8, 3-5.
- Debruyne, P., Oosterlynck, S. & Block, T. (2008). Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling? Grootschalige stadsprojecten versus sociale stadsvernieuwing in Gent. *Ruimte & Planning*, 3, 18-33.
- Debruyne, P. & Oosterlynck, S. (2009). Stedelijke vernieuwing in het Gentse Rabot. *Alert*, 35 (3), 20-30.
- Debruyne, P. & Oosterlynck, S. (2011). Samen de stad heropbouwen? Kansen en valkuilen voor sociaal- cultureel werkers in stadsontwikkelingscoalities. In: Cockx, F., De Blende, H., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G. & Verschelden, G. (eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent: Academia Press, 456-478.
- Debruyne, P., Oosterlynck, S. & Block, T. (2008). Sociale innovatie als basis voor stadsontwikkeling? Grootschalige stadsprojecten versus sociale stadsvernieuwing in Gent. *Ruimte & Planning*, 3, 18-33.
- Debruyne, P. & Van Bouchaute, B. (2014). De bestaande orde verstoren. Over de politieke opdracht van het middenveld. *Oikos*, 69 (2), 5-17.
- Deceur, E. (2009). Made by Oya. Transversaal vernieuwen bij rocsa. *Momenten*, 5, 38-43.
- Deceur, E., Roets, G. & Bouverne-De Bie, M. (2015). Het verknopen van verleden, heden en toekomst. Reflecties vanuit een stedelijke sociaal-artistieke praktijk. *Volkskunde*, 3, 457-470.
- Deceur, E., Roets, G. & Bouverne-De Bie, M. (2012). *Gemeenschapsvorming: tussen engagement en experiment* [tekst naar aanleiding van studiedag *Het mogelijke mogelijk maken*, 11 mei].
- Deceur, E., Roets, G., Rutten, K. & Bouverne-De Bie, M. (2016). 'A singer is a group'. Creating a 'researcher template' to uncover complexities in the participatory arts project *rocsa singers*. *Critical Arts: South-North Cultural and Media Studies*, 30 (3), 357-375.
- De Cock, M. (2005). *Artistieke visie* [intern document rocsa].
- Decreet van 19 april 1995 houdende een subsidieregeling voor diensten en coördinatiecentra voor sociaal-cultureel werk voor volwassenen*. Geraadpleegd op 20 mei 2016 via <http://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/1994-1995/g666->

6.pdf.

Decreet van 18 januari 2008 houdende flankerende en stimulerende maatregelen ter bevordering van de participatie in cultuur, jeugdwerk en sport ('Participatiedecreet'). Geraadpleegd op 15 maart 2016 via http://www.sociaalcultureel.be/doc/Doc_PART/2014/20140509_gecoördineerde%20versie%20participatiedecreet.pdf.

De Decker, P. (2003). *Het belang van de stad. Bouwblokken voor de studie van de stad.* Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

De Decker, P. (2004). *De ondraaglijke lichtheid van het beleid voor de stad in Vlaanderen. Van geïndividualiseerd woonmodel tot stedelijke crisis. Een sociologische analyse.* Antwerpen: Universiteit Antwerpen.

De Decker, P. (2009). Stedelijk beleid: dertig jaar surfen op politieke golven. *Alert*, 35 (3), 8-19.

De Decker, P., Hubeau, B. & Nieuwinckel, S. (eds.) (1996). *In de ban van stad en wijk.* Antwerpen: EPO.

De Decker, P. & Kesteloot, C. (2005). De sociale roots van de antistedelijke politiek. *Alert*, 31 (2), 71-80.

De Decker, P., Kesteloot, C., De Maesschalck, F. & Vranken, J. (2005). Revitalizing the city in an anti-urban context: extreme right and the rise of urban policies in Flanders, Belgium. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29 (1), 152-171.

De Decker, P., Van den Broek, P. & Loopmans, M. (2012). Van bewonersgerichte stadsvernieuwing naar stadsontwikkeling: 30 jaar beleid voor de stad. In: Holemans D. (ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst.* Berchem: EPO, 37-47.

De Decker, P., Vranken, J. Beaumont, J. & Van Nieuwenhuyze, I. (eds.) (2003). *On the origins of urban development programmes in nine European countries.* Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

De Droogh, L. (2011). Sporen naar het verleden, wissel voor de toekomst. In: Cockx, F., De Blende, H., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G. & Verschelden, G. (eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen.* Gent: Academia Press, 86-125.

De Droogh, L. & Dehaene, J. (2015). Het Rabot: broedplaats van gemeenschapsgedreven duurzaam sociaal werk? In: Peeters, J. (ed.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie.* Berchem: EPO, 152-163.

Degelin, W. (2012). Korte voedselketen in 't Rabot. *Frank*, 5, 27.

- Degelin, W. & Vandenberghe, D. (2014). Samenlevingsopbouw en stadslandbouw: opportuniteit of inspirerend werk. *Frank*, 9, 2-4.
- De Gendt, M. (2005). De relatie tussen socialistische arbeidersverenigingen en de Centrale voor Arbeidersopvoeding in cijfers (1911-1937). In: Art, J., De Nil, B. & Jacobs, M. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*. Gent: Amsab, 245-275.
- De Gendt, T. (2014). *Turkije aan de Leie. Kroniek van 50 jaar migratie*. Tielt: Lannoo.
- Dehaene, M. (2005). Coproductie in de democratische stad. *Karakter: tijdschrift van de wetenschap*, 12, 301-305.
- De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (s.d.). *Verenigingsgebouw* [fiche]. Geraadpleegd op 4 april 2016 via <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/18270>.
- Dekeukeleire, E. (2008). *Trein, tram en trolley in de regio 'Rabot'. 1864-2008*. Gent: Lokaal Dienstencentrum Ten Hove.
- De Keyser, C. (1979). *Facetten van het socio-cultureel vormingswerk in Vlaanderen. Vijftig jaar Hoge Raad voor de Volksontwikkeling*. Leuven: Acco.
- Dekeyser, L. & Dhont, F. (1997). *Sociaal-cultureel werk in Vlaanderen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- De Lodder, G. (1983). *Migranten-vrouwenwerking* [ongepubliceerde scriptie]. Gent: Instituut voor Sociale Studie.
- De Maeyer, J. (1994). *De rode baron. Arthur Verhaegen. 1847-1917*. Leuven: KADOC-Studies 18/Universitaire Pers Leuven.
- De Maeyer, J. (2005). Christelijke arbeiders(bewegings)cultuur: realiteit of mythe? (1848-1950). In: Art, J., De Nil, B. & Jacobs, M. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*. Gent: Amsab, 91-113.
- De Maeyer, J. & Wynants, P. (1992). *De Vincentianen in België. 1842-1992*. Leuven: KADOC-Studies 14/Universitaire Pers Leuven.
- De Meulder, B. (2012). Stadsvernieuwing in België. In: Vervloesem, E., De Meulder, B. & Loecx, A. (eds.), *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen – 2002-2011. Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, 20-28.
- De Meyer, R. & Smets, M. (1982). De recente stedbouwkundige geschiedschrijving in België omtrent negentiende en begin twintigste eeuw. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2-3, 467-517.

- Demol, M. (1998). Het buurtwerk vroeger en nu. Een algemeen overzicht. *Opbouwwerk Brussel*, 14 (63), 12-15. De Pauw, W. (2005). *Minister dixit. Een geschiedenis van het Vlaamse cultuurbeleid*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Demos (2010). *Visietekst sociaal-artistiek werk* [artikel]. Demos: Brussel. Geraadpleegd op 29 februari 2016 via http://www.cal-xl.nl/media/uploads/files/Demos_Visietekst_SAP.pdf.
- Denaert, L. (2009). *Het project Made by Oya. Zoektocht naar een combinatie tussen sociaal-artistiek werken en sociale economie*. Gent: Arteveldehogeschool [ongepubliceerde bachelorproef].
- den Hartog, H.H.W. (1979). *Leefbare stedenbouw. Stedenbouwkundige kwaliteit, sociale integratie, democratisering*. Alphen aan de Rijn: Samson.
- Denzin, N.K. (1997). *Interpretive ethnography: ethnographic practices for the 21st century*. Thousand Oaks: Sage.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds.) (2003). *The landscape of qualitative research. Theories and issues. Second edition*. London: Sage Publications.
- Depaepe, M. (1992). Permanente vorming in historisch-pedagogisch perspectief. Beschouwingen bij de ontwikkelingen vanaf de 18de eeuw tot in de 'golden sixties'. *Vorming*, 8 (2), 79-92.
- Depaepe, M. (1999). *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Depaepe, M. (2011). Geen ambacht zonder werktuigen. Reflecties over de conceptuele omgang met het pedagogische verleden. In: Van Gorp, A., Dhondt, P., Simon, F. & Depaepe, M. (eds.), *Pedagogische historiografie. Een socio-culturele lezing van de geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Leuven/Den Haag: Acco, 15-62.
- De Pauw, W. (2005). *Minister dixit. Een geschiedenis van het Vlaamse cultuurbeleid*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- De Pooter, W. (2005). *Het Davidsfonds tijdens het interbellum* [scriptie]. KULeuven: Leuven. Geraadpleegd op 2 januari 2016 via http://www.ethesis.net/davidsfonds/davidsfonds_inhoud.htm
- Depraetere, A. & Van Bouchaute, B. (2015). De Torekes als alternatief waarderingssysteem in een superdiverse buurt. Onderzoek naar solidariteit op De Site. *Frank*, 13, 4-7.
- De Rynck, F. (ed.) (2008). *De stad in de wijk. Gebiedsgericht werken in Vlaamse steden en gemeenten*. Brussel: Politeia.
- De Rynck, F. (2012). Tussen representatie en participatie. Is de stad van iedereen? In:

- Holemans, D. (ed.), *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. Berchem: EPO, 212-224.
- De Rynck, F., Depauw, E. & Pauly, R. (2017). De commons: zelfregulerend of afhankelijk? Een analyse van arrangementen. *Oikos*, 81 (1), 20-34.
- De Rynck, F. & Dezeure, K. (2009). *Burgerparticipatie in Vlaamse steden. Naar een innoverend participatiebeleid*. Brugge: Vanden Broele.
- Deseyn, G. (1979). Rechtstreekse invloeden der Gentse textielindustriëlen op de 19de-eeuwse stadsontwikkeling: bedrijfsinplantingen, arbeidershuisvesting en openbare werken. In: Werkgroep voor Industriële Archeologie der Rijksuniversiteit Gent (eds.), *Vijfde Nationaal Kongres voor Industriële Archeologie Textiel*. Gent: Jan Dhondt Stichting, 171-199.
- Deseyn, G., Adriaenssen, F. & Van de Wiele, J. (1989). *Bouwen voor de industrie*. Gent: Museum voor Industriële Archeologie en Textiel.
- De Smet, A. (2013). De rol van tijdelijk gebruik in de stedelijke (her)ontwikkeling: Brusselse voorbeelden. *Brusselsstudies*, 72 (12), 1-12.
- de Souza Briggs, X. (2003). *Working the middle: roles and challenges of intermediaries*. Cambridge: MIT.
- De Visscher, S. (2003). *De wijk op stoepniveau. Onderzoek naar speelweefsel in de wijk Rabot. Onderzoeksrapport*. Gent: Stedelijke Jeugdendienst, cel speelruimtebeleid.
- De Visscher, S. (2008). *De sociaal-pedagogische betekenis van de woonomgeving voor kinderen*. Gent: Academia Press.
- De Visscher, S., De Brauwere, G. & Verschelden, G. (2013). *Stadswijk in verandering. Lezen tussen en mensen*. Gent: Academia Press.
- De Vleeschauwer, M. (2014). 'Wij Vlamingen en Turken, wij willen altijd samen leven!' *Een microstudie van het Gents integratiecentrum De Poort-Beraber (1983-2005)* [ongepubliceerde masterproef]. Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, vakgroep Geschiedenis.
- Devolder, S. (2012). *Tondelier* [projectfiche]. Geraadpleegd op 13 april 2017 via <https://goodcitylife.wordpress.com/2012/11/28/tondelier/>
- De Vos, E. (2012). *Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren zestig en zeventig*. Leuven: Universitaire Pers.
- De Vos, H. (2013). *Welke lessen trekken we uit 250 jaar geschiedenis van het sociaal-cultureel werk?* [toespraak]. Geraadpleegd op 13 februari 2016 via http://www.canonsociaalwerk.eu/1792_voorlopers/Welke%20lessen%20trekken%20we%20uit%20250%20jaar%20geschiedenis%20van%20het%20SCW.pdf.

- De Vos, K. (2015). *Voorstructurerings in de zorg: een sociaal-pedagogisch perspectief op de evolutie in de omgang tussen opvoeders en jongeren in de bijzondere jeugdzorg*. Gent: Universiteit Gent.
- De Vriendt, J. (2005). Sociale actie als vorm van sociale activering. In: Larock, Y., Cockx, F., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G., Vanwing, T. & Verschelden, G. (eds.), *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent/Brussel: Academia Press/Socius, 229-251.
- Devriendt, R. (2005). "Schoone feesten vereenigen ons allen." De Vlaamse sociaal-democratie en de feestcultuur. In: Art, J., De Nil, B. & Jacobs, M. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*. Gent: Amsab, 145-171.
- Devriese, L. (2006). Van section de l'égalité tot 4de politiewijk. Stedelijke administratieve indeling van het Gentse grondgebied in de 19de en 20ste eeuw. *Gandavum*, 11 (2), 27-39.
- De Vroede, M. (1979). Hogeschooluitbreidingen en volksuniversiteiten. *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 10 (1-2), 255-278.
- De Vuyst, H. (2006). Zijn we niet bezig onszelf overbodig te maken? *Recto Verso*, 15 (1) [artikel]. Geraadpleegd op 28 november 2015 via <http://www.rektoverso.be/artikel/zijn-we-niet-bezig-onszelf-overbodig-te-maken>.
- De Wilde, B. (1996). Een sociografisch onderzoek van de Belgische textielpatroons in de negentiende en twintigste eeuw. *Revue belge de philologie et d'histoire*, 74 (3-4), 839-884.
- De Wilde, B. (1997). *Witte boorden, blauwe kiele? Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19^e en 20^e eeuw*. Brugge: die Keure.
- De Wilde, B. (1998). Een arbeiderskind in een stad tussen verleden en toekomst. Gent tussen 1848 en 1855. In: Soubry, L. & Vermote, M. (eds.), *Pierre De Geyter: het grote lied van een kleine man*. Gent: Amsab/Masereelfonds, 35-49.
- De Wilde, B. (2007). *Gent/Rabot. De teloorgang van de textielnijverheid*. Tiel: Lannoo.
- de Winter, M. (2000). *Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofdlijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek*. Assen: Van Gorcum & Comp.
- de Winter, M. (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.
- de Winter, M. (2017). *Pedagogiek over hoop. Het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs* [rede ter gelegenheid van het afscheid als

- Faculteitshoogleraar Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken aan de Universiteit Utrecht].
- Dewulf, B. (2012). *Verstrooiingen. Over kijken en zien*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact.
- De Wulf, N. & Van Hulle, N. (2011). De sociale kruidenier. Noodhulp onder protest. *Frank*, 2, 7-9.
- Dezeure, K., Van Assche, J., De Rynck, F., Reynaert, H., Wayenberg, E., Steyvers, K. & Ackaert, J. (2009). *Burgerparticipatie in Gent. Een overzicht van de evolutie van participatie-arrangementen (1977-2009)*. Brussel, Steunpunt beleidsrelevant onderzoek, bestuurlijke organisatie Vlaanderen.
- Dhondt, J. (1960). *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België* [artikel]. Geraadpleegd op 13 oktober 2015 via <https://www.marxists.org/nederlands/dhondt/1960/geschiedenis/index.htm>.
- Dienst Plantsoenen en Stedelijke Jeugdendienst (s.d.). *Synthese recreatieve structuur Brugse Poort Gent benoemingen* [rapport]. Geraadpleegd op 29 november 2016 via http://www.complexestadsprojecten.be/Documents/2.1_Gent_Brugse_poort/Synthese%20recreatieve%20structuur.pdf.
- Dierckens, T. (2004a, 23 februari). Rabotwijk houdt hart vast voor pyromaan. *De Morgen*, 9.
- Dierckens, T. (2004b, 1 juli). "Doodgebloede verenigingen, dat is het ergst." *De Morgen*, 8.
- Dierckens, T. (2004c, 20 november). Gentse buurtwerkers op zoek naar sterke figuren. *De Morgen*, 18.
- Donzelot, J. & Jaillet, M.C. (1997). *Deprived urban areas, summary report of the pilot study (report 215)*. Brussel: NATO.
- Driessens, K. & Van Regenmortel, T. (2008). *Bind-kracht in armoede. Leefwereld en hulpverlening. Boek 1*. Leuven: Lannoo Campus.
- Dult, B. (2009). *Onderzoeksresultaten bevraging tuiniers*. Gent: Arteveldehogeschool [stagerapport].
- Dumont, M.E. (1951). *Gent. Een stedenaardrijkskundige studie. I Tekst. II Atlas*. Brugge: De Tempel.
- Dutry, T. (2009). Iedereen gelukkig? Een visie op sociale duurzaamheid in stadsvernieuwingsprojecten. *Momenten*, 5, 78-84.
- Duyvendak, J.W. (1997). *Het belang van derden. Over opbouwwerk, sociale cohesie en multiculturaliteit*. Den Haag: Dr. Graus Hendriks Stichting.

- Duyvendak, J.W. & Uitermark, J. (2005). De opbouwwerker als architect van de publieke sfeer. *Beleid & Maatschappij*, 32 (2), 76-89.
- Eemans, B. (1982a). Parochie keilt jongeren en inboedel buiten! Het 13de jaar werd JH. Open Hof-El Paso fataal! In: Faché, W., *Bronnenboek. Ontwikkelingen en stromingen in het jeugdhuyswerk*. Antwerpen: VFJ, pp. 67-69.
- Eemans, B. (1982b). Parochie keilt jongeren en inboedel buiten! Het 13de jaar werd JH. Open Hof-El Paso fataal! Deel 2. In: Faché, W., *Bronnenboek. Ontwikkelingen en stromingen in het jeugdhuyswerk*. Antwerpen: VFJ, pp. 87-91.
- Eisenhardt, K.M. (1989). Building theories from case study research. *The Academy of Management Review*, 14 (4), 532-550.
- El Ele (2009, 25 februari). *Vrijwillige ontbinding van de vzw El Ele. Aanstelling van de vereffenaar* [intern document El Ele]. Geraadpleegd op 20 februari 2017 via <http://www.ejustice.just.fgov.be/>.
- Elias, N. (1982 [1956]). *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Elias, N. & Scotson, J.L. (1976 [1965]). *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Utrecht: Spectrum.
- Elias, W. & Vanwing, T. (2002). *Vizier op agogiek*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Engbersen, G. & Gabriels, R. (2009). Sferen van integratie. Voorbij segregatie en assimilatie. In: Engbersen, G., *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Pallas Publications-Amsterdam University Press, 57-79.
- Engbersen, R., Sprinkhuizen, A., Uytterlinde, M. & Lub, V. (2008). *Tussen zelfsturing en paternalisme. Inhoud geven aan empowerment in achterstandswijken*. Utrecht: Movisie.
- Evrard, Y. & Roux, E. (2005). *Culture vs. luxury. The paradoxes of democratization*. Marseille: Université Paul Cézanne.
- Faure, E., Herrera, F., Kaddoura, A., Lopes, H., Petrovsky, A. V., Rahnema, M. & Champion Ward, F. (1972). *Learning to be. The world of education today and tomorrow*. Parijs: UNESCO.
- Federale Regering (1992). *Regeerakkoord 9 maart 1992*. Brussel: Inbel.
- Foucault, M. (1985). *Ervaring en waarheid. Duccio Trombadori in gesprek met Michel Foucault*. Nijmegen: Stichting Te Elfder Ure.
- Fraser, N. (2000). Rethinking recognition. *New Left Review*, 3, 107-120.

- Frateur, G. (2014). *Marcel Spierts over professionalisering* [artikel]. Geraadpleegd op 17 juli 2016 via <http://www.socius.be/marcel-spierts-over-professionalisering>.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Herder and Herder.
- Freire, P. (1973). *Pedagogie van de onderdrukten*. Baarn: Uitgeverij In de Toren.
- Fung, A. & Wright, E.O. (2003). *Deepening democracy: institutional innovations in empowered participatory governance*. London: Verso.
- Galle, C. (2004, 25 oktober). Krakkers in voormalig Alcatel-gebouw in Gent. *De Morgen*, 8.
- Gans, H. (1962). *The urban villagers. Group and class in the life of Italian-Americans*. New York: The Free Press.
- Garland, D. (2014). What is a 'history of the present'? On Foucault's genealogies and their critical preconditions. *Punishment & Society*, 16 (4), 365-384.
- Geldof, D. & Driessens, K. (2009). Cultuur in laagjes. Waarom we de échte cultuurparticipatiedrempels te weinig kennen. In: Bultynck, M. (ed.), *360° participatie*. Brussel: Demos, 188-200.
- Geldof, D., Van Menxel, G. & Vranken, J. (1999). Maatschappelijke ontwikkelingen: de overgang naar een risicomaatschappij. In: Baert, H. De Bie, M., Desmet, A., Hellinckx, L. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 3-14.
- Gerard, E. (ed.) (1991). *De christelijke arbeidersbeweging in België. 1891-1991. Deel 2*. Leuven: KADOC-Studies 11/Universitaire Pers Leuven.
- Gerring, J. (2004). What is a case study and what is it good for? *American Political Science Review*, 92 (2), 341-354.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press.
- Gielen, P. (2012). *De kunst van de gemeenschap* [tekst naar aanleiding van studiedag *Het mogelijke mogelijk maken*, 11 mei].
- Gielen, P., Elkhuisen, S., van den Hoogen, Q., Lijster, T. & Otte, H. (2014). *De waarde van cultuur*. Rijksuniversiteit Groningen: Onderzoekscentrum Arts in Society.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1976). *De ontwikkeling van gefundeerde theorie*. Alphen aan de Rijn/Brussel: Samsom Uitgeverij.
- Goodley, D. (1999). Disability research and the 'researcher template': reflections on grounded subjectivity in ethnographic research. *Qualitative Inquiry*, 5 (1), 24-46.
- Goodley, D., Lawthorn, R., Clough, P. & Moore, M. (2004). *Researching life stories:*

- method, theory and analyses in a biographical age*. London: Routledge Falmer Press.
- Goossens, L. (1982). *Het sociaal huisvestingsbeleid in België. Een historisch-sociologische analyse van de maatschappelijke probleembehandeling op het gebied van het wonen*. Leuven: KULeuven/Faculteit Sociale Wetenschappen.
- Goossens, L. (1999). Een woonbeleid in beweging., of: de lastige relatie tussen bewoner en beleid. In: Baert, H. De Bie, M., Desmet, A., Hellinckx, L. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 31-49.
- Goubin, J. & Boey, J. (1994). Legitimiteit, eigenheid en opdracht van het volksoptwikkingswerk in het NU-project. In: Goubin, J. (eds.), *Werken aan nieuwe uitdagingen*. Brussel: VCVO, 37-62.
- Grondwet van België* (1831). Geraadpleegd op 11 juli 2016 via http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1831020701&table_name=wet.
- Groth, J & Corijn, E., (2005). Reclaiming urbanity: indeterminate spaces, informal actors and urban agenda setting. *Urban Studies*, 42(3), 503-526.
- Guba, E.G. & Lincoln, Y.S. (1989). *Fourth generation evaluation*. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.
- Habermas, J. (2001). *The postnational constellation. Political essays*. Cambridge: Polity Press.
- Haesendonckx, C. (2001). *Recht op cultuur. Drempels die mensen in armoede belemmeren in hun culturele participatie*. Antwerpen: vzw Recht-Op.
- Hartman, I. (1998). De andere kant van politieke participatie. Kanttekeningen bij de huidige democratisering van bovenaf. *Vorming*, 14 (1), 7-18.
- Harvey, D. (2008). The right to the city. *New Left Review*, 53, 23-40.
- Heldring, O.G. & Graadt Jonckers, R.H. (1841). *De Veluwe: eene wandeling*. Arnhem: van Eldiek Thieme.
- Hens, T. (2015). *Het klein verzet*. Berchem: EPO.
- Heyting, F. (1998). Opvoeden tot samenleven. Afscheid van moraal en deugd als voorwaarden voor maatschappelijke integratie. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 14 (1/2), 35-49.
- Hickey, S. & Mohan, G. (2004). *Participation: from tyranny to transformation? Exploring new approaches to participation in development*. London & New York: Zed Books Ltd.

- Hillaert, W. (2015). Het theater van de toekomst. Over community arts en de sociaal-artistieke praktijk in Vlaanderen. *Ons Erfdeel*, 1, 80-87.
- Hillaert, W., Vandecaveye, G. & Van Raemdonck, B. (eds.) (2012). *De stad: één podium. 20 jaar sociaal-artistieke praktijk in Gent*. Gent: Dienst Cultuurparticipatie.
- Hinnekind, H. & Roels, R. (1994). *Sociaal-cultureel werk in de Vlaamse Gemeenschap. Functies en toekomst van het jeugdwerk, het openbaar bibliotheekwerk en het volksoontwikkelingswerk*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Hoet, C. (2016). Participatie 3: de beoordeling beoordeeld. *Rekto Verso*, 72 [artikel]. Geraadpleegd op 3 augustus 2016 via <http://www.rektoverso.be/artikel/participatie-3-de-beoordeling-beoordeeld>.
- Holemans, D. (ed.) (2012). *Mensen maken de stad. Bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*. Berchem: EPO.
- Hopkins, R. (2011). *The transition companion: Making your community more resilient in uncertain times*. White River Junction, Vt.: Chelsea Green Pub.
- Hunt, A. (1999). *Governing morals. A social history of moral regulation*. Cambridge: University Press.
- Huyse, L. (1970). *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek. Een sociologische studie*. Antwerpen/Utrecht: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Huyse, L. (2013). De ontzuiling is nog niet verteerd. *Samenleving en politiek*, 20 (2), 30-39.
- Ingelrest, J. (1997). *Een verhaal over de geschiedenis van de wijkclub Germinal-Rabot*. Gent: SP-afdeling.
- Jacobs, J. (1993 [1961]). *The death and life of great American cities*. New York/Toronto: Random House.
- Jeugdcentrum Open Hof-El Paso (1984). *Jaarverslag 1983-1984*. Gent: Open Hof-El Paso vzw.
- Jobse, R.B. & Musterd, S. (1994). *De stad in het informatietijdperk. Dynamiek, problemen en potenties*. Assen: Van Gorcum.
- Jones, P.S. (2003). Urban regeneration's poisoned chalice: is there an impasse in (community) participation-based policy? *Urban Studies* 40 (3), 581-601.
- Just Singers (2012). *Oproep creëer je wijk. Cultureel revitaliseren van stad en wijken. Just Singers*. Gent: Just Singers [intern document singers].
- Just Singers (2013). *Aanvraag van een subsidie voor een sociaal-cultureel project. Just Singers*. Gent: Just Singers [intern document singers].

- Kalk, E. & De Rynck, G. (2003). Burgerbetrokkenheid en bewonersparticipatie in de Vlaamse steden. In: Boudry, L., Cabus P., Corijn E., De Rynck, P., Kesteloot, C. & Loeckx, A. (eds.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*. Brugge: die Keure, 453-479.
- Kanmaz, M. (2009). *Islamitische ruimtes in de stad. De ontwikkeling van gebedsruimtes, moskeeën en islamitische centra in Gent*. Gent: Academia Press.
- Kelly, M. (ed.) (1994). *Critique and power. Recasting the Foucault/Habermas debate*. Cambridge/London: MIT Press.
- Kenniscentrum Vlaamse Steden (2011). Interessante participatietrajecten. Tijdelijk gebruik. De Site – Gent [artikel]. Geraadpleegd op 2 december 2015 via <http://www.kenniscentrumvlaamsesteden.be/samenwerken/participatie/interessante%20participatietrajecten/tijdelijk%20gebruik/Pages/default.aspx>.
- Kenniscentrum Vlaamse Steden (2016). *Tijdelijk gebruiken* [website]. Geraadpleegd op 28 mei 2017 via <http://www.tijdelijkgebruiken.be>.
- Kesteloot, C. (1996). De verwaarlozing voorbij? Achtergestelde buurten en hun ontwikkelingskansen. In: De Decker, P., Hubeau, B. & Nieuwinckel, S. (eds.), *In de ban van stad en wijk*. Antwerpen: EPO, 25-60.
- Kesteloot, C. (1999). Stedelijkheid in Vlaanderen: een nieuwe politieke inzet. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 33 (4), 18-30.
- Kesteloot, C. (2003). Verstedelijking in Vlaanderen. Problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21ste eeuw. In: Boudry, L., Cabus P., Corijn E., De Rynck, P., Kesteloot, C. & Loeckx, A. (eds.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*. Brugge: die Keure, 15-39.
- Kesteloot, C. & De Maesschalk, F. (2001). Anti-urbanism in Flanders: the political and social consequences of a spatial class struggle strategy. *Belgeo. Belgian Journal of Geography*, 1/2, 41-62.
- Kesteloot, C., Vandenbroecke, H., Van der Haegen, H., Vanneste, D. & Van Hecke, E. (1996). *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Keynaert, I. (ed.) (2005). *Participatie aan het lokaal sociaal beleid van groepen met minder behartigde belangen*. Brussel: Cel Lokaal Sociaal Beleid.
- Keymolen, D. (1997). Terugblik op beginjaren Centrale Hogeschool voor Christelijke Arbeiders. *Gids op Maatschappelijk Gebied*, 88 (6-7), 603-620.

- Knops, G. (1992) (ed.). *Stadsvernieuwing in beweging*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Kruithof, B. (1983). De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860. In: Kruithof, B., Noordman, J. & de Rooy, P. (eds.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding, bronnen, onderzoek*. Nijmegen: SUN, 371-385.
- Kruithof, B. (2006). 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen.' Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In: Bakker, N. (ed.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 69-80.
- Kunst in de Stad (2004). *Buiten Gewone Buurt 2004. Kandidaatsdossier* [intern document rocsa].
- Kunst in de Stad (2005a). *Beleidsnota 2006-2007* [intern document rocsa].
- Kunst in de Stad (2005b). *Buiten Gewone Buurt 2004. Evaluatiedossier* [intern document rocsa].
- Kvale, S. (1994). *InterViews: an introduction to qualitative research interviewing*. Sage: Thousand Oaks.
- Kwon, M. (2001). Experience vs. interpretation: traces of ethnography in the works of Lan Tuazon and Nikki S. Lee. In: Coles, A. (ed.), *Site-specificity: the ethnographic turn*. London: Black Dog, 74-91.
- Lammertyn, F. (2008). Het begin van de 21ste eeuw, een sociologische tijdsdiagnose. In: Desmet, A., Baert, H., Bouverne-De Bie, M. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 95-126.
- Laurent, F. (1868). *Le livre de l'épargne par un membre de la Société Callier*. Gent: Imprimerie C. Annoot-Braeckman.
- Laureyns, M. (2016, april). *Nieuwsbrief Torekes*. Geraadpleegd op 14 april 2017 via <http://www.vriendenvanhetrabot.be/wp-content/uploads/2016/04/nieuwsbrief-april-2.pdf>.
- Laermans, R. (2003). Stad en cultuur in de veralgemeende moderniteit. In: Boudry, L., Cabus P., Corijn E., De Rynck, P., Kesteloot, C. & Loeckx, A. (eds.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*. Brugge: die Keure, 209-231.
- Lees, L. (2008). Gentrification and social mixing. Towards an inclusive urban renaissance? *Urban Studies*, 45 (12), 2449-2470.
- Lefebvre, H. (1968). *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (1973). *Espace et politique*. Paris: Anthropos.

- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Légat, A. (2008). *rocsa singers in De Rode Pomp Gent* [recensie]. Geraadpleegd op 14 september 2016 via <http://www.folkroddels.be/artikels/38397.html>.
- Légat, A. (2009). *rocsa singers in Arca Gent* [recensie]. In: Demeyer, L., Fotoboek *rocsa singers*. Gent: rocsa vzw, z.n.
- Leye, M. (2012). De uitbouw van het sociaal-artistieke beleid in Gent. In: Hillaert, W., Vandecaveye, G. & Van Raemdonck, B. (eds.), *De stad: één podium. 20 jaar sociaal-artistieke praktijk in Gent*. Gent: Dienst Cultuurparticipatie.
- Leirman, W. (1992). Basistekst. Maatschappelijke uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 1992: de netto-waarde van mens en natuur. In: Wildemeersch, D. & Goubin, J. (eds.), *Het vormingswerk uitgedaagd*. Mechelen: VCVO, 15-59.
- Leirman, W., Redig, G., Verzelen, W. & Vos, L. (2013). *Scan van het sociaal-cultureel werk* [essay]. Geraadpleegd op 16 oktober 2015 via http://www.canonsociaalwerk.eu/1994_participatie/EssaytekstSCANdef.pdf.
- Liberaal Kring Wijken Rabot en Brugschepoort (1919). *Wat 'Rabot' denkt over het antwoord van 'Help U Zelve'*. Gent: E. De Laere.
- Liebknicht, F. (1872). *Wissen ist Macht – Macht ist Wissen* [rede]. Geraadpleegd op 13 mei 2016 via <http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN631222839>.
- Lievens, J., Siongers, J. & Waeye, H. (eds.) (2015). *Participatie in Vlaanderen. Basisgegevens van de participatiesurvey 2014*. Leuven: Acco.
- Lijphart, A. (1968). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: De Bussy.
- Lis, C. (1977). Proletarisch wonen in Westeuropese steden in de 19de eeuw: van wildgroei naar sociale controle. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 325-366.
- Lis, C. & Soly, H. (1980). *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*. Antwerpen/Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Lis, C., Soly, H. & Van Damme, D. (1985). *Op vrije voeten. Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven: Kritak.
- Loeckx, A. (2017, 13 februari). *15 jaar stadsvernieuwingsprojecten, een terugblik met het oog op morgen* [presentatie naar aanleiding van de studiedag '15 jaar stadsmaken en een vooruitblik op de slimme stad van morgen']. Geraadpleegd op 2

juni 2017 via <https://www.slideshare.net/ThuisindeStad/een-terugblik-op-15-jaar-stadsvernieuwing>.

- Loeckx, A. & De Meulder, B. (2003). Wonen op zoek naar stedelijkheid, dichtheid en duurzaamheid. Debatten, realiteiten en perspectieven. In: Boudry, L., Cabus P., Corijn E., De Rynck, P., Kesteloot, C. & Loeckx, A. (eds.), *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Voorstudies*. Brugge: die Keure, 273-304.
- Loeckx, A. & Vervloesem, E. (2012). Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2012) – In dialoog met een weerbarstige werkelijkheid. In: Vervloesem, E., De Meulder, B. & Loeckx, A. (eds.), *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen – 2002-2011. Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, 9-19.
- Loopmans, M. (2002). From hero to zero. Armen en stedelijk beleid in Vlaanderen. *Ruimte & Planning*, 22 (1), 39-49.
- Loopmans, M. (2007). *Urban governance, neighbourhoods and organised residents. Resident mobilisation and urban policies in Antwerp, Belgium*. Leuven: KULeuven.
- Lorenz, C. (1994). *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Lorenz, W. (2004). *Towards an European paradigm of social work. Studies in the history of modes of social work and social policy in Europe*. Dresden: Technische Universität.
- Lorenz, W. (2007). Practising history. Memory and contemporary professional practice. *International Social Work*, 50 (5), 597-612.
- Lorenz, W. (2014). *The need for a new social question*. Publieke lezing Universiteit Gent. 20 maart 2014.
- Lorenz, W. (2016). Rediscovering the social question. *European Journal of Social Work*, 19 (1), 4-17.
- Lorenz, W., Coussée, F. & Verschelden, G. (2011). Sociaal-cultureel werk en historisch bewustzijn. In: Cockx, F., De Blende, H., Gehre, G., Van den Eeckhout, G. & Verschelden, G. (eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent: Academia Press, 126-151.
- Loyens, K. & Van de Walle, S. (2006). *Methoden en technieken van burgerparticipatie: strategieën voor betrokkenheid van burgers bij het federaal plan duurzame ontwikkeling*. Leuven: KUL/Faculteit Sociale Wetenschappen/Instituut voor de overheid.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge MA: MIT Press.

- Maene, T. (2007). *Projectdossier voor de marktconsultatie*. Gent: Stad Gent/Dienst Coördinatie [dossier]. Geraadpleegd op 22 januari 2017 via http://www.complexestadsprojecten.be/Documents/2.2_Gent_Tondelier/2.2_Gent_Tondelier_Marktconsultatie.pdf.
- Maene, T. (2012). *Tondelier. Historiek van het project*. Gent: Stad Gent/Dienst Coördinatie [fiche]. Geraadpleegd op 9 april 2016 via http://www.complexestadsprojecten.be/Documents/2.2_Gent_Tondelier/20120613%20fich%20gent%20tondelier%20historiek.pdf.
- Maly, I. (2014). Superdiversiteit in Gent: de Wondelgemstraat. In: Maly, I., Blommaert, J. & Ben Yakoub, J., *Superdiversiteit en democratie*. Berchem: EPO, 93-124.
- Manoeuvre (s.d.). *Manoeuvre. Kunstenplek voor co-creatie, ambacht en diversiteit* [website]. Geraadpleegd op 5 maart 2017 via http://www.manoeuvre.org/?page_id=31.
- Marlet, G. & Poort, J. (2011). *De waarde van cultuur in cijfers*. Utrecht: Atlas voor gemeenten.
- Marshall, T.H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge: University Press.
- Marx, K. & Engels, F. (1848). *Manifest der kommunistischen Partei* [manifest]. Geraadpleegd op 1 mei 2016 via http://politik.brunner-architekt.ch/wp-content/uploads/2013/12/marx_manifest.pdf.
- Maso, I. & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek. Praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Masschelein, J. & Quaghebeur, K. (2005) Participation for better or for worse? *Journal of Philosophy of Education*, 39 (1), 51-65.
- Mayer, M. (2003). The onward sweep of social capital: causes and consequences for understanding cities, communities and urban movements. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27 (1), 110-132.
- Mayer, M. (2006). Manuel Castells' The city and the grassroots. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30 (1), 202-206.
- Meert, H. & Kesteloot, C. (1998). Lokale welvaartsregimes en economische integratie in achtergestelde stedelijke buurten: lessen voor het beleid. In: Vranken, J., Geldof, D. & Van Menxel, G. (eds.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1998*. Leuven/Amersfoort: Acco, 287-303.
- Merrifield, A. (2014). *The new urban question*. London: Pluto Press.

- Mertens, M. (2008). *Een liberale zuil in Gent? Aspecten van het Gentse (georganiseerde) liberalisme tijdens het interbellum*. Gent: Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde.
- Michielse, M. (1977). *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1991). *Belgische verkiezingsuitslagen* [statistieken]. Geraadpleegd op 14 oktober 2015 via <http://www.ibzdgip.fgov.be/result/nl/search.php?type=year>.
- Ministerie van Cultuur (2016). *Kunstendecreet 2017-2021. Lijst toekenningen* [document]. Geraadpleegd op 16 juli 2016 via http://www.kunstenenerfgoed.be/sites/default/files/generated/files/handleiding/160705_KD2017-2021_LijstToekenningen.pdf.
- Mollenhauer, K. (1986). *Vergeten samenhang. Over cultuur en opvoeding*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Moreau, R. (2005). *Gent. Deel VI. Beluiken en cités verder verkend*. Gloucestershire: Tempus Publishing Ltd.
- Mortelmans, D. (2007). *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*. Leuven: Acco.
- Mortelmans, H. (2005). Hendrik de Man en het culturele discours binnen de sociaal-democratische arbeidersbeweging in Vlaanderen (1920-1940). In: Art, J., De Nil, B. & Jacobs, M. (eds.), *Een mens leeft niet van brood alleen. Bouwstenen voor een culturele arbeidersgeschiedenis (1800-1940)*. Gent: Amsab, 211-241.
- Mouffe, C. (1998). *Hearts, minds and radical democracy*. (www document: www.redpepper.org.uk/Hearts-Minds-and-Radical-Democracy).
- Mouffe, C. (2005). *Over het politieke*. Kapellen: Pelckmans.
- Muyllé, K. (2009). *Buurtbeheer. Een studie over de toepasbaarheid in het Rabot (brugje Elyzeese Velden, Witte Kaproenenplein, groene zone rond de torens)*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent.
- Muyters, P. (2014.) *Beleidsnota 2014-2019. Werk, economie, wetenschap en innovatie*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Nationaal Instituut voor de Statistiek (1970; 1981). *Gegevens* [ongepubliceerde tabellen].
- Negt, O. (1975). *Sociologische verbeeldingskracht en exemplarisch leren*. Groningen: H.D. Tjeenk Willink.
- Netwerk Vlaanderen (2010a). *Complementaire munten in Gent: 2 proefprojecten* [nieuwsbrief Kenniscentrum Vlaamse Steden]. Geraadpleegd op 8 april 2017 via

<http://www.kenniscentrumvlaamsestedden.be/overhetkenniscentrum/Nieuwsbrief/Documents/2010/informatie%20over%20%20Gentse%20proefprojecten.pdf>.

- Netwerk Vlaanderen (2010b). *Het Torekesproject* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Neyrinck, J. (2011). Makelaars van Oya. Interview met Evelyne Deceur, Maarten Soete en Claire Cauwels, rocsa vzw. In: Vantomme, F., van Leeuwen, J., Van Genechten, H., Nuyttens, D., Neyrinck, J. & Jacobs, M., *Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers*. Brussel: FARO, 64-70.
- Notteboom, B. (2012). *Looking back and ahead. Edmond Sacré, Armand Heins and the transformation of Ghent* [presentatie]. Brussel: Belgium European Architectural History Network.
- Notten, T. (2002). Zin en onzin van het multiculturalisme. Enkele sociaal-agogische aspecten van interculturele communicatie. In: Elias, W. & Vanwing, T. (eds.), *Vizier op agogiek*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 42-58.
- NTGent (2014). *Open repetitions* [promotekst]. Geraadpleegd op 21 oktober 2014 via <http://www.uitinvlaanderen.be/agenda/e/open-repetitie/729d08c6-6c5d-4e48-a7d6-64638618939c>.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of justice: disability, nationality, specifies membership*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Nys, L. (2013). *Vooruit Gent 1913-2013. Feestlokaal – Kunstencentrum*. Gent: Amsab/UGent/STAM/Uitgeverij Hannibal/Kunstencentrum Vooruit/Provincie Oost-Vlaanderen.
- Ontwerpteam Johan Van Reeth (2005). *Conceptstudie 'Bruggen naar Rabot+'*. Leuven: Ontwerpteam Johan Van Reeth i.o.v. Stad Gent.
- Ontwerp van Overeenkomst tot Sociale Solidariteit (1944)* [ontwerp wetstekst]. Geraadpleegd op 19 februari 2016 via http://www.canonsociaalwerk.be/1944_Achiel_van_Acker/1944%20sociaal%20pact.pdf.
- Oosterlinck, R. (2005). Een historische schets van sociaal-cultureel volwassenenwerk in Vlaanderen. In: Larock, Y., Cockx, F., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G., Vanwing, T. & Verschelden, G. (eds.), *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent/Brussel: Academia Press/Socius, 29-55.
- Oosterlinck, R. (2017). *70 jaar Kwb (1945-2015). De evolutie van de identiteit, de organisatie en de functies*. Mariakerke [rapport gepresenteerd op de studiedag 'Kwb en de functies van SCW'].

- Oosterlynck, S. (2013). *Kan de stad de welvaartstaat redden?* [artikel]. Geraadpleegd op 30 november 2015 via <http://www.kifkif.be/actua/kan-de-stad-de-welvaartstaat-redden>.
- Oosterlynck, S. (2017). Sociaal werkers zitten waar het schuurt. In: Van Bouchaute, B. & Cristiaensen, P., *Politisering van/in het sociaal werk*. Gent: Arteveldehogeschool [cahier naar aanleiding van de gelijknamige leerstoel].
- Oosterlynck, S. & Debruyne, P. (2010). De strijd voor een stad op mensenmaat in Gent. Het pandinistisch verblijvingsfront en de herwaardering van de stad als woonomgeving. *Brood & Rozen*, 3, 24-41.
- Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw (1997). *Buurtraad. Basistekst* [intern document]. Gent: Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw.
- Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw (1998a). *Rabot. De wijk in perspectief. Het resultaat van de Lens-methode*. Gent: Opbouwwerk Steunpunt Gent vzw in opdracht van de Stad Gent.
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (1998b). *Verslag vergadering 'puntjes op de i.'* Woensdag 9 december 1998 [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (1999a). *Betreft het nieuwe gerechtsgebouw te Gent* [brief gericht naar Marc Verwilghen, minister van Justitie; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (1999b). *Het justitiepaleis en het wijkpark op het ex-Rabotstation. Advies van de werkingen Rabot en Blaisantvest. Oktober 1999. Opvolgingsdossier*. Gent: Bewonerswerking Rabot – Buurtcomité Blaisantvest.
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (2000a). *De KAHO en de verbouwingen* [bijlage bij de uitnodiging voor de buurtraad van 13 december 2000; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (2000b). *Betreft de plannen om in de Wondelgemstraat betalend parkeren in te voeren* [brief gericht naar Peter Lambrecht, stadsdeelregisseur Gent-centrum; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Opbouwwerk Steunpunt Gent (2001). *Betreft de trambrug aan de Biervlietstraat* [brief gericht naar Karin Temmerman, schepenen van Stadsontwikkeling, Mobiliteit en Wonen; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Organieke Wet betreffende de Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn* (1976). Geraadpleegd op 22 februari 2016 via: http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1976070801&table_name=wet.

- Parsons, C. (2010). Constructivism and interpretive theory. In: Marsh, D. & Stoker, G. (eds.), *Theory and methods in political science, 3rd edition*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 80-98.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods (Vol. 3)*. London: Sage Publications Inc.
- Pauwels, G. & Pickery, J. (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijke leven in verschillende domeinen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Peeters, L. (1995). *Het stedelijk beleid. Naar een verbetering van de leef- en omgevingskwaliteit van steden en de achtergestelde buurten van Vlaanderen*. Brussel: Vlaams Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Stedelijk Beleid en Huisvesting.
- Peeters, L. (1996). *Stedelijk beleid: voor steden en mensen. Beleidsprioriteiten 1997*. Brussel: Vlaams Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Stedelijk Beleid en Huisvesting.
- Peeters, P.-H. (2011). Mensen moeten leren samenleven. Pedagoog Micha de Winter over de onmisbare sociale professional. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 6, 4-6.
- Phillips, A. (2004). Identity politics: have we had enough? In: Andersen, J. & Siim, B. (eds.), *The politics of inclusion and empowerment: gender, class and citizenship*. London: Palgrave Macmillan, 36-48.
- Pinxten, R. (1997). *When the day breaks: essays in anthropology and philosophy*. Hamburg: Peter Lang Verlag.
- Plas, P. (2016). Wijk aan zet verbindt al tien jaar bewoners. *Lokaal*, 3, 29-30.
- Pletinckx, E. (2010). *Een innovatieve sociaal-ruimtelijke visie voor de wijk Rabot-Blaisantvest* [ongepubliceerde masterproef]. Gent: Faculteit Ingenieurswetenschappen, vakgroep Architectuur en Stedenbouw.
- Poisson, L., Snebbout, J., Spillebeen, F., Steppe, T., Teirlynck, S. & Vancolen, F. (2010). *Businessplan ondernemersvaardigheden Made by Oya*. Gent: Hogeschool Gent [studentenopdracht].
- Poma, K. (1982). *Beleidsnota Samenlevingsopbouw*. Brussel: Ministerie van Cultuur.
- Popkewitz, T.S. (2011). Curriculum history, schooling and the history of the present. *History of Education*, 40 (1), 1-19.
- Posman, L. (2017, 24 januari). *Mailtje rocsa singers* [e-mail, persoonlijke communicatie gericht aan rocsa]

- Proudhon, P.-J. (1841). *Qu'est-ce que la propriété? Ou recherches sur le principe du droit en du gouvernement*. Paris: La Librairie de Prévot.
- Provincie Oost-Vlaanderen (2013, 13 mei). Project: Just Singers [brief, persoonlijke communicatie gericht aan Just Singers].
- Provoost, F. (1978). *Kansarme buurten: een onderzoek naar territoriale concentraties van kansarme bevolkingsgroepen in het Nederlandstalig landsgedeelte en het arrondissement Brussel-hoofdstad*. Brussel: Federatie Buurtwerk.
- Purcell, M. (2002). Excavating Lefebvre. The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *GeoJournal*, 58 (2-3), 99-108.
- Purcell, M. (2006). Urban democracy and the local trap. *Urban Studies*, 43 (1), 1921-1941.
- Raes, K. (1997). Welzijnswerk: ontzuiling in de praktijk. *Alert*, 23 (1), 17-24.
- Raes, K. (2003). *Tegen betere wetten in. Een ethische kijk op het recht*. Brugge: Die Keure.
- Redig, G. (2000). *De gemeentelijke jeugdambtenaar als kernactor in een interactief beleid*. Wilrijk: VVJ.
- Rex, J. & Moore, R. (1967). *Race, community and conflict*. Oxford: Oxford University Press.
- Richardson, L. (2000). Writing. A method of inquiry. In: Denzin, N.K. & Lincoln, M.G. (eds), *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage, 923-948.
- RISO Gent (2001). *Toekomstgericht rapport – Rabot*. Gent: RISO Gent.
- RISO Gent (2002a). *Betreft rioleringen Pannestraat* [brief gericht naar de Technische Dienst Wegen, Bruggen en Waterlopen; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2002b). *Bezwaarschrift tegen de milieuvergunningaanvraag klasse I van de nv. Alcatel Bell* [brief gericht naar het College van Burgemeester en Schepenen te Gent; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2002c). *Bezwaarschrift tegen Ruimtelijk Structuurplan Gent* [brief gericht naar GECORO; intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2002d). *Verslag bewonerswerkdag 15 juni 2002* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2003a). *Denktank rondetafelgesprek 2 juni 2003. 27 maart 2003* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].

- RISO Gent (2003b). *Verslag rondetafelgesprek 2 juni 2003* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004a). *Jaarverslag Bruggen naar Rabot. Projectnummer 6* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004b). *Subsidieaanvraag buurt- en dekenijfeesten 11-13 juni 2004* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004c). *Takenpakket programmatie 2004. Opbouwwerker Dimitri Vandenberghe* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004d). *Tussentijds gesprek takenpakket* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004e). *Verslag bewonersgroep Rabot-Blaisantvest. Bruggen naar Rabot. 9 november 2004* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2004f). *Verslag overleg RISO Gent vzw – Stad Gent i.f.v. evaluatie samenwerking in het kader van het convenant bewonersondersteuning binnen de stadsvernieuwingsprojecten Zuurstof voor de Brugse Poort en Bruggen naar het Rabot. 26 november 2004* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- RISO Gent (2005). *Verslag werkvergadering herinrichting groene zone rond de Rabottorens* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Roberts, P. & Sykes, H. (2000). *Urban regeneration. A handbook*. London: Sage.
- Robson, C. & McCartan, K. (2016). *Real world research. A resource for users of social research methods in applied settings. Fourth edition*. Hoboken, NJ: Wiley.
- rocsa (2006). *Geactualiseerd beleidsplan 2007*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2007a). *Aanvraagformulier voor het bekomen van EFRO-steun in het kader van het doelstelling 2-programma voor de Stad Gent 2000-2006. Projectnaam De Site. Dossiernummer: D2/G/1B/23*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2007b). *Beleidsplan 2008-2009*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2007c). *Evaluatie 'de vrijdagen van augustus' en 'het eerste weekend van september'* [intern document rocsa].
- rocsa (2007d). *Flyer opening De Site* [intern document rocsa].
- rocsa (2007e). *Vacature tewerkstellingsproject De Site. Klusjesman – toezichter (M/V). Fulltime, arbeider, SINE-statuut* [intern document rocsa].
- rocsa (2007f). *Verlenging actieplannen 'lokale diensteneconomie in de centrumsteden' 01-01-2007 t.e.m. 31-12-2007. Luik projecten*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2007g). *Werkingsverslag 2006*. Gent: rocsa [intern document rocsa].

- rocsa (2008a). *Aanvraag van een meerjarige subsidie voor het geheel van de werking. Bijlage 1a: artistiek-inhoudelijk plan*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2008b). *Invulformulier netwerkproject. Textielproject: Bind-weefsel*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2008c). *Werkingsverslag 2007*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009a). *Aanvraagformulier subsidie voor een cultureel project. Just Singers*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009a). *Aanvraagformulier Centrum voor Ondernemen*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2009b). *Aanvraagformulier subsidie voor een cultureel project. Just Singers*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009c). *Antwoord op een vraag over het project Bind-weefsel door Matthieu Dierckx, voorzitter CD&V-fractie*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2009d). *Bezwaarschrift naar aanleiding van een negatief pre-advies van de beoordelingscommissie sociaal-artistiek werk*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009e). *Bindweefsel – textielwerkplaats. Voortgangsrapport 1. Netwerkproject AGORA*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2009f). *Brief gericht aan Vlaams minister van Binnenlands Bestuur, Stedenbeleid, Wonen en Inburgering, Marino Keulen, met de vraag tot ondersteuning van de erkenning en subsidiëring van rocsa als sociaal-artistieke werking naar aanleiding van een negatief pre-advies van de beoordelingscommissie sociaal-artistiek werk*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009g). *Made by Oya – social textile design. Voortgangsrapport 2. Een nieuwe kijk op traditioneel handwerk. Netwerkproject AGORA*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2009h). *rocsa singers. Projectsubsidieaanvraag*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2009i). *Subsidieaanvraag voor een participatieproject in cultuur, jeugdwerk of sport. Made by Oya*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2009j). *Werkingsverslag 2008*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2010a). *Love fabric*. Gent: rocsa [tentoonstellingsbrochure].
- rocsa (2010b). *Provinciale subsidies voor projecten van algemeen sociale aard. Aanvraagformulier*. Gent: rocsa [intern document].

- rocsa (2010c). *Made by Oya – social textile design. Voortgangsrapport 3. Een nieuwe kijk op traditioneel handwerk. Netwerkproject AGORA*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2010d). *Werkingsverslag 2009*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2011a). *Aanvraag van een meerjarige subsidie voor het geheel van de werking, 2013-2014*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2011b). *Coproductie-overeenkomst Assurance Ambiance @ DOK* [intern document rocsa].
- rocsa (2011c). *Werkingsverslag 2010*. Gent: rocsa [intern document rocsa].
- rocsa (2011d). *Werkingsverslag 2010. Participatieproject Made by Oya*. Gent: rocsa [intern document].
- rocsa (2012). *Aanvraag van een meerjarige subsidie voor het geheel van de werking*. Gent: rocsa [intern document].
- Roets, G. & Coussée, F. (2011). Op een kruispunt is het altijd voorrang van rechts. Diversiteit en sociaal-cultureel werk. In: Cockx, F., De Blende, H., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G. & Verschelden, G. (eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent: Academia Press, 280-303.
- Rosanvallon, P. (1995). *La nouvelle question sociale. Repenser l'Etat Providence*. Paris: Seuil.
- Rowe, G. & Frewer, L.J. (2000). Public participation methods. A framework for evaluation. *Science, Technology & Human Values*, 25 (1), 3-29.
- Rutten, A. (2014, 26 augustus). Van een parking een buurttuin maken: deze bende is er in geslaagd in het Rabot. *Het Nieuwsblad*, z.n [krantenartikel]. Geraadpleegd op 25 april 2017 via http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20140825_01231919.
- Samenlevingsopbouw Gastarbeiders Oost-Vlaanderen (1978). *Jaarverslag 1978 SGOV* [ongepubliceerd verslag]. Gent: Samenlevingsopbouw Gastarbeiders Oost-Vlaanderen.
- Samenlevingsopbouw Gent (2005a). *Bewoners ingeschakeld als deskundigen: de resultaten. Bruggen naar Rabot*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent.
- Samenlevingsopbouw Gent (2005b). *Jaarverslag* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2006a). *Kort verslag van de startbijeenkomst 20 12 2006. Startnota – recreatieve structuur – Bruggen naar Rabot+* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].

- Samenlevingsopbouw Gent (2006b). *Rapport bevraging Wondelgemstraat* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2006c). *Stadsvernieuwingsprojecten in de wijken Brugse Poort en Rabot-Blaisantvest. De gevolgen op de wijk- en huisvestingssituatie*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent.
- Samenlevingsopbouw Gent (2009a). *Jaarverslag 2008*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent [intern document].
- Samenlevingsopbouw Gent (2009b). *Volkstuintjes. Persoonlijke fiches* [intern documenten Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2011a, 30 juni). *Intern overleg Meesterproef* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2011b). *Opdracht Studio Basta* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2011c). *Subsidieaanvraag originele en innoverende projecten 2011* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2011d). *Verslag klankbordgroep De Site + 4 en 6 oktober 2011* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2011e). *Voorstel tot plan van aanpak buurtbeheer* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2012a). *Aannemingsovereenkomst tussen Samenlevingsopbouw Gent en rocsa vzw i.v.m. de inzet van de doelgroepwerknemers* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2012b, 2 maart). *Kort verslag overleg rocsa en Samenlevingsopbouw Gent* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Samenlevingsopbouw Gent (2015). *Mensen maken de buurt. Een opstap tot politiek burgerschap en stedelijke ontwikkeling*. Gent: Samenlevingsopbouw Gent [visietekst buurtbeheer]. Geraadpleegd op 21 september 2016 via http://samenlevingsopbouwgent.be/wp-content/uploads/sites/6/2016/01/mensen_maken_buurt.pdf.
- Samenlevingsopbouw Gent (s.d.). *De Site is een trefpunt* [website]. Geraadpleegd op 26 april 2017 via <http://www.rabotsite.be/nl/over-de-site/beleid>.
- Sanoff, H. (2000). *Community participation. Methods in design and planning*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Sassen, S. (2000). New frontiers facing urban sociology at the Millennium. *British Journal of Sociology*, 151 (1), 143-159.

- Sassen, S. (2011). De stad: opnieuw een strategische en heuristische locatie. *Ethische Perspectieven*, 21 (1), 12-23.
- Saunders, D. (2010). *De trek naar de stad*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schandevyl, E. (2002). Max Lamberty en het ontstaan van de Stichting Lodewijk de Raet. In: Van Goethem, K. & Schandevyl, E. (eds.), *50 jaar Stichting Lodewijk de Raet*. Brussel: Stichting Lodewijk de Raet, 8-17.
- Schaut, G. (2012). Bouwen aan de welvaart. *Woonwoord*, 22, 24-25.
- Schaut, G. (2013a). Titanenwerk. *Woonwoord*, 24, 24-25.
- Schaut, G. (2013b). Creatief in crisistijden. *Woonwoord*, 27, 24-25.
- Schaut, G. (2014). Bulkproductie en proeftuinen. *Woonwoord*, 28, 24-25.
- Schinkel, W. (2007). Tegen 'actief burgerschap'. *Justitiële Verkenningen*, 33 (8), 70-90.
- Schouppe, L. (2010, 2 oktober). *Lokale munt Torekes moet buurtgevoel versterken in Gentse Rabotwijk* [artikel]. Geraadpleegd op 20 april 2017 via <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2010/10/02/lokale-munt-torekes-moet-buurtgevoel-versterken-gentse-rabotwijk>.
- Schrans, G. (2015). *Tussen burgerpak en blauwe kiel. Sociaal-liberalen te Gent, 1789-1914*. Gent: Liberaal Archief.
- Segers, Y. & Van Molle, L. (2007). *Volkstuinen. Een geschiedenis*. Leuven: Davidsfonds.
- Silver, H., Scott, A. & Kazepov, Y. (2010). Participation in urban contention and deliberation. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (3), 453-477.
- Simon, F. & Van Damme, D. (1989). François Laurent en de sociale kwestie: een offensief beschavingsdefensief. In: Erauw, J., Bouckaert, B., Bocken, H., Gaus, H. & Storme, M. (eds.), *Liber Memorialis François Laurent 1810-1887*. Brussel: Story-Scientia, 109-164.
- Simonse, J. (1974). *Belemmerende kansen. Sociologie van de volksbuurt*. Samson: Alphen aan de Rijn.
- Smaling, A. (1987). *Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Smaling, A. (2009). Generaliseerbaarheid in kwalitatief onderzoek. *Kwalon* 42, 14 (3), 5-12.
- Smets, M. (1977). *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*. Brussel: Mardaga.
- Soenen, R. (2001). *Diversiteit in verbondenheid. Derde versie van de paper in het kader van de Task Force Leven in de stad: thema 'sociale cohesie en etnische diversiteit'*

[essay]. Geraadpleegd op 16 juli 2016 via http://www.unizo.be/images/res299713_16.pdf.

Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

Soenen, R. (2010). De betekenis van vluchtigheid voor gemeenschap en conflict. Ambiguïteit als uitdaging voor politiewerk. *Cahiers Politiestudies*, 2 (15), 121-140.

Soete, M. (2011). *Overdrachtsnota rocsa vzw. Augustus 2011*. Gent: rocsa [intern document rocsa].

Soeterbroek, F. (2013). *Besturen in de openbare stad. Een essay over de vraag hoe het stadsbestuur een gunstig klimaat kan scheppen voor de spontane stad en het sociaal en cultureel kapitaal van de stad een impuls kan geven*. Geraadpleegd op 22 juni 2017 via <http://deruimtemaker.nl/wp-content/uploads/sites/14/2014/06/Besturen-in-de-spontane-stad.pdf>.

Spierts, M. (2014). *De stille krachten van de verzorgingsstaat. Geschiedenis en toekomst van sociaal-culturele professionals*. Amsterdam: Van Genneep.

Sprinkhuizen, A. & Scholte, M. (eds.) (2012). *De sociale kwestie hervat. De Wmo en sociaal werk in transitie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Stad Gent (1947-1969). *Verslag over het bestuur en de toestand der stad Gent*. Gent: Samenwerkende Maatschappij Volksdrukkerij/Samenwerkende Maatschappij N.I.C.I./Drukkerij A. Geers en zoon.

Stad Gent (1979). *Statistische analyse*. Gent: Stad Gent/Dienst Planning.

Stad Gent (1995). *Herstructureringsgebied Rabot. Verslag stuurgroepvergadering 6 december 1995* [intern document Dienst Beleidsparticipatie Stad Gent].

Stad Gent (1996). *Herstructureringsgebied Rabot. Verslag stuurgroepvergadering 26 november 1996* [intern document Dienst Beleidsparticipatie Stad Gent].

Stad Gent (1997a). *Herstructureringsgebied Rabot. Verslag stuurgroepvergadering 12 maart 1997* [intern document Dienst Beleidsparticipatie Stad Gent].

Stad Gent (1997b). *Herstructureringsgebied Rabot. Verslag stuurgroepvergadering 21 november 1997* [intern document Dienst Beleidsparticipatie Stad Gent].

Stad Gent (2001a). *Bestuursakkoord 2001-2006. Gent kiest voor morgen*. Gent: Stad Gent.

Stad Gent (2001b). *Wijkplan Rabot* [intern document Jeugddienst Stad Gent].

- Stad Gent (2003a). *Addendum bij het convenant in het kader van de overgangsmatregelen van het SIF naar het Vlaamse Stedenfonds* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Stad Gent (2003b). *Collegebesluit. Stadsvernieuwingsproject 'Bruggen naar Rabot': principiële goedkeuring* [intern document Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning Stad Gent].
- Stad Gent (2003c). *Projectfiche voor het bekomen van financiële steun in het kader van het Vlaamse Stedenfonds van de Stad Gent* [intern document Dienst Stedenbeleid en Internationale Betrekkingen Stad Gent].
- Stad Gent (2003d). *Ruimtelijk structuurplan Gent. Richtinggevend gedeelte*. Gent: Stad Gent, Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning.
- Stad Gent (2003e). *Stadsvernieuwingsproject 'Bruggen naar Rabot'* [intern document Dienst Beleidsparticipatie Stad Gent].
- Stad Gent (2004a). *Beleidsovereenkomst tussen het stadsbestuur van Gent en RISO Gent vzw i.v.m. de actie bewonersparticipatie in de stadsvernieuwingsprojecten voor de periode 2004-2007* [intern document Samenlevingsopbouw Gent/Dienst Stedenbeleid en Internationale Betrekkingen Stad Gent].
- Stad Gent (2004b). *Beleidsovereenkomst tussen het stadsbestuur van Gent en vzw Kunst in de Stad i.v.m. de actie cultuur voor de periode 2004-2007* [intern document rocса/Dienst Kunsten Stad Gent].
- Stad Gent (2004c). *Startnota Rabot-Blaisantvest* [ongepubliceerde nota]. Gent: Dienst Stedenbeleid en Internationale Betrekkingen.
- Stad Gent (2005). *Demografie 2004*. Gent: Dienst Bevolking.
- Stad Gent (2006a). *Beleidsovereenkomst tussen het stadsbestuur van Gent en vzw ROCSA i.v.m. de actie cultuur voor de periode 2006-2007* [intern document rocса/Dienst Kunsten Stad Gent].
- Stad Gent (2006b). *Beoordeling voorstel 'Wijk aan Zet': verkeerspark Rabot, buurttuin Rabot en openluchtcinema Rabot* [juryrapport Wijk aan Zet] [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Stad Gent (2006c). *Plan van aanpak tijdelijke invulling Alcatelsite, 23 oktober 2006* [interne projectfiche Gebiedsgerichte Werking Gent].
- Stad Gent (2006d). *Wijkprogramma Rabot-Blaisantvest*. Gent: Stad Gent, Dienst Gebiedsgerichte Werking.
- Stad Gent (2007a, 13 maart). *Alcatelsite/aanvraag opstartmiddelen mobiel dorp. Ontwerpnota*. Gent: Dienst Kunsten [intern document rocса].

- Stad Gent (2007b). *Gent in cijfers 2006. Een omgevingsanalyse*. Gent: Dienst Dataplanning en Monitoring.
- Stad Gent (2007c). *'Thuis in de stad'-prijs – categorie 3*. Gent: Stad Gent.
- Stad Gent (2009a). *Herontwikkeling site Gasmeterlaan. Projectdefinitie ten behoeve van de oproep tot deelneming. Context en ambities bij de realisatie van de nieuwe woonwijk* [intern document Stad Gent].
- Stad Gent (2009b). *Recreatieve structuur Rabot-Blaisantvest. Bruggen naar Rabot*. Stad Gent: Jeugdendienst, Groendienst, Dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning, Dienst Kunsten, Samenlevingsopbouw, Stedelijke Vernieuwing en Gebiedsgerichte Werking.
- Stad Gent (2009c). *Subsidieovereenkomst tussen het stadsbestuur van Gent en vzw rocsa. Actie 'actieve en creatieve wijken' voor werkingsjaren 2009-2013* [intern document rocsa/Dienst Kunsten Stad Gent].
- Stad Gent (2009d). *Subsidieovereenkomst tussen het stadsbestuur van Gent en vzw rocsa. Actie 'tijdelijke invullingen van braakliggende sites in stadsvernieuwingsgebieden' voor werkingsjaren 2009-2010* [intern document rocsa/Dienst Gebiedsgerichte Werking Stad Gent].
- Stad Gent (2009d, 29 augustus). *Verslag projectgroep Bruggen naar Rabot* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Stad Gent (2010). *Projectfiches Stad Gent. Meesterproef 2010 – potentiële opdrachten voor jonge ontwerpers: deelprojecten ontwikkeling 'rode draad'; voetbalkooi op het Neuseplein; oprichting nieuw gebouw voor vzw Jong en herinrichting speelplein El Paso; inrichting omgeving Rabotkerk als ontmoetingsplek, inplanting volkstuintjes, kinderboerderij en hondenloopweide; recreatieve elementen in het Rabotpark* [intern document Samenlevingsopbouw Gent/Stad Gent].
- Stad Gent (2011a, 4 februari). *Duurzaamheidsmeter Gent. Instrument voor duurzaamheid en kwaliteit in stadsprojecten (versie 4.3)*. Gent: Milieudienst Stad Gent, evr-Architecten, SumReserach, Daidaolos Peutz. Geraadpleegd op 13 april 2017 via https://stad.gent/sites/default/files/page/documents/DHM_stadsprojecten.pdf.
- Stad Gent (2011b). *'Thuis in de Stad'-prijs. Proefproject "Torekes, de munt van de wijk Rabot-Blaisantvest"*. Stad Gent: Dienst Gebiedsgerichte Werking. Geraadpleegd op 9 april 2017 via http://www.stedenbeleid.vlaanderen.be/sites/default/files/TIDSprijs2011_Gent_complementaireMunt.pdf.
- Stad Gent (2012a, februari). *Gemeenteraad besluit – 2012_GR_00158. Beleidsovereenkomst tussen het stadsbestuur Gent en vzw Samenlevingsopbouw*

- Gent – De Site voor de realisatie van een tijdelijke invulling in de wijk Rabot – Goedkeuring* [intern document Samenlevingsopbouw Gent/Stad Gent].
- Stad Gent (2012b). *Subsidieovereenkomst voor werkingskosten tussen het stadsbestuur van Gent en Samenlevingsopbouw Gent* vzw. *De Site voor werkingsjaren 2012* [intern document Samenlevingsopbouw Gent/Stad Gent].
- Stad Gent (2012c). *Subsidieovereenkomst voor werkingskosten tussen het stadsbestuur van Gent en Samenlevingsopbouw Gent* vzw. *Rabot: De Site 2.0 en buurtbeheer voor werkingsjaren 2013* [intern document Samenlevingsopbouw Gent/Stad Gent].
- Stad Gent (2012d). *Vernieuwend verbeteren. Gent en het Vlaamse stadsvernieuwingsfonds*. Geraadpleegd op 1 oktober 2015 via https://stad.gent/sites/default/files/page/documents/De%20Stad%20Gent%20en%20het%20Vlaams%20Stadsvernieuwingsfonds_0.pdf.
- Stad Gent (2014). *Subsidiereglement voor Fonds Tijdelijke Invullingen*. Gent: Stad Gent. Geraadpleegd op 15 april 2017 via https://stad.gent/system/files/regulations/2014_RE_Fonds%20Tijdelijke%20Invullingen.pdf.
- Stad Gent (2015, 7 december). *Gemeenteraad ontwerpbesluit – 2015_GR_0099. Gezamenlijke overeenkomst Urbact III Programma 2014-2020 voor het project REFILL (REuse of vacant spaces as driving Force for Innovation on a Local Level)* [intern document Dienst Beleidsparticipatie].
- Stad Gent (2016). *Reglement voor het burgerbudget voor Gent 2016-2018*. Geraadpleegd op 22 juni 2017 via <https://stad.gent/reglement/reglement-voor-het-burgerbudget-voor-gent>.
- Stadsvernieuwingsjury (2013). *Gent. Project Tondelier* [intern document Stad Gent/Stadvernieuwingsfonds].
- Stake, R.E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Stake, R.E. (2003). Case studies. In: Denzin, N.K., Lincoln, Y.S., Anderson, A.J. (eds.), *Strategies of qualitative inquiry*. Thousand Oaks: Sage, 134-164.
- Stedelijke Buurtwerking Rabot (2005). *Jaarlijks rapport over de wijk* [intern document Stedelijk Buurtwerk Gent].
- Steel, R., Van Eeghem, E., Verschelden, G. & Dekeyrel, C. (2012). *Reading urban cracks. Practices of artists and community workers*. Gent: University College Ghent: School of Arts & Faculty of Education, Health and Social Work.
- Steensels, W. (1977). De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting: Gent, 1850-1904. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3-4, 447-500.

- Steyaert, J. (2015). *1889. Start sociale huisvesting. Wonen en volksemancipatie* [artikel]. Geraadpleegd op 15 januari 2016 via <http://www.canonsociaalwerk.eu/be/details.php?cps=11>.
- Steyaert, J. & Verzelen, W. (2015). *Rerum Novarum – Charter van Quaregnon. De arbeidersstrijd en culturele ontwikkeling in banen geleid* [artikel]. Geraadpleegd op 2 januari 2016 via <http://www.canonsociaalwerk.eu/be/details.php?cps=13>.
- Steyaert, S. & Lammertyn, F. (1990). *De welzijnszorg in de Vlaamse Gemeenschap. Voorzieningen en overheidsbeleid. Monografie 9. De samenlevingsopbouw*. Leuven: KULeuven – Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Stouthuysen, P. & Basiliades, J. (2005). Over oude en nieuwe stedelijkheid. In: Stouthuysen, P. & Basiliades, J., *Stadslucht maakt vrij. Liberalisme en stedenbeleid*. Brussel: VUBPress, 11-26.
- Stuurgroep De Site (2007a, 12 maart). *Verslag stuurgroepvergadering* [intern document rocsa].
- Stuurgroep De Site (2007b, 20 april). *Verslag stuurgroepvergadering* [intern document rocsa].
- Stuurgroep De Site (2007c, 2 mei). *Verslag stuurgroepvergadering* [intern document rocsa].
- Stuurgroep De Site (2008a, 4 maart). *Verslag stuurgroepvergadering* [intern document rocsa].
- Stuurgroep De Site (2008b). *Visietekst De Site* [intern document rocsa].
- Stuurgroep De Site (2012, 29 februari). *Verslag stuurgroepvergadering* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Swanborn, P.G. (1987). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel: Boom.
- Tanghe, J., Vlaeminck, S. & Vanderstadt, H. (1978). *Wonen of wijken?* Brussel: CIAUD/ICASD.
- Ten Have, T. (1959). *Vorming: handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenden*. Groningen: J.B. Wolters.
- Thienpondt, C. (2004, 10 juni). Te onteigenen bewoners Rabot wachten al acht maanden op antwoord. *Het Laatste Nieuws*, 17.
- Thoenes, P. (1962). *De elite in de verzorgingsstaat*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Thomassen, J. (1979). Burgers in twee gedaanten. *Beleid en Maatschappij*, 7 (2), 38-72.

- Tonkens, E. & de Wilde, M. (eds.) (2013). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Genneep.
- 't Rabot (1906). Ons doel. Wie we zijn – wat we willen. *'t Rabot. Katholiek orgaan der wijk van Sint-Jozef*, 1, 1.
- Trienekens, S. (2004). *Urban paradoxes: lived citizenship and the location of diversity in the arts*. Amsterdam: Trienekens.
- Trienekens, S.J. (2009). *Kunst in het hart van de samenleving. Over burgerschap en culturele dynamiek*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Trienekens, S., Dorresteyn, W. & Postma, D.W. (2011). *Culturele interventies in krachtwijken*. Amsterdam: SWP.
- Trienekens, S. & Hillaert, W. (2015). *Kunst in transitie. Manifest voor participatieve kunstpraktijken* [essay]. Brussel: Demos & CAL-XL. Geraadpleegd op 14 juli 2016 via <http://www.demos.be/kenniscentrum/publicatie/kunst-in-transitie-manifest-voor-participatieve-kunstpraktijken>.
- Trommel, W. & van der Veen, R. (eds.) (1999). *De herverdeelde samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tulkens, F. (1993). Le droit pénal et la défense sociale en Belgique à l'aube du XXe siècle. *Panopticon*, 14 (6), 485-504.
- Tyvaert, L. (2006). *Werken met Turkse vrouwen: een historische reconstructie van de werking El Ele in Gent* [voorbereidingen masterproef; onderdeel van het El Ele-archief].
- Uitermark, J. (2012). De zelforganiserende stad. In: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (ed.), *Essays. Toekomst van de stad*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 5-9.
- Uitermark, J. & van Beek, K. (2010). Gesmoorde participatie. Over de schaduwkanten van 'meedoen' als staatsproject. In: Verhoeven, I. & Ham, M. (eds.), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*. Amsterdam: Van Genneep, 227-240.
- United Nations (1999). *The world at six billion* [artikel]. United Nations: New York. Geraadpleegd op 22 februari 2016 <http://www.un.org/esa/population/publications/sixbillion/sixbillion.htm>.
- Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*. Geraadpleegd op 22 februari 2016 via <http://www.amnesty.nl/mensenrechten/encyclopedie/universele-verklaring-de-rechten-de-mens-uvrm-volledige-tekst>.

- Uyttenhove, P. (2011). *Stadland België. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de stedenbouw*. Gent: A&S/books.
- Van Bost, F., Desmet, G. & Baillieul, V. (2001). *Archiefbeelden Gent-centrum. Deel II*. Gloucestershire: Tempus Publishing Ltd.
- Van Bouchaute, B. (2013). *Gentrificatie als strategie van stadsvernieuwing*. Gent: Academia Press.
- Van Bouchaute, B., Depraetere, A., Oosterlynck, S. & Schuermans, N. (2015). Solidariteit in superdiversiteit: het transformatief potentieel van een complementaire munt in een superdiverse wijk [artikel]. Geraadpleegd op 14 april 2017 via <http://www.solidariteitdiversiteit.be/uploads/docs/bib/torekes.pdf>.
- Van Damme, D. (1983). *Universiteit en volkswontwikkeling. Het 'hooger onderwijs voor het volk' aan de Gentse Universiteit (1892-1914)*. Gent: Archief R.U.G.
- Van Damme, D. (1991). De verzorgingsstaat: over collectivisering, elites en free-riders. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 17 (4), 434-455.
- Van Damme, D. (1992). Basistekst. Het overheidsbeleid uitgedaagd door het sociaal-cultureel werk, of omgekeerd? In: Wildemeersch, D. & Goubin, J. (eds.), *Sociaal-cultureel werk en overheidsbeleid vandaag. Deel 1. VCVO-project Nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk*. Mechelen: VCVO, 15-58.
- Van Damme, D. (1996). *Volwasseneneducatie in Europees perspectief. Onderwijs in de Europese Unie: eenheid in verscheidenheid*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Van Damme, D. & Simon, F. (1993). François Laurent (1810-1887) en de stedelijke liefdadigheidsinstellingen van Gent (1850-1880). Een episode in de transformatie van de sociale politiek in een industriële stad. *Annales de la Société belge d'histoire des hopitaux et de la santé publique*, 28, 99-138.
- Van Damme, S. (2004a, 4 september). Bewoners Rabotwijk bereiden zich voor op tropisch feest. *Het Laatste Nieuws*, 16.
- Van Damme, S. (2004b, 8 december). 'Gewone mensen' op de planken in Minnemeers. *Het Laatste Nieuws*, 16.
- Van Damme, S. (2005a). Kasseien staan centraal in huisnummers. *Het Laatste Nieuws*, z.n.
- Van Damme, S. (2005b, 23 april). 'Kunst in de Stad' opent harten voor burens en culturen. *Het Laatste Nieuws*, 41.
- Vandenberghe, D. (2004). *Werkschrift 2004-2005* [persoonlijk document].

- Vandenbergh, D. (2006). *Verslag basisoverleg 26 januari 2006* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Vandenbergh, D., Dutry, T., Van Thillo, W. & Sari, G. (2013). Bruggen naar Rabot. *Frank*, 8, 12-15
- van den Berg, M. (2013a). Hoe professionals zich bemoeien met gelijkwaardige burgers. *Sociale vraagstukken* [artikel]. Geraadpleegd op 19 juli 2016 via <http://www.socialevraagstukken.nl/hoe-professionals-zich-bemoeien-met-gelijkwaardige-burgers>.
- van den Berg, M. (2013b). *Mothering the post-industrial city. Family and gender in urban regeneration*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- van den Berg, M. (2013c). *Stedelingen veranderen de stad. Over nieuwe collectieven, publiek domein en transitie*. Haarlem: Trancity Valiz.
- Vandenbroeck, M. (2009). *In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang*. Amsterdam: SWP.
- van den Broeck, K. (2011a). Waarom Vlaanderen niet bezuinigt op cultuur [artikel]. *Rekto Verso*, 49. Geraadpleegd op 25 maart 2016 via <http://www.rektoverso.be/artikel/waarom-vlaanderen-niet-bezuinigt-op-cultuur>.
- Van den Broeck, P. (2011b). Limits to social innovations. Shifts in Flemish strategic projects towards market oriented approaches. *Belgeo, Belgian Journal of Geography*, 1/2, 75-88.
- Vandenbroeck, M., Peeters, J. & Bouverne-De Bie, M. (2013). Lifelong learning and the counter/professionalisation of childcare: a case study of local hybridizations of global discourses. *European Early Childhood Education Research Journal*, 21 (1), 109-124.
- Van Den Broeke, J.-P. (1983). *Rabot: een werkgroep voor de stuurgroep sociale stadsvernieuwing*. Gent: Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas.
- Vandenbroucke, F. (1999). *Den Uyl-lezing* [toespraak]. Geraadpleegd op 15 januari 2016 via http://www.canonsociaalwerk.eu/1999_actieve_welvaartstaat/1999Vandenbrouckeactievewelvaartstaat.pdf.
- Vandenbussche, J. (1999). Plannen in partnerschap. In: Baert, H. De Bie, M., Desmet, A., Hellinckx, L. & Verbeke, L. (eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*. Brugge: die Keure, 417-434.
- Van den Eeckhaut, G. (2014). *Verstaan. Maatschappelijk innoveren vanuit sociaal-cultureel perspectief*. Brussel: Socius.

- Van den Eeckhaut, G. (2015). Sociaal-cultureel werk. Een beroep met een eigen logica. *Sociaal.net* [artikel]. Geraadpleegd op 15 juli 2016 via <http://sociaal.net/analyse-xl/sociaal-cultureel-werk>.
- van der Hoeven, Q. (2007). *Kunst veredelt, de minister verdeelt. Kunst en publiek in Vlaanderen* [artikel]. Geraadpleegd op 25 maart 2016 via <http://www.bamart.be/pages/detail/nl/1304>.
- van der Hoeven, Q. (2012). *Van Anciaux tot Zijlstra. Cultuurbeleid en cultuurparticipatie in Nederland en Vlaanderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- van der Linden, J. (2014). Nieuwe krachten voor de stille krachten van de verzorgingsstaat in de participatiesamenleving?! *Journal of Social Intervention*, 23 (2), 71-74.
- Vandeurzen, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019. Welzijn, volksgezondheid en gezin*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Van de Velde, W. (1976). *Ne zanger is een groep* [songtekst]. Geraadpleegd op 28 december 2016 via <http://www.antwerps.be/tekst/442/wannes-van-de-velde-ne-zanger-is-een-groep>.
- Van de Wiele, J. (1990). *De Rabotwijk. Ontstaan en evolutie van een wijk in de negentiende-eeuwse gordel*. Gent: CERA.
- van de Wijdeven, T.M.F., Cornelissen, E., Tops, P. & Hendriks, F. (2006). *Een kwestie van doen? Vitale coalities rond leefbaarheid in steden*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Van Dingenen, I. (1980). *Buurtwerk. Analyse van de historiek, de huidige praktijk en het overheidsbeleid van het buurtwerk in Vlaanderen*. Deventer/Antwerpen: Van Loghum Slaterus.
- Van Dingenen, I. (1982). *Buurtwerk*. Gent: UGent/Seminarie en Laboratorium voor Jeugd welzijn en Volwassenenvorming.
- van Dommelen, S., Ketelaars, S. & Metze, T. (eds.) (2011). *De kracht van cultuur. Effectieve cultuurimpuls in de wijk*. Amsterdam/Den Haag: Stichting Cultuurimpuls/NICIS Institute.
- Vanfleteren, B. (2008). *Stageverslag Samenlevingsopbouw Gent*. Kortrijk: KATHO/IPSOC [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Vanhaesebrouck, K. (2011). Ambacht en traagheid. *Rekto Verso*, 47 [artikel]. Geraadpleegd op 7 maart 2017 via <http://www.rektoverso.be/artikel/ambacht-en-traagheid>.
- Van Hamme, R. (1972). 1872-1972. *Honderd jaar gemeenschapsleven op de St.-Jozefsparochie te Gent*. Gent: Parochieraad Sint-Jozef.

- Vanherpe, S. (2005, 16 december). 'Dit geeft enorm veel energie.' *Het Volk*, 62.
- Van Hove, G. (1992). *Ortho-agogische eigenheid en kwaliteit van het begeleid wonen van volwassenen met een licht mentale handicap: het ervaringsinductief onderzoek als verantwoorde methode bij de uitbouw van een nieuwe vorm van hulpverlening*. Gent: Universiteit Gent.
- Van Isacker, K. (1978). *Mijn land in de kering. 1830-1980. Deel 1: een ouderwetse wereld 1830-1914*. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Van Isacker, K. (1983). *Mijn land in de kering. 1830-1980. Deel 2: de enge ruimte 1914-1980*. Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- van Istendael, G. (1989). *Het Belgisch labyrint. De schoonheid der wanstaltigheid*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Van Kerkhoven, M. (2002). 'Niet elk theater moet dezelfde sociale mix hebben, maar de optelsom moet een mix zijn die klopt.' *Etcetera*, 20 (82), 51-55.
- Van Keymeulen, K. (2004, 19 januari). Buurtcentrum swingend geopend. *Het Nieuwsblad*, 17.
- van Laake, C. (2008). *Het natuurlijke verfstoffen en textielkunsten project* [intern document rocsa].
- van Laake, C. (2017). *Over breirijk* [website]. Geraadpleegd op 1 maart 2017 via <http://www.breirijk.com/>.
- Vanleene, D., Verschuere, B. & Voets, J. (2016). *The democratic quality of co-production in community development. A pilot study in the Rabot neighbourhood in Ghent, Belgium*. Gent: Universiteit Gent [onderzoekspaper].
- Vanmeerhaeghe, M. (2013). 'Gastarbeiders, welkom te Gent?' *De ontwikkeling van het stedelijk migrantenbeleid in de stad Gent (1971-1988)* [ongepubliceerde masterproef]. Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, vakgroep Geschiedenis.
- Vanobbergen, B. (2003). *Geen kinderspel. Een pedagogische analyse van de vertogen over de commercialisering van de leefwereld van kinderen*. Gent: Universiteit Gent.
- Vanparys, W. (2002). *Het Turkse verenigingsleven in Gent: een casestudy* [ongepubliceerde masterproef]. Gent: Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschap.
- Van Praet, C. (2015). *Liberale hommes-orchestres en de sociale kwestie in de negentiende eeuw. Tussen lokaal en internationaal*. Gent: Universiteit Gent.
- Vanreppelen, J. (2010). *Samenleven in de publieke ruimte. Inspiratie voor de inrichting en het beheer van buitenruimte*. Brussel: VVSG.

- Van Reusel, H. (2014). *Scratch, scar, score. An action research (master thesis) exploring the societal and political relevance of architecture and the position of the designer, in shuffle mode*. KULeuven; Faculteit Architectuur [scriptie]. Geraadpleegd op 25 april 2017 via http://www.scriptiebank.be/sites/default/files/AMP_Reflection%20paper_Hanne.pdf.
- Van Steen, A. (2014). *De sociaal-artistieke methodiek. Een etnografische studie naar repetitieprocessen van sociaal-artistieke praktijken*. Gent: Universiteit Gent/vakgroep Sociologie.
- Van Thillo, W. & Dutry, T. (2011). Torekes, de munt van de wijk Rabot-Blaisantvest. *Frank*, 3, 2-4.
- Vereniging Vlaamse Cultuur- en Gemeenschapscentra (2009). *Historiek. Maatschappelijke en politieke achtergrond* [artikel]. Geraadpleegd op 25 oktober 2015 via <http://www.cultuurcentra.be/historiek.html>.
- Verhaeghe, P.P., Van der Bracht, K. & Van de Putte, B. (2012). *Migrant zkt toekomst. Gent op een keerpunt tussen oude en nieuwe migratie*. Antwerpen: Garant.
- Verheeke, G. (ed.) (2001). *Frans Balthazar. (Onvoltooide) memoires van een letterzetter*. Gent: Stichting Mens en Cultuur.
- Verhoeven, S. (2011). *Sociaal-cultureel werk: het vuur aan de participatielont*. Brussel: Socius.
- Vermadere, M. (2010). *We zijn goed aangekomen! Vakantiekolonies aan de Belgische kust [1887-1980]*. Brussel/Gent: ASP Editions/Amsab.
- Vermeulen, D. (1982). Geschiedenis van het sociaal-cultureel werk met volwassenen. *Gids sociaal-cultureel werk*, A II.1 (2), 1-31.
- Verreth, B. (2012). *Onbekend is onbemind. Wegwijs in samenlevingsopbouw* [artikel]. Brussel: Samenlevingsopbouw Vlaanderen. Geraadpleegd op 12 mei 2016 via http://www.samenlevingsopbouw.be/images/sov/aanbod/20140312120353_2012_wegwijsSO_onbekend_is_onbemind.pdf.
- Verschelden, G. & Bouverne-De Bie, M. (2002). Participatie in samenlevingsopbouw. Kanttekeningen bij de invulling ervan. *Opbouwwerk Brussel*, 75, 14-18.
- Verschelden, G., De Visscher, S. & De Brauwere, G. (2011). Sociaal-cultureel werk in de stad. Van stedelijke verwarring naar stedelijkheid. In: Cockx, F., De Blende, H., Gehre, G., Van den Eeckhaut, G. & Verschelden, G. (eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen*. Gent: Academia Press, 400-442.
- Vervaet, S. (2006a). Als innerlijke landschappen tot leven komen. De zoektocht naar de betekenis van artistieke creativiteit in de praktijk. *Socia-cahier*, 6 (april), 145-170.

- Vervaeke, S. (2006b). *Verslag basisoverleg 26 november 2006* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- Vervaeke, S. (2016, 14 november). *Overzicht tijdelijke invullingen* [intern document Dienst Beleidsparticipatie].
- Vervloesem, E., De Meulder, B. & Loeckx, A. (eds.) (2012). *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen – 2002-2011. Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP.
- Verwest, A. (1912). *Plan industriel de la ville de Gand et de ses environs. Indicateur de ses établissements*. Gent: Madame Edouard Sterheim de Vienne.
- Verzelen, W. (2009). *Disciplineren en emancipatie: het DNA-profiel van het sociaal werk* [essay]. Geraadpleegd op 18 juli 2016 via <http://www.canonsociaalwerk.eu/essays/Wim%20Verzelen%20%20Disciplineren%20en%20emancipatie.pdf>.
- Verzelen, W. (2013). *Volkshogeschoolwerking. Volksverheffing revisited* [artikel]. Geraadpleegd op 15 januari 2016 via http://www.canonsociaalwerk.be/be_scw/details.php?cps=8&canon_id=325.
- Visser, A. (2006). Opvoeding, media en geweld: over de grenzen van het jongste beschavingsoffensief. *Ethiek & Maatschappij*, 9 (3), 76-93.
- Vlaamse Overheid (2014). *Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van diverse bepalingen van het besluit van de Vlaamse Regering van 17 juli 2000 tot uitvoering van het decreet van 26 juni 1991 houdende erkenning en subsidiëring van het maatschappelijk opbouwwerk*. Geraadpleegd op 30 november 2016 via http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi/article_body.pl?language=nl&caller=summary&pub_date=14-03-21&numac=2014035213.
- Vlaamse Overheid (2016). *Jury stadsvernieuwing* [webpagina]. Geraadpleegd op 26 november 2016 via <http://www.stedenbeleid.vlaanderen.be/jury-stadsvernieuwing>.
- Vlaamse Overheid (s.d.). *Wat is PPS?* [website]. Geraadpleegd op 8 april 2017 via <https://overheid.vlaanderen.be/wat-is-pps>.
- Vlaamse Regering (2007). *Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de subsidiëring van stadsvernieuwingsprojecten* [regeringsbesluit]. Geraadpleegd op 30 november 2015 via <http://codex.vlaanderen.be/Portals/Codex/documenten/1015725.html>.
- Vlerick, E. (2007). *Sociale mix: tussen discours en realiteit. Een onderzoek naar de theoretische en maatschappelijke grondslagen van het principe van sociale menging, en naar het gebruik van het principe in de context van het Vlaamse ruimtelijke beleid* [scriptie]. Gent: Ruimtelijke Planning.

- Vooruit (1891, 13 januari). Ook eene bron van inkomsten voor kapitalisten [artikel]. *Vooruit*. Geraadpleegd op 21 oktober 2015 via ftp://digital.amsab.be/pubs_serials/Vooruit_1884-1918.
- Vooruit (1910a, 15 januari). *Voor onze ontwikkeling* [artikel]. Geraadpleegd op 12 juli via ftp://digital.amsab.be/pubs_serials/Vooruit_1884-1918.
- Vooruit (1910b, 25 februari). Stadsnieuws [artikel]. *Vooruit*. Geraadpleegd op 11 april 2016 via ftp://digital.amsab.be/pubs_serials/Vooruit_1884-1918.
- Vos, I. (ed.) (2003). *Cultuurparticipatie en maatschappelijk kwetsbare groepen*. Brussel: Cultuur en Democratie/Cultuurnet Vlaanderen.
- Vranken, J. (2014). Naar het middelpunt der armoede. In: Verschraegen, G., de Olde, C., Oosterlynck, S., Vandermoere, F. & Dierckx, D. (eds.), *Over gevestigden en buitenstaanders. Armoede, diversiteit en stedelijkheid*. Leuven/Den Haag: Acco, 25-41.
- Vranken, J., De Boyser, K. & Dierckx, D. (2006) (eds). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2006*. Leuven: ACCO.
- Vranken, J., Dierckx, D. & Wyckmans, J. (2009). Participatie als window dressing. Een overroepen concept? In: Bultynck, M. (ed.), *360° participatie*. Brussel: Demos, 26-39.
- Vranken, J. & Geldof, D. (1992). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1991*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Vrienden van het Rabot (s.d.). *Zoekresultaten voor Made by Oya* [website]. Geraadpleegd op 2 maart 2017 via <http://www.vriendenvanhetrabot.be/?s=made+by+oya&submit=Zoeken>.
- vzw Jong (2005). *Werkgroep Jeugd Rabot 12 december 2005* [intern document Samenlevingsopbouw Gent].
- vzw Woonfonds-Gent, vzw Wijkgezondheidscentrum De Sleep & vzw De Buurt 't Schooltje, en 159 (1982). *Wanneer een migrantenbeleid? Beleidsvoorstellen van vzw De Buurt, vzw De Sleep, vzw Woonfonds uit de wijk Sluizeken-Muide te Gent* [pamflet]. Gent: vzw Woonfonds-Gent, vzw Wijkgezondheidscentrum De Sleep & vzw De Buurt.
- Welzijnsraad Gent (2004). *Sociale kaart Gent. Gids voor welzijn en gezondheid. 2004*. Gent: Welzijnsoverleg Regio Gent.
- Wester, F. (1987). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho.
- Wezenbeek, P. (1986). De urbanisatie van de Wondelgemmeersen (Rabotwijk). *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 4 (1-2), 89-165.

- White, S.C. (1996). Depoliticising development: the uses and abuses of participation. *Development in Practice*, 6 (1), 6-15.
- Wildemeersch, D. (1995). *Een verantwoorde uitweg leren. Over sociaal-agogisch handelen in de risicomaatschappij*. Nijmegen: ISPA.
- Wildemeersch, D. (2009). Kwesties van burgerschap. Naar buiten treden en het verschil openhouden. In: Bultynck, M. (ed.), *360° participatie*. Brussel: Demos, 264-283.
- Wildemeersch, D. & Goubin, J. (eds.) (1992). *Sociaal-cultureel werk en overheidsbeleid vandaag. Deel 1. VCVO-project Nieuwe uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk*. Mechelen: Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling vzw.
- Windey, L., Larock, Y., Van Daele, E., De Droogh, L., Gehre, G., Goubin, J., Callens, H., Van den Eeckhaut, G., Elskens, B. & Dhont, F. (2014). *Versterken. Maatschappelijk innoveren vanuit sociaal-cultureel perspectief*. Brussel: Socius.
- Winters, S., van Bortel, G., Van Dooren, W. & Smets, L. (2010). *De prestaties van de Vlaamse sociale huisvestingsmaatschappijen meten en beoordelen*. Heverlee: Steunpunt Ruimte en Wonen.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology*, 44 (1), 1-24.
- Witte, E., Nandrin, J.-P., Gubin, E. & Deneckere, G. (2005). *Nieuwe geschiedenis van België I 1830-1915*. Tielt: Lannoo.
- Yin, K.R. (1994). *Case study research*. London: Sage Publications.
- Young, I.M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton: Princeton University Press.

DATA STORAGE FACT SHEET

% Data Storage Fact Sheet

% Name/identifier study
% Author: Evelyne Deceur
% Date: 22 juni 2017

1. Contact details

=====

=

1a. Main researcher

-

- name: Evelyne Deceur
- address: Santosstraat 7, 9000 Gent
- e-mail: evelynedec@yahoo.com

1b. Responsible Staff Member (ZAP)

-

- name: Michel Vandenbroeck
- address: Henri Dunantlaan 2, 9000 Gent
- e-mail: michel.vandenbroeck@ugent.be

If a response is not received when using the above contact details, please send an email to data.pp@ugent.be or contact Data Management, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Henri Dunantlaan 2, 9000 Ghent, Belgium.

2. Information about the datasets to which this sheet applies

=====

=

* Reference of the publication in which the datasets are reported:

Deceur, E. (2017). Sociaal-cultureel werk als democratische arena. De inzet van participatieve praktijken in stedelijke contexten.
(doctoral dissertation)

* Which datasets in that publication does this sheet apply to?:

The sheet applies to all data used in the publication.

3. Information about the files that have been stored

=====

=

3a. Raw data

-

* Have the raw data been stored by the main researcher? YES / NO

If NO, please justify:

* On which platform are the raw data stored?

- researcher PC
- research group file server
- other (specify): ...

* Who has direct access to the raw data (i.e., without intervention of another person)?

- main researcher
- responsible ZAP
- all members of the research group
- all members of UGent
- other (specify): server administrator of the department.

3b. Other files

-

* Which other files have been stored?

- file(s) describing the transition from raw data to reported results. Specify: Transcription interviews.
- file(s) containing processed data. Specify: ...
- file(s) containing analyses. Specify: ...
- files(s) containing information about informed consent. Specify: a blank copy is saved on my computer.
- a file specifying legal and ethical provisions
- file(s) that describe the content of the stored files and how this content should be interpreted. Specify: ...
- other files. Specify: ...

* On which platform are these other files stored?

- individual PC
- research group file server
- other: ...

* Who has direct access to these other files (i.e., without intervention of another person)?

- main researcher
- responsible ZAP
- all members of the research group
- all members of UGent
- other (specify): server administrator of the department.

4. Reproduction

=====

=

* Have the results been reproduced independently?: YES
/ NO

* If yes, by whom (add if multiple):

- name:
- address:
- affiliation:
- e-mail:

SAMENVATTING

Dit doctoraatsonderzoek werd opgezet vanuit de vraag naar een taal die de complexiteit en ambiguïteit van participatieve praktijken, en de positie van sociaal-cultureel werk als drager van een proces van stadsvernieuwing kan vatten. Ik schoof daarbij twee onderzoeksvragen naar voor:

(1) Wat is de rol van sociaal-cultureel werkers in/voor stedelijke kwesties en stadsvernieuwing? Waarom en op welke manier vormt participatie voor hen een centrale opdracht? Waartoe draagt het bij?

(2) Op welke wijze draagt een als 'vernieuwend' geduide sociaal-culturele praktijk bij tot een stadsvernieuwingsproject? Welke sociaal-culturele bouwstenen voor stadsvernieuwing en voor de rol van sociaal-culturele professionals kunnen hierin worden aangereikt?

Deze twee onderzoeksvragen werden opgesplitst in twee deelstudies:

(1) Een historisch onderzoek waarin ik, aan de hand van literatuur en archiefmateriaal, de rol en de betekenis van sociaal-culturele initiatieven ten aanzien van de sociale en stedelijke kwestie in Vlaanderen en de wijk Rabot naging.

(2) Een analyse waarin ik, als 'afstandnemend onderzoeker' op basis van tientallen diepte-interviews en allerhande tekstmateriaal (van beleidsplannen en persverslagen tot mails en interne notulen van vergaderingen), vijf als 'vernieuwend' geduide 'sleutelwerkingen' (de start van *Bruggen naar Rabot*, *rocsa singers*, *De Site* als creatieve ontmoetingsplaats, *Made by Oya* en *De Site* als stadslandbouwproject) die in het kader van het stadsvernieuwingsproject *Bruggen naar Rabot* werden ontplooid, onder de loep nam.

In de historische deelstudie kwam ik tot drie belangrijke ontwikkelingslijnen, die als het ware gelaagd, over elkaar heen schuiven.

Met (1) 'de sociale kwestie als stedelijke kwestie' en 'Rabot als woon-werkmachine' toonde ik dat naar aanleiding van de Vlaamse industrialisering en verstedelijking, drie (complementaire) ideeën over volksofvoeding groeiden, die de kaart trokken van een burgerlijk model van samenleven, de 'nationale ruimte' koesterden en uiteindelijk allen de politieke agenda pacificeerden. Met eenzelfde arsenaal aan sociaal-culturele initiatieven (zoals vakbonden, toneel-, zang-, lees- en sportkringen, coöperatieven en mutualiteiten) zetten de katholiek-conservatieven in op cultuurspreiding, legden liberaal-progressieven zich toe op culturele emancipatie en cultuureducatie, en benadrukten de socialisten de ontvoogding van de arbeiders. Ideologische en sociaal-

ruimtelijke scheidingslijnen nestelden zich zo diep in buurten zoals Rabot, dat gaandeweg volledig geïsoleerd raakte.

(2) 'De sectorale en categoriale uitbouw van de verzorgingsstaat' na de Tweede Wereldoorlog maakte de wijk tot 'een lappendeken in de marge'. Met de algemene stijging van de welvaart verdwenen maatschappelijk sterkere groepen naar de stadsrand. In hun plaats kwamen gastarbeiders, die net als de 'nieuwkomers' honderd jaar daarvoor, hun heil zochten in de Gentse textielindustrie, die op dat moment weliswaar al op sterven na dood was. Tegelijk, naast de verzuilde instanties die aan macht inboetten, ontstonden kritische bewegingen, zoals buurt- en opbouwwerk, die stredden voor de erkenning van deze 'onderdrukte' 'minderheids-' en 'kansarme' groepen, maar paradoxaal genoeg, met hun categoriale activiteiten net de achterstelling van de ruimte en de bewoners versterkten.

Sinds de millenniumwisseling nam de aandacht voor de stad toe, ook vanuit sociaal-cultureel werk; er lijkt (3) 'nood te bestaan aan een herontdekken van de sociale kwestie'. Vanuit en met het maatschappelijk middenveld en particuliere groepen kwamen nieuwe sociaal-culturele experimenten tot stand die het diversiteitsgegeven trachtten te verbinden met het democratisch en duurzaamheidsvraagstuk. In Rabot vertaalde zich dit in het slaan van 'bruggen naar, in en van de buurt'; het Gentse stadsbestuur lanceerde in 2004 het stadsvernieuwingsprogramma *Bruggen naar Rabot* dat pleitte voor een totaalaanpak, voorbij de grenzen van de wijk en met de nodige erkenning voor de aanwezige signalen en potenties van bewoners.

Uit deze drie ontwikkelingslijnen destilleerde ik een referentiekader voor de tweede deelstudie. In dit kader typeerde ik sociaal-cultureel werk als een democratisch, participatief en stedelijk project, dat zich dominant richt op (1) de democratisering van cultuur (cf. cultuuroverdracht en -spreiding) en een culturele democratisering gedragen door sociale en culturele actie; (2) participatie als een middel en een doel voor politieke doeleinden en om burgerschaps- en samenlevingscondities te verwerven; en (3) een categoriaal streven. Vanuit eerdere 'uitbraakbewegingen', zoals het *Learning to be*-rapport dat zich entte op het mensenrechtendiscours en de sociale grondrechtengedachte, formuleerde ik vervolgens drie 'sensitizing concepts': 'becoming public', 'participatie als uitgangspunt' en de 'inzet op stedelijk samenleven'. Ik gaf aan hoe deze drie samen de nadruk leggen op de democratische, participatieve en stedelijke condities van sociaal-cultureel werk zelf en meer specifiek op (1) het creëren van mogelijkheden om private bekommernissen naar publieke kwesties om te zetten, (2) het verruimen van het handelingsrepertoire en het creatief potentieel van burgers, en (3) een ruimtelijke kwaliteit die oog heeft voor hoe burgers willen, kunnen

en mogen aanwezig zijn in het stedelijk gebeuren en hoe homogene, heterogene en ambivalente verbindingen kunnen worden geacommodeerd.

Drie reeksen 'sensitizing questions' maakten het referentiekader meer tastbaar en vormden een leidraad voor de analyse van de eerdergenoemde vijf sleutelwerkingen die ik na een verkennende fase selecteerde. Ik ging telkens na, per sleutelwerking (1) welke activiteiten waarom, waar en waartoe worden/werden ontwikkeld; (2) wie op welke manier, waarom en waar wordt/werd betrokken, op welke dominante probleemdefinities waarom en waar werd/wordt 'ingebroken'; en (3) wat door/ten aanzien van wie, waarom en waar belangrijk wordt/werd gevonden, welke ruimtes worden/werden gecreëerd, en welke relaties deze ruimtes mogelijk maken/maakten.

De bevindingen van de tweede deelstudie toonden hoe in *Bruggen naar Rabot* eerder dan sociaal-cultureel werk met de professional als uitvoerder, de sociaal-cultureel werkers zelf, hun handelen en het publiek verantwoord van dit handelen belangrijk waren. Naast de ambities van het stadsvernieuwingsproject engageerden ze zich om de bezorgdheden van de bewoners en de deelnemers aan hun activiteiten op te pakken, te concretiseren en zichtbaar te maken. Hun vooral pragmatische en functionele houding en de weinige tijd die hen restte om stil te staan bij wat ze waarom, hoe en waar deden, maakten dat hun onderliggende probleemdefinities en visies echter ongekend bleven, waardoor ook de betekenis van hun projecten voor een ruimere en andere benadering van Rabot en van stadsvernieuwing niet ten volle werd benut.

Binnen de vijf sleutelwerkingen werd op participatief vlak de grootste omslag gemaakt: de heersende, historische logica van eenzijdige socialisering waarin 'de sociaal-cultureel werker toont wat gedaan kan en moet worden' en de veiligheid van een voorgestructureerde setting werden verlaten (De Vos, 2015). In plaats daarvan sloegen private en publieke partners (middenveld, stedelijke administratie en stadsbestuur) de handen in elkaar en werd de nodige ruimte gecreëerd om de 'dromen van de buurt waar te maken'. Op die manier werd niet enkel de begrenzing van de eigen sector en procedures overstegen, een diverse groep bewoners kreeg (letterlijk en figuurlijk) plaats om te herademen en nieuwe netwerken en coalities aan te gaan. De *rocsa singers*, *De Site* en *Made by Oya* illustreren in die zin hoe de bestaande orde kan worden onderbroken 'met vallen en opstaan' en hoe belangrijk het is de vraag naar de meerwaarde van het initiatief voor en samen met de deelnemers te blijven stellen.

Wat betreft de gemeenschapsvormende dimensie werd het vergroten van het bereik en het voorzien van een aanbod 'op maat van bepaalde doelgroepen' geleidelijk aan opengetrokken naar 'het lezen van de wijk', het nagaan op welke manier bewoners zich hun buurt toe-eigenden, en hoe ze er aanwezig konden, mochten en wilden zijn. Het

‘plek geven en laten aan uiteenlopende ontmoetingen’ stimuleerde met name het ‘expressieve luik van sociale integratie’: verschillende meningen, oordelen en verlangens kwamen aan bod. Meer functionele en normatieve kwesties kwamen af en toe bovendrijven, zeker als werd gebotst op onverwachte en onvoorziene effecten, maar gaven vooral aanleiding tot het beheer over een situatie, wat gericht is op het draaiende houden van een gekende activiteit en op het terugvallen op bekende uitgangspunten en methodes. Met de thema’s collectieve voedselvoorziening, arbeid en buurtbeheer, begrepen als het uitdenken, realiseren en onderhouden van (een deel van) de publieke ruimte door de wijk zelf, openen zich recent evenwel nieuwe sporen tot verandering, tot beleid eerder dan beheer over de situatie.

In het besluit betoog ik dat gezien heel wat sociaal-cultureel werkers net daar zitten ‘waar het schuurt’, zij een en ander in beweging kunnen krijgen. Daarvoor is nodig dat

(1) de vraag naar de legitimiteit van hun praktijken, naar de publieke verantwoording van ‘die kwesties die moeten gearticuleerd worden’, nadrukkelijker wordt gesteld. Dit vergt een meenemen van de (eigen) geschiedenis: het steeds opnieuw tegen het licht houden van de (eigen) uitgangspunten, tegen de achtergrond van de vraag op welke wijze sociaal-culturele praktijken ingrijpen op de handelingsperspectieven van individuen en gemeenschappen, waarom ze ingrijpen, of dit ingrijpen wenselijk is, en op welke gronden dit al dan niet zo is. Het gaat met andere woorden om het geleidelijk opbouwen van een gedeeld verhaal rondom gezamenlijk gedragen bezorgdheden, om een gedeelde verantwoordelijkheid van verschillende actoren ten aanzien van hedendaagse ‘sociale kwesties’, dit met de ambitie om blijvend en gedifferentieerd in te zetten op een proces van democratisering, op het realiseren van gelijke mogelijkheden voor diegene die nu uitgesloten worden.

(2) settings worden gecreëerd waarin onderlinge verhoudingen en vanzelfsprekendheden getoond en ‘interpelleerbaar’ worden en waarin in dialoog en in (inter)actie met verschillende betrokkenen een transformatie van onevenredige en onrechtvaardigde relaties wordt beoogd.

(3) vanuit herkenbaarheid, voorspelbaarheid, lotsverbondenheid en het erkennen van de feitelijke stedelijke diversiteit voortdurend bruggen worden geslagen tussen homogene, heterogene en ambivalente ontmoetingen, tussen consensus en tegenstelling, en tussen ‘zachte’, ‘harde’ en morele realiteiten.

Toekomstig, interdisciplinair onderzoek dient zich dan ook net daarop te richten. Bijkomende historische studies naar de ontwikkeling van de brede waaier aan sociaal-culturele praktijken kunnen bijdragen tot meer inzicht in vergelijkbare discussies over

onder meer burgerschap, agency en inclusie 'binnen' en overheen 'de' sociaal-culturele sector. Actie-onderzoek met sociaal-cultureel werkers in stadsvernieuwingsprojecten dat inzoomt op hun rol, de noodzaak tot persoonlijk handelen en publieke verantwoording van dit handelen, blijft nodig om 'zorgzame praktijken' en een 'zorgzaam beleid' te stimuleren en een stem te geven. De integratie van sociaal-culturele perspectieven in stedenbeleid, ten aanzien van de markt, de publieke sector en private burgerinitiatieven, vergt verdieping. En ten slotte kan de betekenis van participatieve activiteiten maar enkel ten volle worden begrepen als ook het perspectief van stedelijke actoren en bewoners permanent wordt bevraagd en theoretisch verdiept.

“Ik ben erg gehecht aan het vanzelfsprekende.

Het is het kwetsbaarste dat ik ken.

Omdat het helemaal niet ‘vanzelf’ spreekt.

Bijna dagelijks ervaar ik het vanzelfsprekende als raadselachtig.

Ik kan er lang naar zitten kijken [...].

Ik vermoed dat dit kijken vaak wil zeggen: Spreek, spreek dan toch, zeg iets.

Ook bij wat spreekt voel ik dat [...].

Het vergt natuurlijk allemaal een zekere aandacht.

Die aandacht kan alleen bestaan door zijn tegenpool, de achteloosheid.

Misschien gebeuren de mooiste dingen wel in een staat

waarin beide tegelijk bestaan,

een aandachtsloosheid, een verscherpte onverschilligheid.

Waar in het kwetsbare even de ogen durft op te slaan. En terug te kijken”

(Dewulf, 2012: 184).